

અર્પણ

જીવનની તડકીછાંયડીમાં એકે દિવસના અંતરાય વગર

પૂરા ૫૨૧૨ વર્ષ

મને સાથ આપનાર, અને ઉત્તરાવરણમાં

મારી પુણ્ય ગ્રેષ્ઠાકૃપ

મારી સહધર્મચારિણી

સ્વ૦ રતનદેવી માહેશ્વરની

પુણ્યસ્મૃતિને

અવ. ગ્લેનહેવી રતનબાઈ ખાહેચર

પ્રિન્ટર્સ અમદાવાદ

ગ્રંથકર્તાનું નિવેદન

સને ૧૯૩૧ના મે આખર શુદ્ધાપૂર્ણિમાએ મારાં જીવન સાથી ધર્મપરાયણા પત્ની બાઈ રતનબાઈના દેહોત્સર્ગ પછી જલ્દેર પ્રવૃત્તિમાંથી મારો સ્વેતસાદ્ધ ઓસરવા લાગ્યો. મુખ્યપણે તેમના ધર્મભાવ અને સમાજસેવાની ધગસની ત્રેરણાથી નાનીસરખી મૂડીપર સંતોષ મળી છેક ૧૯૧૮થી જ હું ધંધામાંથી નિવૃત્ત થઈ ગયો હતો અને તે પછીનાં ૧૨ વર્ષ અમે બેઠે નાની મોટી સમાજસેવાની તેમ જ રાજદ્વારી પ્રવૃત્તિઓમાં ગાળી ચૂક્યાં હતાં. ૧૯૩૦ના નિમક સત્યાગ્રહ વેળાએ પણ તેમણે તેમજ મેં કોંગ્રેસ આદોક્ષનમાં યથાશક્તિ ભાગ લીધો. અને જીવનભર તમામ શુભકામોમાં મને હંમેશા જિગરથી સાથ આપનાર રતનબાઈ કેવળ ક્ષયની જીવંતે ભાંદગીને કારણે મારી જલજનવામાં સાથ આપી ન શકેલાં.

રાષ્ટ્રીય આંદોલનોના એક પછી એક જીવાળના એ દિવસો હતા ને ૧૯૩૦ના મીઠાના સત્યાગ્રહ અંગેના જલજીવાળ પછી મળેલી ગોળ-મેજમાં જઈને મહાત્મા ગાંધીજી હિંદ પાછા ફર્યા તેવા જ સસ્તનતે ફરી એકવાર તેમને જલમાં પૂર્યાં. પાછળ જ બીજા દેશનેતાઓને તેમ જ મારા જેવા અદના સિપાઈઓને પણ દેશ આખામાં સ્થાનિક સત્તા-વાળાઓએ કરેલી 'થાદીઓ મુજબ' અટકાયતો કરવામાં આવી.

મારો જન્મ મુળાઈમાં થયેલો. જન્મેતાનું મુખ ૧૨મે વર્ષે ને પિતાનું જીવ ૧૬મે વર્ષે ગુમાવીને વિધવા કાકી તથા વડીલ બંધુની છાયામાં હું જીજ્યો. ૧૭ વર્ષની ઉંમરે અંગ્રેજ સરકાર 'કોટી તાર લખનાર તરીકે જીવનની શરૂઆત કરી અને એક પછી એક ૩ તથા તેલીબિયાના ધંધામાં સેક્સમેન તથા ટ્રાવેલિંગ એજન્ટ તરીકે, તેમ જ પાછળથી વીમા અને એસ્ટેટ હાલ તરીકે વર્ષો ગાળેલાં; તેમાં હિંદના એકથી વધુ પ્રાંતોમાં ફરવાનું બન્યું. ત્યારથી વિશાળ દેશપર્યટનની

ઝંપના અંતરમાં ઘર કરી મુકી હતી. જીજ્ઞાસુની જેમ અટકાયતમાંથી છૂટ્યા પાદ એ જૂની ઝંપનાએ જોર પકડ્યું અને મેં તેને અમલમાં મૂકવાનો નિર્ધાર કર્યો.

૧૯૩૭ના જેટલા મહિનાઓથી પ્રવાસનો આરંભ કરી કન્થાકુમારી મુઠ્ઠી સગમત આપું દર્શિયુ કિંદુ કુંઘ્યો, દ્રાવિડોશના ભવ્ય મંદિરો જેમ દિગ થયો. અરણ્યાવતમાં મહર્ષિ રમણપ્રભુનાં અને પોડીચેરી ખાતે શ્રી અરવિન્દ અને તેમનાં બહતદંડના દર્શનથી - મારા અશાંત મનને સાતત્ય મળ્યું. આ રથાનોના સિટાચાર તેમ જ કાર્યપ્રણાલિકાઓની પણ મારા પર ઉમટા અગર પડી

દ્વિતીય પ્રવાસ ઉત્તર હિન્દો કારગીરના ખરકાળ અમરનાથ ધામ મુઠ્ઠી તથા ખજરધાટના સંદીઘોટલ મુઠ્ઠી કર્યો. ૧૯૩૬માં જીજ્ઞાસુ નિશ્વયુક્ત શાંતી નીરૂપ્યા પાદ પરપ્રાન્તોના પ્રવાસ જાતજાતના અંકુરો અને અતરાયોને લીધે અમલ પામ્યા.

જેજ્ઞ અરસામાં મારા જગત્ત્રય શ્રી. જેઠાભાઈ દામણનાં પત્ની અ. સૌ. મેનગાઈ હવસેશુ માંદગીમાં ઘેરાયાં ને તે જાણથી હું ઘેર આગ્યો. અ. રતનગાઈની પાઠળ અમાના કુટુંબમાં એ આસોપાવરના વક્ષ મમા હતાં. સૌજન્ય, સંસ્કારિતા, નિખાલસતા, જોરે હિંમત મુજોશી તેમજ કુટુંબને અનુપમપણે દીપાવ્યું હતું. તમામ કાળજીમય ઉપચારો કર્યો છતાં અમે એ રત્ન ગુમાવ્યું. એક જાગક પુત્રને મકી નાની ઉંમરે એમનો હવનદીપ જૂઝાયો.

આ વસમા મંત્રજોને કારણે મારા પ્રવાસક્રમમાં ખંડ પડ્યો અને હું મારા જગત્ત્રય શ્રી. જેઠાભાઈ તથા જાળક વિ. નવીન પાસે કેટલાક મહિના રહ્યો.

જાયા પ્રાગો કટકે કટકે ૮-૯ વર્ષોમાં મેં કર્યો. જ્યાં મળ્યાં આસરે ૩૦૦ જેટલાં સંકેરો અને રચના મેં જોયા હતા.

કુલવધૂ સ્વ. સોનજાઈ માહેશ્વર

હિંદની ઉત્તર ગીમાપ ગગનચુંગી હિમાલય, મધ્ય પ્રદેશમાં એકથી બીજા છેડા સુધી આડો પડેલો વિંધ્યાચળ, એમ પર્વતોથી અને પૂર્વ પશ્ચિમ દક્ષિણે સમુદ્ર હોવાથી હિન્દના ઉત્તર અને દક્ષિણ હિન્દ એવા બે કુદરતી વિભાગ પડી ગયા છે. બન્નેની નૈસર્ગિક રચના એક બીજાથી અતોખી, તેમ જ સૃષ્ટિસૌન્દર્ય, હવામાન, ઇત્યાદિમાં પણ ભિન્નતા જણાઈ આવે છે. દક્ષિણ નરદ જઈએ તેમ જગીનનો પટ સાંકડો ને ઉત્તર બણી વર્ષાએ તેમ પહેળો ચતો જાય છે. છેક ઉત્તરે બરફાળ પ્રદેશમાં ભળી જાય છે.

ઉત્તરની પ્રજા હજારો વર્ષથી પરદેશીઓના હુમલાઓનો સામનો કરતી આવી છે ને લડાયક ખમીર ધરાવે છે. શારીરિક બાધો મળ-જૂત અને વર્ષો ગોરી હોઈ વિવિધ પ્રજાઓના સંસર્ગમાં આવ્યાથી પ્રજાઓમાં સુધારક માનસવાળી છે ગૃત્તિવાળી અને હુનર ઉદ્યોગ કળાકૌશલમાં પગલાં માંડતી જાય છે. છૂત-અછૂત સૃષ્ટ્યારપૃથ્થના ભેદોને પણ પ્રતિદિન ભેટતી જાય છે. બપોરે દક્ષિણની પ્રજા ગ્યામવણી, કદ, શરીરબળ અને હુનર-ઉદ્યોગમાં કમ, જૂનવાણી માનસમાં અટવાયેલી અને દેવદેવીઓની ગાનતાઓ તથા મંદિરોના ઉત્સવો પાછળ હડિયાદોટ કરતી, વર્ણુભેદોની જાળમાં ને છૂતછાત તથા દષ્ટિદોષમાં રાત્યનારી હતી. પણ મદાત્મા ગાંધીજીના પુણ્યબળે જનહુષ લાકડી ફેરે તેમ જ જૂનવાણી પ્રજાએ અરપૃથોને દેવમંદિરે ખુલ્લાં મૂકવામાં કાયદો ચતા પહેલાં જ અમરથાન લઇને આજબગીના તમામ દોષનું પ્રાપચિત કરી નાખ્યું જો બારે સતોપની બીના છે.

ઉત્તરમાં અનેક નદીઓનાં વહેણ બરફાળ પ્રદેશમાં ઓગળતા બરફથી બનીને આવના હોઈ તેમાંથી શાખા ઉપશાખા, નહેરો વગેરે નીકળીને વિશાળ ખેડાણ તેમ જ બાગાયતી જમીનોને પાણી પૂરું પાડે છે. આથી આ ઉત્તરના પ્રદેશો ધાન્ય તેલીબિયા, કપાસ અને ફળ-ફળાદિની હરિવાર્ણીથી અનુપમ છે ખનિજ દ્રવ્યો પણ અનેક જગાએ

મોટા પ્રમાણમાં નીકળે છે, દક્ષિણની નીચો પ્રમાણમાં ટૂંકી, નહેરો જૂઠા અને પ્રેશ હુ ગગન હોવાથી દક્ષિણ દેશ ઉત્તરનેટયો ફગદૂપ નથી ખનિજ ઓળા (ને ક મોના જેવા કીમતી), ધાન પશુ પ્રમાણમાં ઓછા પાકે, પણ દક્ષિણની હુ ગરમાગાઓ, ઘાટો અને મધુર કિનારાઓનાં સૃષ્ટિસૌંદર્ય ઉત્તરની ગોમાઓને પોતાની રીતે હમણે તેમ છે

ઉત્તર હિંદનો રિયાગો કડક, જમણે દખ્ખણમાં થોડા પહાડી મથકો ગાદ કરતા કડી નદિ જેની હોય તે રણી ખગી જગાએ ગરમી જ મખત પડે છે વરમાદ પ્રમાણમાં વડુ, ને કોમણ મનગારમાં તો ઘણો વધારે એમાં કોકણ-મનગારથી એક આમામ જ ચડે. ત્યાં પરંતો ઉપરાંત ગીચ જગનો આવેલા છે

મારા પ્રવાસોમાં હું ગિન્નરો ને હેન્ડમેન જે જ હતુ રાખતો કપડાનસા ખપ પૂરતા જ મિત્તરમાં ફેરવતો જગ પડ્યે નવા સીવડાની લેતો. હેન્ડમેનમાં ડાયગી, એસનરી, ટોર્મ, લોટો, રેતલે ગાંધક, વગેરે ખાસ ઉપયોગી વસ્તુઓ જ રાખતો

હવે તો વગમગ બધા મોટા શહેરોમાં અને મશહર ગ્યગોએ રહેવા-ખાવાની હોટેલો, ધર્મશાળાઓ, ડામ્પંગતા, એસનો પગ રિગાય ગીગ કમો, વગેરે મગવક મધ મધ છે ને હિંદીબાપા જાણનારને જરીએ અઠગ્યગ પડી નથી. વળી પોસ્ટ ઓફિસથી આપણો નાનો સગખો કોટોમાંક ચિટકાવીને મળની સર્ટિફિકેટ મેળની લીધી હોય તો વગર ઓગખાણે આપણુ રજીસ્ટર કે મનીઓર્ડર પણ મળી રહે છે તેથી વધુ પેમાનુ જેખમ મગથે રાખી ઉભગગ મરવાની પણ જરૂર રહી નથી

આ પૂખ્તક ચારેક વર્ષ પર લખીને લેવા કોન. પણ પ્રકાશન તથા કાગળ પગના કડીને કારણે પ્રકાશનમાં હાન થતી રહી આ વર્ષે કંદોતર તરફથી પરવાનગી મળી અને ખારની માલિય સઘા મચાનક શ્રીયુત મંદરનાસ જેની કીમતી સદામથી હુ આ પ્રકાશન કરી સમ્યો હુ જે મદન તેમનો પ્રથમ આભાર માનુ છુ

પૂજન થી ગ્વામી આનંદે મારા પ્રત્યેના તેમના અપાર રનેદને વખતે આ પુસ્તક અંગે વખતો વખત અનેક ઉપયોગી સૂચનાઓ કરી તેમજ 'પરિચય' લખવા સ્વીકાર્યું ને માટે તેમનો તથા ખાનદેશના અમલસેવક અને કાગ્રેસ નેતા શ્રી બાલુભાઈ મહેતાએ પણ આની હાથપ્રત વાચી ઉપયોગી સૂચનાઓ કરી તે બદલ તેમનો અત્યંત ઋણી છું.

અતમા હું હો કે ન હોનાને કારણે મારા આ પ્રથમ પ્રયાસના પુસ્તકમાં ઘણી ઘણી ત્રુટીઓ રહી છે એ સાતથી વાઝેદ છું તે બધી દગ્ગુજર કરી સાચકવર્ગ મને નબાવી એજે એવી આશા રાખુ છું.

મુલુંડ,

ભવદીપ

૧૩/૬૯

વીરજી ગંગાજી માહેશ્વર

પરિચય

મુખ્ય નિવાસી શ્રી વીરજીભાઈ મૈત્રેરીને ૧૯૩૦ના નિમક મત્યામ હના કાગથી મે નિકટપતો જાણ્યા છે સત્વામ્રહના એ દિવસોમા મુજબ ઉપનમર વિદનાના એક આમળ પડતા જાહેરકાર્યકર્તા તરીકે સૌની જેમ હુ ૧૭ મૈત્રેરી દંપતીના પરિચયમા આવેતો

હાડી ધર્મભાવનાવાળા પોતાના ધર્મપત્ની જોડે ત્રીમ વર્ષ જગી એકધારે અને નિર્મળ દપતી જીવન માળ્યા મા' ડે'ના સગબગ ૧૮ વર્ષથી તેઓ ધધાથી તેમજ જાહેરપ્રસિદ્ધિઓથી નિવૃત્ત થઈ મુમુક્ષુ, મોક્ષક, પ્રવાસીનું એકાળી જીવન માળે છે ૬૫ વર્ષનું વય હતા આ-હાર, વ્યાયામ તેમ જ રૂઢિમા નોકલમ અને નિયમિત, જીલ્લા મેળા તમામ રોગિદા વહેવારોમા નીનટ અને શિશુ જાળવવાના આગ્રહી અને નાના માગક પામેથી પણ સામવાળી વૃત્તિવાળા છે. 'જાય મો જેમ અગેને તેમ જે વિષયો થઈ' તેમ સાસારિક વિષયોમાથી હિત રોક્ષર મનને આવરી લઈ દુઃખ જોડે અતરના તાર સાધવા, અને પરમેશ્વરના વિરાટ સ્વરૂપ સમા બારતમની વિવિધતાના દર્શન કરવા તેઓ ચિત્રવામી જાન્યા.

ઉપગત, મહાપુરુષોને પગને ચાપવાની છત્રછાવાળા એમણે 'વગ્નત વલ્નોરહિત રત્ન' ની જેમ રંગે ચાનતા પગપકાર કરવાની રાખિ દેગવવા આડુ સાડી વીત્યા છતા આર્થબિપક વગેરે આધુર્વેદના મયોનુ

પરિશીલન આરંભ્યું અને વગર ખરચે ઘર આંગણે જિગતી ને મળી આવતી વનરપતિની દ્વારો તૈયાર કરી ગરીબ ગામડાંની જનતામાં મક્કત વહે ચવાનો કીમિયો હસ્તગત કર્યો.

આ છેલ્લી મેળના કરતા વધુ જીંવી સિદ્ધિ અને માણસના દિલને વસા કરવાનું એથી મોટું વચ્ચીકાણું સંચારમાં બીબું નથી. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ આપણા દેશમાં તેમ જ દુનિયાના બીજા દેશોમાં જે સંકળના મેળની છે તેના મોટા હિસ્સો તેમની આ સેવાને કાળે બાપ છે એમ કહેવામાં અતિગયોગિનિનો ભય નથી શ્રી વીરજીભાઈએ આ કીમિયો મેળની લાઇને ચોનાના જીવન પરવે, જેવડું આશ્રાસન મેળવ્યું છે તેવડો જ તેમણે બપો ગયાં ત્યાની મૂગી, સાધન વિહાણી, પીડિત જનતા પર અખોલ ઉપકાર કર્યો છે:

નથી રામ વિજૂનિ ચોખ્યે

નથી જાહે શિર જોખ્યે

શ્રી. વીરજીભાઈ જેવાને સારું જીવન ત્યાગ અને વહેવાર, સ સાર અને સન્યાસના સમન્વય રૂપ છે

પરમેશ્વરના વિરાટ સ્વરૂપને નિતનિત નિરખવાના હોશી ચિર પ્રવાસી શ્રી વીરજીભાઈ બપો ગયા ત્યાની નોંધના ભોગ વિંમતો તથા દુઃખીકતોના તેમણે એક વહેવારી માણસની સ્વીગટથી ટાવ્યું રાખ્યા. પરિશ્રામે દેશાન્નનની એક ખાતી એવી ગાઇડપોથી આજે તેઓ પ્રગ્નને ભેટ કરે છે. દરેક ગ્રંથ અજેની દ્રામને ઉપયોગી મારિતી મળવા ઉપગત હજાર માઇલ લાગા પડેલા પથગએકા આપણા વિ-સાળ દેગનું, તેના ઐતિહાસિક ગ્રંથો, નીર્ધો, ધામો, સાધુ મત પુત્રો આશ્રમો ઇત્યાદિનું અહીં આપણને દર્શન થાય છે. સાદગી ગ્રંથ કે ગદ્ય કાવ્યની આશા તો તેમના જેવા પાસેથી કેઈ ન જ રાખે.

વાપી તા. ૨૭ માર્ચ, ૧૯૪૯

સ્વામી આનંદ

અનુક્રમ

અક્રમ અથવા નામ	પૃષ્ઠ	અક્રમ અથવા નામ	પૃષ્ઠ
૧ અરહામલ	૨૬૯	૨૫ ઝોરજી	૩૧૮
૨ અચળગદ	૨૫૫	૨૬ ઝોરગાનાદ	૩૦૨
૩ અજ દાની મુનાઓ	૨૦૧	૨૭ ઈડ	૩૪૯
૪ અદિનાર	૫૧	૨૮ ઈશ્વાન	૨૩૭
૫ અનતનાન	૨૬૭	૨૯ ઈરોદ	૧૦૪
૬ અનતપુર	૧૧૧	૩૦ ઉદાકામડ	૧૦૦
૭ અમદાવાદ	૨૪૬	૩૧ ઉડવાડા	૩૨૬
૮ અમરનાથ	૩૨૩	૩૨ ઉનાઇના કુડે	૩૯
૯ અમૃતસર	૨૭૬	૩૩ બાડપી	૬૮
૧૦ અવધીપત	૮૭	૩૪ કાલિકેશ	૨૫૯
૧૧ અનવર્ણ	૯૧	૩૫ કદક	૨૨૧
૧૨ અતીયામ	૧૬૦	૩૬ કડપા	૩૯
૧૩ અવધીપુર	૨૬૭	૩૭ કન્યાકુમારી	૮૩
૧૪ અહમદનગર	૨૦૭	૩૮ કપડરથુળ	૩૪૫
૧૫ અકોન	૧૪૦	૩૯ કપીનેશ્વર	૧૪૪
૧૬ અબરનાથ	૨૧	૪૦ કપુરથના	૨૭૫
૧૭ અબાશ	૩૫૨	૪૧ કરકલા	૬૭
૧૮ આગાસ	૩૩૮	૪૨ કરગડ	૧૫૨
૧૯ આબુદ	૩૪૦	૪૩ કર્નુલ	૧૬૪
૨૦ આબુ	૩૫૩	૪૪ કર્ણાટા	૨૨૪
૨૧ આમોર	૩૩૫	૪૫ કલિકટ	૬૩
૨૨ આમોરા	૨૮૭	૪૬ કલોત	૨૫૦
૨૩ એગનાડવમ	૯૧	૪૭ કવીલોન	૮૬
૨૪ એવીરુટા	૨૨	૪૮ કાગચસ ધ્યાન	૧૫૦
૨૫ એતેપી	૮૭	૪૯ કાયમોદામ	૨૮૩
૨૬ એતેવાની મુનાઓ	૨૦૬	૫૦ કાનકોન	૧૪૨

અંક સ્થળાનું નામ	પૃષ્ઠ	અંક સ્થળાનું નામ	પૃષ્ઠ
૫૭ કાનપુર	૨૩૮	૫૯ ખાલી	૨૪૬
૫૪ કાનાનુર	૬૪	૬૦ ખિરભવાની	૨૬૪
૫૫ કારવાર	૧૪૧	૬૧ ખેડ	૧૬૫
૫૬ કાલાંની ગુફાઓ	૨૫	૬૨ ખોખોલી	૨૩
૫૭ કાવી	૩૩૫	૬૩ મદમ	૧૭૩
૫૮ કાવેરીનો બંધ	૧૨૮	૬૪ મરુડ પહાડ	૨૫૩
૫૯ કાંછવરમ	૪૫	૬૫ મંગોત્રી	૨૫૭
૬૦ કનૂર	૧૦૨	૬૬ મંધરગલ	૨૬૩
૬૧ કુંભકોનમ	૫૧૬	૬૭ મંધાર	૩૩૫
૬૨ કુંભારિયા	૩૫૩	૬૮ ગુડી	૩૬
૬૩ કુમહા	૧૩૯	૬૯ ગુલમર્મ	૨૬૫
૬૪ કુલપાક	૧૯૩	૭૦ ગુંટાકથ	૩૬
૬૫ કોદારનાથ	૨૬૪	૭૧ ગેરમોપાદોક્ષ	૧૩૬
૬૬ કોનેરીકોઝ	૧૯	૭૨ ગોકર્ણ તીર્થ	૧૪૦
૬૭ કોપકોમોરીન	૮૩	૭૩ ગોકાકોદોક્ષ	૧૪૬
૬૮ કૈલાસ	૨૫૧	૭૪ ગોધરા	૩૪૨
૬૯ કોલમ્બિટુર	૧૦૩	૭૫ ગોવળકોડા	૧૯૦
૭૦ કોકોનાડા	૧૮૦	૭૬ ગોહતી	૨૩૪
૭૧ કોચીન	૮૮	૭૭ ગ્વાલિયર	૩૧૫
૭૨ કોડાપકનાલ	૭૯	૭૮ ધારાપુરી	૨૧
૭૩ કોદાર-મોનાની ખાણો	૧૦૭	૭૯ ધોડખંદર	૨૦
૭૪ કોલ્હાપુર	૧૫૦	૮૦ ચક્રધરપુર	૨૧૭
૭૫ કિપથુરાજસાગર	૧૨૮	૮૧ ચંદ્રગિરિ	૪૧
૭૬ ખંડવા	૩૨૫	૮૨ આપાનેર	૩૪૨
૭૭ ખંડાલા	૨૩	૮૩ ચિકમેગલુર	૧૮૩
૭૮ ખંભાત	૩૩૯	૮૪ ચિત્તલદૂર્ગ	૧૩૫

અંક અથવા નામ	પૃષ્ઠ	અંક અથવા નામ	પૃષ્ઠ
૧૦૫ ગિ' મરમ	૫૫	૧૦૧ તિરુપતિ	૩૯
૧૦૬ ચિપ્પુન	૧૬	૧૦૨ તિરુવન્નામન	૬૭
૧૦૭ ચિગવપ્પમ	૫૧	૧૦૩ નિરિવાનમ	૫૦
૧૦૮ મેનાપુછ	૨૮૮	૧૦૪ ત્રિચિનાપદ્મી	૧૯
૧૦૯ જગનાથપુરી	૦૦૦	૧૦૫ ત્રિચુર	૯૦
૧૧૦ જવડિયા	૦૩	૧૦૬ ત્રિવેન્દ્રમ	૮૮
૧૧૧ જમ્બુ	૨૭૯	૧૦૭ તુલ્લમીનલાન	૦૧
૧૧૨ જતગામ	૦૧૦	૧૦૮ તેનકાની	૮૧
૧૧૩ જતલ	૨૭૩	૧૦૯ દમથુ	૩૨૭
૧૧૪ જ જુમર	૦૩૬	૧૧૦ દહેરાકુન	૨૫૪
૧૧૫ જાવના	૦૦૧	૧૧૧ શર્નિર્લિંગ	૨૦૬
૧૧૬ જુલુ	૧૮	૧૧૨ શાપેશી	૧૬૬
૧૧૭ જૂનુગોવા	૧૪૫	૧૧૩ શાવનગિંગ	૧૩૬
૧૧૮ જોગદેવમ	૧૩૬	૧૧૪ દિમાપુર	૦૩૫
૧૧૯ જોગેશ્વરીની ચુનાબો	૧૯	૧૧૫ દિલ્લી	૦૧૧
૧૨૦ જામી	૩૧૭	૧૧૬ દેવરાડા	૦૫૪
૧૨૧ ડાકાર	૦૪૧	૧૧૭ દેરેડુ	૦૦૬
૧૨૨ ડિ ડિમત	૭૮	૧૧૮ શૈવનાથા	૦૦૫
૧૩ કુમમ	૦૩૦	૧૧૯ કોભાચલમ	૧૬૬
૧૨૪ નક્ષત્રિયા	૦૦૮	૧૨૦ ધગમતર	૧૧૦
૧૨૫ તતકાડ	૧૧૭	૧૨૧ કુલીના	૦૧૧
૧૨૬ તનેગામ	૦૬	૧૨૨ નડિવા	૦૪૫
૧૨૭ તાડપત્રી	૩૮	૧૨૩ નવમારી	૦૦૯
૧૨૮ તાનાનગર	૦૧૯	૧૨૪ નવુગોવા	૧૪૧
૧૨૯ તાજેર	૫૮	૧૨૫ નજનચુડ	૧૧૦
૧૩૦ તિનેવેલી	૮૦	૧૨૬ નદિર્મ	૧૧૨

અંક સ્થળનું નામ	પૃષ્ઠ	અંક સ્થળનું નામ	પૃષ્ઠ
~~૨૫૭~~ નંદિદોષ	૧૧૨	~~૨૮૩~~ પેશાવર	૩૦૬
~~૨૫૮~~ નાગપુર	૨૧૫	~~૨૮૪~~ પોચારામનો બંધ	૧૬૮
~~૨૫૯~~ નારાયણખેડ	૩૧	~~૨૮૫~~ પોડલુર	૧૦૪
~~૨૬૦~~ નાંદેડ	૨૦૦	~~૨૮૬~~ પોલાદપુર	૧૬૫
~~૨૬૧~~ નિત્રાગસામરતળાવ	૧૯૯	~~૨૮૭~~ પોંડીચેરી	૧૦
~~૨૬૨~~ નિપાળી	૧૫૦	~~૨૮૮~~ પ્રતાપગઢ	૧૫૯
~~૨૬૩~~ નૈનિતાપ —	૨૪૩	~~૨૮૯~~ બદરીનાથ	૨૬૫
~~૨૬૪~~ પતિયાળા	૨૭૩	~~૨૯૦~~ બદામી	૧૭૪
~~૨૬૫~~ પક્ષીતીર્થ	૫૨	~~૨૯૧~~ બરેલી	૨૪૨
~~૨૬૬~~ પવાહતળાવ	૨૧	~~૨૯૨~~ બારસી	૩૩
~~૨૬૭~~ પહાડપુર	૨૩૮	~~૨૯૩~~ બાસોદા	૩૧૬
~~૨૬૮~~ પચમતી	૧૫૫	~~૨૯૪~~ બાલુઅમીચન નૈનતીર્થ	૧૩૦
~~૨૬૯~~ પંચસાહેબ	૨૦૬	~~૨૯૫~~ બિન્દર	૧૬૬
~~૨૭૦~~ પછ	૧૪૫	~~૨૯૬~~ મિસાસપુર	૨૧૬
~~૨૭૧~~ પઢરપુર	૩૩	~~૨૯૭~~ બીમાપુર	૧૭૪
~~૨૭૨~~ પાનમર	૩૫૦	~~૨૯૮~~ બીબીભોરા	૩૨૮
~~૨૭૩~~ પાપુર	૨૬૭	~~૨૯૯~~ ભેતવાડા	૧૭૮
~~૨૭૪~~ પાવનપુર	૩૫૨	૨૦૦ ભેમગામ	૧૪૮
~~૨૭૫~~ પાલતી	૧૭૭	~~૨૦૧~~ ભેવાડી	૧૭૭
~~૨૭૬~~ પાલીના કુંડો	૧૬૪	~~૨૦૨~~ ભેલુ —	૧૩૧
૧૭૭ પાતાગઢ	૩૪૪	~~૨૦૩~~ બેહેરામપુર	૧૮૩
~~૨૭૮~~ પિઠાડી એમિથર	૨૫૨	૨૦૪ ભેંગલોર	૧૦૯
~~૨૭૯~~ પુકુકોટા	૭૨	૨૦૫ ભોરડી	૩૨૬
૧૮૦ પુના	૨૬	~~૨૦૬~~ ચિત્તબીદારા	૨૬૭
~~૨૮૧~~ પેટલાદ	૩૩૯	~~૨૦૭~~ ભદ્રાવતી	૧૩૪
~~૨૮૨~~ પેનગામ	૩૦૦	~~૨૦૮~~ બરચ	૩૩૪
		~~૨૦૯~~ બવાલી	૨૪૫

અંક સ્થળનું નામ	પૃષ્ઠ	અંક સ્થળનું નામ	પૃષ્ઠ
~~૨૧૦~~ બાટધર ડેમ	૧૫૬	~~૨૩૬~~ માનસરોવર	૨૫૧
~~૨૧૧~~ બાલુ	૩૩૬	~~૨૩૭~~ માલાવતી	૨૫૩
~~૨૧૨~~ બાંક	૨૧૪	~~૨૩૮~~ મારડોન	૧૪૪
~~૨૧૩~~ બીલસા	૩૨૦	~~૨૩૯~~ માંગમાત્રોવા	૧૪૭
~~૨૧૪~~ બોપામ	૩૨૨	~~૨૪૦~~ માલવન	૧૬૯
~~૨૧૫~~ બોર	૧૫૬	~~૨૪૧~~ માદોભે	૧૪૪
~~૨૧૬~~ બોગિર	૧૬૩	~~૨૪૨~~ મીઠળ	૧૫૧
~~૨૧૭~~ મન્ડળીપટમ	૧૭૬	~~૨૪૩~~ મુડભદ્ર	૬૭
~~૨૧૮~~ મટન	૨૬૮	~~૨૪૪~~ મુરડ	૧૬૭
~~૨૧૯~~ મણિપુરેશ	૭૩૫	~~૨૪૫~~ મુમ્મ	૩
~~૨૨૦~~ મણીપુરશહેર	૨૩૭	~~૨૪૬~~ મેદુરડેમ	૧૦૪
૨૨૧ મદનાપલિત	૪૧	~~૨૪૭~~ મેલક	૧૬૮
૨૨૨ મદ્રાસ	૪૭	~~૨૪૮~~ મેગલોર	૬૫
૨૨૩ મહુર	૭૫	~~૨૪૯~~ મોરાહાનાદ	૨૫૩
~~૨૨૪~~ મન્ડાપમ	૭૫	~~૨૫૦~~ યમુનોત્રી	૭૫૭
૨૨૫ મરકાશ	૬૬	~~૨૫૧~~ યવના	૭૦૬
૨૨૬ મરગામ	૧૪૨	૨૫૨ યારકંદ	૧૦૬
~~૨૨૭~~ મરીહિય	૩૦૭	~~૨૫૩~~ રતનાગિરિ	૧૬૭
~~૨૨૮~~ મસુરી	૨૫૫	~~૨૫૪~~ રાજમહેન્દ્રી	૧૭૬
~~૨૨૯~~ મહાડ	૧૬૪	~~૨૫૫~~ રાજાપુર	૧૬૮
૨૩૦ મહામનેશ્વર	૧૫૭	~~૨૫૬~~ રાણકપુર	૩૫૭
~~૨૩૧~~ મહાગોનપુરમ	૫૩	~~૨૫૭~~ રાણીખેત	૨૪૬
૨૩૨ મહિસુર	૧૧૮	~~૨૫૮~~ રામનગર	૨૬૬
~~૨૩૩~~ માર્ગ દમ દિર	૨૬૬	~~૨૫૯~~ રામેશ્વર	૧૭૩
૨૩૪ માથેરાન	૨૧	~~૨૬૦~~ રાયગઢ (કાકળ)	૧૬૪
~~૨૩૫~~ માનમલ	૨૬૪	~~૨૬૧~~ રાયગઢ	૨૧૭

અંક સ્થાનનું નામ	પૃષ્ઠ	અંક સ્થાનનું નામ	પૃષ્ઠ
૨૬૨ રાપચુર	૩૬	૨૬૮-વિજયપુર્ગ	૧૬૬
૨૬૩ રાપચુર	૨૧૬	૨૬૯-વિજયપુર્ગ	૧૭૬
૨૬૪ રાવલપિંડી	૩૦૭	૨૭૦-વિજયપુર્ગ	૧૮૨
૨૬૫ રાંચી	૨૧૭	૨૬૧ વિજાયાપદમ	૧૮૧
૨૬૬ રવંદગી	૧૬૧	૨૬૨ વિજયપુર્ગ	૫૪
૨૬૭ સદમણુસો	૨૧૦	૨૬૩ વિદાર તલાવ	૨૧
૨૬૮ સખની	૨૪૦	૨૬૪ વિંદસર જંદી	૨૫૦
૨૬૯ સંડીકોટલ	૩૧૦	૨૬૫ વેગોર	૪૩
૨૭૦ સાલકુવા	૨૫૩	૨૬૬ વેસાવા	૧૬
૨૭૧ સુધીઆના	૨૭૪	૨૬૭ વેંચુર્ગ	૧૭૦
૨૭૨ લોખડોમ	૧૫૬	૨૬૮ સાકરાનપુર	૨૬૮
૨૭૩ સોના જંદગી	૧૪૭	૨૬૯ શિરસી	૧૩૬
૨૭૪ સોનાવલા	૨૪	૨૭૦ શિલોંમ	૨૩૨
૨૭૫ સોલીએ	૧૪૧	૨૭૧ શિવસમુદ્રમ	૧૧૪
૨૭૬ સોલગઢ	૨૫	૨૭૨ શીરોલ	૧૪૩
૨૭૭ વજેસરો	૨૦	૨૭૩ શેરનુર	૬૩
૨૭૮ વડતાલ	૩૪૪	૨૭૪ શ્રીનગર	૨૮૨
૨૭૯ વડોદરા	૩૩૧	૨૭૫ શ્રીરંગમ	૭૦
૨૮૦ વરંગલ	૧૬૩	૨૭૬ શ્રીરંગપદ્મ	૧૧૬
૨૮૧ વરધા	૨૧૩	૨૭૭ સદાશિવગઢ	૧૪૧
૨૮૨ વરકાણા	૨૫૮	૨૭૮ સંગમેશ્વર	૧૬૭
૨૮૩ વલસાડ	૩૨૮	૨૭૯ સાગરા	૧૩૬
૨૮૪ વલસાડોડિલો	૨૦	૨૮૦ સાતારા	૧૫૨
૨૮૫ વાઈ	૧૫૪	૨૮૧ સાહી	૩૫૭
૨૮૬ વારોડિગામા	૧૪૬	૨૮૨ સાલંતવાડી	૧૭૧
૨૮૭ વિકારાળાદ	૧૬૪	૨૮૩ સાંજલી	૧૫૧

~~૨૧૪~~ સાંચી	૩૨૦	~~૩૨૬~~ મોમનાથપુર	૧૧૭
~~૩૧૫~~ સિકન્દ્રાપાલ	૧૯૧	~~૩૨૭~~ સોલાપુર	૩૫
~~૩૧૬~~ સિયામાનાસબ	૭૩	~~૩૨૮~~ હજીરા	૩૩૨
~~૩૧૭~~ સિદ્ધપુર	૩૫૧	~~૩૨૯~~ હર્ણે	૧૬૬
~~૩૧૮~~ સિયાલકોટ	૨૭૮	~~૩૩૦~~ હનમકોટા	૧૮૪
~~૩૧૯~~ સીમલા	૨૬૮	~~૩૩૧~~ હરપી	૧૭૬
~~૩૨૦~~ સીમોગા	૧૩૩	~~૩૩૨~~ હરદાર	૨૬૧
~~૩૨૧~~ મીરાહી	૩૫૬	~~૩૩૩~~ હલેખીડ	૧૩૨
~~૩૨૨~~ મુરત	૩૩૦	~~૩૩૪~~ હાસન	૧૩૦
~~૩૨૩~~ સેરિસા	૩૫૦	~~૩૩૫~~ હુમલી	૧૭૨
~~૩૨૪~~ સેલમ	૧૦૬	~~૩૩૬~~ દેડાગાલ હક્કિયુ	૧૮૫
~~૩૨૫~~ સેવામામ	૨૧૪		

શુદ્ધિ પત્રક

૧૧	પાનુ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૪	૭	એને	અને
૧૧	૨૧	૧૦	અરગામ	અટગામ
૧૧	૨૨	૨૪	ખનોરમા	ખનોરમા
૧૧	૨૫	૧૨	ફેનો, ફામો	ફેનો, ફામો
૧૧	૩૩	૩	- કાંઠાપર	કાંઠાપર
૧૧	૪૨	૮	સગવડો	સગવડો
૧૧	૪૫	૨૪	રેસ્ટહાઉસો	રેસ્ટહાઉસો
૧૧	૪૬	૧૮	ત્યારે	ત્યારે
૧૧	૫૫	૪	તિરુપનામલાઇ	તિરુપનામલાઇ
૭૬		૧	જેવું	જેવું
૮૧		૧૬	જેટલું	જેવું
૮૨		૨૨	નાશન	પાપનાશન
૮૬		૫	૨ અક્રમ	૨તા અક્રમ
૯૩		૫	બલારપેટ	બલારપેટ
૯૪		૬	મે'ગલોર	મે'ગલોર
૯૪		૧૮	ચાહ	ચા
૯૮		૨૦	અહીં	અહીં મોટરબસ
૧૦૦		૬	૭૦૦	૭૩૦૦
૧૦૫		૬	બધામાંથી	બધામાંથી
૧૦૬		૧૬	સાર	સારું
૧૧૬		૨૩	રાબજો	રાબજો
૧૧૮		૨૫	ચોપાટ	ચોપાટ

પાત્રું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨૪	૨૬	૨૫ ફૂટ	૧૬ ફૂટ
૧૨૫	૧૪	સને ૧૦૩	સને ૧૮૦૩
૧૩૦	૧૨	જેજરાખાદ	મંજરાખાદ
૧૩૩	૧૯	તુંગા	તુંગા
૧૪૩	૨૭	ડારસોપા	ગેરસોપા
૧૩૫	૧૩	ચિકનીજીર	ચિકનજીર
૧૪૧	૨૪	પંચમની	પૈંગીન
૧૪૩	૨૩	માદોળ	માદોની
૧૪૭	૧૩	વમેલી	બાધેલી
૧૫૬	૧૬	વસેપુ	ખેટા
૧૫૬	૨૭	ખેટા	ખેટા
૧૫૭	૨૦	પાખમર	ટાખમર
૧૫૭	૨૩	બોડપીક	બોડવિક
૧૫૯	૯	રેરેનકાકિસ	રેરેકાકિસ
૧૬૨	૨૦	બેડની	બેડની
૧૭૧	૨૪	ગજવાડો	રાજવાડો
૧૭૨	૧૩	શીરોડ	શીરોડા
૧૭૫	૧૪	તજી	જીતવા
૧૮૩	૨૫	ગુલખલીના	ગુલખમોના
૧૮૭	૨૨	દિલખાનને	આદિલખાનને
૧૯૭	૧	ઉડગી	ઉડગી કાંટાપર
૧૯૮	૨૬	ઓળખાવી	આળખાવી

પાત્ર	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬૯	૬	મોટરજેઝ	મોટરજેઝ
૨૦૫	૧૧	રોસનેની	રોસનેની
૨૦૭	૧૯	૧૮૬૦	૧૮૬૯
૨૧૮	૧૦	મુહા	મુરી
૨૪૫	૨૮	પલી	પહો
૨૫૨	૪	પહાડો	પહાવો
૨૫૩	૬	૧૪	૪
૨૫૬	૧૨	કુધરી'મમાં	કુધરીમાં
૨૭૨	૧૨	ગામ	સુમતીગામ
૨૭૪	૨૬	સ્વચ્છ	અસ્વચ્છ
૨૮૧	૭	પુત્રેબેગો	પુત્રો બેગો
૨૮૧	૯	લાગ્યો	લાગ્યા
૨૮૨	૪	બાપ	ગયો
૨૮૪	૨૩	મનમાં	મનના
૨૮૬	૪	ઓદિસે	ઓદિસો
૨૮૭	૪	પેપરમસીન	પેપરમસીન
૩૦૩	૧૪	ધોડા	ધોડો
૩૦૪	૨	માંડયો	માંડયા
૩૧૬	૨૩	વાસણો	વાસણોની
૩૧૮	૧૯	હયુઝ	હયુઝે
૩૨૧	૨	ગ્રેટરહાઉસ	ગ્રેટરહાઉસ

પાત્રું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૪૦	૧૪	મંદિરમાં	મંદિરનું
૩૪૪	૭	મામી	માચી
૩૪૬	૭	અસવાન	અવસર.
૩૫૧	૨૬	સસયમાં	સમયમાં,
"	૨૬	૧૩૦૭ ઝાં	૧૩૦૭માં
૩૫૨	૩	કહેવાતા	કહેવાતા
૩૫૩	૨૪	જૂને	જૂન
૩૫૪	૮	પોષ-૩	પોષ-૮
૩૫૫	૧	ને	છે,
"	૧૦	કરેડોની	કરેડોની
૩૫૬	૧	હળરે	હળરે

હિંદ પર્ચટન

દક્ષિણાખંડ

૧ મુંબ ૧

એ સિંધાબંડની એક અસખનના અંગારમાં અળોટતી ઉત્ત
મોતમ ઉદ્યોગપુરી અને રિદ્ધિ-સિદ્ધિથી રસખસતી રાજનગરી તરીકે
મુંબની મહત્તા જાણીશો.

અરબી સમુદ્રના અમાધ જળથી અળગા, ઠેર ઠેર ખાડાઓમાં
બરાબ રહેતા બરતીના પાણી, બેજવાળી જમીન, મગરો અને ઝેરી
દુધ-જંતુઓના ઉપદ્રવ, બધા વાતાવરણ અને રોગિષ્ઠ દવાખાનથી હર
દેશે વિંટળાયેલા અને છૂટા છવાયા પથથેલા ઉજાડ બડકોવાળા
(૧) ઢાલાયા (૨) નાનુ ઢાલાયા (૩) મુંબ (૪) મજગાંવ (૫) પરેશ
(૬) વહી અને (૭) માહીમ વગેરે સાત ટાપુઓ એક કાળે માછી-
મારોની મામુલી વસતીથી વસાયેલા હતા. અહોરાત્ર ઉતાવળોની
અવર જવરથી ધમધમી રહેતા અત્યારના બેરીંગ્ટન રોશનની આસ-
પાસના કોઈ એક સ્થળે ત્યાં 'કોળા' માછીમારોની કુળદેવી 'મુગાદેવી'
નું સ્થાનક આવેલું હતું. એ 'મુગાદેવી' પરથી જ એ સાતે ટાપુઓ
એક યદ જઈને બનેલી મહાનગરીનું નામ 'મુમ્બ' પડ્યું હોવાનું
મનાય છે. પ્રશ્નિચવાસીઓના પગરથુ પછી અરબી સમુદ્રમાં ફરતી

તોફાનો વચ્ચેય સહીસલામત રહી શકાય એવા મળી ગયેલા ઉપસાગરને એમણે 'Bombay-બોમ્બે' આપેલું નામ જતે દહાડે અંગ્રેજી ભાષામાં અપભ્રંશ પામી 'Bombay-બોમ્બે' થયું અને આજે એ નામથી જ આખી એ દુનિયામાં ઓળખાય છે.

મહાનગરી મુમ્બઈ બન્યા પહેલાંનો આ ટાપુઓનો કહીશું ઇતિહાસ અપ્રાપ્ય છે, પરંતુ જારમી સદીમાં રાજા બીમદેવની હિન્દુ રાજસત્તાનો ખજ ત્યાં ફરકતો હતો અને અત્યારના 'માહીમ' નામના વિસ્તારમાં વસેલી 'મહીકાવતી' નગરીમાં રાજધાની રાખીને એ રાજ કરતો હતો, એમ તો ઇતિહાસકારો કથી રવાં છે. વળી એ પશુ જાણવા મળે છે કે ઇ. સ. ૧૩૪૮ માં મુઝરાતનો સુલતાન બહાદુરશાહ 'મહીકાવતી' ઉપર ચઢી આવ્યો હતો અને મુમ્બઈ પરની હિન્દુપત્તા પાદશાહીનો અંત આવ્યો હતો.

પરંતુ કાળના ક્રાંતિ પંજનમાં મુસ્લીમ સત્તા પણ સપડાઈ મઈ. ઇ. સ. ૧૫૩૪ માં વસતી સંધિ થઈ અને સુલતાન બહાદુરશાહને 'મુમ્બઈ' ના ટાપુઓ પરથી પોતાની આખી આટોપી લખને પોર્ટુગીઝોને શરણે થયું પડ્યું હતું. પોર્ટુગીઝ વાલીઓને આ ટાપુઓની મદદતા કે ઉપયોગિતા ન જાણી પોતાના રાજની કુચરી કેથેરાઈનના લખ ઇંગ્લાંડના રાજા ખીન આર્લ્સ સાથે થયા ત્યારે તેમણે આ ટાપુઓ લખની પહેરામણીમાં આપી દીધાં. પહેરામણીની આ બેટ હાથ કરવાને ખીન આર્લ્સ પાંચ મનવારો અને પાંચસો માણસો મોકલ્યા પ્રથમ તો પોર્ટુગીઝ ગવર્નર એ અંગ્રેજ લાન્સરકરની પંચા કરી નહીં; આખરે ઇ. સ. ૧૬૬૪ માં અંગ્રેજોને એ સુખત કરવામાં આવ્યા. અંગ્રેજ રાજકર્તાને પણ આ ટાપુઓની કિંમત ન સમજાઈ એટલે દિન્દમાં વ્યાપાર ધંધો કરવા મજાડમાં રથપાયેલી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને એ. ઇ. સ. ૧૬૬૮ માં વાર્ષિક દસ પાઉન્ડ એટલે કે વળ એકસો રૂપિયાના બાંહે આપી દીધા.

પરંતુ હરેટ નિંડ્યા કપનીનું દિન આપના વ્યાપાર-વધાનુ
 નખ્ય મથક તો સુરત હતું સુરતના નવાગ સાથે અસરનસાર અથ
 ડામણીમાં ચિતરવું પડતું કોમથી અગ્રે-ને ખુલ જ નાપી ગયા હતા.
 એટલે તેમણે 'મુગલ' પર પરંતુ પાન વ્યાપાર માડ્યું જુદા જુદા
 ટાપુઓ વ-એનો દરિયો અને ઠેર ઠેર આવેતા ખાડા ખાખોચિયા
 પૂરીને જમીન નપાટ મનાવી રગતઓ ગાખ્યા કાપદો વ્યસ્થા જંગ
 વવા કાંતોઘ ઘડ્યા, ન્યાય-ઇન્સાદ આપના કોર્ટ-કચેરીઓ આપી
 અને વ્યાપાર-કુલોમોને કોલેજન આપના માડ્યું આ નીતિના પરિ-
 શુભે મુગલની રસતીમાં દિન-રતિદિન વધારે થયા માડ્યો. દિન્દુ-
 રતાનના આરે ખુલ્યામાથી આદમિક વ્યાપારીઓ આરીને વસવા
 ૧) લાગ્યા એમાં કચ્છ-કારિસારાના વ્યાપારીના વહાણો દાગ મોટી
 સખ્યામાં આવના લાગા નમારા વડાઓ પશુ વ્યાપાર ખેડીને
 વિધાતાનું વિધાન બકત વચ્ચે નહુતાને જ જગર જહેમત ઉઠાવીને
 કચ્છમાથી મુગલ આવી રચા હતા.

સુરતથી પોતાનું વડું મથક બદલી નાખીને અગ્રેને મુગલમાં
 આવના અને ઇ મ ૧૬૮૬ થી લાગી વમવાન ઝગી રહ્યા. ચાચિ
 પાઓ અને આમપાસના તોદાની તાકોના ઉપદ્રથી મહિમવામત રહ્યું
 વાને તેમણે ઇ સ ૧૫૭૮ માં મમુદ મિનાગ પગ પોદુંગીઓએ
 બધાવેના 'બોમ્બેકેસન' ના ઉપયોગ કરવા માડ્યો, આ 'બોમ્બેકેસન'
 ની ઉપયોગિતા ઇ સ ૧૬૮૮-૮૯ માં જપ્તાઈ આરી હતી એ
 સાનમાં જ કુશાના સીંગીઓએ મુગલ નગ ધાપ્યો હતો અને વનદાઓએ
 પશુ મુગલ હાય કરવાને મથામણ કરી હતી પણ તમને 'બોમ્બે
 કેસન' ના સુરક્ષિત ગ્રથમાં મહિસનામત રહી અગ્રેનેએ હરાખ્યા
 હતા મુગલમાં એ અંતિહાસિક ગ્રથનો ઉપેગ હજુય સગકારના
 હુમો અને હુમાનો ઉપર થતો નજરે પડે છે

આ મદનનગરીની મોજ માજુવાને આનતા પનિમત્તાના પ્રવાસી
 એને મનોહર મુગલની એપાનો બદલ વાને પાનવા બદરપરની

મગનયુ મી હમારો દરિયામાંથી દૂર દૂરથી નજરે પડે છે આ મન
જાતના સમાદ મંત્રાણા યુરાર, યુરારા, વાહમરાયા, મગન
અને નાગ મહારાજનાઓએ પ્રથમ પમલા માહીન એન ઐતિહાસિક
સ્થાન બનાવે છે આ ગ્રંથે જ મહારાણી નિમ્નારિયાની દરજ્યાની
હિન્દના પ્રવાસે આવના એવન માતમા જિતરી હતા હિન્દના રાજના
બિરોડ સમારભ યોજના સંત્રા પ્રથમ જયાર પશુ અહીયા જ
પગલા માણા હતા આ પ્રમગના ચિગ્ગમગુણ ચિત્પકગાના નં
પ્રતિકસમા હિન્દના પ્રવેશદાર ગેહટ વે એફ હિન્દનાની બન્ય હિન્દી
હમારત ખી પ્રવામા આવી જ એની માગે જ હિન્દના માયા
રાહસરોય નોડ કાર્જિનનુ દુતણુ સવનુ પાન ખેચનુ જાનુ છે
અહીયા જ તાત્કાલ' એન અન મેજેરી ગેરે આ શાહ
રાખો આવેલી છે

ગેહટ વે એફ હિન્દનાની જમણી બાજુએ જતા જ રાયન
બો જે વાય કવ. આ એ નાના નાના નામ રાહી બાજુએ
અદ્યતન આરામ અને સુખ સમવડાણુ ગી હ થાયેન આવેન
સામે જ આવેના વિશળ ચોકમા હુ એફ વેદિગનની મુલાકાત ની
માંમા માધનો વેદિગ. હિન્દન નજરે પડે છે જમણી બાજુના
ધારી ર ના પગ નડા રાના ગાન ના ખડેનાવ મહારાજની હિન્દનાની
બધારેનુ મેધનમ કોમ આવેન છે અત્રા એ સુધારા નધારા કરાયા
પગી મુખબની ધાર મના કોન તગીકે નપરાય છે એ ધારાસમા હોન
અમર તા તરુનેગીવ હિન્દની હોનથી દાના મુખબના મૌથી જૂના
નામમાર્ગ પર મૂતુ મુખ હલિસ મહિન કોન બો નકલાગ
આવેના જે ના એડાર્ડ સખમ યુરારા તગીકે નિ મા આ વા
ત્યારે તેમની મા શાહી સવાગી આ ગતા પ થી જ પનાય થઇ હતી

એથોનો રટાટ અને રેખાટરના નામ પર સેટ એ મુખ
મૂનુ ચર્ચ આવેનુ છે અહીયાથી જ મુખબના કા નિમાગનો
આદબ થાય છે કારણ કે જૂના મુખના રક્ષણ માં માધવા

કિલ્લાના મુખ્ય ત્રણ દરવાજાઓ—ચર્ચગેટ, ખજારગેટ, અને એપોલો-ગેટ પૈકીનો એપોલોગેટ અહીંયાં જ આવેલો હતો. સેન્ટ એન્ડ્રુઝ ચર્ચની પડખે જ જૂનું ખખડખજ કોબેલું એટ વેગટન હોટલનું જંગી મકાન જૂના મુંબઈની જાહોજલાલી હતું જે જલ્દેર કરી રહ્યું છે. એમાં જ ગોક વખતે મુંબઈના ગવર્નર અને એડમીરલ રહેતા હતા, અને એમાં જ રેકર્ડસકોર્ટ, સુપ્રીમકોર્ટ અને હાઇકોર્ટ બેસતી હતી. એની સામે જ તેવલ ડાક યાર્ડ અને જૂનું ફરેમ હાઉસ આવેલ છે. પડખેનું ડાઉનબ્રેથ હોસ્પિટલ અને પહોળા પગથિયાવાળું ટાઉન હોસલું બધું મકાન આવે છે. સોટરીદારા અને છરટ ઈન્ડિયા કંપનીની જમીન અને આર્થિક મદદથી એ મકાન ઇ. સ. ૧૮૭૩મ. બંધાઈને તૈયાર થયું હતું. મુંબઈના શહેરીઓની અનેક જલ્દેર સમાજોનું ઐતિહાસિક ધ્યાન બનવાને એને અત્યાર સુધી અનેક પ્રસંગો સાંપડ્યા છે. વળી એમાં ઉત્તમ પુસ્તકાલય અને સમૃદ્ધસ્થાન પણ રચાવામાં આવ્યા છે.

ટાઉન હોસની પાછળ એએ કેસલ અને તેની પડખે ટંકશાળ આવેલી છે અને એ એના અધિકારીની શ્રેષ્ઠ પરવાનગી મેળવીને જોવા જઈ શકાય છે. ટંકશાળની સામે જ પલ્લેટનું બાંધેલું રીઝર્વ બેન્ક બીલ્ડીંગ આવેલું છે. ટંકશાળના નાકા પરથી ફરીને બેલાડરોડ પર જતાં બેલાડ પીયર નજરે પડે છે. બેલાડ અને નીક્સરોડ જ્યાં બેળાય છે ત્યાં જ કાળા પલ્લેટનું બાંધેલું પોર્ટ ટ્રસ્ટ બીલ્ડીંગ આવેલું છે. બેલાડ પીયરના રોડના છેડા પર જતાં મોલ આવે છે. યુરોપ, અમેરિકાના પ્રવાસીઓને સીધા દિલ્હી જવા આવવા માટેની રેલવે લાઇન શરૂ થઈ આગળ જાય છે. મોલના દરવાજા પાસેથી બેલાડરોડ પોર્ટરોડમાં ફેંટાય છે. આ બીલ્ડીંગ્સમાંથી મુંબઈમાં ચૌદ માસ લાંબા અને જી મુશ્કેલી પડેલા બજારની જાળવણી અને વ્યવસ્થા થાય છે. વિશાળ ધક્કાઓ, મજબૂત નાકાજોડીઓ, ઘેરો વતી ઉઠાવી લેવાય એવા ઝૂલતા પુલ અને એકી સાથે ત્રીસ ત્રીસ આગબોટો

સહીસધાગત બિની ગ્લી રહે એવી મનડનાળી પ્રિન્સેસ ડોમ, વિક્ટોરિયા ડોક, એલેક્ઝાન્ડ્રા ડોક અને સાસુન ડોક વગેરેનો વહીવટ એ બીદડી અસાધી કરાય છે. પ્રિન્સેસ ડોમનો પાયો સમ્રાટ સખમ એડવર્ડ ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં અને એલેક્ઝાન્ડ્રા ડોકનો પાયો સમ્રાટ પચમ જ્યોર્જ ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં નાખ્યો હતો.

બેનાર્ડ પીયર રોડના છેડા પર જતા મોન આવે છે યુરોપ-અમેરિકાના પ્રવાસીઓને આવવા જવા માટે જ 'પેશાન' મેટ'ની સગવડતા બરી રનવે ટ્રેન બદાથી જ બિપડે કે મોનના દરવાજા, પામેથી બેનાર્ડ ગેઝ વીગટ રોડમાં ફટાય છે એ પોર્ટ ટ્રસ્ટ ડોકસની દૃઢ બોગમીને એલેક્ઝાન્ડ્રા ડોકસના ગેડગેઝટ નજીક ફાટ' મ્હીટને જઈ મગે છે.

હાર્ટમ્પ્ટીટમાં દાખલ થતા જ સુગઈ જેવી મનનગરીને નિયમિત ટપાલ પડકાઓની 'જનન્ય પોર્ટ એક્ઝિમ'નું બન્ધ છુ મટવાળું મકાન આવેનું છે આ મકાન માધના દર વર લાગરા હતા આ મકાનમાં આન્યા પડેતા એ અર્થગેઝ રટીટમાં આવેલી મન્દ્રન ટેમ્પીઆદ એક્ઝિસની ઇમારતમાં હતી જનરન પોર્ટ એક્ઝિમની પાછળ યુરોપિયનોની મારવાર માટે જ ખાસ અનાયની રાખરામાં આવેલી 'મેટ જ્યોર્જ' ડોમ પીટન' આવેલી છે એના નિશાન કે રાઉન્ડમાં હજુ પે જૂના ફાટ' મેટ જ્યોર્જના કામરાઓ જોવામાં આવે છે.

દુનિયા બરમાં શિ'કગામાં એક ગણાતુ બોરીમદગનું બન્ધ અંત વિગટ એથન પથ 'જાત્ય પોર્ટ એક્ઝિમ'નો પાછળ જ આવેતું છે મ ગાળી રિપોરિયાના નામ ઉપરથી આ એથન 'વિક્ટોરિયા ટર્મીનમ'ના નામથી બોગખાવ જ એથન પર ઉતારએના આવ જ્યાર માટે નિશાન તર પેટફેઝ ખાધેલા છે અનીયાથી જ એક્ઝિમન પેની-સુમા એથેની યુ ગાડીઓ દિનના જુદા જુદા બાગોમાં નિયમિત થાય છે.

વિક્ટોરિયા ટર્મીનસ બોરીમદગનો જરાગ સામે જ દોન'બી

અને દુશાંક રોડના સંગમ પરનો ત્રિકોણ જમીન પર ગ્રાંથા મિનાગ વાળું બોમ્બે મ્યુનિસિપાલિટીનું આલોચાન મકાન બાંધેલું છે. આ મકાનનું ખાતમુહૂર્ત રિન્ડ દિનેથી વાર્ષસરોય લોર્ડ રીપને સને ૧૮૮૪માં થયું હતું અને નવ વર્ષે તેર લાખ રૂપિયાના ખર્ચે બંધાત તૈયાર થયું હતું. મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટી સર્વેરની સપાટ અને સમ-વડો સાચવવા ઉપરાંત પ્રાથમિક શિક્ષણની જવાબદારી વધુ ઉઠાવે છે. મકાનના મોખરા પર જ મુંબઈના બેતાજ બાદશાહ મથાતા અને મુંબઈના અનેકવાર નગરપતિ પદે નિર્વાચિત થયેલા સ્વર્ગસ્થ સર ફિરોજશાહ મહેતાનું વિરાટ પૂતળું બેસું છે. એની જમણી બાજુએ વોડમી રોડના નાકા પર હિન્દના મદાન ઉલોચપતિ મહંમ જમશેદજી એન. ઠાકાનું પૂતળું આવેલું છે. વોડમી રોડ પર આગળ વધતા મુરોપિયનોના આરામગાદ-બોમ્બે જીમખાના પાસેથી પસાર થઈને મેયો રોડ અને મહાત્મા ગાંધીગાડને જઈ મળે છે. રસ્તાએના આ ત્રિભેદા પર જ વડોદરાના મદારાજ ખડેરાવ ગાયકવાડે તૈયાર કરાવી આપેલું સફેદ સ ગેમરમરનું મહાગણી ત્રિકોણરિયાનું ગાયલું એક નાના પથ મુંદર ઉઘાન વચ્ચે બેસેલું નજરે પડે છે.

મેયો રોડ પર જતાં દુનિયામગ્ના તાર વ્યવહારને નિયમિત સાચ વતી સેન્ટ્રલ ટેલેગ્રાફ ઓફિસ આવે છે. અહિંયાંથી જ દેશ પરદેશ સાથે ટેલીફોનથી વાતચીત કરી શકાય છે. આગળ વધતા જમણી બાજુ જ્યાં તાડ વૃક્ષોથી ઘેરાયેલી લીધી પ્રોવાળુ બોવલનું વિશાળ મેદાન અને ડાબી બાજુએ સરકારી બંદર બાંધકામ ખાતું, લાઇબ્રેરી, મ્યુનિસિટી બીલીંગ, સેક્રેટરીએટ બીલીંગ્સ, રોયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સ વગેરે બધા ઇમારતો આવે ॥ બોવલ અને કુપરેજના મેદાનો વચ્ચેના વિશાળ ચોકમાં બેન્ડ સ્ટેન્ડ આવેલ છે અને સામે જ આઠમા એડ-વર્ડ-બ્લોક ઓફ વિન્ડસરનું પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ તરીકેનું પૂતળું બેસું છે. રોયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સ એડામને એકી સાથે બારસો

માણસો એવી જાકે એવો વિશાળ વ્યાખ્યાન હોલ-સર કાઢસું જ્યાં
ગીઝ દોષ ઠેરવે છે

મામે જ પ્રિન્સ ઝોફ વેલ્સ ઋજિયમની જગી હમારત આખે
ચહે છે યમગંધ મત્રાટ પંચમ જ્યોર્જે પ્રિન્સ ઝોફ વેલ્સ નગીકે
મુખમની મુખમત વીધી હતી ત્યાં એમના હસ્તે આનો પાથો નાખ-
વામા આવ્યો હતો નવ વર્ષે આ જગી હમારત જંદાહને જિતી થઈ
હતી એ મુખમે પ્રથમ યુગેધીય મદાયુદ્ધને અંગે એનો આજમા
જ હોપીટલ નગીકે હિપથોમ થયો હતો પ્રાચીન ગિન્પકાના નમૂના
૩૫ મૂર્તિઓના આપાસ આવેલા મુદર જામની વચ્ચે વચ્ચે
પચમ જ્યોર્જે જ્યોર્જ વેલ્સ પત્ની હિપુ છે ઋજિયમમા પ્રાચીન માગની
માના નમૂનાઓ, હથિયારો, ઝોળાઓ, મૂર્તિઓ, તાંત્રાઓ ગિના
લેખો, મરેલા પશુ, પત્ની પ્રાણીઓ અને માષોના દેહો નતનથી જાળ-
વેના જોવા મળે છે

ઋજિયમથી એક મીલે દૂરે હોવામા તરફ જાય છે આ રસ્તા
પર જ સારા થે સુગંધ નહેને દામ જમ અર્ધિમ આપની જોખે
ધનેકદીક સન્નાહ એન્ડ કાન્થે ૩૫નીની ઝોફિનો ખર્તે દામ તથા
જસના વિશાળ દીપો તથા પ્રોટેક્ટ પ્રિન્સીઓનું જાળન મર્મ
આવે છે જેકે કાલાના હા પર આકાસી મદોની ગતિ,
ઉંકાસા, ધગીક પ વન્માના માપ, હથિયારોના વખત જેવાના
વિવિધ વજોનામા વેધશાળા આવેલ છે હોવામાનો જૂના પૂરા થતા
દરિયા સ્ત્રા માજલ દૂર સમુદ્રની મપાગીથી ૧૪૬૬૮ નિર્મી અને મત્તર
મત્તર માજલ જોનામમા પ્રકાસ કેકની દીવાદાદી જાહેવી છે

પાઠા વેસિગ્ટન કાઉન્ટન પાસે આવીને ઉત્તર તરફ મદામા માધી
ગાડ પર જતા એફીગ્ટન રોડ, સર સામુન ટેલીઃ હન્ડીટપુટ
એન્ડ સાપ્તેગી, મદેન્ડેન્ડન વગેરે મોગી દનેવીઓ અને હમારતો
આવે છે અર્ધોના જ તખ રસના મમમ ૧૨ કાગા થોડા ૫૨
જોવા સમાટ સુપ્તમ એન્ડર્ડન પુનુ ૬.૫ છે અધીવાધી આગળ

પંચનાં કામ દાઘ ઉપર બોમ્બે મુનિસિપલિટી માર્ડન-મ, ૨૮૦ ૬૮ ડિયુ' અને ૨૮૨ પર્ગથિવાણું રામન્યાષ દાવર, કોનોવેચન હોલ આવે છે. રામન્યાષ દાવર મુખર્ષના એક વખતના મદાન વેપારી કંડ પ્રેમગંદ રાવચંદે પોતાના માનુષીના રમરણમાં બંધાવી આપ્યું છે. એથી સદા આગળ જતાં કોનોવેચન આવે છે. સામે જ એક એક હન્ડિયાની ઝિંગી કંભાતના કુટ પાથ પર કિન્દના દાદા દાદાભાઈ નવગોળદનું પૂનથું કાલું છે. એનાથી આગળ જતાં જયે કંટાતા સરદિરાજશાહ મહેતા રોડના મોખરે મજ જે એન. પીટિટ ઇન્ડીટયુટ એન્ડ લાઇબ્રેરી. બ્લાક્ટ વે લેડમે એન્ડ કુ. ટિ. અને ગીટ અનેક વેપાર બંધા કરના કંપનીઓથી જંગી કમિસરો મખ દબ ખડું કરતી જિભી છે. મજ દિરાજશાહ મહેતા રોડ પર મુખર્ષને ચીમા કંપનીઓ આવેલી છે.

બાદિયા બાગ પાસે આનના જ પાછા મુખર્ષ મુનિસિપલિટી અને બેરીગંદના વિશાળ મકાનો નજરે પડે છે. એ લેર્નર્પીરોડ પર એંગ્લો હન્ડિયન પથ દાર્મસ આર હન્ડિયા, અન્વુમને હં-લામ દાહ રફત, મીડનદામ કોમર આંક કોમસ એન્ડ ઇકિનાનીકસ, જે. જે. રફત એફ આર્ટસ વગેરે આવે છે. સામે જ કાફરમારકીટ દેખાય છે. સુંદર દાવરવાળું મકાન બંધાયા પહેલાં અહીંયાં કસાપખાનું દતું. મુનિસિપલ કમિસનર મી. આચર કાફરે હ. સ. ૧૮૬૫ માં એ કસાપખાનું વાંદરામાં ખસેડ્યું અને પછી ત્યાં તાજા શાકભાજી, ફળફૂલ, ફરિયાહું, લોગીચરી અને થરમથુ હરેક ચીજને મળી શકે એવી મારકાટ બંધાવી એટલે એ એના નામથી જ પ્રસિદ્ધ છે. કાફરમારકીટથી દિગ્રી તલાથ દરેક જતા રસ્તા પર જ મહાનગરી મુખર્ષમાં કાપેલ અને વ્યવસ્થા જગવતી પોલીસનું વડું મથક, ગોકળદાસ તેમપાત્ર હોસ્પીટલ અને મેન્ટ એવીવર્સ સ્કૂલ આવેલાં છે.

ધોળીતલાવના દ્વારે જન્ડનની સામે જ મેટ્રો સિનેમાનું એરકન્ડીશન અને સર્વ સોજવાળું મકાન જિયું છે. એ મહાત્મા ગાંધી રોડ પર જિયું છે. મહાત્માગાંધી રોડ પરથી પાછા સોમા દતારાહાઉન્ટન

જતાં વચ્ચે દેશના રસ્તાની પૂર્વમાં નજર નાખતાં જૂના મુજબના સિસ્તી-
ઓનું પ્રાર્થના મંદિર એટલે થોમસન ક્રેસ્ટલ દે ગાય છે અહીંયાં જ જૂન મુજ-
બના કિસ્તાના મુખ્ય ત્રણ દરવાજાઓ પૈકીનો ચર્ચગેટ દરવાજો આવેલો હતો.
ક્રેસ્ટલથી આગળ જતાં એડરીન્ડન માર્ડન અને સર્લ્સ અને એની પેલીમેર
ટાઉનહોમ નજરે પડે છે. એડરીન્ડન માર્ડલમાં આપણી દેશી એન્ડ-દેના
એન્ડ, આન્ટમેન્ડ અને અન્ય વેપારી પેલીઓની ઓફિસ આવેલી છે.
ત્યાંથી પાછા ફરીને પશ્ચિમ બાજુ ફોરારાકાઉન્ડન વટાવીને આગળ
જતા જમણી બાજુએ એન્ડ્રુ ટેપીમાફ ઓફિસનું મકાન આવે છે.
આગળ જતા નુરે જહાં ઘટાથી છવાયેના આ ચર્ચગેટ રટીટની બંને
બાજુ વિન્ડના પનોતા પુત્રો, અને મુજબના નાગરિકો સ્વર્ગગથ ગોપાલ
કૃષ્ણ ગોખલે વગેરના તેમજ મવર્નરના પૂનગાઓ દિગ્દિએ પડે છે
મામે જ 'લ્યોસ થિયેટર' પણ ઉન્નત મસ્તકે આકાશ સાથે વાતો કરતું
નજર પડે છે એની મામે જ રસ્તાની પેલી મેર બી બી. એન્ડ
સી. આદિ ગ્રુવેનું ચર્ચગેટ રોશન અને એ રેલવેની વડીવટી કચેરીઓ
આવેલી છે આ રસ્તા પર આગળ જતા ક્રેસ્ટલ જંગો, કૃષ્ણાના પ્રયોગો
અને અન્ય મનમતના મમા-ઓ મોન્ડાને અતિશય ઉપયોગી
'એડર્લેડીયમ' આવેતું છે. આ રોડીયમ જમનમગના રોડીયમોમાં
અમલનું સ્થાન ભોગવે છે. એથી આગળ જતા જ અરબી સમુદ્રના
જળ નુગલ નગરીના પાદ પ્રદક્ષિણ કરતું નજરે પડે છે. હંદ કોમા-
આથી આપાટીના વિશાળ પટ મુઝી પાળી જયવેની પાળ ગાયેલી છે,
અને એ સગાં રંગો મરીન ગુપ્તતા નામે ઓળખાય છે. અહીંયાં
મુજબના માર્ડીઓ ખુશી દર્શાવતા આવેલા સગાં માંજ મોઠા મુખમાં
હનરી પડે છે.

મુજબના કોટ વિભાગમાં જ-એપોલો રટીટ અને હમામરૂદ્દના
મોડ પર હમેશા કરોડો ગિપ્સની કિમતના રાકડા, જમીનમીરીઓ
અને મેરોના મોઝાઈ ગાજરું મેર જમન આવેતું છે. ગિરાર અને
વડેવારોના કિસ્સા સિવાય અહીંયાં કામકાજના વખતે વેપારીઓ,

મુંબઈ

આહો અને દલાસોની દોડધામથી ઉત્તેજિત વાતાવરણ જાગેરું બન્યાનું છે. શેરબજારની આસપાસ છાપોરિયલ બેન્ક, બેન્ક ઓફ બરોડા, અલ્ફાબાદ બેન્ક, દેનાબેંક આવેલ છે. અહીંયાં જ રામ બહાદુર ખંડીલાલ મોતીલાલ મેન્ડન જૂની ગ્રાંધણીના નમૂનારૂપ આવેલ છે. આ મેન્ડનમાં મુંબઈના મતનરો ઇ. સ. ૧૭૪૫ થી ૧૮૨૬ સુધી રહેતા હતા. હમામ સ્ટ્રીટના ખીખ છેડા પર મેડોન સ્ટ્રીટ આવેલ છે. આ અગ્નિ વ સત્તો સોસિસિટરી, એડવોકેટોની ઓફિસોથી વસાયેલો છે. મેડોનસ્ટ્રીટ અને ખુસરસ્ટ્રીટના નાકાપર સેન્ટ્રલબેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા આવેલ છે.

કાફર્ડમારકીટથી ઉત્તર તરફ આવેલો મુંબઈનો વિભાગ બહારકોટ કહેવાય છે. અહીંયાં જ હિન્દના જુદા જુદા પ્રાંતોની વિવિધ વેશ પરિધાન કદેલી વિવિધ જાતની પચરંગી જનતા બેવામાં આવે છે. કાફર્ડમારકીટ એ જુદા જુદા દેશો વસાહતોમાં જતાં પાંચ ધોરી રસ્તાઓનું સંગમસ્થાન છે. મારકીટની સામે જ રોષ મેમ્બલ સ્ટ્રીટ શરૂ થાય છે. આ સ્ટ્રીટમાં જ કાપડની જગ્યા મારકીટો-મંમળદાસ મારકીટ, કુબાષ મારકીટ, મુળજી જેઠા મારકીટ, સદ્મીદાસ મારકીટ આવેલ છે. જુમા મસ્જિદ વટાવીને આગળ જતાં આ સ્ટ્રીટ ઝવેરીજ્વારનાં નામે ઓળખાય છે અને ત્યાં સોના, રૂપા, હોરા, માણેક વેચવાનાં ભવ્ય દુકાનો આવેલી છે. સોનારખાની જગ્યાએ એવેચ કરતું જુસિયન એક-ચેન્જ વટાવીને આગળ જતાં મુંબાદેવીનું ગમનચૂંની મદિર આવે છે. મહાજન એસોસિએસન હોલ, મારવાડી જ્વાર થઈને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કોટન એકચેન્જ હોલ પાસે ગેખ મેમ્બલ સ્ટ્રીટની સમાપ્તિ થાય છે. જુમા મસ્જિદ પાસે રોષ મેમ્બલ સ્ટ્રીટને વિધીને પશ્ચિમ તરફ ફેંટાતો રસ્તો પ્રિન્સેસસ્ટ્રીટ દ્વારા વેચનારાઓ તથા પુસ્તક વિક્રેતાઓની દુકાનો જ મોટા બાગે ધરાવે છે. આ રસ્તો પશ્ચિમ તરફ મરીનડ્રાઇ-સ રેલવે સ્ટેશન પામેના કવીન્સરોડને ગળી જઈને અટકે છે.

કાફર્ડમારકીટ પાસેથી સડ થતા ખીખ રસ્તાઓ અબ્દુલ રહેમાન

જાન્ટીટ, નાગદેવી રટ્ટાટ, લોહાર ચાપ અને કરનાક ગંદગરોડ છે. આ રત્નાઓ મિલછતનસ્ટોર, રોલારી વગિયાળો, ચીની વમળ, વગેરે વેચવાની દુકાનાથી બરચક છે.

ધોર્મીનતાવથી સીધા હિંદુઓ જતા દ્વારી રસ્તા કાનગાદેવીરોડના નામે ઓગખાવ છે, દારેશુકે એ ગત્તા પર નામોવકરની વાડીની પામે જ મહાદાગીનુ 'જનુ' મંદિર આવેલું છે. આ રસ્તા પર બાદિયા મહાજનરાડી, રવેશી મારટ્ટાટ, ઇન્ડિયન ડેગન એન્ડવેજ હોન; કરિયાલુ, જગત વગેરે આવેલા છે. ડેગન એન્ડવેજ હોનની સામે દેખાતો સત્તો જુલારા નામે ઓગખાવ છે જુલેશ્વર મહાદેવના પ્રાર્થન મંદિર ઉપરથી આ તપ્તા જુલેશ્વરના નામે ઓગખાવ છે. આ તપ્તામાં અનેક દેવ મંદિરો જુદા જુદા મ પ્રદાયોના આવેલા છે. અંદરે દેવદર્શન નિમિત્તે તેમ જ આ સત્તામાં છતનરી જર્જગ્યાતની થરી બીળે મળતી હાવાથી અહીંયા માણુમાની બાજુ ગીરની દમેશના માટે રચા કર છે. આ વત્તાના કાનગાદેવીગડ પરના નાકે ન્યુનિસિપન લાક માગટ્ટાટ અને બીજા નાકે કેથેડીસ ગટ્ટોટ આવેલ ક. આ વિભાગ કપ્પતર ખાનાના નામે ઓગખાવ છે. કપ્પતરખાનાથી સાધા પાંચરાપોગ ગોડના નાકા પર માધવમાગમા કાખન થવાના પાછાગો દરવાજો આવેલો છે. માધવમાગમા શ્રી સદ્ગીનારાયણના દુલબ દર્શન થાય છે. મંદિરનો વિશાળ સુંદર અને ગ્લેઝ ચોક વ્યાખ્યાનો, સભાઓ અને સભ મમારનો માટે અગત્યવાર હિંદોગમા લેવાય છે માધવમાગના મુખ્ય પ્રવેશદ્વારમાંથી મહાગ નીકળના જે સત્તો આવે છે તે સી પી રેન્કના નામે સુપ્રસિદ્ધ છે અહીંયા પહેલા દાનમજી પટેલનું તળાવ હતું પામ જ લીગમાગની ધમનાગા દેનપરદેગના હિતારઓની સગવડ સાચવતી ખડી છે. અહીંયા જ ગીરગામગેકરોડ પહો હવે વિઠ્ઠભાઈ પટેલરોડ તરુ થઈ પ્રાર્થના મમાજ, મેન્ડહર્ટગડ અને લેમીંગ્ટન રોડ વીંધી કામેમદાહિસ જમ્મ અટકે છે.

કાર્ડમારખીટથી કરનાકગંદર જતાં રૂગતાને હંટાખી મદમઅલીરોડ

આવે છે, અને તે રેડ બીંડીમગ્ગર જતને અટકે છે. આ રસ્તા પર મયના તામખુ અને ચીની માટીના વાસણની જથ્થામંધ દુકાનો આવેલી છે આગળ-જતા જમના દાથ પર જતો રસ્તો માડરીસતો છે. અહીંયા કુરુચી આવીને વમેના ન્યાપાગીઓ અનાજ, મૂકો મેવો અને ખીંછ અનેક જાતની વસ્તુઓનો મોટા જથ્થામા વેપાર કરે છે અહીં-યાજ દાથા મદર, માતમજર, ખાડ મજર, ખારેકમજર, ડરિયાળા મજર અને મજરુ કેમીકતનુ મોટુ મજર-વડમાગી આવેલ છે

મનનાં પ્રેરક જ્યેશ્વરથી આગળ રથી પાપધૂની જન્મ અટકે છે. આ રસ્તા પર ત્રામાકોટેક મુખાવીનુ તનાવ, મોડીજીતુ લીનમદિર અને પાપધૂની આવેલ છે. મજરના માત ટાપુઓ ધુગાને એક નવેતા થયા ત્યારે અન્ય ટાપુઓ પરના નિવાસીઓ ગિયાની ખાડીમા થકને આવતા હોમ પોનાના ગાગામીચકથી ખગડામેના પમ આ રથમે ધાતા હતા અને એ ઉપરથી જ આ અથગ ત્યારથી પાપધૂનીના નામે જ પ્રોળખાતુ આવે છે.

પાપધૂનીથી શરૂ થતો મીમાહીમ ગદીમતુથી રેડ આગળ જતા બીંડીમગ્ગરમા બગી જાય છે જૂના જમાનામા અહીંયા બીંડીના ત્રોકો જુથમધ ગિમતા હતા એટલે જ ત્યાં રસાયેસો વત્તો બીંડીમગ્ગર નામે ઓળખાતા રાગાતુ મનાય છે અહીંયાથી ઉત્તરમા જતો સીધો રસ્તો પરેલરોડના નામે જે જે હોસ્પીટલ, બાયખલા, વિક્ટોરિયા બાગ થીજને નદર, માટુગા અને શીવ સુધી અનેક નામો ધારીન જમ છે માહીમ વગેરે ટાપુઓ પરથી આ બાગમા આવનારાઓ માટે અહીંની જગ્યા દાદરકપ નીવડતી હોવાથી વખત જતા ત્યાં વસાયેયેા બાગ દાદરનામે જ ઓળખાવા લાગ્યો આગળ જતા આવતા માટુગાની ચબ્દોત્પત્તિ માટે એમ કહેવાય છે કે અહીંયા જ મહિકારતી નગરીમા રાજ્ય કરતા હિન્દુપત પાદસાહ રાજ બીમજેવના લસ્કરના હજારો હાથીઓ દ્વેષાધનાના હાથીખાનાઆવેલા હતા હાથીને સરકુતમા માતગ કહેવાય છે એટલે માતમુરુધાન અપજશ મનોને અત્યાગે માટુગા બની ગયેલ

છે. આજે માટુ મા મદ્રાસીઓ, કચ્છીઓ અને કાશ્મિરવાડીઓનું મુખ્ય નિનામ ધામ બન્યું છે. માટુંગાના કીચ્સસર્કન વિભાગને વટાવીને આગળ જતો રતો ત્રિન જઈ પહોંચે છે અહીંની એક ઉન્નત ટેકરી પર હજુયે જૂના જમાનાનો જુરજ મિસ્રાન દાનતમાં બેઠો છે. આ ટેકરીના દોઢાર પર જ વાદરાની ખાડીના પાણી એકવાર રેનાતા હતા. અત્યારે એ વધુ બગતી પુરાતા દૂર ગયા છે

જે જે હોમ્પીટન મામાન્ય રીતે માટનીવાળા હોમ્પીટન નામે સડ વિદિત છે એના કમ્પાઉન્ડમાં જે માટ મેડિકલ કોલેજ આવેલી છે એને અડધાને જતો જાણુના ટેકરાડ ઠેક મજબૂત બન્યું છે મુખના જુના જુના ટાપુઓમાં મજબૂતનો ટાપુ મધ્યમાં આવેલો હતો એટલે જ ત્યાં વસાયેલો લોકો મધ્યમાં કિંવા મજબૂતના નામે જ ઓળખાતો આ થો છે

બોડીમગરથી પશ્ચિમમાં ફાટતો રતો અને એ પામેનો લોકો નજા બજારના નામે ઓળખાતો છે કારણ કે મુજબમાં પાણીના પ્રથમ નજા આ નજામાં જ નખાયા હતા આ નજા પર જ મહાવનુ ગોળમદિર આવે છે. એની આસપાસ દેવી દર્ગા વેચનારા માધીઓની દુકાનો ઉત્તમ સાદો જગત આવેલ છે આગળ વધતા એ રતો એન્ડરુ ગડના નામે ઓળખાતો ચોપાનીના માગરજગ પાસે જ પે છે આ રતોપર વનિના વિશ્રામ, મેડ બગવાનદાસ નગરમદાસ મોગ નિવાસ ત્રેકે આવે છે

એન્ડરુ રોડના ચોપાનીના પુન પામે થઈ દક્ષિણ તરફ પમાર થતો ધોરી રતો કિવ-મરોડના નામે જાણીતો છે આ રતો પર જ રાક્ષી થિયેટર, હિન્દુઓની રમણાન મુમિનાના સકરનીવાડી, મુર્દાગોતુ કમ્પાન. દિન્દ સરકારના કેન્દ્રાક ખાતાઓની જંગી મમારત, ઓમ હન્ડિયા રેડિયો જોડકાની જ રેડિયન, ચર્ચમેટ રેડિયન અને બી બી. એન્ડ સી. આઈ રેડિયોની વડી વડીવડી કચેરીઓ આવેલી છે. ઓગસના આહવાદક મેદાનને અડધાને આગળ જતા એ એન્ડરુ પામેના

વિશાળ ચોકને જઈ મળે છે.

ચોપાટીના સાગર કાંઠા પર સ્વર્ગસ્થ લોકમાન્ય તિલકનું કાળાપત્થરનું ખડું બાવણું ઊભું કરેલું છે. ત્યાં ઊભા રહીને પશ્ચિમમાં દૃષ્ટિ કરતાં ગિરિમાળા નજરે પડે છે અને એ જ મનમાર લીલના નામે ઓળખાય છે. આ ગિરિ ઉપર જ વાલકેશ્વર, બાણુગંગા અને હેંગીંગ ગાર્ડન આવેલાં છે. આ પર્વત માળાની દરિયાને અડકી રહેલી તળેટીમાં જ મુંબઈના ના. ગવર્નરનો બંગલો આવેલો છે. વાલકેશ્વર મહાદેવનું મહાત્મ્ય પ્રથમ છે. એમ કહેવાય છે કે જનપ્રીયની ગોધમાં નીકળેલા ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજીને એક ક્ષાત્ત્રજે ચંકરની સ્થાપના કરાવથી રીનાજની શીખ શીઘ્ર મળશે એવી સલાહ આપી હતી એટલે રામચંદ્રજીએ વાણુ એટલે રેતીનું મહાદેવનું લીંગ કરીને સ્થાપના કરી. એની પૂજા માટે એટલામાં ક્યાંય મીઠું જળ મળે તેમ ન હોવાથી લક્ષ્મણજીએ બાણુ મારીને જમીનમાંથી જાલવી પ્રગટાવ્યા. આજે પણ એ સર્વ જાવિક જનેાની બક્ષિતો ઉદય કરી રહ્યાં છે.

આ પર્વત પર જ હેંગીંગ ગાર્ડન આવેલ છે. આની નીચે તળાવ છે એટલે તેને ખૂંચતો બાગ અગર તો હેંગીંગ ગાર્ડન કહેવામાં આવે છે. અહીંયાં જ સ્નાત્રીયે મુંબઈ શહેરનું વિહંગાવલોકન થઈ શકે છે. પહાડ ઉપરથી નીચે જિતરતાં ગીરગામ રોડ લઈ ચાલ છે. આ લત્તાનું મૂળ નામ ગિરિગામ હોય એમ ધણુ લોકો માને છે. આ રસ્તો મુંબઈનો એક ધોરી રસ્તો છે; અને તે કાંલવાડી, હાલુરદાર, ચીરાજબર થઈને ધોળી-તળાવ આગળ પૂરો થાય છે. આ લત્તામાં દક્ષિણીઓ-મહારાષ્ટ્રીય જનતા મોટા પ્રમાણમાં રહે છે.

વેહન રોડ અને નેપીયનસી રોડ પર દરિયા કાંઠે શ્રી મહાલક્ષ્મી માતાનું ભવ્ય મંદિર આવેલું છે. મહાલક્ષ્મીના મંદિર પાસે મુંબઈના ઉપનગરોમાં જવાનો ધોરી રસ્તો 'વર્લી' રોડ આવે છે. આ ભાગનું નામ વર્લી પડવા માટે એમ જણાવાય છે કે મરાઠી ભાષામાં

‘ઉપર’ ગ્રન્થ માટે ‘વર’ નો પ્રયોગ થાય છે, એટલે મુળધના ઉપરના ટાપુઓ પર અહીંયાંથી જ જનાતુ હશે એટલે આ ભાગ વહી નામે વિદિત થયેલ છે.

અહીંયાંથી મહાનદમી એશન તરફ જતા રસ્તાપર ઘોડદોડનું મેદાન-રેઈસકોર્મ આવે છે. મહાનદમી એશનની પેલી મેર જતા સાત રસ્તા અગર જેકમ સર્કલ આવે છે જેકમ સર્કલ વટાવીને આગળ જતાં બાયપાસ આવે છે આ બાયપાસ વિભાગમાં જ વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સ અને આફમટ મ્યુઝિયમ આવેલા છે.

વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સને જનતા ગણીના બાગના નામે ઓળખે છે. અહીંયાં સિંહ, વાઘ, દાથી, ગિટ, વાદગ, તરસ, કાગાર, હરણ, સાગર વગેરે તરફ તરફના દિસક પશુ પ્રાણીઓ તેમજ પાણીમાં જવતા રહેલા જલચરો જોવા મળે છે આમટ મ્યુઝિયમ પ્રાચીન હિંદની કલા કારીગરીના ઉત્તમ નમુનાઓ, તામ્રપત્રો વગેરેથી સમૃદ્ધ છે.

માનવોના વિસ્તારમાં વસાયેલી મહાનગરી મુળધ સારાયે હિન્દુ-સ્તાનના વેપાર ધંધાનું વડું મથક છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ રાજકારણની વિવિધ વિચાર ધારા પ્રચરાવતું ધામ પણ છે વ્યાપાર ઉદ્યોગના ધીકતા ધામ મમાં આ શહેરમાં જાત જાતના ઉદ્યોગો, મધાઓ અને વેપાર આવે છે. કાપડની મિલો, અન્ય કારખાનાઓ અને ખાસ જગરો એની સખજટ દોલતમાં દિન પ્રતિદિન વધારો કરી રહેલ છે અને એથી જ મુળધને ચોરામી બદરના વાવટાની યોગ્ય ક્ષેત્રમાં પ્રાપ્ત કરી છે

જુહુ

જુહુનો દરિયાકાંઠો લોકોને બહુ આખર્ષે છે અહીંનું સમુદ્રસ્થાન આગેઅવશ્યક મનાય છે. કાદા પગના નારિયેળાના પક્ષોના ખૂડોનો દેખાવ બહુ રમણીય લાગે છે. મુળધથી બાર માઈલ થાય છે અને બી. બી. એન્ડ ગી. આઈ રેલવેના સાતાકુજ એશનથી આશરે બે માઈલ થાય છે. જસ સર્વિસ આવે છે.

વેસાવા

વેસાવા, ખીચ ખી. ખી. એન્ડ સી. આઇ. રેલવેનાં અંધેરી સ્ટેશનથી મુમ્બારે ત્રણ માઇલ દૂર છે. અહીં પણ સમુદ્ર-સ્નાન સારું થયું છે. લોકો આવે છે. હિન્દુ તથા ખ્રીસ્તીઓ માટે સેનિટરિયમની સારી સગવડ છે.

વેસાવાના હવાપાણી વખણાતા હોવાથી સમુદ્ર કિનારે ડેલ્ફીન બેસવાનો આશિષ છે. અહીં આગળ પીકનીક ફેટિગે જરૂર પૂરતી સગવડ સાધેના બાડેથી મળી શકે છે.

હિન્દના દાદા દાદાભાઈ નવરોજીએ નિરૂત્તિ જીવન અહીં રહીને વિનાબુનું હૃદય ના. સત્રાટ બચોઈ પંચમ કિલ્લી રાજાભિષેક માટે હિન્દમાં આવ્યા હતા ત્યારે તેમને મળવાને વેસાવા તેઓ ગયા હતા.

જોગેશ્વરીની ગુફાઓ

ખી. ખી. એન્ડ સી. આઇ. રેલવેના જોગેશ્વરી સ્ટેશનની નજીકમાં આ ગુફાઓ આવેલી છે. મોટરબસો પણ જાય છે.

ગુફાઓ પૂર્વ-પશ્ચિમ ૨૪૦ ફૂટ અને ઉત્તર-દક્ષિણ ૨૦૦ ફૂટ જાડી કાતરેલી છે ઉત્તમ કાતરણી તથા તરેહતરેહની આકૃતિઓથી મુશોબિત કાથેલી છે અને એ ૧૨૦૦ વર્ષની જૂની લેખાય છે.

કેનેરી કેન્ડ

આ ગુફાઓ ખી. ખી. એન્ડ સી. આઇ. રેલવેનાં રીવલી સ્ટેશનથી એ માઇલ થાય છે ગુફાઓની સંખ્યા ઘણી છે. મૂળ શુદ્ધ સાધુઓ સારું એ કાતરેલી હોય એમ લાગે છે.

ચૈત્ય નામની મોટી ગુફાની મધ્યમધ ૨૩ ફૂટ જાડી શુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિ છે. દરબાર નામની ગુફામાં એ પત્થરના લાંબા બાંકડા છે. અને સાધુઓ એમાં એકત્ર થાય ત્યારે જેસવા માટે કાતરેલાં હોય એવી કલ્પના આવી શકે છે.

પોર્ટુગીઝોના સમયમાં શુદ્ધ સાધુઓનું ગુફામાં રહેવું જાણ્યું.

દસ્તીથી બંધ કરી દેવામાં આવ્યું હતું અને એટલે ગુફાનો આકાર બદલી નાખીને ખ્રિસ્તી ચર્ચના રૂપ બનાવ્યો હતો અને એને સેન્ટમીચલ નામ આપ્યું હતું.

વસહનો કિલ્લો

વસહનો ઐતિહાસિક કિલ્લો બેવાલાયક છે. પોર્ટુગીઝોની ભૂતપૂર્વ બંદોબસાલી અને સત્તા પર એ અચ્છો પ્રકાર પાડે છે. જૂનું પોર્ટુગીઝોના વખતનું સહેર લગભગ પડી બાંધેલ છે, તોપણ તેના ખંડિયેરા પરથી એના દાદમાઠ અને વૈભવનો સારો ખ્યાલ આવે છે.

દરિયા બાજુ એક મોટો દરવાજો છે. જેના મોટા સાગવાની અને લોખંડી કમાટો પર તા ૨૦મી નવેમ્બર ૧૭૨૦ કેતરેલ છે. અંદરની બાજુ એક મોટા થેયુલ અને બીજી કેટલીક ઇમારતોના ખંડિયેરા પડેલાં છે.

વલેશ્વરી

બી. બી. એન્ડ મી. આઇ. રેલવેના વસહ રોડનથી અંકાર માઇલ થાય છે. આ જૂનું ઐતિહાસિક તેમજ ધાર્મિક સ્થળ છે અને ગરમ પાણીના કૂડોના કીધે ધણા પ્રખ્યાત છે. શ્રી રામેશ્વરના મંદિરના કૂડો જાદુ મઘાદર છે. વળી ત્યાં તાનસા નદીમાં કેટલાંક કૂડો છે અને તેનો ઉપયોગ તમામ કોમ કરી શકે છે.

આ કૂડોમાં નકાવાથી સંખિયા, લોનીનું જાણ. ચામડીનાં દરદો વગેરે ધણે બાંધે મટી જાય છે. વળી પાંચે જ રતનાત્રાદ હેમ્યંદાસ નામે કૂંડ છે. જેમાં માટરોડ પર ઉરનવાલા રટીટમાં રહેના ડો. એમ. આર. કોહા-વાલાની સલાહથી દાખલ થઈ શકાય છે.

ધોડખંદર

આ ઐતિહાસિક સ્થળ બી. બી. એન્ડ મી. આઇ. રેલવેના ગોરી-વલી રોડનથી સાત માઇલ દૂર આવેલું છે. એક નાની ટેકરી પરથી વસહની ખાડી અને વસહના કિલ્લાના ખંડિયેરોનો દેખાવ મોઢો લાગે છે.

અંબરનાથ પવાઈ, તુળસી અને વિહાર, ઝોલીફ્રન્ટ, માધેરાન ૨૧

અંબરનાથ

૭. આઈ પી. રેલવેના અંબરનાથ સ્ટેશનથી નજીક આવેલ છે. પગપાળેથી પણ જવાય છે કંઠ્યાણ સ્ટેશનથી બસ ભય છે, અને પાચ માઈન થાય છે મદિર થપ્પું ઝૂનુ અને ચાનુક્ય હમનુ જોનાનાયક છે.

પવાઈ, તુળસી અને વિહાર

આ તળાવો જોવા ઇચ્છનારને ૭ આઈ પી રેલવેના કુરવા સ્ટેશને આવવું પડે છે કારણ કે ત્યાંથી વાહન મળી શકે છે

તાનસાનુ તળાવ જોવા સારું કસારા નરક જતી ૭ આઈ પી. રેલવે રસ્તે અરગામ સ્ટેશને ઊતરી ત્યાંથી ગાડું કે બીજું વાહન ભાડે કરીને જઈ શકાય છે. વિહાર તથા તાનસાના દબ્બો સુફર છે.

ઝોલીફ્રન્ટા અથવા ધારાપુરી

આ ટાપુ મુખ્યથી ૭ માઈન દૂર દરિયામાં આવેલ છે, સોય કે ફેરીબોટમાં એક દિનસમાં જઈને પાછા આવી શકાય કે એ અસલ મૌર્યવંશનું મુખ્ય મથક હતું અને જૂના શહેરની નિગાળીઓ હતી પણ ત્યાં અગ્નિવ્યસ્થ પડેના મલમ તથા ગિવની મૂર્તિઓના ખડે પરથી મળી આવે છે એ ગુપ્ત મૂળ બ્રાહ્મણ સમયની હોનાની કહેવાય છે

માધેરાન

મુખ્ય ઇનાકમાં હનાખાવાતુ આ એક સુપ્રસિદ્ધ મથળ છે કોનાના નિહાના કળંત તાનુકામાં દરિયાની સપાળીથી લગભગ ૨૫૦૦ ફુટ ડીથા ઇચ્છો, ખીચોખીચ જંગલ બચ્ચક શીતળ કે મીના મથાત્રે એ આવેલું છે. અનેક બગનાઓ બાવેલા છે શાકહારી અને જિંદા શાકહારી પ્રવાસીઓ માટે લોજીંગ, બોર્ડીંગ હોટના વગેરેની સારી સગવડ છે સેનિટરિયમની પણ વ્યવસ્થા છે નાની સરખી બજાર તેમજ મારકેટ બાધેની છે. વાહનમાં રિક્ષાઓ તથા ઘોડાઓ મળી શકે છે રાત્રે વીજળીના દીવાઓ ઝગઝગાટ કે છે

વસરાટસારુ આ ટેકરીની પડેલ વહેની ગોધ ચાણુના કનેપ્ટે આગરે
બાણ વર્ષ ઉપર ચોક ગામ પામેથી ઉપર ચઢાને કરી જતી ટેકરી
ઉપર ગયા નિવિવ દક્ષા અને વનશ્રીની ઘટા જરચ અને દષ્ટિપ્રિય છે
ઉનાગામા સખન તાપમા એ ટેકરીનું રક્ષણ કરે છે મુધરાષ ખાતુ
હાવાથી સડમે ચ્વચ રહે છે. પાણીના નવાની વ્યવસ્થા છે ધણા વરો
પૂર્વે નેરતથી ઘોડા ઉપર ચઢીને અથવા પગપાળે જવાનું હતું પણ હવે
તો ત્યાંથી ટેકરીના મથાગા સુરી માથરાન રનવે જન છે પગરરને
માન માઈન અને રન માંગે અગિયાર માઈન કે ખીણોની ધારો પર
વાકાચુ મ આટા મારતી દર પગે જીચીને જીચી ચઢતી રેનવે દૂરથી
મમકડા જેવી નાજે છે નરનનુ મેચન કપાણુ પછી અને કન્ટ પહેલા
મુળખ પુના રેનવે પર આવે છે

એપ્રિન-મે મહિનામા માથરાનની ટેકરી પ્રવાસીઓથી જભરાઈ જાય
જ અને હોટલોમા જગ્યા મુદ્દા મળવી મુશ્કેલ થાય જ માથરાન આવખતે
રનેહ જ મેનનો જનસાઓ, મહેદિતો, વોજાની સરતો વગેરેથી ધમધમી
જોડે ડ સનાર સાજ સજો પર નગર મારતા હો કે વૃમવાને ગયા
હો નજીની કોઈ ખુદતી જગ્યામા જેમી વિશ્રાંતિ લેતા હો કે પોઈન્ટ
વગેરે જોના દૂર દૂર નીકળી ગયા હો, તમને અનખવિધ પોશાકમા સજા
થયેના અને બહેક બહેક કરી મૂકતા યુવક યુવતિઓના યુગતો હાથમા
લાકડી કે ખીજના હાથમા હાથ મેળવીને જતા જણાય છે

ઘોડા પર સવારી કરવી એ માથરાનની મુખ્ય મોજ ગણાય છે રિશ્તા
સિવાય અહીયા બીજા કોઈ પણ વાહન મળતા નથી એટલે બાગકો,
યુગકો તેમજ જહો એજાદ વેગા પણ ઘોડાપર મેસાને સનારી કરનાની
હાગ માણે છે હુમરનીટોચ એટલે પોઈન્ટ માથેગાનની ટેકરીપર એવા
અને પોઈન્ટો છે જેવા કે મેનોગમા ગાર્મટ, લુઈઝા, પોર્કયુગોઈન,
એલેકઝાન્ડ્રા એકો, હાટ ઓલીમ્પીયા, સાનોર્ વગેર ચારલેટલેક, માનેટ
રશીંગ, રામમામ, રમી આદિ રથગો ફગ્વા, હરવા અને સવારી માટે
મુપસિદ્ધ છે

માથેરાન રેલવે ઓફિસરમા ચાલુ થઈ જીન આપ્પરમાં બંધ થાય છે. સીઝનમાં સવાર માંજ એ વખત અને અન્ય સમયે માત્ર ભવારે એક વખત આ ટ્રેન આવ જાય કરે છે.

ખોપોલી

બોરધાટની તળેટીમાં કાલાયા જિલ્લાના કર્જત તાલુકામાં આવેલું છે. કર્જત ગેશનથી ખોપોલી સુધી ૭. આઈ. પી. રેલવેની શાખા જાય છે.

અહીંયાં વીજળી ઉત્પન્ન કરવાનું તાતા કંપનીનું મોટું કારખાનું છે પાણીને અતિ વેગવાન બનાવી વજીને એથી અતિયમાન કરી વીજળી પેદા કરીને મુબઇને પૂરી પાડામા આવે છે. આ કારખાનું જોવા જેવું છે.

કર્જત જંકશન પર વેલ્ડીંગ કમ અને રિફ્રેશમેન્ટની સગવડ સારી છે તથા એ તાલુકાનું મુખ્ય મથક હોઈ મામખતદારની કચેરી, ધર્મ-શાળા વગેરે પણ છે. સ્ટ્રીસીન્દર્ય સુદર અને મનોહર છે માટ પર રેલવે તાખવાની પ્રથમ મોજણી સને ૧૮૫૭ મા થઈ અને કામની શરૂઆત ૧૮૫૫ મા થઈ અને ૧૮૬૩ ના જૂન મહિનામા વ્યવહાર ચાલુ થયો. ઓક્ટર સોજ માઈનની વામી, ૨૬ મોગસઓ અને આઠ પુતો પસાર કરીને એ લાઇન આગળ વલે છે. કર્જત પાસે જમીનની ભેવમ ૧૯૬ થી શરૂ થાય છે અને બોરધાટના મથાળે ૨૦૦૭ ફૂટ થાય છે એથી જ્યાં ૧૮૦૧ ની થના જાય છે. કર્જત પાસેથી ધાટની શરૂઆત થાય છે ખીજો અને તેની અંદર દેખાતા નાના નાના ગામડાઓ, ખેતરો, નિવિધ જાતના વૃક્ષો, ફુંગરાઓ પરથી પડતા પાણીના ઝરાઓ, ઘોઘો, વહેતી નદીઓ વગેરે દષ્યો ઉતારુઓને ખૂબ આનંદ આવે છે.

ખંડાલા

મુબઇ તરફ જતા લાનોલી પછી ખડાવા સ્ટેશન આવે છે. આ મળ પણ બોરધાટના મથાળે આવેલું હોઈ એ હજાર ફૂટ જાયું છે. દવાપાણી પણ સાગ છે.

અહીં ફુંગરાઓની જે હારો દેખાય છે તે જ સલાદિ કહેવાય છે.

અને અહીંયાં પુના જિલ્લા પૂરા થાય છે. ખંડાલા પછી ખંડાલાનો ઘાટ અથવા બોરઘાટ લાગે છે. આ ઘાટમાં સુમારે નાના મોટા ૨૫ જોગડા આવે છે, જેમાં એક અડધા માછલ જેટલા લાંબો છે. અહીંયાં જંગલમાં અનેક ઉપયોગી વનસ્પતિ નીપજની હોઈ દ્રવ્ય અતિ મનોહર અને ચક્ષુઓને સુંદર લાગે છે.

અહીં એક જાંચી ટેકરી પર બાંધેલા તળાવમાંથી નળો દ્વારા પાણી નીચે લઈ જઈ તેના જોશથી ખોપોલીનું વીજળીનું તાતા કંપનીનું કારખાનું ચલાવવામાં આવે છે. એ જોવાલાયક છે. આ સિવાય ટાપગર પાથ તથા રાજમાચીનો કિર્તો જોવા લાયક ગણાય છે. નાના સાહેબ પેશ્વા પુનામાં રાજ કરતા હતા ત્યારે તેનો કાકાઈ બાપ સદા જિવરાવ બાકે એક લડાઈમાં ધૂરો થઈ મર્યો હતો. એ પછી કેટલાક સમયે પોતે સદાશિવરાવ બાકે છે એમ કરીને તેમજ કેટલાક લોકોને સાથ મેળવીને તેણે પેશ્વા સાથે લડાઈ કરી અને રાજમાચીનો કિર્તો જીતી લીધો. છેવટે આ ખોટા મદાશિવરાવ બાકેનો પરાજય થયો અને તેને દાંથીના પગે બાંધીને પેશ્વાએ દાર કરાવ્યો.

લોનોલી કે લોનાવલા

પુના જિલ્લાના માવજ તાલુકામાં બોરઘાની ટોચપર આ સુંદર જોશન હોઈ ઉનાળામાં હવા ખાવાનું મથક છે. લોજંગ બોર્ડિંગ અને હોટેલોની, મેનિટેગિયમ અને જંગલોની સારી મમવડ છે.

આ રથજ દરિયાની સપાટીથી સુમારે ૨૨૦૦ ફૂટ ઊંચું હોવાથી ઉનાળામાં હવા ઠંડી માયમ પડે છે અને થીમતો તેમજ સુરોપિયનો ત્યારે ત્યાં જામરાય છે. અહીંયાં જી. આર્મ. પી રેલવેનું કારખાનું છે.

પ્રદેશ કુંગરાળ અને ઉંચો નીચો દોષ રસ્તાઓ ચડાળ-ઉતરાળ વાળા છે અને તેના પર વીજળીક વતીઓ ગોડવેલી છે. નળો દ્વારા પાણી પૂરું પાડવાની પણ વ્યવસ્થા છે. મુધરાઈ ખાતું, પોલીસ થાણું, ટપાલ નાસ્ઓફિમ, મૂલો વગેરેની પણ સમવડ છે. મિશન મૂલોમાં રહેવા કરવાની ગોઠવણ છે.

ચોમાસામાં વરસાદ ૧૦૫ થી ૧૫૦ ઈંચ પડે છે અને શિયાળો સખત લાગે છે. કુમરાઓની ધારે તેમજ છેડાની ટોક પરથી ઊડી ખીણ અને તેમાં વસેના ગામડાઓ તથા શોરધાટમાં ફેરેના બેગદાઓમાં સર્પાકારે ઘડીકમાં અદર પ્રવેશતી અને ઘડીકમાં બહાર આનતી વેલ ગાડી અને કુમરાઓ પગથી પડતા પાણીના ધાવો તથા તેની પર ઊગી નીકળેલ વનથી વગેરે અદ્ભુત દૃશ્યો જોવા મળે છે.

રેશનથી બે માઇન પર એક ગોટા બધ બાધીને મુદર તળાવ બાધેનું છે અને તેમાંથી શહેરને પાણી આપવામાં આવે છે આ સિવાય ખીજ બે તળાવો-બાગડવાડી અને પનવન પણ જોવા જેવા છે આ તળાવોમાંથી નળો દ્વારા કુમરની ઉત્તગણ પરથી પાણી નીચે લઇ જઇ તેના જોશ અને વેગથી યંત્રોને ગતિમાન તાવી રીજળી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે રીજળીના પ્રનાહથી શ્રીમુખના ગીરણીઓ, જેના દ્વારા તથા કારખાનાઓ ચનાવવામાં આવે છે અને શહેરને દીવાઓની રાશની મળી શકે છે.

કાર્તાની શુદ્ધિઓ અને લોહગઢ

પુના જિલ્લાના ભાવળ તાલુકામાં લોનાવવાથી કે મરવલી રેશનથી આ ગ્રંથગોષ્ઠિ જવાય છે હિન્દુસ્તાનમાં સારામાં સારી લેખાતી શુદ્ધ શુદ્ધિઓમાં એની ગણતરી થાય છે એક શુદ્ધિ તો બહુ મુદર અને મોગી કે તેની કમાનની ઉચ્ચાઇ પથી કે પુરુષ ગણાય છે જે પર આ શુદ્ધિઓ ફેરેની છે તે કુમરની તળેગીમાં કાર્યાનામનું બેકુ-ગામ છે તથા કુમર પર અઢના સારુ ખુરવી મળી શકે છે આ શુદ્ધિઓ ઇસવીમન ૧૧ આરે મમાં રાનીરાહન ગાળના શાસન કાળમાં થઇ છે એમ જણાવાય છે.

આ ગામ પામે ક્ષયની ઇસ્પતાય છે એ મોગી વિશાળ જમીનપત્ર બાધેલી છે નાના નાના પાકા ફેરેને દરદીઓ સારુ અનગ અમગ બાધેના છે અઢીની લગ ક્ષયના દરદીઓ માટે સારી ગણાય છે અર્ગ-૨૫ ડા બાનવદના શ્રમના પ્રશસનીય પરિણામરૂપ છે.

લોહગઢનો કિલ્લો જિંઘા ફુંગરપર બાંધેલો છે: અગાઉ રાજપૂતો-
એને રાખતા માટે પેશ્વાઓ એને ઉપયોગ કરતા હતા. જો કિલ્લો
લાનોલીથી છ માઇલ થાય છે અને લાનોલીથી મરવલીની મુસાફરી
કરતાં આગગાડીમાંથી ભેદ્ર શકાય છે. મરવલી સ્ટેશન પાસેથી પગપાળે
જવાય છે રસ્તો ચઢાણનો છે અને છેલ્લે કેટલાંક પગથીયા ચઢીને
તેમજ દરવાજાઓ પસાર કરીને ઉપર જવાય છે. ઉપર એક હિન્દુ દેવા-
લય અને એક મસ્જિદ છે. આસપાસનો પ્રદેશ તથા સામે આવેલ
નિશાપુરનો કિલ્લો ભેદ્ર શકાય છે. જો કિલ્લા પર એક શુદ્ધ છે અને
લોહગઢ જવાનો રસ્તો પાસેથી જ જાય છે.

આ કિલ્લો પેશ્વાના હુદ્દિશાળી અને મસૂદર પ્રધાન નાના ફૂડનરીસના
હુકમથી બંધાતો હતો ત્યારે તેના ગણેશ દરવાજાના ખૂરજનો પાગો
ટકતો જ ન હતો તેથી એ વખતની અજાનતાને લઈ એક પતિ-પત્નીનું
બસિ અપાયું હતું. આ પ્રસંગે સાબજી નામના માણસે પોતાના જ્યેષ્ઠ
પુત્ર અને પુત્રવદૂને બસિમાં આપવાથી તેને લોહગઢની પટેલાઈ
નાના ફૂડનરીસે આપી હતી, જે હજુ પણ તેના વંશજો બોગરી રહ્યા છે.

તલેગામ

મુંબઈ તરફ જતી રેલવે સડક પર પુના જિલ્લાના માવજ તાલુકામાં
આ ગામ આવેલું છે અહીંયાં કાયતું કારખાનું છે અને તેમાં ચીમ-
નીઓ, બરખીઓ, ફનમોના ઝોળો વગેરે બને છે. આ કારખાનું પૈસા-
ફંડ કમિટિ તરફથી ચલાવવામાં આવે છે.

અહીંયાં એક શાસ્ત્રીય શાળા છે જેનું નામ સમર્થ ત્રિપાલય રાણેલું
છે અને તેમાં વજાટ, સુનારી, ખેતીવાડી, છપાઈ, હજનેરી વગેરે કામ
ગીબવામાં આવે છે. કારખાનું સ્ટેશનથી એક માઇલ દૂર અને શાળા
અડધા માઇલ દૂર છે.

પુના

મહારાષ્ટ્રનું આ મુખ્ય સરેર મુળા અને મુઠા નદીઓના મંડળમાં

થોડેક દૂર-મૂળા નદીની દક્ષિણે વસેલું છે. જી આઈ પી તથા એમ
એસ. એમ. રેલવેનું જો એક મોટું જંકશન છે. સ્ટેશન પર રિટાયરીંગ
ડમ્સ વગેરેની માગી મજબૂત છે. નજીકમાં જ મોટા અને સમવડવાળા
શાકાહારી તેમજ ગિન શાકાહારી લોજીંગ બોર્ડિંગ અને હોટેલોની પણ
વ્યવસ્થા છે જી આઈ. પી રેલવે મુખ્યથી આની વોડ જંકશન થઈ
ગાલાપુર, નાડી, રાનસુર તરફ જાય છે. જ્યારે એમ. એસ. એમ. રેલવે
અહીંથી નડ થઈ વાઘા, મીજ, બેનગામ, લોડા, ધારવાઠ, હુબલી
તરફ જાય છે.

શહેરની અંદરના ગરતા સાકડા અને વસતી ગીચ છે, હાવણી તથા
નના વસાયેના પગ-શિવાગ્રનગર (બાણુરડા) વગેરેની સડકો હોળી
અને મકાનો છુટા છે એક દરે વસતી સુમારે ત્રણ લાખની અંકાય છે.
પેશ્વાઓની જૂની રાજધાની અને મહારાષ્ટ્રનું મુખ્ય શહેર હોઈ સર્વ-
તરફનો મોટો રોજગાર ધમધાકાર આપે છે. માનીના નમકડા, ધાતુના
વામણો, રેશમી તથા જરી કાપડ, કામગ વગેરે અહીં બને છે. ફૂલ,
ગાકબાજી, પાન વગેરે મોટા પ્રમાણમાં પેદા થાય છે.

ચોમાસામાં વરસાદ નાસેક હવ પડે છે જુલાઈથી સપ્ટેમ્બર પર્વત
પુનાની મીઝન મણાય છે અહીંના હનાપાણી ઉત્તમ લેખાય છે એ
વેળા મુખ્ય સરદાર અને તેની ઓફિસો પુનામાં ડેરનવામાં આવતી હોઈ
તેમજ ધારામભાની બેઠક મળતી હોનાથી અંગે ડૉનિસન હોન, મર્નંગ
માટે મણેશ પીણના બગચો અને અમલદારો માટે મોટા મોટા બગનાઓ
બાવેના છે. જિલ્લા તથા તાલુકાને લગતી સરદારી કન્ટ્રીઓ, પોલીસ
થાણું, તાર, ટપાનઓફિસો, મુખ્યગઈ ખાતુ, સાસુન ઇરિપનાન અને
હરકરી હાવણીને લગતા મોટા મકાનો પણ બાવેના છે મુખ્ય ઇલાકાના
રામ, મહારામ, સરદારા અને શાહુજીઓ પણ સુદર મગનાઓ
મળેલા છે. થોડ દોડની શરત પણ એ જ ઋતુમાં સડ થાય છે અને તે
માટે મોટું રેઇસકોર્સ મેદાન બિલુ કરેલું છે. શહેરમાં પાણીના નજો
તથા ઇલેક્ટ્રીક બત્તીઓ વગેરે નાબેના છે. લોકમાન્ય તિનક આ શહેરના
જ વતની હતા.

શહેરની અંદર રોજગારના ખાસ મથકો જુધવાર તથા શુક્રવાર પેઠે અને લક્ષ્મીરોડ, શનિવાર, રવિવાર, મંગળવાર, ગુરુવાર પેઠે આદિ બીજા સ્થળોમાં ગોટે બાગે વસવાટ માલમ પડે છે. પુનાની રે મારકેટ બહુ મોટી છે. લોર્ડ રે નામના ગવર્નરના નામ પરથી એ મારકેટનું નામ રે મારકેટ પડ્યું છે. અને એ શુક્રવાર પેઠેમાં આવેલી છે.

પ્રાથમિક, માધ્યમિક કેળવણીની અનેક સંસ્થાઓ, ખેતીવાડી, સીવીલ એન્જિનીયરીંગ, લેાટ્રેનિંગ વગેરે આર્ટ્સ તથા સાયન્સને લગતી અનેક કોલેજોની પણ અહીં સગવડ છે. એરંડવણેમાં હિન્દુ લુમેન્સ યુનિવર્સિટી બથવા સ્ત્રીઓ માટેની કોલેજો અને પાંચ માધ્યમ પર આવેલ હિંગણે બુદ્ધમા સ્ત્રીઓ તેમજ છોકરીઓ સારુ અનાથ બાલિકાશ્રમ, સ્ત્રીઓની ટ્રેનિંગ કોલેજ—અધ્યાપિકાગાળા, મરાઠી પ્રાથમિક શાળા તથા છોકરીઓ સારુ અગ્રેટ દાહરકૂલ વગેરે સંસ્થાઓ પ્રો. કવેંએ સ્થાપેલી છે.

અહીંના જોવા લાયક સ્થળોમાં શનિવાર વાડો—પેશ્વાઓનો રાજવાડો, શિવાજી મદારાજનું ઘોડાપરનું પૂનજી, મીટીયોરોલોજીકલ ઓગ્રાજર-વેટરી, સંગમ, ધરણ, બંડ ગાર્ડન્સ, ચેરવડાની દુરંગ, એરોડમ, મેન્ટલ હોસ્પિટલ, બાંડારકર રિમર્ચ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ પાર્ક, ચતુઃકોણી, સિંધની છત્રા એન્ડ્રિસ માર્કન, ઇન્ડસ્ટ્રીયલ, રૂઝિપમ, પ્રભાત રુડિયો, ટાઉનહોલ, એવાસદન નામની સ્ત્રીઓની સંસ્થા વગેરે છે. શિવાજી નગરમાં બાંધેલું કોલેસનું મકાન ભવ્ય અને સુંદર છે. એની અગામી પરથી આપુ પુના શહેર અને અસપાલના નદી, કુંગરાઓ વગેરેનું અદ્ભુત દરય નજરે પડે છે.

ઓગ્રાજરવેટરી પાસેથી જમણા દાયની સડો પુના રોયન તંત્ર જતાં સગમ આવે છે. આ શહેર પૂર્વે નાનું એકું હતું અને પુણ્યપુરી અથવા પુણ્યપતન એનું નામ હતું. સુળા અને સુહાના સંગમ પામે પુણ્યેશ્વરનું દેવાલય હતું; જેના નામ પરથી ઉકન નામ પડેલું હતું. ૧૦૦ વર્ષ પૂર્વે આ ગામ મુસલમાનોના તાગામાં જતા તેમજે પુણ્યે-

શ્વરનું દેવાલય તોડી પાડીને ત્યાં એક દરગાહ બાંધી છે જે મોટા શેખ સલ્ત્યાનાની દરગાહ તરીકે ઓળખાય છે. પુણ્યેશ્વર પાસે પીત્તુ નારાયણેશ્વરનું દેવળ હતું. ત્યાં પણ મુસલમાનોએ દરગાહ બાંધી છે જે નાના શેખસલ્ત્યાની દરગાહના નામે ઓળખાય છે. ઇ. સ. ૧૫૬૫ માં અહમદ નગરના ખીજા નિખમશાહે શિવાલ્કના દોઢ માલોજી ભોંસલે ને સરદારી આપી પુણા અને મુખેખાંત તથા શિવનેરી અને ચાકણ કિલ્લા આપ્યા હતા અને તે ૧૮૧૮ માં પેશ્વખની પડતી થઈ ત્યાંમુઠી તેમના એટલે મરાઠાઓના હાથમાં હતા.

રેશન નજીક રેલવે સડક પર બાંધેલો પુલ ઓળંગીને વાઙિયા ડાલેજ પાસેથી ડાળા હાથની સડકે થોડુંક ચાલતા ધરણ અને બ'ડ-ગાર્ડન્સ આવે છે. અહીં નદી વચ્ચે પહોળા પાળ આરપાર બાંધીને પાણી રોકવામાં આવેલું છે. ચોમાસામાં પૂર આવે છે ત્યારે એ બંધ પરથી ખૂબ જોસમાં અને વેગથી નદીમાં પડતા પાણીનું દ્રશ્ય આકર્ષક તથા જોવા જેવું હોય છે. ધરણપાસે નાના સરખો પણ મુંદર બાગ બનાવેલો છે. અહીં ફીટબ્રાઈડ પુલ ઓળંગીને આગળ જતાં ટેકરી પર બાંધેલો શેડી ઠાકરસીના બંગલો, થોડુંક ચાલતા શેડ કીકાબાઈ પ્રેમચંદ તરફથી બંધાવેલું સેનિટોરીયમ, અને એ પછી એરેક્ટમ, યરવડા જેલ અને મેન્ટલ હોસ્પિટલ વગેરે આવે છે.

પુના શહેરની બહાર દક્ષિણમાં પાર્વતી નામનું ખેડું છે અને તેની પાસે પર્વતી નામની ટેકરી છે. એ ટેકરી ઉપર પાર્વતી દેવીનું દેવાલય છે જે નાના સાહેબ પેશ્વાએ બંધાવેલ છે. ઉપર ચડવા માટે પગથીયા બાંધેલાં છે. ટેકરી પરથી પુના શહેરનું દ્રશ્ય ખૂબ રમણીય અને મનદર લાગે છે. આ દેવાલયના શિખરપરના કળશને સોનાના ટોળ ચઢાવેલા છે. દેવળમાં શંકરની શુદ્ધ ચાંદોની બનાવેલી મૂર્તિ છે મૂર્તિનું બજન ૬૭૩૪૫૫ તોલા હોવાનું કહેવાય છે. આ દેવળમાં પાર્વતી તથા ગણપતિની મૂર્તિ સુમારે ૧૨૦૦ તોલા સોનાની હતી તે ૧૯૩૨ ની સાલમાં ચોરાઈ ગઈ છે.

મુંગઈ-રાયચુર ફાંટા પર ઢેડગામ સ્ટેશન આવે છે, ત્યાંથી છ માઈલ ચાલ છે ગ્રેશનથી પણ બમ ગળી રહે છે.

ઢેડ ગામમાં પડિતા રમાબાઈનું પ્રિન્સી આશ્રમ અને વિધવા-શ્રમનું મકાન વિશાળ જગ્યામાં આવેલ છે.

નાગપણુ બેટ નદીથી વિંટાળાયેલા ફુંગરાઓ વચ્ચે ટાપુ સમાન છે. નારાયણુ સ્વામી નામના સંતનો અહીં વસાવટ હતો. એક મોટું દત્ત-મંદિર, કીર્તન તથા વ્યાખ્યાનશાળા, બે મોટી યાત્રિકો માટેની ધર્મ-શાળાઓ અને શ્રીમંત બકતોએ પોતાના રહેઠાણો માટે ત્યાં પચામેક બગીચાઓ બાંધેલા છે. અહીંનાં જેસ્ટઓફિસ પણ છે.

શ્રી દત્તમંદિર સુંદર બાંધેલું છે. તેની સામે સ્નાની પેલી મેર બે ધર્મશાળાઓ છે. થોડેક દૂર કીર્તન તથા વ્યાખ્યાન શાળા છે, જેમા શ્રી કૃષ્ણની નાની મુર્તિ સ્થાપેલી છે. નાગપણુ સ્વામીને બૂલવા માટે પિત્તળનો હિંડોળો છે અને શાળાને રંગીન ફેદાઓથી સુશોભિત કરેલ છે. પાસે જ નારાયણુ સ્વામી માટેનું વસાવટ મંદ છે.

યાત્રાળુઓની અવરજવર ચાલુ ગડેની હોવાથી ધર્મશાળા ચિકાર રહે છે. તેમના માટે બોજન શાળાની વ્યવસ્થા પણ છે. બોજનના બંસે ઢોઝને કાંઈ આપવું હોય તો તે સ્ત્રીકાગ્રવામાં આવે છે એ નાના જેવા બેટમાં મડો સારી અને મકાનો બધા પાકા અને ખૂબ સુરત બાંધેલાં છે.

નાગપણુ સ્વામીનો બાવો કીંગજો અને ચહેરો હસમુખો છે. બકતજનોની તેઓ છૂટથી મુલાકાત લે છે. શરીર ૫૨ સાદા વસ્ત્રો પહેરે છે અને નાંખૂલ આવે છે બકતો તેમના ચરણના અંગૂઠાની ચદન દૂધ, પુષ્પ, વગેરેથી પૂજા કરે છે, તથા શિર પર પુષ્પ, તુળશી પત્ર ચઢાવી ગળામા પુષ્પોની માળા પહેરાવે છે. શીશળ અથવા અન્ય કોઈ ધર્મવામાં આવે તે દાયમાં લગ્ન પાછા આપવામાં આવે છે. એ કિપાઈડ માટે તેઓને નિત્ય પ્રભાતે પોતાના વમનીદારના પમથિયા પર બેમવું પડે છે.

ખારસી

મુંબઈ ઇલાકાના સોનાપુર જિલ્લામાં ખારસી તાલુકાનું મુખ્ય શહેર છે, અને ૬૭. આઈ. પી. રેલવેના મુંબઈ-રાયપુર કાઠાપર આવેલાં કુરુવાડી જંકશનથી ખારસી લાઘટ રેલવેમાર્ગે લાંબુર તરફ જતાં વચમાં આવે છે. વસતી ત્રીસ હજારની લેખાય છે.

પેદાશમાં મુખ્યત્વે અનાજ, તેલોળીયાં, કપાસ વગેરે છે. ૧૧-૧૨ જિન પ્રેસો, તથા સ્પીનીંગ-વિવિંગમશિનો, તથા ઓછા મિલો વગેરે અહીંયાં છે.

શહેરમાં મ્યુનિસિપાલિટી છે. રસ્તા ડેટલાક પરોળા અને ડેટલાક કોંઈક છે. વીજળીની ગતીઓ તથા પાણીના નળોની સમવડ છે.

મ્યુનિસિપાલિટીના મકાન પામે એક પુરાણું મોટું મંદિર છે અને સામે મેદાન છે.

જૈન દેરાસર, જૈન પાઠશાળા છે. મહાવીર મંડળ તરફથી બાંધામ શાળા અને કાપજેરી અક્ષાવચમાં આવે છે.

પંઢરપુર

મુંબઈ ઇલાકાના સોનાપુર જિલ્લામાં પંઢરપુર તાલુકાનું આ મુખ્ય શહેર છે, શહેરની વસતી બત્રીસ હજારની મણાય છે. એમ. એસ. એમ. રેલવેની મીટર ગેજ લાઇનના મોરજ જંકશન તરફ કુરુવાડીથી જતી ખારસી લાઘટ રેલવેપર અદ્રભાગા-બીમા નદીના કાંઠે આવેલું આ એક પ્રખ્યાત મોટું તીર્થસ્થળ છે.

શહેરમાં ધર્મશાળાઓ તથા હોટલોની સમવડ સારી છે. શહેરમાં મુંબઈ આતું છે. દાર્શનિક તથા વીજળીની ગતીઓની વ્યવસ્થા પણ છે. ખામેરનો રસ્તો સાધારણ અને બીજા રસ્તા સાંકડા છે, મકાનો બે મળતા પપંતના છે.

પેદાશમાં જુવાર, બાજરા, ભોંવસિય, તુવેર, કપાસ વગેરે છે કપાસ લોડવાના કારખાના આવેલા છે.

નીનો પટ બહુ પડેલો અને ગતાળ છે. અને નીના કાંઠા પર ઘણા મોટા ઘાટો તથા દેવધાનો ગાંવેલા છે એટલે આખો દહાડો ચંદ્રભાગા નદી પર યાત્રાળુઓની બારે ધમાયકડી માવમ પડે છે ડેટવાં મોટામાં બેસી નદીમાં સહેલગાડે તો ડેટવાં માં મે દિનાર આવેલા દેવ મંદિરમાં દર્શનાર્થે જાય છે પુંડરિકનુ મંદિર તથા બીજી દેવલીક સમાધિઓ અને પાંદુકાઓ માધવવાટ સામે છે. થોડે છેટે ગોપાલપુરમાં જનાથાઇ વગેરે સુતો અને મદાતમાઓના મંદિરો છે.

પટરીનાથનુ મંદિર હાડેરના મધ્ય ભાગમાં આવેલ છે. આ મંદિર મોટા વિસ્તારમાં આધેનું છે તેને ફગ્તી કળા પત્થરની જિંચી દીવાલો ચણી લીધી છે આગળ પાછળ બે મોટા જિંચા પ્રવેશદારો મૂકેલા છે અને પગથીયા ચણેલાં છે એચાર નાના દરવાજાઓ પડખામાં મૂકેલાં છે.

મુખ્ય મંદિરમાં પાંકુર મની જિંચી મૂર્તિ સ્થાપ વર્ણની છે. યાત્રાળુઓ તેમના ચરણોપર મસ્તક નમાવીને દર્શન કરે છે. મંદિરમાં બીડ થવા ન પામે એટલા માટે વચ્ચે દરવાજામાં સાફળ ગોરવેલી છે અને એક બાજુથી અદર જતને દર્શન કરી બીજી બાજુથી બહાર નીકળી શકાય છે.

મુખ્ય મંદિર ઉપરાંત અદર રૂકિમણી, ગધાજી, મદાવદ્મી આદિના મંદિરો છે. બીજા પણ કેટલાક દેવોની મૂર્તિઓ છે મંદિરની બન્ને પડખે બોહું જુલુ ચોમાન છે બાવિક બજનિકો મંજીગ સાથે બજન ગાતા અને ગોળ ફૂંડીમાં દરના કથાકિર્તન વગેરે આખો દહાડો દરના ત્યાં નજરે પડે છે અહીં દક્ષિણનો આશર જોમ ઓછો માવમ પડે છે તેમ બિજાકાગની મતામળી પણ ઓછી નજરે પડે છે.

મંદિરમાં નેવેલ તરીકે સાકર, પેંડા તથા ફળ વગેરે મુકાય છે

અને અછૂતોને પ્રવેશ કરતા રોકવામાં આવે છે. મંદિરની આસપાસ અને નદી તરફ જતાં જાને પડખે સુગંધી દ્રવ્યો, અગરમત્તીઓ તથા પૂજાનો સામાન વગેરે વરતુઓ વેચવાની દુકાનો આવેલી છે.

અહીંનાં એક અનાથાશ્રમ સને ૧૮૭૮ થી ચાલે છે. એમાં હાલ ત્રણસો જેટલા નાના મોટા અનાથ બાળક બાળકીઓને ઉછેરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત એમાં સુવાવડ સારુ આવેલી વિધવાઓને તેમજ સરકારે મોકલી આપેની ગુનેગાર સ્ત્રીઓને-આશ્રમ આપવામાં આવે છે. આ ખાતાનું કામ ઘણું શુભ છે અને મુશ્કાત લેવા જોગ છે. બાળકોનો વોર્ડ જોઈ રાકાય છે, જ્યારે સ્ત્રીઓના વોર્ડની મુશ્કાત પર પ્રતિબંધ છે.

બાળકોને બહુવધા માટે મ્યુનિસિપાલિટીની સ્કૂલોમાં મોકલવામાં આવે છે અને મોઝા ઉમરે તેમને આશ્રમ બહાર પરણાવી દેવામાં આવે છે. અનાથનું નામ તેને દાખલ કરતી વખતે તે નોંધી લેવામાં આવે છે અને પાછા મોંપવામાં આવતા નથી. તેમજ આશ્રમના બાળકોનાં અદરે અદર લગ્નો પણ થતા નથી. અહીં સુડીમાં અનેક બાળકો આશ્રમમાં ઉછરીને વિદ્યાભ્યાસ કરીને કામ-વંધે વળતી ગયા છે, અનેક સમગ્રધીરથી જાડાઈને મુખી છતાં પણ મુન્નર છે.

સોલાપુર

મુમુષુ દેવતાના સોલાપુર જિલ્લાનું મુખ્ય રોકે ન, અને ૨૭. આઈ.પી. રેલવેના મુમુષુથી રાવસુર તરફ જતા મુખ્ય રાતાપર આવેલું છે.

સહેરમાં જિલ્લાની મધી ઓફિસો, કચેરીઓ, સ્કૂલો, દવાખાનો, હોસ્પિટલ વગેરે તથા એક મ્યુનિસિપલ જાહેર બાગ પણ છે. પ્રવાસીઓ માટે રેમ્પ તરફ ડાક જંગલી છે. તાદાહારી સોજામ-પોડીંગ હોટલની પણ મોકલણ છે.

મેલાપુર એક અમલખાનું મોટું વેપારી મથક છે. અહીંના જાણીતી

શીનીંગ અને વીવીંગ મિલો પણ આવેલી છે, પાંચ માઈલ પર એક મોટું તળાવ બાંધેલું છે. તેમાંથી ખેતરને પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે.

સોલાપુરનો કિલ્લો ગિજપુરના રાજાઓએ સુમારે ચારસો વર્ષ પર બાંધેલો છે અને તેના ફરતી ખાઈ છે. એ રોશન નાંક છે

રાયચુર

નિઝામ સરકારના હેડનાગાદ સરકારમાં આવેલું છે; અને જી આઈ. પી રેલવે તથા એમ. એસ. એમ રેલવેની બ્રોડગેજ લાઇનનું મંકસૂમ સ્ટેશન છે. અહાથી મદ્રાસ તરફ રેલવે જાય છે.

પેદાશમાં અનાજ, તેલીબીણ તથા કપાસ છે. અને એથી જિન, પ્રેસ અને બ્રોડલ મિલ ત્રણે દિશાનાઓ પણ છે.

પ્રાચીન શહેર તરીકે એની ગણતરી થાય છે પંદરમી અને સોળમી સદીમાં હખખના હિન્દુ મુસલમાન નાજ્યો વચ્ચેની ચાલુ લડાઈનું એ મથક બની ગયું હતું.

રાયચુરનો કિલ્લો જુનો છે. તેને બહાર તેમજ અંદર એમ બે દીવાલોથી મજબૂત બનાવેલ છે. દક્ષિણ તરફ ૨૬૦ ફૂટ બિંચાઈના ખડકથી એ રક્ષાયેલો છે, કિલ્લાની પશ્ચિમ તરફની દીવાલમાં દરવાજા પાસે એક લેખ છે. ખડકના મથાળે આશરે એકવીસ ફૂટ લંબાઈની તોપ પડેલી છે.

ગુંટાકલ

રાયચુરથી મદ્રાસ જતી અને મચ્છલીપટનથી મારમાઓવા જતી રેલવે લાઇન પર આ એમ. એસ. એમ રેલવેનું મોટું જંકશન છે. અહીં-યાંથી રેલવેની એક લાઇન બેંગલોર તરફ જાય છે. સ્ટેશન પર રીટાપરીંગ રમ અને હિન્દુ રીફ્રેશમેન્ટની સારી સગવડ છે.

ગુટી

બિંચા ખડકો વચ્ચે કાંબી પટ્ટીમાં પાથરીપને વસાયેલું આ શહેર

મદ્રાસ જતી એમ. એસ. એમ રેનવે સડક પર આવેલું છે અને અનંતપુર છાત્રાના ગુડી તાતુકાનું મુખ્ય મથક છે. શહેર રેનવે લાઇનથી બે માઇલ દૂર છે સ્ટેશન પર વાહનો મળી શકે છે અને સડક સારી હોવાથી ત્યાં આસાનીથી જઇ શકાય છે.

શહેર બે નિભાગમાં—જૂનું શહેર કોટમાં અને નવું શહેર કોટની બહારમાં વસાયેલું છે મકાનો બહુધા એકી અને અસલી બાંધણીના છે. હિન્દુઓની વસતીનું પ્રમાણ વિશેષ જ શહેરના છેડે આવેલા કાળા પથ્થરના બિંદા ખડકપર કિન્નો બાંધેલો છે અને એ 'ગુડી રોક' ના નામે ઓળખાય છે આ કિન્નો શહેરને મધ્યમાં રાખી ચાર બાજુએ આવેલા તેમ જ એક બીજા સાથે જોડાયેલા વિવિધ જોગાકા ખડકોના કૂમખાના શિખરોને બાંધકામથી સાધી નાખીને ચણેા મજબૂત બાંધ વામાં આવ્યો છે ઉત્તર સરહદ પર સૌથી બિંદા અત નપસણું એક ખડક છે. એના પરથી શહેરમાં આવતો બધો વ્યવહાર અને દૂરનો પ્રદેશ નિહાળી ચકાવ છે આનાથી શહેરનું સારું રક્ષણ પણ થાય છે એની ઉપર ઉત્તરોત્તર એક બીજાથી બિંદા બાંધકામો કરી ચૌદ દર નાખતો બ્લૅક રચી એવો તો એને મજબૂત કરવામાં આવ્યો છે કે માત્ર કુખકામ કે મન ાછ જ એને નમાવા મકે તેમ છે

એ પી વધારેમાં વધારે બિંદાઈ દરિયા પી સપાળીથી ૨૧૭૧ ફૂટ છે, છતાંય એમિન અને બે મહિનામાં ત્યાં અતિથય મગમી લાગે છે. જમીનની સપાળીથી એની ઊંચાઈ ૬૮૬ ફૂટ છે ગિબ્બર ૫૦ ફેટતાકે કૂવા અને પાણીના ઝરણા હોઇ મકાનો ચણાયા છે આ મકાનોમાં અમાઝી રાજદારી કેદીઓને પૂરવામાં આવતા હતા એક જિલ્લો સુરજ બચાઈ લગભગ ત્રણસો ફૂટના બીધો ઢોંગાન એઠ ચકાવ ૮ તેના પર ચૂનાથી એક મકાન બાંધેલું છે અને તે ચો તરીરાવની બેઠક ખૂનો કહેવાય છે અહીં મરાઠા સરદારો આત્રીને બેમતા અને બેતરજ રમના, અને સાથે સાથે શહેરમાં ચાલી રહ્યો મનદાર જોના તેમજ રવાતડની રિક્ષા પામેના કેગીઓનું નીચેની રેકરીજો સાથે અકબાઈને

મૃત્યુ થાય એવા ધરાદાયી એને જાણુમાં જ આવેલી દેકરી પરથી ધોડી દેવામાં આવતાં. અને એવા પ્રસંગ આવતાં ત્યાંથી બેડા બેડા તેઓ નિહાળતા.

દેકરીના અડધા રસ્તે મોટા ખડકની આગુમાં બહાર નીકળી આવેલી જાનીનની સારી જેવી ખાંધ પર જરાકો ખાંધેલી નજરે પડે છે. આ જરાકો પડેલાં યુરોપિયન ફસ્ટક્લોના રસાલા મારે વપરાતી હતી, પણ દાઢ એ ખરાબ ચતી રહી છે. ખડકના તળિયે અને નીચી દેકરીઓથી નાન દંકાઈ મચેલા કિલ્લો છે. અહીંયાં યુરોપિયન કબર સ્તાન આવેલું છે. અહીંયાં જ તા. ૭ મી જુન ૧૮૨૭ ના રોજ આ ઇસ્લામા કમિશનર અને પાછળથી મદાસના અવતર અનેકા અર થોમસ મનરોને દાટવામાં આવ્યો હતો. સર થોમસમનરે તા. ૬ દી જુન ૧૮૨૭ ના રોજ સાંજે પદ્ધિર્ગામાં કોષેરાથી મરણ પામ્યો હતો. પાછળથી તેના અવરોધો મદાસ ક્ષેત્ર જવામાં આવ્યા હતા અને ત્યાં સેન્ટબોર્ન ફોર્ટમાં સેન્ટ મેરીના દેવળમાં માળવામાં આવેલાં છે. મુઝી સહેરમાં દાયરાગી પર વજાટકામ થાય છે. રોશન પાસે જ ચામડાં કેળવવાનું કારખાનું છે.

તાડપત્રી

મદાસ જતી એમ. એસ. એમ. રેલવે લાઇન પર મુઝી પછી આવતું આ સહેર રોશનથી બે માઇલ દૂર છે. રોશન પર વાહન મળી શકે છે. જૂનું સહેર કોઈ રસ્તા સાંકડા છે; અને મકાનો બેઠાં, દંગ ધડા વિનાના અને અડધા કાચી ખાંધણીના છે. વસતી વીસદગરની કહેવાય છે અને મુયધમાનોનું પ્રમાણ મોટું છે.

સહેરના પાદરમાં નદી પાસે બે ગ્રામીન મંદિરો છે. એ મંદિરો કાળા પત્થરના કોઈ અંદરનું સિંધકામ આકર્ષક છે, તથા ચાંબલા આવ્યા પત્થરના કોઈ આંગણથી ટકોરો મારતાં જ ગીડના જેવા પાંગર આવે છે.

સહેરમાં દાયરવજાટનું કામ થાય છે અને સાડીઓ વજાય છે.

કડપા

તાડપત્રીથી એકસાડ માઈલ ઉપર પનાર નદીના કિનારે વમેલું આ શહેર મદ્રાસ પ્રલાકાનું જિલ્લાનું સર મથક છે. પ્રાચીની લોકો આ શહેરને કડપી કહે છે. શહેરની વસ્તી ૨૫૦૦૦ની છે અને મુસલમાનોનું પ્રમાણ વધારે છે. શહેરમાં જિલ્લા કોર્ટ અને કલેક્ટરની કચેરી છે. શહેરની પૂર્વે ડુંગળેલ કુંડ છે. અહીંયાં મરમી સખત પડે છે.

અહીંયાં કપુરીપાન અને કવેટાના નેવા ખડખડો શિયાળામાં પ્રજા પાકે છે અને મુંબઈ તેમ જ બીજે સ્થળે નિકાસ કરાય છે.

આ જિલ્લામાં અધિરથા નામ આમળ નદીના કિનારે એક તળાવ છે અને એમ કહેવાય છે કે પરશુરામે તેમાં સ્નાન કર્યું હતું.

તિરુપતિ

મદ્રાસ પ્રલાકાનું આ મુખ્ય સ્થળે તીર્થસ્થળ એમ. એસ. એમ. રેલ-વેની મદ્રાસ તરફ જતી મુખ્ય લાઈન ઉપર આવેલા રેનિગુંડા જંક-શનથી પકાલા તરફ જતાં રેલવે ક્રાંટા ઉપર આવેલું છે. તિરુપતિના ઇસ્ટ અને વેસ્ટ એમ બે રેલવે સ્ટેશનો છે. તિરુપતિ ઇસ્ટ સ્ટેશન જિતરલું પાત્રાળુઓ માટે સમવડ બરેલું છે કારણ કે એ શહેરની નજીક છે. ધર્મશાળાઓમાં મંદિરની નવી ધર્મશાળા હરેક પ્રકારની સગવડવાળી અને સ્વચ્છ છે. એમ તળિયે આવેલી કોઠડીઓ કે વાસણ ફૂસણ વગેરેનું કંઈ પણ બાહુ લેતામાં આવતું નથી અને પહેલા મળતે ઓરડાઓમાં રાત્રીચીલું લેવા છતાં ય માત્ર રોજનું આહ આના બાહુ રાખેલું છે. શહેરની વસતી ૨૦ થી ૨૫ લાખની કહે વાય છે.

તિરુપતિને લોકો ગિર્ધી પણ કહે છે. અહીંયા તિરુપતિના મદંતનો મક તથા મંદિર સ્ટેશન નજીક જ આવેલાં છે; અને લક્ષ્મીજીનું મંદિર બે માઈલ અને વેકોથરનું મુખ્ય પ્રસિદ્ધ મંદિર જે ડુંગર પર આવેલું છે તેની તળેટી શહેરથી એક માઈલ થાય છે. વાલ્મી મળી

શકે છે. તમેટી પામે ડેટલીક હોટલો છે અને ફૂગર પર ચઢવાને ડાળાઓ મળી શકે છે. બાવિક યાત્રિકો અહીં આવેલા કપિત્ર નીચંમાં સ્નાન કરીને ફૂગર ચઢે છે. મંદિર સુમારે માન માહત્ર ધાવ ડં. પડેલો ચઢાવ ધણે આક્રમે છે અને પત્થરના હમ્બરેક પગથિયાં ચઢવા પડે છે. એ પછીનું ચઢાણ સાધારણ હોઈ ક્યાંક સપાટ રહેતો આવે છે, પાંચેક માધ્યમ પછી સખત હિનરણ આવીને પાત્રો ઉઘિયા ચઢાવ ચડવો પડે છે. અહીં આગળ પણ પાપરીઓ બાંધેલી છે. એ પછી હોટલી જે મામલનો મંદિર પર્યટનો રહેતો સપાટ છે. રસ્તાના અમુક અંતરે વિશ્રામસ્થાનો, પાણીની પરબો તથા ચા, ફાફીની દુકાનોની સંગવડ હરવામાં આવી છે અને આખી રાત વીજળીના દીવાઓ ઝગમગતા રહે છે.

મંદિર મોટું પણ સાદું છે. ગોપુર પર મુંદર નકશીકામ છે. અહીં પણ મંદિર નજીક કપિત્રનીચં નામનો કુંડ છે. મંદિર તેમજ કુંડને ફરતી વસતી વમેલી છે. એટલે કપિયા, ગાંધી, હજવોહ વગેરેની દુકાનો તથા હોટલો છે. મંદિરના રંગમંડપમાં ટેડ, બંગી સિંચાવના શેર વર્ગને પ્રવેશવાની છૂટ હોવાથી વાત્રાળુઓની અવરજવર રોજ સારા પ્રમાણમાં રહે છે. ચલ્લર્ગ મોટે બામે માયું મૂંડાવીને ઝંગોમો મોળા નાખી મંદિરમાં પ્રવેશ કરે છે અને મંદિરના દ્વાર પાસે બળતી ધૂણીમાં કપુર નાખીને ત્યાં આગળ ભોમ ધરાવે છે અને શ્રીફળ ફાંટીને ગોવિંદાની જય મોક્ષાવી માનતા મુજબ ગોક્ષખમાં પેમા ધરેલા નાણે છે.

દર્શનનો સમય સવારના ૭ થી ૮૧, બપોરે ૧૧ થી ૩ અને સાંજે ૭ થી ૮૧ મુકરર કરેલો છે સમય સમયપર થંટ વગાડીને ધાત્રાળુઓને ચેતવવામાં આવે છે અમહદર્શન પૂર્વે કપિયા ૧૩, આપનાર પાંચ જણ. ભોમ ડ્યોન કપિયા ૭. આપનાર ચારજણ. અર્ચન, દર્શન અને કપિયો એક આપનાર એક જણ ખાસ દર્શન કરી શકે છે. એ પ્રસંગે પૂનરી હાથમાં વિંજણા આપે છે. માથાને ગોધ અડકાવે છે, અને ચરણામૃત આપીને પ્રસાદીમાં સાકર આપે છે. આ મંદિરનો બરોળ

ત્રણેક કોગડનું અંકાય છે અને તેનો તહીયત ચલાવવા માટે એક સમિતિ મુકરર કરવામાં આવી છે.

ચંદ્રગિરિ

રેનિગુંડા રેલવે જન્ટલમનથી પકાણા નરક જતા રેલવે ફાંટા ઉપર આરકટ જિલ્લાનું આ ઐતિહાસિક ગામ આવેલું છે. રેલવેનાથી ગામ ખે માધ્યમ દૂર આવેલું છે પણ ત્યાં જવાને વાહનો મળી શકે છે. અહીંના એક તેલુગુ રાજાએ કંપની સરકારના ફ્રાન્સીસ ડે નામના અધિકારીને ૫. સ. ૧૬૩૬માં મદ્રાસ રાજેરની જમીનનું એ મહેલમાં બેસીને બહિસપત્ર લખી આપ્યું હતું તે અહીં જ આવેલો છે.

ગામ અત્યારે તો ઊજડ જેવું લાગે છે. જોવા લાયક મકાનોમાં રાજમહેલ છે. આ મહેલના બાંધકામમાં લાકડું મુદલ વપરાયું નથી. સારાં મહેલ સર્ગંગ પથરોના બાંધેલો છે. રામમલ્લ નામથી બાંધાયાનું એક નાનું મકાન ચૂનાથી બાંધેલું છે આ બન્ને મહાલોમાં ક્યાંય પથ્થર બારીબારણા કે દરવાજા દેખાતાં નથી. છતાં પણ કાંકરેટની બનાવેલી છે. આ કંપરાંત પાસે આવેલી એક ટેકરી ઉપર જિજ્ઞાસુનગરના નરસિંંગરાજાએ બાંધાવેલો જૂનો કિલ્લો ય. એની ત્રણ બાજુ ઊંચી ટેકરીઓ આવેલી છે.

મહનાપલિલ

સ્વાસ્થ્યવર્ધક હવામાન તરીકે મદ્રાસ હજારોના ટ્રિપુર જિલ્લાનું આ સ્થળ દરિયાની સપાટીથી ૨૫૦૦ ફૂટ ઊંચુ એમ એસ. એમ રેલવેના કટપટ્ટી અથવા કાતપટ્ટી-પકાણા-વર્મારમ સાંનિ ઉપર આવેલું છે. વસતી સુમારે દર ૬૫-ની લેખાય છે સહેર રેલવેથી આઠ માધ્યમ દૂર છે. વાહનોમાં મોટરગેસ પણ મળે છે. અહીંનો ઉનાળો ખુબ સખત ન હોવાના કારણે જહારથી ઘણા લોકો જમા ખાડે રાખીને રહેવા આવે છે અહીંયા થીયોસોફિકલ કસ્ટ્રે એક કોલેજ અને

હાઇસ્કૂલ, ડિરેક્ટર જોડાં હાઇસ્કૂલ આન્ડ સિલ્લેજ સંસ્થાઓ તથા સરકારી હોસ્પિટલ વગેરેની સારી સમવડ છે.

મન્નાપલિલ તરફ જતી મહકનાં ગ્રામો રસ્તે યુનિ. ન મિશન તરફથી ચાલતી ક્ષુદ્રાની ઇન્સ્ટિટ્યુશન 'આરોગ્યવરમ' આવે છે. સ્થળ રમણિય હોઈને ચારે તરફ હુમરા આવેલા છે અને ત્રણમે એકર જમીન ઉપર આરોગ્યવરમના મકાનો બાંધેલા હોઈ આડી અવળી મહક કાઢીને બાગથી સુગોબિન ફરેયું છે. આ હરિપતાનમાં ચાલુ જમાનાની સારવારની સર્વ સમસ્યાઓ-એકસર, ન્યુમોથોરેક્સ, અદ્વાયોમટર, ઝીન, ગળાની નમ્બ બોલવી, સેનોક્રુટન વગેરે છે અહીંમે ગિઝાના બોની વ્યવસ્થા છે આની રૂબાપના ઇ. સ ૧૬૧૫ માં થયેની છે. અને અહીંયાં દિન્દુસ્તાન, સિવેન અને ગર્મથી અનેક દરદીઓ સારવાર કરાવવા આવે છે.

જનરલ વોર્ડ સાત છે અને તેમાં ત્રે સ્ત્રી વર્ગ માટે રાખેલા છે અને તેમાં અદ્યાર ગિઝાનાની ગોઠવણ રાખેલી છે સારવાર અને બોજન પ્રખંધ માટે માસિક રૂબ રૂપિયા ૧૮૫ નો ચાર્જ લેવામાં આવે છે. ગરીબોને મફત દાખલ કરવામાં આવે છે. આ જનરલ વોર્ડની સાબમાત્ર મદ્રાસ ઇલાકાના વતનીઓને જ મળે છે ખામ વોર્ડો ૬૦ છે અને તેનાં માસિક રૂપિયા ૫૦, રૂપિયા ૬૦, રૂપિયા ૭૫, રૂપિયા ૯૦, અને રૂપિયા ૧૫૦. એમ બાકું રાખેલ છે. પહેલાં બે વોર્ડો પાસેથી માસિક એક રૂપિયા અને છેલ્લા ત્રણ વગી પાસેથી માસિક દોઢ રૂપિયા વીજળાની ગતીને લેવામાં આવે છે.

પ્રત્યેક ખાસ વોર્ડના વચ્ચે નીવાન રૂબીને બે જામ જતાવેલા છે; અને પ્રત્યેક ખામમાં રમોડું, રોજરૂમ અને ગ્લાનરૂમની સમવડ કાઢી છે. મુખડા પર વરડો કાઢી તેમાં દરદીનું બિઝનું રાખવામાં આવે છે પુખ્તિય રૂપિયાવાળા વોર્ડમાં બે રમોડાની સમવડ ન હોય તો માસિક પાંચ રૂપિયા વધુ લઈને અલાયડું રમોડું આપવામાં

આવે છે. ઓછા વયનાં બાકાનાં પ્રમાણે રૂઝોની લગ્યાં પહોળાં દોષ છે.

ખાસ વોડના દરેડીઓએ બોજનની ઇવરસથા પેનાના ખર્ચે કરવાની હોય છે; તેમ એકસરનાં પ્રયત્ન દોટનાં પચાસ અને દર મહિને લેવાનાં કોટાનાં દ્વારા રૂપિયા; ન્યૂમોથોરેકસના મહિને હશે અને એદરાયામોલેટ-રેગના મહિને વીસ, એવોફુજનનાં દરેક ઇન્જેક્શનનાં રૂપિયા પાંચ તથા ખાસ વોડના પે ઇન્જેક્શનનાં જરૂર જણાય તો તે જઈએ વધારાની ચાર્જ કરવામાં આવે છે. મળાની નવું પોસ્ટવા બેદર કંઈ પેલું ચાર્જ કરવામાં આવતાં નવા. દરેકની સાથે તેના હાઈવર્ગ વોડમાં નહીં શકે છે. દરદીન પાયખાતું ટોટી-અંતપજ સારું કરી જાય છે. મુકરર કરેલા સમયે સ્થાન ડાક્ટરે દરેક દરદીન તપાસી જાય છે. વોડના મકાનો પાટી ગાંધીની અને હાપરોપર નગિયાં કે ધાસ અજોરા છે.

વેલોર

વેલોર. મદ્રાસ સાક્રિય મરાઠા રેલવેની મદ્રાસથી બેંગ્લોર તરફ જતી મુખ્ય રેલવે લાઇન પર આવેલાં કાનપડી જંકશનથી એસ. આઇ. રેલવેના વિહુપુરમ જંકશન જતાં ફાંટા પર આવેલું કિલ્લેજીથી શહેર અને હાવડી એમ એના બે રેલવે સ્ટેશનો છે. પાંચાર નદીના ઉત્તર કાંઠા પર વસેલું વેલોર ચારે બાજુ આગા, સંતરા નારિંગેળ આદિ અનેક નાનાં મોટા જિલ્લા અને ટેકરીઓથી સુંદર દેખાય છે. આધ્યત્મ દળારની લોન્સ યા ધેરાવતા આ શહેરની લોંગે જાગરના નામે ઓળખાતી સડક પર મારકેટ તથા અનાજની દુકાનો અને તંત્રી બાજુની સડક પર મોનાં ચાલી તથા કાપડ વગેરેની દુકાનો આવેલી છે, મુખ્ય કરો મારે હાવડીના નેશન પાસે રેસ્ટ હાઉસ અને નજીકમાં દ્રાવેક્સ જંગલોની સમૃદ્ધ છે.

દિન્દના મવનર જનરલ લોડ કોર્નવાલીસ ઇન્ચાર્જ જતાં કામ ચલાવે મવનર જનરલ જોગલા સર બ્યોર્ડ આવેલાં શામનકાળંગે અહીંવાં સિપાઇઓના ચહેલાં જડથી વેલોર પ્રતિદ્વાસ ક્રેસિફ જન્યુ છે.

મદ્રાસના ગર્ગનર લોર્ડ વિનીયમ ગ્રેન્ટિક અને તેના સેનાપતિએ
 લશ્કરની આગતમા કેટલાક ફેરફારો કરી, સિપાઈઓને લશ્કરી પોશાક
 સુધારવાની, પાવડીન નેત્રે ઝુલતી ટોપીઓ પહેરવાની, દાઢી નવી દબે
 કાતરવાની, કાનમા બોરિયા ન પહેરવાના, તેમજ કપાળ ઉપર ટીલુ
 ન કરવાની સૂચનાઓ કરવામાં આવી. પણ સિપાઈઓએ આનો બંધો
 અર્થ કયો. તેમણે ધાર્યું કે તેમને ખ્રિસ્તી બનાવવાની આ યોજના છે.
 આથી ઉસ્કેનાખે તેમણે બંડ કયું. આમાં ટિપુના શાહજાદાઓ જેમને
 આ કિંદનામા ફેદ રાખવામા આ-આ હતા, તેમણે પણ ઉત્તેજન આપ્યું.
 બંડખોરોએ એક રાતમાં કિંદનાના ૧૧૩ ગોરા અફસરોને મારી નાખ્યા.
 પણ તરત જ આરકોટથી અંગ્રેજ મેન્ય આવી પહોંચ્યું. તેણે કિંદો
 સર કરી, બંડ શમાવ્યું; અને ટિપુના શાહજાદાઓને રક્ષકતે મોકલી
 આપ્યા. આ એક જ બનાવે વેલારને હિન્દના ઇતિહાસમાં રથાન
 પ્રાપ્ત કરાવ્યું છે.

અહીંની કેળવણીની મધ્યાઓમા અંગ્રેજિકન મિશન હરતક ચાલતી
 પૂર્વી કોલેજ, તિરુપત્તિના મદન તમ્મયથી ચાલતી હિન્દુ હાઈસ્કૂલ,
 મરકાર હરતક ચાલતી મસ્ત્રમ્મુલ અને મોહમ્મદન હાઈસ્કૂલ છે.
 મેન્ટ્રેન જેલમા તાગા પિત્તળનું કામ, વજાનકામ, સુચારીકામ તથા
 માખીયા, તણુઓ વગેરે તૈયાર કરવાનું કામ બહુ સારું થાય છે. જેવા
 વાવર ન્યગોમા જૂનો કિંદો અને તેમા આવેલું મંદિર છે.

વેલારનો કિંદો દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમા લશ્કરી બાંધકામના ઉમદા
 નમૂનામાંનો એક મણાય છે. ગોદાવરી નદીના તટ પર આવેલા બદા-
 ચેલમથી નાસી આવેના બોમ્બેરેડા નામના એક સરદાર સને ૧૨૭૪
 ની આસપાસમા આ કિંદો નર્મી પથરનો બધાઓ દોવાની લોકોકિત
 છે. હિન્દનાના આરે બાજુ પદોળી ખાઈ ખોદેલી છે અને હજુ ૫ આ
 કિંદો સારી ગિથિતિમા જળનાત રહ્યો છે. આ કિંદાને પોતાના
 મગજમા રાખવાને અનેક ગળેઓએ જડેમત ઉઘાડી છે. બોમ્બેરેડીના
 શાસનનો અત આખ્યા પછી આ કિંદો વિજયનગરના શાસનોના

કગતમા આપ્યો અને ત્યારમા જ મરાણાઓ ॥ સત્તામા સને ૧૭૬૦ મુધી
ગ્નો. મલિસુર મુદ્દ વેગા આ કિંદના અગ્રેષ્ઠ ફોજે કગતે કરીને ગોતાના
દરેક ગાખ્યો છે કિંદનામા અક મોડું સુદ મલિ અને ટિપુસુનાના
ના વશતેની મોટી મહેતાતો આવેલી છે -

કિંદનામા આવેના એ ગોગ મુદ્દ મલિનુ બાધકામ જોવા જેવું
છે બાધકામની કુલો કોરણી તથા નકનીકામ મદુરાના મલિર જોવા
છે. અનિ બારીક કોરણી કલ્યાણ મડપમા માનૂમ પડે છે. મંડપને
કરતી જનાવેની કાગળી તથા જતાની કારનિસો અતિ ખૂબસુરત છે.
એ પર કરેલી કીમ્બી કોગળી ખરેખર આકર્ષક છે મલિરનુ ગોપુર-
મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર બન્યું છે. તમા મુશગળ આખા પત્થરમાથી કોતરી
કાઢેની દેવોતી જે આકૃતિઓ ગોઠવેલી છે એનું તથા ગોપુર પરનું
કોતરણી કામ તથા નકશી કામ સુદર છે. બેનાશક એને પથ્ર સમવતો
સપાટો લાગ્યા વગર રહ્યો નથી અને આજે એ જીર્ણ દ્વાને પ્રાપ્ત
થઈ રહેલ છે.

કાંછવરમ

દક્ષિણમા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મુનિઓને સિદ્ધિ આપનાર કાચી
નગરી અથવા કાંછવરમ અમ એસ એમ.ની મદ્રામથી જેગોર જતી
મુખ્ય રેલવે સડક પર આવેના આરકોનગ જ કનનથી એસ આઈ.
રેનવેના ચિંગનપટ જ કશન વચ્ચે આવેના રેનન કાંટા પર આવેલું છે
પાસે હજારની વસતીનાળુ આ પ્રાચીન શહેર શૈવ તથા વૈષ્ણવ
મકતોડ મશહૂર તીર્થસ્થેત છે જૂના રાખતમા આ શહેર ચોતા રાખત-
ઓનું પામતખત હતું શહેરની સડકો બહુ પડોળી અને ચારે માળુ
નારિયેળા વગેરે વૃક્ષોની સુદર ઘટા આવેલી છે. મુમલરે નમજ માનણો
સારુ ધર્મશાળાઓ, સ્ટેટલાઈસો, હેલ્થો રોડેની સારી મગનડ છે

કાંછવરમ શિક્ષાત્મી અને નિષ્કલંકતી નામના જે બાગમા વડેલા-
યેડુ છે શિવનાચીમા શિવજીનું પત્થરનું બાધનું મોટું મલિર છે.

મંદિરમાં ગણકા-રેતીનું લિંગ સ્થાપિત છે. અહીં મોંઘે તેમજ પુષ્પથી નર પૂજન થાય છે; બંગળીયો યતી નથી. મંદિરના આગેતો બાગમાં આવેલાં વિશાળ એકમાં બાગ પૂર્ણ નાના મંદિર છે. પાંચીના મોટા દેવ પશુ ગાંધે છે. મંદિરને ફરતો કોઈ ચણે છે. આ કોટની ગોળી-રવાળા દરવાજા કાળા પથ્થર ઉપર ગંધાવે છે. મંદિર પથ્થરનું ગાંધે છે. અને કારંનિસામાં ચાર ખૂણાઓમાં પથ્થરની કાંચી સાંકળો ફેરી કાઢે છે. આ ખાંસ બેગા કાળ છે. શુદ્ધ સંધિઓ ને શુદ્ધાઓમાં વસતા દના ને ગળા હજી કાંચે છે. અહીંયા દરવાજા મે મહિનામાં ગમ્હાતસવ પ્રસંગે હાંનરો સોફો એકને થાય છે.

અહીંયાંથી એક માઈલ દૂર નેનીના પેલી પાર આવતાં એક નાના ગામડાના કોવસાલા રાજવંશના શાસન કાળમાં ગંધાવેલું એક મોટું પ્રાચીન જૂનું મંદિર આવેલું છે. એની છત પર ફરવામાં આવેલું રંગનું કામ અત્યારે જો કે બાંહે ખરું થીડી ગયું છે. છતાં ય આજે સાંસો વર્ષ વીની ગયા છે નો ય એની કિતમતાની અપ્રતિમ છાપ પાંડી રહ્યું છે. મંદિરમાં શ્રાવધમાન પ્રભુની પ્રતિમા ઉપરાંત જ્યપુરથી લાવેલી પ્રતિમા સિદ્ધાસન પર બિરાજેલી છે.

અયોધ્યા, મથુરા, માયા (દેવદાર), કરીલી, કાંચી, અવંતિકા અને દારામલી આ પ્રસિદ્ધ સાત પુરીઓમાંની કાંચી એક પવિત્ર પુરી ગણાય છે; અને એથી શિવકાંચીમાં શૈવ અને વિષ્ણુકાંચીમાં રામાલિંગ સંપ્રદાય વૈષ્ણવો મોટા સંખ્યામાં યાત્રાએ આવે છે.

શિવકાંચીમાં ત્રિવિરોમાં મુખ્ય પૌત્ર મનાતાં શિવલિંગો પૈકી એક આકાશેશ્વર આવેલ છે. ત્રિવિરોનો ગોળ ચાર શિવલિંગો-અગ્રેના રનામ રંગનું જંજીરે જંગલિંગ ત્રીરંગમાં, અમિલિંગ દસમું આક્રંટ ગિરનામાં નિરંગનામજની પાસે અરેલુચિયલ પરંતુ ઉપર, દાંડ દરિનરવર વાયુલિંગ કાંજરેતીમાં અને નેરશ આકાશલિંગ ચિદંબરમાં આવેલ છે.

એકામેશ્વર મંદિરની પાછળ આવેલા આંગાના જાડ નીચેના ચોતરો ઉપર એક નાના પત્થરમાં તપસ્યા કામાક્ષી દેવીની પ્રતિમા દેખાતી છે. તેની પામે એક મંદિરમાં કામાક્ષીની તાંબાની ઉત્તમ મૂર્તિ છે. નિજ મંદિર પામે સદમસ્તંભ મંડપમ નામનો વિશાળ મંડપમ છે; જેમાં ૫૪૦ સ્તંભોની રજ દાર છે. અહીંથી નંદુકમાં જ શિવગંગા કૂંડ આવેત છે. મલા મંડપમાં ૬૪ યોગિનીઓની ગ્રભેલી મૂર્તિઓ છે. અહીંયાં નૃવંશદત્તી મૂર્તિઓ તેમજ રંગ અવનાગની મૂર્તિઓ પણ છે અને તે રંગ ભેરંગી સુશોભિત છે. આ વિશાળ અમુદને શિવ-કાંચી કહેવામાં આવે છે.

શિવકાંચીમાં સર્વતીર્થ નામનું એક મોટું સરોવર છે. તેની આજુ બાજુ પગથિયાં ગાથેલાં છે. તેની વચ્ચે એક મંદિર અને આ તરફ ઠેકાણે ઠેકાણે ૧૦૮ શિવલિંગો અને નાના નાના મંદિરો આવેલાં છે. યાત્રાળુઓ પ્રથમ સર્વતીર્થ સરોવરમાં સ્નાન કરી પછી શિવના દર્શન કરવા જાય છે.

રામાનુજાચાર્ય સંપ્રદાયના મુખ્ય મથક મનાતા વિષ્ણુકાર્યીમાં વીસ વીધા જમીનના વિસ્તારમાં વરદગજનું અદ્ભુત કારીગરીવાળું અને કિંમતી મંદિર વિખરેલું છે. નિજ મંદિર એ માળનું છે. નીચે નૃસિંહજીની અને ઉપર જાનાજી ભગવાનની મૂર્તિઓ છે. મંદિરના મુખ્ય માને એક સ્તંભ છે. અહીં કોટિતીર્થ અથવા અનંત પ્રધ્નગણી નામનું ઉત્તમ સરોવર છે. સરોવરને આરે જાણુ પ્રવેશના પગથિયાં છે. યાત્રાળુઓ આ સરોવરમાં સ્નાન કર્યા પછી જ ભગવાનના દર્શન કરવા જાય છે.

હરિ અને હરના અદ્વૈત ભાવના પ્રતિકસમા આ તીર્થક્ષેત્રની યાત્રા કરવામાં યાત્રાળુઓ પેતાના જીવનનું સાક્ષ્ય સમજે છે.

મદ્રાસ

જાંગાના ઉપસાગર ઉપર પૂર્વ કિનારે વસેલું ડાવિડીપન લોકોનું ચેનાપટ્ટનમ અને અંધારે આજમાલું મદ્રાસ હિન્દુના મુખ્ય મોટા

શહેરોમાં ત્રીજાં સ્થાન ધરાવે છે. એમ. એસ. એમ ટેનવેન એ ટર્મિનલ અને મદ્રાસ હવાકાનું પાયાતખત છે

ટેનવેન મેટ્રો રોડનું સુંદર મકાન અને ૧૮૭૩ માં બાંધેલું છે. આ બાબત પેટકોર્મ ઉપરથી દરેક જોઈ શકાય છે. ઉત્તરુઓની સગવડ સારી સચવાય છે રોડની બીજી ધમણ ઉપર ૧૩૬ ફૂટ ધીરુ ગોબિન્દુ ટાવર અપીને એ પગ મોડું ઘડિયાળ મૂક્યું છે. આ ઘડિયાળ નહેરુમાં ચોળગથી દેખાય છે અને ગીનના મધુગ સરોવરમાં વખતના ટોળા માટે છે આ ટેલર શહેરની મધ્યમધ આવેલું ફોરાથી ધંધાદારી વિભાગો મરકારી ખાતાઓ અને મશહૂર ક્ષત્રીઓને સમગ્ર વાણી છે

આ દેશ બાબતની વસતીવાળા મદ્રાસ શહેરનો ખીચોખીચ વમાવેલો ધંધાદારી વિભાગ ‘ન્યો ટાઉન’ ના નામથી ઓળખાય છે અને એ વગભગ એક ચોરસ માઇલના વિસ્તારમાં પ્રસરેલ છે. આ વિભાગમાં જ બેકો, કન્ટ્રીમહાલ્સ, લાન્ડોર્ટ, મોટી વેપારી પેઢીઓ, દુકાનો અને ઓફિસો આવેલી છે. ઓફિસોના મોટા સુદર મકાનો, ખીચ-દરિયાનો તેજા કિનારો સામે આવેલા છે; જ્યાં વેપારી પેઢીઓ, દુકાનો માચ્છાગપેટ, ચાખના બજાર, એમ્પ્લોયેડરોડ, અને કન્ટ્રીમહાલ્સો પર આવેલા છે. વેપારી વગનો મુખ્ય વસતી તેમજ રોજગાર ખાત કરીને આ નક્કીઓમાં છે અને એથી આખો જ દિવસ આ વિભાગ લોકોની અવરજવરથી ધમધમી રહે છે.

નાખના બજાર, માચ્છાગપેટ આરમેનિયન સ્ટ્રીટ તરેર ધજાખગ લનારોમાં જોઈએ તેમજ મધ્યે બાંધેલા ફોર્મ બેઠાં કે મજલાવાળાં છે, જ્યાં એવરેનેડ કન્ટ્રીમહાલ્સો, માચ્છાગપેટ-મરીના, માકન્ટ-ગાડ, પેન્થોનનાં જેવે માત્ર મહા નજીક આવેલી મોટી મડીપર રોડ અને આગિલ ન મકાનો અને મધ્ય પુર. માનસમ નંમખમકમ આર્ટ ટાઉન રોડ પર પાવલિસ નવા જ નાપેટાં પરાઓમાં સુંદર

અને છૂટા છૂટા મકાનો ચણેલાં છે, મકાનો લગભગ જ્યાંય જમીનની અંદર ગટરોગાળા છે અને ઉપર અગતી બનાવેલાં છે.

શહેરમાં પગીસ હાલર દુકાનો મળાય છે. પરાંઓ તથા શહેર વચ્ચે વિજ્ઞાપદ્રામ, બસસર્વિસ, વોલ્કન ટ્રેનો યાસા ઉપર ન મોટરો, થોડા ગાડીઓ, જટકો, ગિફ્ટાઓ વગેરે વાકનો ધૂમતા રહે છે. શિક્ષાને માણસ એવે છે અને એમાં એકથી બે મુસાફરો બેસી શકે છે. જટકો હાપરા-વાળું વાહન છે અને એને જગદ કે થોડો બોડવામાં આવે છે. એમાં બે થી ત્રણ માણસો બેસી શકે છે. મદ્રાસથી દક્ષિણમાં જવા સારુ એસ. આઇ. રેલવેના ઇગમોર ટર્મીનસ સ્ટેશને જવું પડે છે. આ સ્ટેશન દૂર આવેલું છે. મુમર્થ, મેંગલોર કે મલબાર તરફ જવા ઇચ્છતાં મુસાફરોને સેંટ્રલ સ્ટેશને જવું પડે છે.

ન્યોર્થ ટાઉનની દક્ષિણ આશુએ આવેલા પાક ટાઉનમાં ન્યાયની અદાલતો અને દોનાર્મંડી-વાપટ હાલિસના બિંચા મકાનોનો સુંદર સુમખો ઉપસાગરમાંથી થયું બેઠું શકાય છે. એ પછી દક્ષિણમાં સેંટ્રલ ન્યોર્થનો અતિદાક્ષિક કિલ્લો આવે છે આ કિલ્લો અંધવની સરખાત સને ૧૬૭૬ માં અંગ્રેગિરિના રાગ પાસેથી ગક્ષિમમાં જમીન મેળવીને મદ્રાસ વસાવનાર મો. ફ્રાન્સિસ ઉએ કરી હતી અને આજમાં તે કોડીઓ અને અન્ય મકાનો બાંધીને ફરતી મજબૂત નીરાસ અણી-ત્યારે ખૂણાપર ચાર નાના છુરબે બાંધીને એના પર નાનું તોપખાનું - ગોઠવ્યું હતું. ત્યારે એનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ૪૦૦ વાર હાંધું અને ૧૦૦ વાર પહોળું હતું. રહેતે રહેતે એ મજબૂત થતો ગયો અને ફેંચ જનરલ લેલીના હુમલા પછી સને ૧૭૮૭ સુધી વધતો જ રહી હાલ બેઠો છે તેમ લગભગ હતો.

મદ્રાસનો અણીતો નહેર માર્ગ માઉન્ટરોડ કિલ્લા પાસેથી શરૂ થઈને મુખ્ય વસવાટમાંથી પસાર થઈ સેંટ્રલ થોમસ માઉન્ટ થર્મન્ટ

જાય છે. જાડ્યા મોટી ગોપો-દુકાનો આ ગગ્ગા પર જ આવેલી છે કિંવાથી એક માધવ દ્વર આવેલું ગવર્નમેન્ટ હાઉસ પશુ આ ગગ્ગા પર જ આવેલું છે ગવર્નમેન્ટ હાઉસ નિશાળ જગીયા વચ્ચે ગાંધેનું છે અને પ્રત્યેક વર્ષ અમુક જ મહિનાઓ-ગિયાગામા મદાસ પ્રાપ્તનો ગવર્નર અહીં આવી ગ્લે છે ગવર્નમેન્ટ હાઉસ પાસેનો હોય એટલોય વગેરે મહોત્સવો માટે વસાય છે.

સાદ્ય મીચ જે મરીનાના સામાન નામે ઓળખાય છે-એ રગ્ગા તરફ કિંવા પામેથી જતા દૂકિમ ની ઉપર યાદેયો પૂન ઓગગવો પડે છે આ ગગ્ગા ઉપર કેટલાક જાડેર સુદર મકાનો આવેલા છે. એ પત્રી ૧૮૭૮ની સાલમા બધાને પૂર થોલું મદાસ યુનિવર્સિટીનું મેનેજ હાઉસ, રેન્ય ગોડ તરથી વપરાતુ ચીપોક પેલેસનું મકાન, પ્રિસિડેન્સી કોલેજ અને છેવટે આઓ માટેની કાલિન મેરી કોલેજ આવે છે.

પેન્થિયોન ગોડ પર અજિયમ, હિંદુ ભરણા વખણાતી સાધજિની-વિકારિના મેમોરિયલ હે ન આ બી તથા ગાગકો માટેની હોમ્પીયલ આવેલ છે વિખ્યાત મેટ મેરી ચર્ચ કિંવામા આવેલું છે આ ચર્ચ મને ૧૬૩૦મા ઇધાયેનું છે અને તે હિન્દુગ્તાનમા અગ્રેતેનું પહેલું ચર્ચ કે ગોડ કનાઇગનો તમ મમારબ આ દેવા-ચર્ચમા જ થયો હતો.

આ ઉપરાંત સેન્ટ્રલ સ્ટેશન પામે આવેલી મુર માગેટ અને એમ એમ. એમ. રેલવેની ઓફિસોન ગોડુ મુદર મધાન તેમજ પ્રાણી મ મદ ગ્યાન ગોદી અને બીચ પ મેનુ એક્વેરિયમ-માહતીઓનું મંચદરયાન વગેરે આકર્ષક છે.

મદાસની ગોળી ખુલ્લા દરિયામા ખાગં પાળી વચ્ચે જીંદી પત્થરની દીવાલ બાધીને બનાવવામા આવી છે અને તેમા બાગે જ ૧૦થી ૧૨ રંગીમરો એક માથે રહી શકે છે. ગોમામાગા દરિયો તોફાની બનતા ત્યાં આગબોડો રિથર રહી શકતો નથી. મદાસ સહેગને પીવાનું પાણી

ન્યાયા પૂરું પાડનામા આવે છે એ તમામ દસ માધ્યમ દર આવેયું છે. એ બંધ મોટું અને નુદર ગીતે ગાધિયું છે.

સાક્રિય ખીચ પર ગેડિયો મોઢવેલો છે અને દસાન્ને ગાયનો અને ખમરો બોડકાર્ટ કાવામા આવે છે. રેઈસ ફોર્સિયું મોટું મેદાન દસ માધ્યમ દર દક્ષિણ તરફ જતી રેલવે વાઈન પગના ગીડી રેગન પામે આવેયું છે. તન્દુરેલીને માટે ઉત્તમ ગણાતા હિન્દના શહેરોમા આ એક ગણાય છે.

સુસાહગ માટે મેન્ટ્રમ ગેશન પાસે ધર્મશાળા છે. શહેરમા લાંછંગ બોર્ડીંગ અને હોરટેલો પણ છે. કાપડ સૂનની મિલો, હોન્નિયરી, ચોક લેટ, સાડુ વગેરે મનાવવાના કારખાનાઓ પણ ૭

મદ્રાસ છતાકામા સુખ્યત્વે તેલુયુ, તામિલ અને મનાયમમ બાપા બોનાય છે કયાક કાનડી બાપાનો પણ પ્રચાર છે

અદિયાર

અદિયાર નદી અને માગર સગમ ઉપર નસતુ મદ્રાસનુ આ પર થાયોમાહિત સોસાયટીના મુખ્ય મથક તરીકે સુદગશકુર છે. યોગ વિદ્યામા વિશેષ રસ ધરાવતા રુગિનાના નાડપતિની પુત્રી ક્યે-વંદગીની રથાયેલી આ સોસાયટી વિનાય જમીન વચ્ચે અહીં નસાયેલી છે. મોસાપનીના મુખ્ય મકાનોમા એક આદ્ય પુસ્તકાલય છે જેમા પ્રાચીન તાડપા પગ લમના ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક પુસ્તકોનો મોટો સંગ્રહ જળવી રાખવામા આવે છે સોસાયટીના વિગાળ પ્રાગર્મા એક મોટું અને જાજગ વડનુ વૃક્ષ જોવા જેવું છે આ થા હિન્દના ચારે મોટા ધર્મોના ધમરચાનકા ગળા વરેના છે અધિકારી વર્ગ અને પ્રતિષ્ઠિત પરોણાઆન નતરના રહેના માટે મારા લગ્ન મકાનો પણ ગાધેના છે.

ચિંગલપટ્ટમ્

મદ્રાસના છગમોન ગેશનથી વિનન્દમ તરફ જતી એસ આઇ. ૨૧ ને પર આંનતુ આ ચિંગલપટ્ટમ એ જ જિલ્લાનુ ૧૪૦૦૦ની વસતી વાણુ શહેર છે વાનાર નદી અડધા માઈલ દર વહેતી હોઈ આસપાસ

આવેલાં તળાંવાં અને હાંચી નીચી ટેકડીઓનો વીણે આ પ્રદેશ વર્ષા ઋતુમાં અતિથય ગમણીય લાગે છે.

આ શહેરના કિલ્લાના એક, બાગમાં થઈને રેલવેબંધ છે, કિલ્લામાં સગરી કચેરીઓ છે તેમજ નાના ઘાંકરાંને સુધારવાનું કંદખાનુ છે. કિલ્લાની પાંછળ તથા બાહ્ય મોટું સરોવર છે અલીપી એક ફાંટો ફાંટવરમ થઈને એમ. એસ. એમ રેલવેના આરકોનમ બ કસન રેલને બંધ છે.

પક્ષીતીર્થ

ચિગલપટથી નવ માઈન દૂર ત્રિકુલકુડમ નામનું એક ગામ છે. ત્યાં બસ સર્વિસ, બટકા વગેરે વાહન દ્વારા જવાય છે. આ ગામની નજીક જ આવેલા એક નાના કુંગર ઉપર વેદમિરીશ્વરનું એક મોટું મંત્રાલય મહાદેવનું મંદિર છે ત્યાંથી બીજી તરફ થોડું નીચે ઊતરતા ખાડમાં પક્ષીતીર્થનું યાત્રા સ્થળ આવેલું છે.

વેદમિરીશ્વર અને પક્ષીતીર્થની યાત્રાનો પ્રારંભ કરતા યાત્રાળુઓ ગામના સંખતીર્થ કુડમા નામ કરી મોટા ગોપુરાવાળા મંત્રાલય મંદિરમાં દર્શન કરવા નીકળે છે ત્યાં જ પક્ષીતીર્થના પૌરાણિક માહાત્મ્ય માટે એમ કહેવાય કે મહાકેડવ મુનિએ અહાંયા જ યોર તથા કુંગરે સંખતીર્થ શિવની પૂજા કરી હતી; અને તેથી આ સ્થળ મહાકેડવર સંખતીર્થ કહેવાય છે. આ કુડમાયા હવળુએ તરે ખાર વોર, મંત્રાલય નીકળે છે અને તેને મંદિરમાં ગાંધવામાં આવે છે. એમ કહેવાય છે કે જ્યારે એ સંખ જાદાર નીકળવાનો દેવ છે, ત્યાં કુંડનું પાણીનામ થઈ જાય છે અને છુદ્ધુડીમાં ભોજન મારે છે.

સંખતીર્થની આનુષ્ઠાનના મંદિરમાં દર્શન કર્યા પછી યાત્રાળુઓ વેદમિરીશ્વરના તેમજ પક્ષીતીર્થના દર્શનથી કુંગર ઉપર ચડે છે. કુંગર ઉપર ચડતાના અને ઝંઝરતાના બે અલગ રસ્તાઓ છે. કુંગરના ચાર ટેકરાંને વેદમિરિ કહેવામાં આવે છે. અહીંયાં જ નાનામો અને વેદમિરીશ્વર મહાદેવના દર્શન કરવામાં આવે છે.

એકે બાળુ આવેલી ખાડને પક્ષીનીય' કહેવામાં આવે છે. આ સ્થળ પર એક ગેર પક્ષીઓના ભોજન માટે ખીર અને ઘી તૈયાર કરીને હમેશાં બપોરે ૧૧ વાગ્યાના સુમારે આવે છે અને યાત્રિકો તેમજ બીજા પંડ્યાઓની લાગરીમાં સક્ષિત ધાર્મિક નિધિ કરે છે. બરોડા મધ્યાહ્ને સમય થાય ને ત્યાં સફેદ પક્ષીઓનું એક જોડકું આશ્રામાં પ્રથમ ધોગા ધાખાની જેમ દેખાઈ રહેતે રહેતે રચૂળ થતું અને પાખો-ફફડાવતું આવી પહોંચે છે અને ગેરતા લાયકાથી ભોજન જમી જોડી જાય છે. આ પક્ષીઓ કયાથી આવે છે અને ખાઈને ક્યાં જોડી જાય છે તે કમ જણાતું નથી. યાત્રાળુઓ સફેદ પક્ષીને દોષ કરી અને લક્ષ્મીનારાયણના નામે આગમ છે કેટલાકે તો એ બંને પક્ષીને લક્ષ્મીનારાયણના જ નામે સંબોધે છે

મહાબોલપુરમ્

પક્ષીતીર્થથી નવ માસ દૂર બગાવાના ઉપસાગર ૫૦ આવેલા આ, ૪૦ થી ૫૦ ધરાની વસતીનાળા મહાબોલપુરમ્ ગામ જવાને એક નાની ખાડી આગમવી પડે છે અહીંયા તેમજે ૨૫ પુરાણ પ્રાચીન દેવમંદિરો આવેલા છે. અહીં પૃથક્ પૃથક્ નાના ખડો કોરીને દેવતાઓની રાક્ષસી કંઠની મૂર્તિઓ ખડી કરેલી છે અને પાચોડા કહેવાના આવે છે આ ઉપરાંત કેટલાક પડિયેર મંદિરો અને મૂર્તિઓ પણ જોવામાં છે. એમાં બુદ્ધતથા જૈન મૂર્તિઓનો પણ સમાસ થાય છે છેક સમુદ્ર કાંઠા પર પણ, એક કાળા પત્થરનું મોડું મંદિર જોવાયું છે અને ઉપસાગરના પ્રચંડ મોગ્ગા સાથે અહોનિત અદ્ભુત નૃકશાન પામી ખાસ પાણીમાં ડૂબેલ જા રહે છે. આ ઉપરાંત અહીંયા એક ખડક ઉપર મદ્રાસના લાઇટ હાઉસ જેવું દીનાદીનું સુદૃઢ મકાન ચણેલું છે અને તેના ઉપરથી ઉપસાગરનું સુદૃઢ દૃષ્ય નજરે પડે છે

તિડીવાનમ્

મદ્રાસથી ત્રિવેન્દ્રમ તરફ જતી એસ. આઇ રેલવેની મુખ્ય લાઇન

ઉપર ચિગલપટ પડી આવતુ આ ગામ લાખી પડીમા પામડી તે
અમાયેનું છે.

નિડીવાનમૂથી અદાર માનવના અતઃ ગીઝિનો પ્રાચીન કિલ્લો
આવેલો છે. ત્યાં જના આવનાને મસ મનિસ ચાલુ છે અમાં બેસના
રહેના કિલ્લા પાસે જેતરવાનું નક્કી કરી લેનું જોઈએ, નહાંતર બેએક
માદન પરના એક નાના ગામ પાસે હિતારી નાખે છે અને પગપાળે
કે જટલામાં જનુ પડે છે

આગમ માનવના વિસ્તારમા બહેલો આ પ્રાચીન કિલ્લો અને
અતા કેટલાક અવગનાને હજુયે જળજી રાખનામા આવેલાં છે. ૧૫
કેર કિના માધના કોચા કુમરો અને એક કોર મામસામા આવેલાં
કુમરો વચ્ચે મજબૂત દોવાન આવીને મોખરા ઉપર જોડી અને લાખી
ખાલ્યા મારીને દુસ્મનના દુમના સામે હજુનું મજબૂત રક્ષણ
જનુ છે

આજ આ તરફ રમની વગરનું ખડિયેર સ્થિતિમા છે. કદન
અક સાનમાગની કાચી મેડી અને બે ત્રણ ગ્રીન મકાનો સાખૂત
ગમના છે, કૃષ્ણગિરિ પર નાજગિરિ કરતા વિશેષ મકાનોનાજમડેલો,
પાકોગાના કે રો, જળાશયો, ધાનના બહાર સાખૂત છે, અને કપાક
કનાક શુરગ ઉપર જુની તોપ પડેલી છે નાજગિરિના અગિત કિલ્લો
અને કૃષ્ણગિરિના મખામડા તેમજ ટકરીની તળેટી પર આવેલાં સુદર
મદિર અને તળાવ મધ્યકાલન રાજ્યોની ખૂતપૂરે દાનિ અને
મદકાલતાનીનો અન્કો આજામ તેમ જ કુદનની અદ્વુત સીનાનો
આપેલ અનુભવ કરાવે છે.

નિડીવાનમૂના નાજઓના ડમગ નીચેનો આ કિલ્લો મુસલમાન
નિજતાઓએ અને પડી સને ૧૬૭૫માં સિવાજી મદારાજે સર હો
દનો. દાન અંગે મરદાના અધિકાર નીચે છે

વિલુપુરમ્

નિડીવાનમૂથી ત્રીજા નાદસ ઉપર આવેનું આ એક મોટું રમવું

જંકણન ઝગન છે અર્ધાયાથી રેણવેનો એક કાટો મદન
તરફ, ખીખે કાટો ચિદામ્બરમ થઈને ત્રિચિનાપટ્ટી તરફ; ત્રીજો કાટો
શ્રીરંગમ થઈ ત્રિચિનાપટ્ટી તરફ, ચોથો કાટો પોલીયેરી તરફ અને
પાંચમો કાટો તિરુપનામવાલ થઈ એમ એસ. એમ રેણવેના કાનપની
જ કમન તરફ ગય છે જંકણન ઉપર રીટાપટ્ટી મ કમ અને વિન્દુ
રીક્ષેમેન્ડની મારી સગવડ છે

ચિદંબરમ

વિદ્યુપુરમ જંકણનથી ત્રિવેન્દ્રમ તરફ જતી મુખ્ય રેણવે બાહ્ય
ઉપર ચિદંબરમ એક પ્રાચીન યાત્રાનુ ધામ છે. શહેરની વચ્ચે પગીસ
હળર ઉપગતની છે. વસતીનો ગોટો બાગ વિન્દુઓનો છે અને નિયંત્રિ-
બાહુ જ મરીત છે શહેરની સડકો પયોળી અને મકાનો બહુધા છે.
બાંધણીના છે આસપાસનો સારો એ પ્રદેશ હરિયાળો

શહેરની ઉત્તર વીસ વીધા ન મીનના ઘેરાવામાં બનુપમ કાગીમીડી
નાથુ નદેશ બગવાનનું ભવ્ય મંદિર આવેલું છે. મંદિરને કરના
તથા કિના છે એમાં ત્રીજા કિનામાં બગવાન નદેશનું નિજમંદિર
આવેલું છે પ્રત્યેક કિનામાં દરવાજા ઉપર પાંચ સાત માળવાળા
ભવ્ય અને કારીગરીથી ભરપૂર ગોપુરો-પ્રવેશદારો આવેલા છે
પૂર્વ પશ્ચિમ ચણેલા ગોપુરો ઉપર નૃત્ય શાસ્ત્રમાં વણેલી દૃશ્યતા
૧૦૮ કળા તેના અમ મંગેડોનો આભેદન ચિતાર આપતી નન્દીકામમાં
આવેજેલી છે

પહેલા કિનામાં દાખલ થતા શિવમમાં અથવા લેમપુષ્કરમાં
નગર પડે છે. આ સરોવરના માધાર્મ્ય માટે એવું કહેવાય છે કે
હિરણ્યવલ્લુ ચક્રવર્તી આ સરોવરમાં સ્નાન કરવાથી કુષ્ટ રોગથી મુક્ત
થયો હતો અને તેથી જ તેણે પાંચમાં સદ્માં આ મંદિર બાંધવું
હવે સરોવરના કાંઠા ઉપર પાવતીજ અને સુબ્રહ્મણ્ય અથવા કાર્તિકેર
સ્વામીના મંદિર આવેલાં છે સરોવરની પૂર્વ બાજુ પર એક

સદસ્યસ્તાંબ મંડપ આવેલો છે એ સ્તાંબના ઘત્યેક પાસા પર દેવદેવીઓની અનેક મૂર્તિઓ કોતરેલી છે.

અંદરના કિલ્લાના ચાર ગોપુરો નવ નવ માળના છે અને તેના ઉપર અનેક પ્રકારની હટ કરોડ દેવતાની મૂર્તિઓ કોતરેલી છે. આ ચાર ગોપુરો અથવા પ્રવેશદ્વારોને ચિદંબરની ચિત્સભા, નટરાજની નૃત્ય-સભા, રાઝમલા અને યજ્ઞસભા કે જ્યાં યજ્ઞદેવી છે એવા નામ આપેલા છે.

જ્યાં મંદિરો વ્યાપ્ત છે અને પતંગલીને ભગવાન શંકરને નૃત્ય કરતાં જોઈને મૂકિત મળી હતી એ ગ્રંથ પર લાયમાં ડમરું લઈને નૃત્ય કરતાં ભગવાન નરેશની મૂર્તિ સ્થાપન કરેલું બલ્લ મંદિર રચાપિત થયેલું છે, મંદિરની દીવાલ ઉપરના ચાંદીનાં અને ધુમ્રમટ ઉપર મોતે એવાં પતરા મઢેલા છે અહીંના દેવાના સુંગર મનોહર છે. શિવ અને પાર્વતીની ભોગમૂર્તિ સોનાની છે આ મૂર્તિઓને ભોગ પચ્ચ બારે ધરાય છે. શ્રી નરેશની મૂર્તિની નીચે જ રક્ષકીયું શિવનિંજ મધરાવેલું છે. એની ચદન, દૂધ અને સુગંધી પ્રવાહીઓ વહે અને શુદ્ધ મત્રોચ્ચારાગા વેદધ્વનિથી પૂજા કરવામાં આવે છે આ જગ્યાને ક્ષેત્રો કઠોડો કરી લીધા છે અને દર્શનાભિષેકથી યાત્રાળુઓ કેવળ શુદ્ધ ધોતિયું પહેરીને પ્રવેશ કરી શકે છે. ચિદંબરનાથના ચોમાનમાં ધોખી, ચાંડાળ અને એ શ્રદ્ધોની મૂર્તિઓ પચ્ચ છે. એમ કહેવાય છે કે તે ચાંડાળ ભહાદેવનાં દર્શન કરવા માટે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી શુદ્ધ થયો હતો.

મંદિરમાં ત્રીએક પૂજારીઓ રાજ પૂજા કરે છે. લગ્ન 'યજ્ઞ' અથવા પછી જ મંદિરમાં પૂજા કરી શકાતી હોવાથી તેઓ નાનો હિંમરમાં લગ્ન કરે છે.

ચિદંબરના દર્શન કરવાથી મુક્તિ મળે છે અને ચિદંબર કુંબ-કોનમ નૈમિષ્ય વગેરે સ્થાનોમાં એક વર્ષથી ઉત્તમ દિન મળે છે એવું સંદેપુગાલમાં વર્ણન છે. ચિદંબરનું મંદિર દક્ષિણ દિશામાં પચ્ચ જનું છે. અને એને સિવોત્તમ અને દક્ષિણના લોભા ધણુ અને છે.

રેલવે સ્ટેશનથી લગભગ અડધો માઈલ દૂર અજામલધનગર નામના સુંદર ખરાંગા પ્રસિદ્ધ ઘનવીર રાજા અન્નામલાઈ એટિયાર બંધાયેલ અન્નામલાઈ મુનિયર્સિટી અને એની સાથે સંકળાયેલી શુદ્ધાશુદ્ધ વિષયોનું તદ્દિગ્ધ આપવાની કોલેજને આવેલ છે. સંગીત, સંસ્કૃત અને તામિલ ભાષા ઉપર ખાસ લક્ષ અપાતું હોય અને એક ઓરિયન્ટલ ટ્રેનિંગ કોલેજ પણ અપાયેલી છે. વિદ્યાર્થીઓને રહેવા માટે હોટેલની પણ સુંદર વ્યવસ્થા છે.

કુંભકોનમ્

ત્રિવેન્દ્રમ તરફ જતી મુખ્ય રેલવે લાઇન પર ચિંબરમ્ પછી ખાસકે હજારની વસતીવાળું કુંભકોનમ્ સહેર વેપાર ઉદ્યોગનું એક મુખ્ય કેન્દ્ર છે. પ્રાચીન ઔદ્યોગ રાજ્ય ૥ આ નાજધાનીની નગરી કાવેરી નદીના કાંઠા ઉપર વસેલો છે. આ નદીમાંથી કેટલીક નહેરો પાળેલી છે, એટલે આખાસનો પ્રદેશ હીયોછમ માલુમ પડે છે.

અહીંયાં મદામગ્ન નામનું સરોવર છે અને તેમાં સ્નાન કરવાનો ધણો મહિમા છે. સરોવરની ચારે તરફ પથથીઆવાળો સુંદર ફૂલ બાંધેલો છે અને કાંઠા ઉપર મહાદેવની રોજી દેરીઓ બાંધેલી છે અહીંયાં પ્રત્યેક ચાર વર્ષે માલ મરિનામાં 'મદામાધમ્' નામથી એળખાતો મોટો મેલો ભરાય છે અને એ પ્રસંગે હિન્દના બધા ૫ ભાગોમાંથી હજારો યાત્રાળુઓ ભેળા થાય છે આ વખતે મંગાજી આ સરોવરમાં આવે છે એવી શોક મન્યતા છે

અહીં જ કુંભકોનમ્ અને હેમપુરકરણી કુંડ છે. આ કુંડમાંથી કહે છે કે પાર્વતીજીની સોનાની મૂર્તિ મળી આવી હતી. અહીંયાં આવેલા 'નાના મોટા મંદિરો' મુખ્ય મંદિરો સારંગપાણિ અને કુંભેશ્વરનાં છે. મંદિરો કરતા કિલ્લા અને નકશાદાર જિંઆ ગોપુરો છે. દક્ષિણ હિન્દના વખલાતા સર્વ ગોપુરો કરતાં અહીંના ગોપુરો અધિક 'કારીગરીવાળા અને ચાર ચાર મંજલના જિંઆ છે

કુંભકોનમ્, કાંગી, મેતુમલ વગેરે તીર્થોમાં મંડન અને ઉપવાસ કરીને દર્શન કરવાનાં સ્કંદપુરાણમાં ઉચ્ચારાયેલા આદેશને અનુસરીને જ યાત્રાળુઓ દેવદર્શન કરે છે. કુંભેશ્વર મહાદેવનું નામ લિંગના કુંભના જેવા આકાર ઉપરથી પડેલું છે.

પ્રાચીન નક્શી કામના નમૂના સમુ' સારંગપાણિનું મંદિર સુપ્રસિદ્ધ છે. તેની મૂર્તિ સુવર્ણથી વિશ્લેષિત છે અને મંદિર ઉપર પણ સુવર્ણના કલશો છે.

કુંભકોનમ્માં મુસાફરો માટે ડાક જાંગલો, હોટલો અને યાત્રાળુઓ માટે ધર્મશાળાઓની સારી વ્યવસ્થા છે. શહેરમાં હોલો, સરકારી કચેરીઓ, સરસ્વતી મહેલ, ટાઉન હોલ વગેરે જેવા જગ્યાઓ છે. ઝોડીયાં વણાટ અને ધાતુ પર નક્શી કામ સારું થાય છે. શહેરમાં પંડિતોની વસતી સારી છે.

તાંબેર

નૃત્યવિદ્યાપારંગત નટીઓથી જમાના જૂનાં કાળથી નામના મેળવનાર તાંબેર કાવેરીના કાંઠા પર વસેલું છે અને લગભગ સિત્તે હળરની વસતીવાળું ઐતિહાસિક શહેર છે. રેલવે સ્ટેશન પાસે જ વેન્કટગણનું ક્ષેત્ર અને ધર્મશાળા છે.

શહેરની આબુગામી કિલ્લો છે અને તેની ચોતરફ જિંદી ખાઇ છે. ખાઇ ઉપર પુલ છે અને એ ઉપર થકને શહેરમાં જવાય છે. તાંબેરમાં બે કિલ્લા છે—મોટો કિલ્લો ઉત્તરે અને નાનો કિલ્લો પશ્ચિમે છે. મોટા કિલ્લાની અંદર શહેરનો મુખ્ય બાગ અને તાંબેરના રાજાનો રાજમહેલ આવેલો છે. મકાનો બેડી જાંવણીના અને રસ્તાઓ માંકડા છે. શહેરનો વેપાર, ઉદ્યોગ પ્રતિદિન ઘટતો જવાથી તથા વણાટકામ, નકશીકામ, નૃત્ય-કળા, રાંધણકળા વગેરે પૂરતાં ઉત્તેજનના અભાવે નદી પામતાં જમ એક સમયનું મથક શહેર આજે હજારો જેવું નાગે છે.

મોટા કિલ્લામાં મરાઠા રાજાઓના સમયનો મોટો રાજમહેલ, દર-બાર હોલ, સરનાર, માળની જિંદી હવેલી, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત

૨૮૮૬૦૮૦ મોટું ધુ - ૧૫૫ વજેરે મરા । ગજવંદ નિર્નગ જનાથી ચાલુ
નનામતના અમાન ઝુલુ ચતા ચાના ૬

ગજમહાનની આગમ મોટું યોગમન ૬ અ િયા પાળેના હાથીઓ
અને નાધા ૭ ચાગાન ૮ પૂરે અન ઉત્તર દગરાગ ૯ મહેનમા
નનત કરતા દક્ષિણ બાજુ પર આવેના ખડમા મરાઠાઓનો રાજદરનાર
૭ બીંત ઉપર જનપતિ શિવાજી મહારાજ અને તાજેરના મરાઠા
નાગઓની ઉત્તમ ળીગો ૭ પામેના ખડમ ચીફ સેકેટરી અને
દીસાનની ૭ ળીગો ૬ ચેરીના હોનમા શિવાજી મહારાજનું સગે
મરમરનું પતણું ૭ અ ૭ એ- આઠ માળની દમારત છે, જેમા
અગાઉ હથિયારો રખાતા હતા

તાના મિનામા તાજેરનું મોટું શિવમંદિર આવેનું ૭ એ રિયાગ
કમ્પાઉન્ડ વચ્ચે મગા પથનું બાધેનું ધણુ લિયુ છે અને ળેમા
દાર ૧૭ અદ્દનુત કોતગણી શેરી અને દેવદેવીઓની મોગી મોગી
આકૃતિઓ મેસાડની ૬ મહિના શિખર તેમ જ નવાગ ઉપર મુકેર
નકલી કામ અન કારીગરી કરીને રામાયણ તથા મનમાગતના કેટલાક
વ્યનોના ચિત્રાઓ આનેમના છે આ મંદિર નવસા ૧૫૮૦ પ્રાચીન
લેખાય છે અન ત જુલનેશ્વર નામથી સવત્ર મચ્દર ૩ શિવનિગ
ચાર ૬૫ િયુ અન સાત ૫૬ વેરાનાનું ૬ આ શિવનિગની
ન્યાપના અગે ળની નોકોમિત પ્રચલિત ૭ ૬ અહાવા ૧૭૬૨ શિવ
મંદિર બધારનાગ ચી ૧ રા અને કોલ હનો, એ મિ ૧ ૧ ૧ ઉપાસત હતો
અને પોતાની અ નાધિ માટે ઈડોનિશ પ્રાથના કરતા કરતો હતો
ગેક રાત્રિએ શિવજીએ મપમા આની તેને કલુ ૩ અમુ ૧૭૭૫એ
મગા નીકળગે તમા મુખમાર્ગન શ્રેજે-જળમા પગ મમ્મશ ૧૬
ગે જળની વચ્ચેથી શિવનિગ નીમળગ ગેની પ્રતિષ્ઠા કરવાથી તુ
પારિ મૂત ચરલ

આ મપન મુજમ ળીજે દિવસે શિવજીએ નિદેશ કરના થામાવી
પાણી નીકળના માડ્યુ ચીલ રાગયે એમા મુખમાર્ગન કયુ અને

એનું દર મંદિરમાં પછી પાણી વચ્ચે સિતલિંગ પ્રકટ થયું. ગમ્મએ તેની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરાવી આજે ૫ એ સ્થળનો નામ ગંગા પ્રકટ થયા હતા એનો મહિમા અત્યંત છે આજે એ સ્થળ સિવગંગાના નામથી મશહૂર છે

મદિરના નાના ગેપુરમાં દામન થતા સામે જ દાથી નેરડો છે એ અને મોગે પથરના નદા આવેયો છે. કહે છે કે આ નદી ચારમો માત્રત દૂરથી લાગ્યા હતા આ નદી ઉપર હમેશા તેલ નખાવવામાં આવે ૬ કાગા પથરના હોરાથી અને ઉપર તેલ લગાવવાથી નદી હમેશા તગતમતો જ રહે છે

આ મદિરની પશ્ચિમે ગયુપતિન અને બીજી બાજુએ સુબ્બલક્ષ્મી અથવા કાલિકાનું મદિર આવેલ છે ખાસ મદિરની આગળ સભામંદપ ■ તેમાં નોંધાવેલ છે તામોરના મગમ ગમ્મ ગણીઓના ખાર ચિત્રો છે આ મદિરની ગાજુમાં જ ગડીનું મદિર છે અને એની પામે પૂર્વ તરફ નારાયણીના મગ છે

અહીંયા ગેશમના કપડા સાગ વધુાય છે તેમ જ તાગા પિત્તળ અને ધાતુનું કામ સારે થાય છે અહીંયા પિત્તળની મૂર્તિઓ, ગેનરુ છોટ અને તાગા પિત્તળના વાલણો તથા ઘરેબાસારા અને છે.

પોડીચેરી.

ચિનપુરમ નકશન ગેસાથી ફૂટતા ફાટાનું આ દમીનમ ગેશન હિન્દુમાં આવેલા ક્રેય સમ્માનાનું પાવનખત શરે જમાગના કેપસા ન પર રહેલું છે રસતી ગુમારે ચાલીશ દરબરની છે અને એનો મોંગ બાગ દિન્દુઓના છે શરેરની નથી નડકો નમાતર છે સમુદ્ર પામેના બાગમાં પુરોહિતનાના વચ્ચાટ છે રિક્ષા વમેરે વાળોના સાધન છે

પુરપિત્તળ વચ્ચાટવાળા રિબાગ વચ્ચ છે. સરકારી ખાનાઓ, મર્નરો, જમના, મુનિસિપલ આદિ વમેરે મંચાઓ ચમેરી, વેરાગી આદિનોન મગનો વચ જ હિન્દુના એક વ ખના પ્રખર રાજદારી

આગેવાન અને હાવના સુપ્રસિદ્ધ મંદિર ત્રી અર્ગિષ ધોધનો આશ્રમ પણ અહીં જ આવેલ છે. અમર કારે આનેથી સડમ કિપર દીરાદાડી, વાવટા કાળી, લરકરી ગરક મેન્ડ નેન્ડ, દુધેનુ ગાવનુ, પાલરહાડિમ વગેરે આવેલા છે. ખારા પાણી વચ્ચે દરિયામા એક લાત્રો પુસ્તો બાધેયો છે. આ પુસ્તો સેક ફૂટ પહોળા જ અને ઉપર મિમેન્ડ કાકરટના પાટીઆ મેસાડીને ટ્રોલી મગડી નહે એ માટે રચ્યોવચ્ચ પાટા ગોઠવેના છે, તમ જ નન્ને માથુ કંડરા કરી છંટે જેટે અને સામ સામે ગરખા કાઢીને બેસના સામ નાકડાઓ ગોઠવેના છે છેક છેકા પર માન ઉનારવા નદારનાના કન રાખેના છે. મોખરા ઉપર આવેલા અધ ગોળાકાર આટલા ઉપર કોઇ પ્રાચીન મંદિરમાથી આવેના પથરના સુદર નકશીદાર અને જિયા ખબા મામમામે ગ્રામા કરી પથરની પહોળી બેન્કો બનાવેન છે આગમોટ પુસ્તાળી દૂર લગર નામે છે અને રેલી કે પુસ્તા પરથી માન વગેરે ચડતોત મહનાઓ દારા થાય છે

પુસ્તાની મામે સડકની પેલી ગમ એક ખૂણા પર દીરાદાડી અને બીજા ખૂણા પર તાનટા કાઢી છે આ બન્નેની વચ્ચે મોટું ખુલ્લું મેદાન છે, જેમા દુધેનુ આવનુ પાચ નકશીદાર પથરના ખભા પર કાકરેટ કરીને જિજુ કરેલું છે, અન ફૂટપાવરીઆ પર નાકડા ગોઠવેના છે દુધેના આવનાની એક તરફ તાલર હાડિમ અને બીજી તરફ બેન્ડરોન્ડ છે અને તેમની મામે વિવિધ કુખોના ડાડો રોપીને સુશાબિત કરેલુ ગોળાકાર વિશાળ મેદાન આવનુ છે. જૂના કિનાતા અગેનો પણ અહીં જ છે એ મેદાનની ચાર માથુ આવેના મકાનોમા સુંદન પાર્ક રચ્યે બાધેલા મનરના બગલો, મા અર્ગિદાત્રમનુ બાગનાનપનુ મકાન છરપીતાન, મ્યુનિમિપન મકાન અને સુદર નાના મામ રચ્યે બેન્ડરોન્ડ ગરેર છે

નજીકમા જ એક ખાનગી માલિકીનું કાચનુ મનન-વ્તાસહાઉસ આવેલુ છે એ, તથા નકેરને બ્યાથી પીવાનુ પાણી પૂર પાડવામા આવે

જે તે ખોરાગ-કૃપાઓ, મોટા જાહેર જાગ, કેટલાંક બગીચાઓમાં ખોરાકોમાંથી નાથ પડતું પાણી અને સફેદ વસ્ત્રો બાંધેલી મારકેટ ત્યાં દરેક વસ્તુની દુકાનોની મુખપટ છે એ મવરેયો જોવાં જોવાં છે. જંગલો મકાન લોકોની મુખ્ય સડક પર છે. હિન્દુ લોકો એ જ સડક પર છે અને રેલવે પાસે સારી ધર્મશાળા છે.

કચ્છમાં આજે મગફળી ખેતીઓમાં ફેબ્રુઆરી વખત છે. વસતીના મોટા જાગ નમસ્તીઓ સરખી હોઈ કંઠાળ માણસ પડે છે સફેદમા કાપડ-નુરની ચાર મિના અને માટીના રમકડાં વગેરે માગે તેને જ એક લગભગ જનાવવાનું કારખાનું પણ છે.

શ્રી અરવિંદ ચોપનું નામ હિન્દુ તેમજ પુરાણમાં સારી રીતે સુપ્રસિદ્ધ છે. પંચમગની વળવળ દરમિયાન તેમની નેતાગીરીથી જગતની સરકાર ગૂંચવળમાં પડી ગઈ હતી. એ પછી એકાએક તાત્કાલિક ગજારી પત્રો થયાથી અહીંનું સાંત વાતાવરણ પસંદ કરી સ. ૧૯૧૦ના આગ્ર નદિનાથી ચારેક શિષ્યો સાથે વસવાટ કરી યાગ અભ્યાસમાં તેઓ સ્ત્રી સહિત જાણ્યા અને માણસ વર્ણના સતત અને અખંડ અભ્યાસના પરિણામે યોગસિદ્ધિ સંપાદન કરી લીધી. આ જાગ માળા જગતના પ્રતિવર્ષ અનેક મુશ્કેલીઓ પોંડીએલાંમાં આકાશમાં આતના નજા છે અને તેમની નિકટમાં રહીને અગમ ધ્યાન અને યોગાભ્યાસ કરતા ગણા છે.

પુરાણના પ્રથમ મદ્યુદ્ધની મહાપ્રિ પછી દર સપ્તમ સદિત પાછા આતેના મધ્યમાં માતાજી જેઓ એક આધ્યાત્મિક ફેબ્રુઆરી છે તેમના મંપત્ત સમાગ અને મદકાર પ્રાપ્ત થતા શ્રી અરવિંદ તદ્દન એકાન્ત આ મોન નાલના વાગ્યા અને સાધકો તથા મુશ્કેલીઓનું અભ્યાસાદિ વ્યવસ્થાનું મદ્યુદ્ધ કાવ માતાજીએ જોયકો સંપૂર્ણ પ્રતિવર્ષ માધકોની સંખ્યા જેમ જેમ વધતી જતી રહી તેમ તેમ શ્રી અરવિંદના દર્શન કરતાની તેમ જ પિતામા પત્તુ જલિન થતી ગઈ. એટલે ઇ. સ. ૧૯૨૬ થી વર્ષમાં ત્રણ પ્રસંગોએ એટલે કે શ્રી અરવિંદે યોગ.

સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી તે તા. ૨૪ મી નવેમ્બરનો દિવસ-વિક્ટરી ડે; ખીજો પ્રસંગ તા. ૨૧ મી ફેબ્રુઆરીનો દિવસ-માતાજીનો જન્મદિન, અને ત્રીજો પ્રસંગ તા. ૧૪ મી ઓગસ્ટ-શ્રી અરવિંદની જન્મતિથિ દર્શન માટે મુકરર કરવામાં આવ્યા છે. જેદના થોડા પોંચી ૨૪ મા એપ્રિલનો દિવસ વધાવવામાં આવ્યો છે. આ પ્રસંગોએ અન્ય જે જે બાવિફોએ પ્રથમથી જ રજા મેળવી લેવા તેમને પણ દર્શન મળી રહે છે.

યોગાશ્રમના બધા મકાનો એક કમ્પાઉન્ડમાં નથી, પણ જુની જુની ચડકો ઉપર અલગ અલગ હોવા છતાં શ્રી અરવિંદ અને માતાજીના નિવાસગૃહોની નજીકમાં આવેલાં છે. આ નિવાસગૃહો ને કમ્પાઉન્ડમાં છે એમાં ખીજા પાંચેક મકાનો બાંધેલા છે. ચાતરક વિધરિધ વનના અને અનેકવિધ રંગોના પુષ્પછોડો વેવાઓ, વેનીઓ અને સુદૃઢ વૃક્ષો વગેરે રાખીને તેમજ કુડાઓમાં ઉછેરીને એ સ્થાનને ખૂબ સુગંધિત બોલું છે અને ખરેખર મદાન ઋષિમુનિના આશ્રમ કે ઉદ્યાન-મંદિર જેવા લાગે છે. એના મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર ત્રણે સુસજ્જિત વિઝીટર્સ'રૂમ, પ્રોપેરિટી લોલ, સુદૃઢ મોટું રમ્મકાનન, વાચનાલય અને એ પછી ફૂલપર, રજીસ્ટર્ડ'પત્રો મનીઓર્ડરો મળવાનું ખાતું, એવિંગ એક, ઇલેક્ટ્રીક ખાતું અને ઇતરું નિવાસગૃહના બોંપ તળિયે ધ્યાનગૃહ, બિહારીંગ ખાતાની ઓફિસ તથા બોજનનાય ખાતાની ઓફિસ અને તેમના મંનીઓના સ્વનગૃહો છે. પ્રવેશ દ્વાર કિંવા વિઝીટર રૂમ પામે એક કે બે સાંધકો અખડ પડેરા બે છે અને પ્રથમથી જ રજા મેળવેલી લેવા તે જ વિઝીટરને આગળ જતા દેવામાં આવે છે.

આશ્રમમાં યોગાશ્રમ સારુ આવી વસેલા ત્રણેકો માટેની બોજન વ્યવસ્થા ગવર્નરના અંગૂઠા નજીક એક રમખીન બાગ મધ્યે આવેલા મકાનમાં બોજનાય બોજીન કચ્છામાં આવી છે. માજનમાં મળરહે નારનો, ખપેરે જમણ અને સાંજે લવડું બોજન આપવામાં આવે છે. બોજન ૩૬૦ દિવસ એક જ તરેહનું સાદું, સ્વચ્છ અને મસાલા

વિનાનું ક્વાર્ટર કચેરા ધાતુના ચામણોમાં બાકીને ખૂબ અવગણ્ય એવે
 શસ્ત્ર વામણોમાં પીરસીને તૈયાર થાગ સાધકને આપણમાં આવે છે અને
 સાધકો હોયમાં પાશ્વરેણા આસન પર બેસીને એવેત રૂપાલોચી દાંડેલી
 નાની થોડી ૨ થાગ મૂકીને જમે છે અને જમી લીધા પછી હાટકવાળી
 જગ્યા પર બેઠેલા સાધકો આગળ મુકી આવે છે કે જેઓ
 વાસણો ઘોષ કરીને ચોખ્ખા કપડાંથી લૂછી રૂમમાં ઝેડો
 પર મોડવી દે છે રમેડાની સ્વચ્છતા, સુધડતા, સફાઈ વગેરે એટલી
 બધી નો શ્રેષ્ઠ જાળવી રાખવામાં આવે છે કે અસ્પૃશ્યતા માનનારો
 બ્રાહ્મણ કે નૈરધાર્મિકો ચુસ્ત વિઝીટર પણ પોંડીચરીમાં બ્રહ્મચૈના
 લોટના ડોલ ડોલ આશ્રમના રમેડામાં જ જમવાનું પસંદ કરે છે.
 સાધકો નો આશ્રમમાં પ્રવેશ કરતી વખતે જ શાંતિ અને પંથોથી
 દૂર થઈ જાય છે મધ્ય એના આમલીને પણ પોતાના ઉકળ આમલને
 જતો કરતો જોઈએ છીએ. ત્યારે સાચી રાષ્ટ્રભારના સેવતા વિઝીટરને
 ખૂબ આનંદ થાય છે,

સાધકોના ગંગીર અસ્થિ માટે એક મહાનમાંદયાખાનાની સગવડ કરવામાં
 આવી છે, કિરનાત આગટાની ગીરબી. પાકે બનાવવાની ફેક્ટરી, દુધાપાવ
 બાગાવત, સુતારકામ, હુદારકામ, મીઠાણકામ, વણાટકામ મેચીકામ,
 અગ ફેક્ટરી, ઘોળીકામ, સાંજુ તથા 'કામજં બનાવવાનું' કામ, બિટ્ટીંગ
 ખાનું, રોટર વગેરે તથા સાધકોના વચવાદ માટે આગીતેક મકાનો બાંંધેથી
 રાખેલા તેમ જ ખગીની લીવેનાં જે. એમાના કેટલાંક માગવાળા અને
 કેટલાંક પાગલાળા છે. પુરુષ તથા સ્ત્રી સાધકોના મકાનો અલગ પાડેલાં
 છે પત્ને સાધકને પરની દવા ઉભયગળો અને જરૂર કોંગી હરેક
 મગવડવાળો મોટો જોગડો આપેલો હોય છે. સાધકને 'હિપર જણુવિલાં
 કાર્યમાંથી પોતાની આવડત પ્રમાણે ચમકાવી કરીને રોજ આઠ કલાક
 કામ કરવાનું હોય છે. દરેક કામની પાછળ સાધકોની દૃષ્ટિ હોય છે.
 એએક વર્ષથી છાંકરાઓ માટે બે ડિંગ રકૂલ અને નાનાં મોટાં માટે

મૂલની વ્યવસ્થા કરેલ છે જેમાં અગ્રેજ, ફ્રેંચ જાણા વગેરેની તાલીમ આપવામાં આવે છે.

પોંડીચેરી આશ્રમમાં પોશાક અને તેના રંગ સંબંધી કરો આગ્રહ સેવાતો નથી, છતાં ચેંગ સાધનાર્થે યુરોપ, અમેરિકા અને દિન્દિમાંથી આવી વસેલાં તમામ સાધકો હિન્દી પોશાક પહેરે છે. પુરુષ-સાધક શિર ઢિઢાકું રાખીને ધોતી તથા ખમીસ પહેરે છે. ન્યારે સ્ત્રી-સાધક સારી તથા પોશક પરિધાન કરે છે અને વર્ષ દરમિયાન અમુક વસ્ત્રો ઉપરાંત ખપગેળી વસ્ત્રો મહિનાની પ્રથમ તારીખે તેમને માતાજી તરફથી આપવામાં આવે છે. ધ્યાનશૃદ્ધમાં નિત્ય સવારે સામુદાયિક પ્રજ્ઞામ અને સાંજે સામુદાયિક જ્ઞાન થાય છે. એ બન્ને પ્રસંગોએ માતાજીની અચૂક હાજરી હોય છે માતાજી જહુધામૌન સેવે છે. બન્ને વિશ્રુતિઓ પોગના આદર્શરૂપ છે. તે માત્રીના પ્રભાવશાળી ચહેરા, દિવ્યનયનો, અરબ્ધિત અદ્ભુત સ્મિત, તથા આશ્રમની વ્યવસ્થા અને અજબ શાંતિ નિહાળીને વિઝીટર મુગ્ધ બની જાય છે. હમણાં હમણાં સવારના સામુદાયિક પ્રજ્ઞામ મોડુંક રાખેલા છે. માતાજી નિરાસશૃદ્ધની અગાશી પર ચાકે દિગાઓમાં ધૂમીને સાધકોને દરરોજ દર્શન આપી જાય છે.

દર્શનના પ્રસંગે નો અધ્યાત્મિક અને અપૂર્વ છે. પ્રભાતથી સાધકો અને વિઝીટરો-સ્ત્રી અને પુરુષો હાથમાં યુગ્મખાળાઓ તેમજ મુદર પુષ્પો વગેરે સમ્રિ દવાનશૃદ્ધમાં આવવા માંડે છે અને આનંદ તથા શાંતિની છાળો સરત્ર ઉછળી રહે છે. ધ્યાનશૃદ્ધમાં ટાઇમ ટેન્સ અને ખાન સુચનાઓ સાથેનું સાધકો અને વિઝીટરોના નામોનું ટાઇપ કરેલું લીસ્ટ નાટીયા પર ચૂનમાં આવે છે અને ત્યાંથી જ શ્રી અરવિંદના નિરાસસ્થાનમાં જવાના દાદરનો આરંભ થાય છે. દર્શનનો વખત થતા આવતા એક પછી એક, અરેક દાદરની પગથી ચડતા ચડતા જે હોમના ખાંડમાં શ્રી અરવિંદ સિંહાસન પર આસન

ચર્ચેલી હોય છે તે ખંડમાં દેશભાગિવારી પ્રવેશ કરે છે. સિંદાસનના એક ખૂણા પર શ્રી અરવિન્દ અને ગ્રીષ્મ ખૂણા પર શ્રી માતાજી બેઠેલાં હોય છે. દર્શનાભિલાષી જન્મે વિભૂતિઓના ચરણો સમક્ષ કાર્યમાં બાંહેધરી પુષ્પકારે કે પુષ્પો ધરીને તેઓશ્રીના બોજામાં, માથું મૂકી પવિત્ર આશીર્વાદ મેળવી પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે અને આપવા ધારેલી બેટ તેઓશ્રીના કરમાં ધરી પાઠો કરે છે. એ પ્રસંગે સિંદાસન તરફ હોજના જન્મે ખેડો પુષ્પ કમીઓથી ચણુગારેલા હોય છે અને દર્શનનો ક્રમ દીર્ઘ સમય પર્વત ચાલતો રહે છે. સાંજે, પૂણ્યકૃતિમાં પુષ્પ-પ્રસાદી સાથે માતાજી તરફથી મળતાં આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરીને દરેક જાણુ જીવનની એટલી પળોને ધન્ય માને છે. સને ૧૯૩૮ ના નવેમ્બરથી દેવાનગરમાં કાદર પામે બોર્ડ મૂકવાની પ્રથા તેમજ ચરણ રપર્સ અને બોજામાં માથું મૂકવાની છૂટ હતી તે જાણ કરી નાખવામાં આવી છે અને દરથી દર્શન આપવામાં આવે છે.

ગોંધાશ્રમનું બંધારણ અને તેના રચનાત્મક કાર્યો જોતાં પ્રાચીણોમાં બંધોંવાયેલાં ઋષિ-શ્રુતિઓના પ્રાચીન આશ્રમોનો ચિતાર નજરે સંમક્ષ ખડો થાય છે; તથા બંધિપૂર્વક યંત્રવત્ સંસ્થા કામે રેખીને માતાજીના મીઠા સંબોધનથી જમવિખ્યાત ચર્ચેલી આશ્રમની અંધિ-ધાત્રી અને આગિંધની શ્રુતિમંત્ર દેવી પ્રત્યે તેમજ તેમના અંદુજીત આત્મજગ માટે બંદુબાન અને પ્રેમ જીહ્વો આવે છે અને તેમનાં પવિત્ર ચરણોમાં અર્પણ પડવાનું દરકને દિલ લઈ આવે છે.

સંવિકાસની સંજ્ઞામાં પ્રતિરૂપ વધારો થતો જાય છે અને આંકડો સાડા ચારસો ઉપરે પહોંચ્યો છે. ગોંધાંડા મળેનું આધુનિક સમય-વાળું સિમેન્ટ કાંકરેટનું આશીસાન મકાન પણ ચણતરને પૂરું થઈ ગયું છે અને શ્રી અરવિન્દની ૧૯૪૦ વરસમાં તથા શ્રી માતાજીની ૧૯૪૧ વરસમાં હરે જટજયમો મળાસો જાણુકાની સંજ્ઞા વિશેષ પ્રમાણમાં દેખાતી હતી.

તિરુમનામલર્થ ✓

આ શહેર ૨૮૦૦૦ ની વસ્તીવાળું મદ્રાસ હવાકાના ઉત્તર તોપકોટ
જગતમાં વીણુપુરમ કાવળની નામદી રેલવે સામ્રાજ્યર સ્થાપેલું છે,
અને દ્રાવિડોમાં સુખ મનાતા માંચ વિત્તવિગ્રે પૈડી તેલ્લેન્નિય અહીં
આવેલ છે જેથી તાર્યેલું મોટું પ્રખ્યાત ધામ છે. શહેરમાં આનીશેઠ
ધર્મશાળા નથા રોશન પાસે ડાક જગલ્લાની સંગ્રહ છે અને વાહનો
મળી શકે ને,

સુપ્રસિદ્ધ મહર્ષિ શ્રી રમણ પ્રજ્ઞનુ આશ્રમ રહેરત્તી પ્રસિદ્ધ સામોપન
અરણ્યએકમના હવ તળે દાંડેક માઇન પર એકાંત જગોપર આવેલું
છે અને આશ્રમનુ વાતાવરણ શાંત અને ઉત્સાહપ્રેરક મ લમ પડે છે.
બધ્ધ અરુણ્યેકમનું મંદિર ગદરના મધ્યભાગમાં હુલારોત્તી ઓય
તળે બાધેલું છે અને તેને દરતો હિંચા કોટ ચણેલો હોમ આર, દિશામાં
આર બોપુરે હિમા કરેલા છે. પયરના પહોળા પથ્થિર્મ્મની પાંગ પડ
મારની સીડી ચડીને મંદિરના વિશાળ દરસનની આગલ્યામાં પૂજ મકતાં
તે મોટા કુટ અદ્દ દરતા હવવાળા ચોતરા નજરે પડે છે.

સુખ મંદિર તથા પડખે આવેલુ પાર્વતીનુ મંદિર બધ્ધ હોમ
પ્રથરનાં બાંધેલા છે અને તેમનુ લેયુ શિખર આપ્પીશિવ વીજળીનાં
દીપ્ત્યોર્ધા પ્રમથગતુ રહે છે અને આગાદીમાયી બી જ્ઞ દશ્ય દેખાઇ
આવે છે પ્રત્યેક વર્ષે જ ઉત્સવો જગત્વનામા આવે છે અને એ પ્રસંગે
હમમે પ્રાણુઓવી શહેર વમથમાં રહે છે.

શ્રી રામના આશ્રમમાં આવતા અબ્યાગતોનુ રસાંકામા એકાદ્યે
હવાડા સ્વાસ્થ કરવામાં આવે છે અને હિતાગત્રી ચોડીક સ્થવરથા કરેલી
છે તથા નાનું નેનુ સિવાસય માવતુ છે. હમણા હમણા તો તેમના
દેહનાં ચુરત મકતોએ આશ્રમ નજીક પોતાના મકાનો ચાખીને
આશ્રમની સાગી ખિલવણી કરી દાધી છે.

શ્રી રામના મહર્ષિ સ્થળ મહુરાના વતની હતા. માધાવગ્યાગી હજુ
અદિત તેમને પ્રિય હતી ધાર્મિક ઉપદેશો અને ભજનો ચાલવતી

હંમેશાં હિંદુકંઠા ઝંડેની. કેટલીક વેળા ગ્રામ્ય કરતાં કરતાં જ સમાધિસ્થ થઈ જતા હતા. એક દિવસ કોમને બી ખજર આપ્યા વિના મદુરા છોડી તિરુવન્નામલ્લમ જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં ક્ષુધાતુર થતાં એક હોટલવાળાને કાનમાં પડેરેલું નાનું જેવું ઘરેલું આપવા લાગી નાસ્તાની માગણી કરી. હોટલવાળાનું મન દ્રવિષ્ટ થઈ ગયું અને ઘરેલું લીધા વિના નાસ્તો કરાવીને તિરુવન્નામલ્લમના રેલ ટિકિટ કઢાવી આપી.

તિરુવન્નામલ્લમમાં બી રગ્તાપર કે મંદિરમાં પ્રભુ ધ્યાનમાં લીન થઈ સમાધિસ્થ થઈ જતા. સડેરના બાળકો બિશુક સમજી તેમની ઉપેક્ષા અને પજવણી કરવા લાગ્યા એટલે તેઓ મદિરનાં ભોંયરામાં સંતાઈ ગયા. ત્યાં પણ પજવણી થવા માંડી ત્યારે એક દુષાળુ પુરુષે તેમને તેડી જઈ પોતાના બાગમાં રાખ્યા. અહીં પણ બાળકો દોડી આવતાં હતાં, પણ બાગમાં પ્રવેશ કરી શકતા ન હતા. શ્રી રમણ મહર્ષિ એ વખતે નાના હતા.

તેમના માતૃપિતાને તેમની બાળ લાગવાથી તેમને તેડવા આવ્યા પણ તેઓ તેમની સંઘાતે નહિ જતાં અરુણ્યેશ્વરમના પહાડોમાં ચાલી નીકળ્યા. પહાડોમાં વાંદરાઓ વચ્ચે બે દશકાથી બી વધારે વખત માળી યોગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી. એક વખત મદ્રાસ હાઇકોર્ટ જજ અને મેયમના વતની શ્રી મુન્દરમ્ ચેટ્ટિયાર અને બીજા મુમજુઓ કુંગરોમાં ધૂમવા ગયેલા ત્યારે મહર્ષિ સાથે તેમનો અચાનક ભેટા થઈ ગયો. એ પછી તેઓ વેળાવેળ મહર્ષિના દર્શને જતા અને તસ્વે સ ગંધી તેમની સાથે ચર્ચા કરતા.

અંતે ઉકન મહાવયોની વિનવણીથી તેઓ હેલા આવ્યા જેને પરિ-જામે આ આશ્રમનું અસ્તિત્વ થયું છે. તેઓ ઘણે જાગે મૌન મેવે છે અને ધ્યાનની મદત્તા પર ખાસ બાર આપે છે શરીરપર ફક્ત લંગોટ ગળું છે અને મોક્ષ પર બેઠા રહે છે. અનેક લોક મહર્ષિનાં દર્શને આવે છે અને કેટલાંક ત્યાં રહીને યોગાભ્યાસ કરે છે પોષ્ઠ અન્ન નામના યુરોપિયન તત્ત્વવેદાએ સર્વધન સિકેટ છાડ્યા અને

સિકેટ પાથ નામનાં પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકોમાં તેમના સંગ્રહમાં ઊંચામાં ઊંચો ગત દર્શાવેલ છે.

ત્રિચિનાપલ્લી

મદ્રાસથી ત્રિવેન્દ્રમ તરફ જતી એસ. આઇ. રેલવેની મુખ્ય લાઇન પરનું મોટું જંકશન સ્ટેશન છે. અહીંયા રેલવેનું સેન્ટ્રલ વર્કશોપ છે. અહીંયાથી રેલવેનો એક ફાટો શ્રી રંગમ-મિદ્દાયેલમ યાદને વિયુપુરમ અને એક શાખા પ્રોદા નરફ ન્યારે બીજી મેઇન લાઇન ધનુષ્યકોટિ તરફ જાય છે. શહેરનો વસવાટ ગીચ અને જાવણીનો મોકળો છે અને વસતીની સંખ્યા સુમારે ૧,૪૩,૦૦૦ લેખાય છે.

કાવેરી નદીના ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ પર વસેલું આ શહેર મદ્રાસ ઇનાકામાં બીજી પંક્તિનું આખા શહેર ગણાય છે એક વેળા કચ્છા-ટકના મુસતમાની રાજ્યનું આ પાપતપ્તન શહેર હતું. શહેરને ફરતો કોટ હતો. શહેરની મધ્યમાં આવેલી સડક બીગ બામર-મોટી બામરના નામે ઓળખાય છે; અને રાજમાર બકુલા અહીંયાં જ છે.

ઉત્તર તરફ મુખ્ય સડકની સપાટીથી ૨૬૦ ફૂટ અને દરિયાની સપાટીથી ૫૦૩ ફૂટ ઊંચો એક ખડક આવેલો છે. ઉપર શિવાલય, અને હનુમાનનું મંદિર આવેલ છે ઉપર ચઢવા માટે પગથિયાં બંધેલ છે. આ ખડક ઉપરથી કાવેરી નદી અને શ્રીરંગમ ટાપુનું મનહર દ્રશ્ય અને વૃક્ષોની સુદર ઘટામથી શ્રીરમના મંદિરના ઊંચા ગોપુરો ભેદી શકાય છે. ત્રિચિનાપલ્લીના નવાળે મદત આપેલી જમીન ઉપર સને ૧૭૮૬માં બધાયેલુ ખ્રિસ્તી લોકોનું ચર્ચ અને નાજકમાં જ યુદ્ધ સળેથી સરમરણા નજરે તર છે.

જંકશન પાસે એક ગોદડન રોક કે સુવર્ણ પહાડ છે. એમ કહેવાય છે કે એમાંથી જૂના વખતમા મોનું નીકળતું હતું. બીજો નજરે પડતો રોક ફકીર રોકના નામે ઓળખાય છે. ક્યારેય અને લોરેન્સના બ્રિટિશ અને ફ્રેન્ચ સૈન્યોનું યુદ્ધ આ રોક પાસે જ લડાય હતું.

વક્રંગાપની આમપાત્ર મેલવેના જોડાએ માટે સંખ્યાન વસાવેલું છે અને તે પ્રતિદિન વધતુ જ વાસ્યુ કરે.

ગેરતન પર રિટાઈંગ મેમો અને હિન્દુ રિફોર્મન્ટ વમેન્ના મગનક છે હરેક પ્રકારના વાહનો મળી મકે છે

ત્રિચિનાપટ્ટીમાં વિદ્યુત, સિમાર ગનાવવાના અનેક દારખાનાં છે. આ ઉપરાંત પચ્ચીકામ, ધર્મિયા કામ, હવેગતલું નકલી કામ. જાન્યુ જાન ગુપ્તસિદ્ધ છે જરીનુ સજ્જાટકામ પણ સ્થા. થાય છે બહુમાર્થી અનેક કલતના મોડલો-નમૂના તૈયાર કરી આપનામાં આમે છે તે હાગળ કલ્પા પણ વ્યવસ્થા દલકાં બને છે

અહીંયા યુવરાનીઓની વચની મોટી છે. સેવકાળ બાબતેલા જ પાયમે ઉપરાંત ઘણા છે

શ્રી રંગમ્

ત્રિચિનાપટ્ટીથી થયેલે માર્ચ દૂર કામેરી અને કોમકન નદીના અગ્રધિન જગપ્રસાદ સ્થળે આવેના ૧૭ નાન નાના અને દોઢ માહલ પહોળા બેટ પર શ્રી રંગમ્ વમેનું છે શ્રી રંગમ્ના મંદિરથી પાંચક માઇન ઉપર દુર્ગ તામવા સહક્રમાંથી નકલેથી કાવેરી નદી જ સાખાઓમાં વહેવા મોકે છે. ઉત્તરની સાખા કાકરન જોડેલા છે આ મંદિરની સાખા ભૂગ નામે કાવેરી જ કહેવાય છે સ્થા બાળે નાખા શ્રી રંગમ્થી બારેક માઇન ઉપર જઈ પ્રાણી મળી મળ્ય છે અને બદલ કાવેરી નદી સળીને લાલેરની મેલ. જાણુ સ્વપ્નને યજ્ઞ મળ કર કાવેરી નદીના સ્થાપ્ય કથુ જોડા છે, જે મેળ (૧) મહિસુર રાત્રીમાં શ્રી રંગમ્ન સ્થાપિત ગમ, (૨) મહિસુર રાત્રીમાં શિવસુદ્ધ મંચર ગમ અને (૩) ત્રિચિનાપટ્ટી પામે શ્રી રંગમ્ અન્તરંગમ છે.

પચ્ચીસ હજાર ઉપરાંતની વચનીવાળુ શ્રી રંગમ્ શરેર બી - મુન્ના મંદિરના મોટા કોટની બહાર જ વમેનું છે શરેરમાં ઉત્તર તરફ બગર અને ધમ તાગાઓ ન અહીં રામાનુજસ્વામી અનુયાયીઓની

પ્રજ્ઞતા વધારે છે. શ્રી રામાયુજ મંપ્રદાયની મૂળ ગાની તો તોતાદિમાં છેઃ અર્થાંમાં રામાયુજ મંપ્રદાયની આનંદ સ્વામીની અને બદ સ્વામીની માદોડો છે.

શ્રી રંગજના મદિરને દરતા સાત કિંયા છે અને તે ગસો હાસે વીધાં જમીનમાં આવેલું છે. છેલ્લાં માતમાં કિલ્લામાં શ્રી રંગ જનું નિજમંદિર આવેલું છે. મદિરને મેળા સુવર્ણ શિખરો છે.

પહેલા કિલ્લાની ગરે ગારુએ ગાર કરવામાં છે. ત્યાં ૩૦૦ ફૂટ ગેંગાજના શુદ્ધકાર ગોધરો છે વધિજુ કરવાગથી થોડે દૂર કાલેગીને કાટો વગિસો છે, તેમાં મનામ કગીને પાગાજુએ આગળ ગાય છે. ખીગ કિલ્લામાં આહાદિમી વક્તી અને ગજર છે. પાગમાં કિલ્લામાં મગાન કાગમાં મંદ પુકરણી નામનું મંદર ભરોવર છે

ગદ્ગુદકેશી સુદાવરની પામે જ શ્રી મદાયકમીકુલુ વિશાળ મદિર, શ્રી રામચંદ્રેની મૂર્તિ અને વૈકુઠ ભગવાનનું જૂનું આન આવેલ છે.

છેલ્લા માતમાં કિલ્લામાં શ્રી રંગજનું નિજ મદિર આવેલું છે મદિરનું શિખર સોમરી પતરાથી જડેલું છે. શિખરની ટોચ ઉપર સોમરી વધિ અને સોમરી નાસુદેવની મૂર્તિ છે.

શ્રી રંગજના મદિરની પાછળ એક કવે અને મદિર આવેલ છે, જેની પાછળ પિતળનું એક પતરું જમીનમાં દાટેલું છે. ત્યાંથી શ્રી રંગજના મદિરના શિખરની દેશમાં ગાય છે. શ્રી રંગજના મદિર ઉપર ગારે વેદોના રથાન ઉપર ગાર સુધર્મ કનક છે. અહીંયાથી થોડે દૂર એક જામી કન્યાએ એક પત્રો દાટેલો છે, જ્યાંથી મદિરના શિખર ઉપરની સોનાની શ્રી વાસુદેવની મૂર્તિ દેખાય છે.

નિજ મદિરમાં શ્રી રંગજના કળા પત્રરની દશ ફૂટ વાંખી મદુદેવ મૂર્તિ થાય છેજ્યાળા મેષ નાગની રાખા પર સયન કહેલી છે. વૈશ્ણવગ ઉપર થા છત્રી મૂર્તિ છે. તેમની પામે લક્ષ્મી અને પમે પામે વિભિષણ બેઠેલાં છે. અદર અધાર રહેલું હોવાથી દીવો

લઇને દર્શન કરી શકાય છે. મઠમાં અયોધ્યાથી શ્રી રામચંદ્ર બગવાન પામેથી વિભિષ્ણે આણેલા પુષ્પક વિમાનના દર્શન થાય છે, વિમાન ઉડે જાગના જેવી આકૃતિનું છે. મંદિરમાં દેવદાસીઓ ગાયન, વાદન અને નૃત્ય કરે છે.

આ પવિત્ર તીર્થ માટે પૌરાણિક કથા એવી છે કે કાવેરી નદીમાં ગ્વાન કરીને શ્રી જગદેવજી શ્રી રંગજીમાં દર્શન કરવા ગયા હતા. અહીં શ્રી હરિ કામરૂપે નિવાસ કરે છે ચંદ્રપુષ્કણીમાં સ્નાન કરીને શ્રી રંગજીના દર્શન કરવાથી સર્વ પદાર્થ મળે છે. કાવેરી નદીમાં ગ્વાન કરી પિતૃઓનું તર્પણ અને આદ્ય કરવાથી તેમનો ઉદ્ધાર થાય છે. મદા મહિનામાં કાવેરી અને ચંદ્રપુષ્કણીમાં સ્નાન કરી અહીં રહેવાનું ધર્મ માહાત્મ્ય છે.

શ્રીરંગજીનું મંદિર આતમી કે આક્રમી સદીમાં બંધાયેલું છે. અગિયારમી સદીમાં યમુનાચાર્યના પુત્ર વરરંગનાથીએ રંગપુરીમાં શ્રી રામાનુજસ્વામીને લાગે તેમને શ્રીરંગનાથનું કાર્ય સમર્થન કર્યું હતું અને ત્યાંથી જ રામાનુજ સ્વામીએ અહીં રહીને પોતાનો મન પ્રસાર્યો. સને ૧૧૮૭ માં અહીં જ તેઓ ૧૨૦ વયની વયે દેહાન્ત પામ્યા હતા. શ્રી રંગજી મંદિરનો વહીવટ રામાનુજ સંપ્રદાય તરફથી થાય છે. અહીંનાં રામાનુજ સ્વામીનું મંદિર છે અને તેમાં રામાનુજ-આર્પ, નાયમુનિ અને યમુનાચાર્યની મૂર્તિઓ છે.

પુદુકોટા

ત્રિચિનાપલ્લીથી માનમદુગય લઇને ધનુષ્યકોટિ તરફ જતી મેઇન રોડવે લાઇન ઉપર આવેલું પુદુકોટા એ જ રાજસ્થાનનું મુખ્ય ગણેર છે. એની વચલી વગબગ ત્રીસ હજારની છે. શહેરની ગાથપુરી સુંદર, સડો પડોશી અને મીની કાઢીને નામસામે એક સરખા મકાનો બંધેલ છે. જૂનો કિલ્લો તથા રાજમહેલ જેવા જેવા ગથોડોવા ઉપગંત શહેરના આકેરના ખાગમાં બીકોટ, જનગવ લોરપીટલ, સીઓ માગેની હેરપીટલ, કોયેગ અને હોકરીઓ માટેની માધ્યમિક શાળા વગેરેના સુદર મકાનો છે.

પરસાદના પાણીનો સંગ્રહ કરી રાખવા કેટલાંક તળાવો ખાંચેલાં છે, અને પુલકુલામ ખમ્મનામાંથી નળો દ્વારા શહેરને સ્વચ્છ પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે.

અહીંયાં વર્ષમાં ત્રણ મહાર્મો રાખના અખાલપદે યોજાય છે; અને તેમાં દશેરાના સમારંભ પ્રસંગે અખલજોને જમાડવામાં આવે છે અને એક ડોસ ચોખા આપવામાં આવે છે. સંસ્કૃત વિદ્યાર્થીઓની એક પરિષદ બરાબ છે અને વિદ્યાર્થીઓને વિદ્વાતાનુસાર છનામો મહેતી આપવામાં આવે છે છેલ્લાં દિવસે રાખની મવારી નાંકળે છે અને બધા રસ્તાઓ પર ફેં છે.

સિથામાવાસલ

પુલકુલાથી નવ માઈન આવેલા આ ગામે જવાને વાહનોની મગ્ગ વડ સારી છે. અહીંયાં એક ટેન્ડરી ઉપર હવાદિપદમ નામથી મશ્હૂર થયેલી ગુફાઓ આવેલી છે. સાત પગથીઆ ચઢ્યા પછી એક પાથરની મપાટ એકક ખાનમ પડે છે એના માટે એવી ફતહયા પ્રચલિત છે કે એ એકક પર જેમને જૈન સાધુઓ પ્રભુ પ્રાથના કરતા હતા. આ ગુફામાં એક બ્રાહ્મી ગિનાલેખ છે, જે ઇસવીસનની પૂર્વનો માન્ય પડે છે. ટેકરીના ખીન્ન એક દોળાણની બેખડમાં કવચિત માલુમ પડી શકે એવી રીતે ઠારી કાઢેલુ એક જૈનમંદિર છે એને પાછલાવા કહેવામાં આવે છે. એમાં ત્રણ અન્નના અને બે બહારના મહારામાં તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ છે અને ચદરવા ઉપર રંગીન ચિત્રો આલેખેલાં છે. એનો બારીક અભ્યાસ કરવાથી અસલતા પોચાક, ઘરેણા તેમ જ સસ્કૃતિ તથા કલાનો અન્ન છે આભાસ મળી શકે છે

રામેશ્વર

પુરાણ પ્રસિદ્ધ ગંધમાદન પર્વત એ જ મનોરની ખાડીમાં આવેલા રામેશ્વર દાપુ પર્વત ત્રિચિનાપલ્લી ધનુષ્યકોટિ તરફ જતી રેલવે લાઇન પર

પામનન જ કશનથી સાત માઈન લાગે એક ફાગે બપે છે રામેશ્વર હિન્દુઓનું પરમધામ છે અને બાગ વ્યોતિર્નિગ પૈનાનું એક અહીંયા આવેનું છે મહિર ગેશનથી એક માઈન દૂર અને ખાસ જોવા લાયક છે. ધર્મશાળાઓ ઉપગત હનનાઈ વગેરેની દુકાનો ઘણી છે, બળદ માડીઓ બાડેથી મળી શકે છે

રામેશ્વરની વસતી આશરે બે હજારની છે વમનીગે મોગે બાગ બ્રાહ્મણોનો છે, તેમાં બાર ઘરો પડ્યાના છે

પામનન જ કશન હોડયા પછી જે ખારા પાણીથી આ ટાપુ અનગ પડેલો છે, તે ખારા પાણી વચ્ચે લામે લોખડનો પુન બાગેનો છે પુનના ખાખા ખારા પાણી હોડણની ટ્રી ઉપર ગેલાડેના હોડ પુલ પરથી આગમાંડી પસાગ થાય છે ત્યારે બહુ જ થયરાટ થાય છે પુન બધાયે ન હતો ત્યારે વાત્રાગુઓ વહાણો દ્વારા જના હતા

મહિર ખૂન વિશાળ અને પતથગુ આવેનું છે દીવાન, થાનના ચોતગ, છન વગેરે લાગી લાખી શિનાઓ ઘડીને ગાગેના છે. ગોપીમે ચૂનામરથીનો બનાવેન છે મહિર આડસો વર્ષનું જન કહેવાય છે અને સુમારે પા એક ચોરસ માઇનના ઘેરાવામાં છે મહિરનું બડોગ રોડ, દરદાગીના અને મોનારપાના વાદનો વગેરે મળીને એક કરોડનું અકાષ છે રામનદના રાખના અધાક્ષ પદ તમે નિખાયેલી એક સમિતિ તેગે વહીવટ કરે છે

મહિરથી ગોકાદ માડી દૂર મથદૂર રામ ઝમો આવેતો છે એ સકથી ઘણો ગમેગે બાગેનો છે ડેટલાક પગથીઆ ચડીને ઉપર જના ગમપાન દુકાઓ ગેમાટેનું મહિર આવે છે મહિર ઉપર અગાગી બનાવેલી છે. આ અમાની પરથી આગે પામનન ટાપુનો રનાગ પ્રદેશ, નારિયેળી તથા તાડના ગેગા જલોનાં ઝૂંડા અને બગાગ તથા હિન્દી મદામામગુન મુગ દસ્ય જોવા મળે છે બીજી શિયામાં ગમ વદમળ અને નીના નામના મોટા કુડા બાગેલા છે

દર મુકારે રાગે રામેશ્વરના મહિરમાં પાણી દાડામાં આવે

એ પ્રસંગે શિવ પાર્વતીની મૂર્તિઓને સેનાની પાલખીમાં પધરાવી તથા એક હાથીને શસ્ત્રાગ્રી સરણુર્ધ્વ રંગે વાહોના મધુર સ્વરે અને શ્વેતરંગ વચ્ચે મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરાવવામાં આવે છે.

મન્ડાપમ

ત્રિચિનાપત્તીથી ધનુષ્યકોટિ તરફ જતી મુખ્ય રેલવે સડક પર રાગેશ્વરમની ઉત્તરે ખાર માઈલ ઉપર આવેલું આ સ્થળ સમુદ્રસ્ત્રાન અને દવા પાણી માટે સારું અને સમતોષ ગણાય છે.

મિસેન જ્યાં માટે ધનુષ્યકોટિ તરફ જતાં પહેલાં અને બીજા વર્ગના ઉતારાઓ સિવાય પાસપોર્ટ વિનાના મુસાફરોને અહીંયાં રેલવામાં આવે છે. ત્રણેક દડાડા સેમીએશન કેમ્પમાં રાખ્યા પછી પ્રવાસ કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવે છે.

મદુરા

ધનુષ્યકોટિથી ત્રિચિનાપત્તી તરફ જતી રેલવે સડક પર આવેલાં માનમદુરાઈ જ ક્ષેત્રની બદલીને મદુરા જાય છે મદુરા દક્ષિણ દિશાનું 'એથેન્સ' તરીકે ઓળખાય છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં સૌથી મોટા ગણાતા શહેરોમાં એનું સ્થાન બીજું આવે છે. અને વસતી ૧,૮૨,૦૦૦ ની અંદાજ છે. અતિ પ્રાચીનકાળથી ઉત્તરેત્તર દિશુ રાજવંશો-પાંડ્ય વગેરેનું પાયતબ્ત બનવાની કાર્તિ સંપાદન કરેલી હોય હજુ પણ કાળ જૂના સમયની બહોળાઈની નિશાનીઓ સાબૂત સચવાઈ રહેલી છે. ગગનચુગિત અઔદિક મિનાક્ષી દેવાનું મંદિર, તિરમલ નાયકના મહેલનું અદિત્યાય ચણ્ડુતર કામ ખાસ જોવા જેવાં છે. અહીંથી રેલવેને એક દોરો બોડિનાવકાતુર તરફ જાય છે.

શહેરના મકાનો મોટે ભાગે એ મજલાવાળા, રસ્તા પહોળા, સ્ટેશન પર રિટાઈરીંગકામ અને હિન્દુ રિફ્રેશમેન્ટની સાગી સગવડ કરેલી છે. શહેરમાં ધર્મશાળાઓ તથા લોહજી બોર્ડિંગ-સ્કૂલોની સગવડ વગેરે હોઈ હરેક જાતનાં વાહનો મળી શકે છે.

ઉત્તર હિન્દમાં જેનું માહાત્મ્ય કાશીનું છે તેવું જ માહાત્મ્ય દક્ષિણ દિન્દમાં આ સહેરનું છે. મદ્રાસ છલકામાં અસ્પૃશ્યતા બહુ રૂઢ માલુમ પડે છે. અંત્યજ વર્ગ મંદિરમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી. મંદિરના ગભારામાં દિવ પણ દાખલ થઈ શકતો નથી. માત્ર પૂજારી જ પ્રવેશ કરી શકે છે.

પરંતુ સમય સમયનું અદ્ભુત કામ ચલા કરે છે. હમણાં જ હરિજન ઉદ્ધાર અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટે આજન્મ અવિરત યત્ન કરી રહેલા મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રતાપથી એ અસ્પૃશ્યતાનું ક્ષત્ક ધોવાઈ ગયું છે. મહાત્માજી હરિજનોની સાથે મિનાક્ષી દેવીના દર્શન કરી આવ્યા છે અને સર્વને દર્શન કરવાની છૂટ અપાઈ છે.

મિનાક્ષી મંદિરનું બાંધકામ બહુ જિંચું અને જળકં હોઈ પુરાતન હિન્દી કારીગીરી અને સિંધકળાના નમૂનાઓનો સાપેક્ષ પૂરાવો છે. તેનાં ગગનચુંબી ગોપુત્રો અને તેમના પર કરેલી અદ્ભુત કારીગીરી, બીંતપર આયેબેલાં રામાયણ, મહાભારતના આકર્ષણો, મોટા પત્થરોમાંથી નકશી કરીને બનાવેલી દેવદેવીઓની મોટી મૂર્તિઓ અને મંદિરની વિસ્તીર્ણતા તથા તળાવો, દુકાનો વગેરેની અંદર કરેલી વ્યવસ્થા નિહાળીને યાત્રાળુઓ ખરેખર દિવ બની જાય છે. એપ્રિલ-મે મહિનામાં મોટા ચિત્રા ઉત્સવ પ્રસંગે રેલમાર્ગે સવા લાખ યાત્રાળુઓ બહારથી આવે છે.

તિરુમલનાયકનો મહેલ કડિયા કામનો અબ્બેડ નમૂનો છે અને સુમારે ત્રણસો વર્ષ પર બનાવેલો હોવા છતાં ય હજી સંપૂર્ણ આગાહ છે. ત્રીમિક ફૂટ ઊંચાઈના જળરસ્ત શાંભલા, વીસેક ફૂટ લંબાઈની ગોળ કમાનો, બેથી ત્રણ ફૂટ વ્યાંજની નકકર, મજબૂત બીતો માત્ર પ્રવાસીઓને જ નહીં પરંતુ ઇજનેરોને પણ હકક કરી નાખે છે. સંજ્ઞ મહેલ પર કંકરેટની ગત્તી બનાવેલી છે. કાટ કે તરડ વિના જેવી ને તેવી હજી ય સાબૂત માન્ય પડે છે. મહેલના બાહ્યાણી હોલો અને વરડાઓ જિલ્લાની આશિસો માટે હાલ વપરાય છે.

મદ્રાસ ઇન્ડિયા પ્રાન્ત પ્રાન્ત બ, હોનાથી યાનાના
અગ્રેએ દર વર્ષે એકસ ઉત્તરે લિખવામાં આવે , અને દેવની
મૂર્તિઓને પાનખીયા કે લાખાના વાગા નાગા ઘોડાઓ નેડેવા
રથમાં બેસાડીને ચહેરની મડકો પર ફેરવવામાં આવે છે અથવા તે
તતાવ કે નદી પર લાઇ જઇ ગંગેરંગી દીપાઓથી શણગારેલી
બોગીમાં બેસાડી તળાવ કે નદીમાં ઉત્તર કરવામાં આવે છે. અને
આગલી વર્ષે કંઈ ફાગણું ફેડવામાં આવે છે, મદુરામાં એવે
ઉત્સવ જાન્યુઆરી મહિનામાં માર્ચમ્મન કોઇન નામના તળાવમાં
દર વર્ષે ગજવવામાં આવે છે

અહીં દશેક દાનર વધુકરો હાથસાગો પર જરીના ઝેના-સાડી
વર્ષેનું વધુદ કામ કરીને ઠીક રોજ પેદા કર તે, આ સિનાય ધાતુ
પર નજલી કામ, રગાટકામ, માધણીકામ બ, વખણાય છે સૂતર
કાતવાની આર પાથ મિનો, માત્રુ જનાનનાના પાથ ૭ કારખાના,
હોત્રીપરી-એળ જનાનનાની મિય રંગેરે હોદને નેડો ખાસમાં પાથ
ધાણીનું પીસેલું તલનું તેન વાપરે છે તાડીનું વ્પસન જનતામાં
સિત્તેર દકા હોનાનું કહેવાય છે

મદુરાથી બાર માઇલ દૂર આવેલી એક ટેકરીની તળીમાં અત્રા
બાર કોઇન નામનું વૈષ્ણવેનું મંદિર આવેલું છે. એ પથુ ખાસ
જોવા જેવું છે

મદુરામાં સદીઓથી આરી વસેના ગુજરાતીઓ તથા મહારાષ્ટ્રીઓ
હંતુ પથુ બાગી તૂની ગુજરાતી-મહારાષ્ટ્રી બાપા બોલે છે

પાલની

મદ્રાસથી ત્રિવેન્દ્રમ તરફ જતી એસ આઇ રેલવેના ડિવિઝન
જકશન થઇને પેલ્લુર જકશન તરફ જતા રેલવે ક્રાંટા પર આવેલું
છે અને યાનાના ધામ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે પાનનીની સુન્દર ટેકરી ૪૫૦
ફૂટ ઊંચી છે. તેના મથાગે મંદિર બાંધેલું છે એ મંદિર ચેરા રાજ્ય
કાગમાં બંધાયેલું હોવાનું જણાવાય છે. ઘોડાની પી પર ચીતરેલી

ચેરા રાજની તસવીર મંદિરની ઉત્તર દિશાની દીવાલ પર નજરે પડે છે. મંદિર ધણું જૂનું લેખાય છે અને ત્યાંથી આસપાસનું સુંદર દરજી જોઈ શકાય છે.

ટેકરી પર પથરના પથ્થરનાં પાંચિલાં છે અને અશક્ત યાત્રાળુઓ માટે ખુરશીઓવાળી ડોળીઓ મળી શકે છે, રોશન પાસે વાડનો મળી શકે છે અને હોટલો તથા ધર્મશાળાઓની સારી સગવડ છે. માર્ચ-એપ્રિલમાં ફાણુની ઉત્સવ પ્રસંગે હજારો લોકોને ત્યાં જમાવ થાય છે. મંદિર રોશનથી એક માઈલ દૂર છે.

ડિડિગલ

મદાસથી ત્રિવેન્દ્રમ તરફ જતી મુખ્ય રેલવે સડક પર આવેલું જ કશન રોસન છે; અને અહીંથી એક કાંટો પોદતુર જઈશન રોશને થઈને જાનારપેટથી મેંગલોર તરફ જતી પડોળા માપની રેલવે સડકને મળે છે.

ડિડિગલની વસતી મુમારે ૪૪૦૦૦ ની છે અને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં એક અગત્યનું વેપારી મથક છે. મેઇનરોડ તથા જનરોડ નામની સડકો પડોળા હોઇ શહેર સ્વચ્છ મઃદુમ પડે છે. રોશન પાસે મુનિ-સિપાનિટી તરફથી મુમાફરો માટે ધર્મશાળા તથા ડાક જાંમકાની સારી સગવડ છે.

શહેરના છેવાડા પર એક ખડક ઉપર જૂનો કિલ્લો છે. એની ઝંઘાઇ જમીનની સપાટીથી ૨૮૦ ફૂટ છે અને ઉપર ચઢવાના પથ્થરનાં ખડકમાંથી જ કોરી કાઢેલાં છે. કિલ્લાની અંદરનો વિરતાર વિસ્તીર્ણ દોઢ સૌથી જાંબી જગ્યા પર મૂર્તિઓ વિનાનું મંદિર માત્રમ પડે છે. આ મંદિર દિવસે દિવસે ડહુ યતું ગાણું છે. કેટલાક ખ્રિ-સ્તિય મકાનો તેમજ એક બે દારૂગોળાના કોઠાર તેમજ એક જુરજ પર બે તોપો અવશેષ રૂપે નજરે પડે છે. કિલ્લા ઉપરથી શહેરનો દેખાવ રમણીય લાગે છે. એ કિલ્લા પર ઘણા ઘેરા ઘલાખા હતા. સને ૧૭૮૩ ની સાલમાં દિપુ સુલતાન પાસેથી અંગ્રેજોએ આ કિલ્લો લઇ

લીધો હતો અને સને ૧૭૬૨ માં ખાલસા ક્યો હતો.

સીગાર, લોખંડની તિજોરીઓ, તાળાઓ વગેરે જતાવતાને અહીં મોટો ઉદ્યોગ ધમધમકાર ચાલે છે. ચામડાં કમાવવાના મળ્યા કારખાનાઓ પણ અહીં આવેલાં છે.

કોડાય કનાલ

મદ્રાસથી ત્રિવેન્દ્રમ તરફ જતી મુખ્ય રેલવે સડક પર કોડાય-કનાલરોડ રોડન આવે છે અને ત્યાંથી મોટર બસ દ્વારા કોડાય-કનાલ જવાય છે. રોડન પાસે મુસાફરો માટે ઠાક બંગલાની સગવડ છે અને ત્યાંથી કોડાય કનાલ પચાસ માઇલ થાય છે. સમગ્ર સાત હાનર ફૂટ ઊંચાઈના પહાડની ઉપર અતિ ખૂબ સુરત અને રમણીય જગ્યા પર એ વસેલું છે અને ચારે તરફ આવેલી ટેકરીઓ અને દરિયાળીથી મનોરંજક માલૂમ પડે છે. ઉનાળામાં ફરાફેરનું મથક છે અને ભીરીથી ઓછા ખર્ચે અહીંયાં રહી શકાય છે.

કોડાયકનાલ તરફ જતાં વચ્ચે ત્રીસ માઇલનો ધાટ ચઢવો પડે છે ધાટ ધણો ઊંચો અને ચઢાવ બહુ સખત છે. સડકની એક તરફ ઊંડી ખીણોનો દોળાવ અને બીજી બાજુ ઊંચા કુંગરો આવેલાં છે. પહાડ વિવિધ પ્રકારની વનસ્પતિથી ભરચક છે. ખીણો તથા કુંગરોના દોળ ઉપર નારિયેળો, સોપારી તેમજ કેળાંની પુષ્કળ પ્રમાણમાં બાગા થતી માલૂમ પડે છે. કોડાયકનાલનું સુષિસીન્દર્ષ અદ્ભુત છે. સડ-કના આડા અવળા સખત વળાણુ ઉપરથી સર્પાકારે ચઢતી મોટરમાંથી નજરે પડતા દરેકોથી મુસાફર આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે.

અહીંયાં શાકાહારી માટે લોખંડ મોર્ડિંગશુદની સગવડ સારી છે. અત્રેજી દળની હોટલો પણ છે. આ ઉપરાંત જનરમાં ભાડેથી લગ્ન તથા મેલમ માટે કબ્રમાં કબ્ર ત્રણસો રૂપિયાના ખાસથી બંગલો મળી શકે છે. ભાડાથી અપાતા બંગલાઓની તપમીલ મ્યુનિ-સિપાલિટી તરફથી ગ્રાખવામાં આવે છે. અહીં વરસાદ એકંદર ૨૫ થી

૩૦ ઈંચ પડે છે અને નવેમ્બર, ડિસેમ્બર, જાન્યુઆરીમાં સખત ઠંડી રહે છે. જાનને ઋતુઓમાં ધૂમસ રહે છે.

રમત ગમત માટે કોડાચ ક્લબ, બોટીંગ ક્લબ, અને ગોલ્ફ ક્લબ છે. પાણીના ધોધો, મુંદર તળાવો, બગીચા, ઓળઝરવેટરીઓ-વેધ-શાળાઓ સુશ્લેષનિયર ડાવિલ-મંદિર વગેરે જોવા લાયક સ્થળો છે. મુસાફરો માટે એક ડાક જંગલો ગાંધેલો છે.

સુશ્લેષનિયર ડાવિલ બજારથી મુમારે એક માઇલ દૂર આવેલું છે; અને ત્યાંથી પાલનીનું મંદિર વગેરે દરના દેખાવો નીરખી શકાય છે. ઓળઝર વેટરી-વેધશાળા શુક્રવારે સવારે દસ વાગે વિર્જીટરો માટે ઉઘાડી રાખવામાં આવે છે; એ મુમારે ત્રણેક માઇલ દૂર એક જાંચી ટેકરી ઉપર બાંધેલું છે. એની આસપાસ મુંદર બગીચો બનાવેલો છે. પીકર રાંક વેધશાળાથી એક માઇલ દૂર આવેલ છે. વેધશાળાથી પાછા ફરતાં વોટર વર્કસ તરફ જવાનો ફાંટો ફૂટે છે. એ ત્યાંથી બહુ દૂર નથી.

પાણીનો મુખ્ય ધોધ કોડાચકનાથ રોડ પર આવેલો છે અને તે આવતા જતા મોટરબસમાંથી જોઈ શકાય છે. અમેરિકન ચર્ચ પાસેથી જતી નીચલી સડક પર પ્રથમ પાર્ક-બગીચો અને તળાવ આવે છે અને આગળ જતા ફેરી નામનો નાનો ધોધ આવે છે. અમેરિકન ચર્ચ પાસે થઈને ઉપર જતી સડક કોક્સવોલ નામથી ઓળખાય છે અને એ પરથી ખીણના મુંદર દરેકો નિદાગી શકાય છે. અહીંનાં છેડા પર એક જગ્યાએ થાક ઉતારવા અને બેસવા માટે બાંકડો ગોઠવેલો છે. અનેક તરફના અને વિવિધ રંગના પુષ્પછોડો તથા પામ, સિદ્ધરોષ્સ, સર વગેરે જાંચા વૃક્ષો અને જાંચી નાચી ટેકરીઓ ચારે તરફ આવવાથી કારખીરનું ગમરણ સહજ જ થઈ આવે છે. પોસ્ટ તથા તાર ઓફિસ અને માર્કેટ બજાર પણ પાસે જ છે.

તળાવનો ઘેરાવો બહુ મોટો છે અને તેને ફરતી સડક બાંધેલી છે. ચારે તરફ જાંચી દરિયાળી ટેકરીઓ આવેલી છે અને તે ઉપર

સુંદર જાંગલાઓ જાંબેલા છે. કાર્પટન હોટલ અને બોર્ટિંગ કલબ પણ અહીં આવેલ છે. તળાવનું સુંદર દૃશ્ય નૈનિતાવાલા નજાર સરખો આભાસ આપે છે. તળાવને ફરતી આવેલી સડકની એકંદરે સંગાથ ત્રણ માઇલ કરતા વિશેષ છે, છતાં ય પણ પાળે ચાલનારને કંટાળો કે માત્ર સામવાને જાહેર જન આનંદ આ મજા પડે છે અને મન પ્રફુલ્લ થાય છે.

તેનકાશી

ત્રિવેન્દ્રમ તરફ જતી મુખ્ય રેલવે સડક પર આવેલું છે, અને વસતી ૨૧૭૦૦ની લેખા છે. આ એક રેલવે જંકશન છે અને અહીંથી એક શાખા મનિયાર્ચી તરફ જાય છે.

કૌતૂહલમ ધોધ તેનકાશીથી ત્રણેક માઇલ પર આવેલી વૃક્ષોથી ભરચક ટેકરીઓ પાંચી પડે છે. સડકની બન્ને દિશાઓમાં આજ્ઞા જગમો આવેલા છે. એથી આ ગ્રથજ ગમગીય અને સુદર લાગે છે અને નંગલાઓ વગેરે કિશોરત જાડાથી મળી શકે છે. રેલેશન પર લાહન મળી શકે છે

આ રથમ કાગી જોડાનું મજાન છે અને મોટું કોતરણી કામ વાળું મંદિર ધોધ પાને આવેલું છે. તે તીર્થ નગરી વિખ્યાન થયેલું છે. પાણીનો ધોધ જિઆ ટેકરી પરથી નીચેની ટેકરીના પાછલા ભાગ પર એક ધારામા પડીને ત્યાંથી ત્રણ ધારામા શરૂ થઈ જમીનની સપાટી પર હેડગના ખડામા પડે છે. અહીં ધોધની બગેચા નીચે એક નાનો સરખો પુલ બાંધેલો છે અને તેના પાંચ લોકો જિઆ રેલીને ગ્લાન કરે છે. ત્યાં અમુક ગોગો એથી દૂર થાય છે એમ માને છે. ધોધનું પાણી ખડકવાળી જમીન પરથી ખડખડાટ કરતું વહેતું જાય છે અને એ ઝરણાં પર વાત્રાળુઓ માટે સુદર ધર્મશાળાઓ બાંધવામાં આવેલી છે.

ધોધનો ચારંબ જે ટેકરીના મથાળાથી થાય છે તે ટોચ પર્વત

દોષ ખડતલ મુસાફર જ જઈ શકે છે અને ટેકરીના પાછળના ભાગ
જ્યાંથી ત્રણ ધારામાં પડે છે. ત્યાં મુખી ચડના પળ અનેક મુસ્કેલીઓ
અને વિદંબણાઓ સદન કરવી પડે છે. આમ છતાં ય હિપર પહેંચતા
જે આહલાદક દસ્ય જોઈ શકાય છે તેથી કદ અને થાકનો ખંગ વળી
જઈને મુસાફરને પરમ શાંતિ અને સંતોષ મળે છે.

તિનેવેલી

તેનકાશીથી મનિયાચિં જતી રેલવે સડક પર જંકશન રોશન
કોઈ તિનેવેલી ગિરિમાનું મુખ્ય શહેર છે. અહીંથી રેલવેના એક ફાટો
નિરચેંડપુર તરફ જાય છે. તામપર્ણી નદીના કાંઠા પર વમેવા આ
શહેરની વસતી ૫૭૦૦૦ની છે. લોકોનો મોટો ભાગ હિન્દુઓનો અને
વટવેલા ખ્રિસ્તીઓનો છે.

શહેરમાં એક હિન્દુ કોલેજ છે. જોવા જેવાં સ્થળોમાં સોળ વિગાં
જમીનમાં વિરતગેલુ એક શિવાલય છે, આ વિશાળ વિસ્તારના અરધા
ભાગમાં શિવનું મંદિર છે, અને અરધા ભાગમાં પાર્વતીજીનું મંદિર
આવેયું છે. આ બંદુ શિવમંદિરની આરેગાગુ મોટો જંગલો ફાટ
આધેસો છે. અંદર તેધ્યુકુલમ અથવા મોટું તળાવ આવેયું છે. આ
તળાવમાં નાવ પણ ચાલે છે.

અહીંયાં વળી એક સદસ સ્તંભમંડપ પણ છે. આ મંદિરની
સ્થાપના મહુગના શ્રીવિશ્વનાથ નાયકે કરી દોવાનું કહેવાય છે.

અહીં નજીકમાં જ એક વખતનું ઘરકરી હારાગીનું મગક પાસમ-
કોટા આવેયું છે; ને એની વસતી અઢાર હજાર ઉપરાંતની છે. પાપમ-
કોટાથી રહમાઈલ ઉપર તામપર્ણી નદીના છેવટના ધોધ પામે નાશન
ગામ છે. અહીંયાં તામપર્ણી નદી પહાડ ઉપરથી ઝેંચી ફૂટ નીચે
પડે છે. આ ધોધ પાસે એક મંદિર છે. તામપર્ણી નદીમાં સ્નાન
કરવાથી બ્રહ્મ લોક મળે છે. એવું માનસ્ય મિત્રપુત્રમાં કહેયું છે.

કેપકોમેરિન અથવા કન્વાકુમારીની બુસિર તરફ પણ અહીંથી
જઈ શકાય છે અને મોટરબો રોજ દોડતી ન્દે છે. એક મડકે પચાસ

નાશન અને નાનરકોઈના રત્ને માં ગાઇત એ દૂર આવેલ છે
થોતાદગી, લંબો નાનાવણ અને છાટા નાનાવણ નામના તીર્થો વચ્ચે
આવે છે.

ગહેર અચ્છ અને ગેજમાન ધાકતો છે

કેપકોમોરિન કે કન્યાકુમારી

હિંદુસ્તાનની છઠ દક્ષિણે હિન્દી મહાસાગર પર તિરવાડુ અથવા
ત્રાવણકોર નાજ્થાનમાં આવેલું છે અને તિનેવેલી અથવા ત્રાવણકોર
રાજ્થાનની રાજધાની ત્રિવેન્દ્રમથી જતા પેરી માર્ગ પર નાગરકોઈત
થઈને અનુક્રમે ૬૦ તથા ૫૪ માઈન થાય છે ત્યાં આવના જવાને
દરરોજ મોડામોડીઓ દોડે છે મડની મન્ને બાજુ નારિયેળી, મોપારી,
કાઠુ, કેમા બાદિ વૃક્ષાના મોટા મોટા જગીયા અને સળગ વમતી
જેવને તથા સારાયે પ્રદેસનું સૃષ્ટિસૌન્દર્ય અને મનોરંજક દરયો નિહાળીને
સુમાદર ખુશ ખુશ થઈ જાય છે

સ્થળ અતિ સાત જાગે મનોદર છે નસતી થોડી અને તે પ્રિયતી
માત્રીમારની તેમજ મંદિર પાસે વસતા બ્રાહ્મણ વર્મની છે. સમુદ્ર
કામે ગેતાગ અને ખૂબ નામો છે દક્ષિણમાં હિન્દી મહાસાગર, પશ્ચિમમાં
અરબી સમુદ્ર આ પૂનમાં મગાગનો હિપસાગર આવેલ છે. દરિયામાં
નિર્ભયતા સાથે સ્નાન કરી સકાય એ માટે અનુકરણીય ગોડવણ કરેલી
ઠેંગેતીમાં નામો લાગ્યા ચોતરાઓ અણેના છે અને નજીકમાં ધર્મશાળા
તથા ડાઠ જગનાની સગડ દરવામાં આવેલા છે

આ સ્થળ પર જ શ્વેત સંજેમરગરની કન્યાકુમારીની જ પ
અને અતિ તેજસ્વી મૂર્તિવાળું મંદિર આવેલું કે દેવીના હાથમાં
રેત્રાક્ષની માળા અને માથે મુદ્રત છે મૂર્તિ બિભેલી અને નજીક ફૂટ
નીચી છે. કાવેરી નદીમાં જ્ઞાન કરી સાગર કરિ જઈ કન્યાકુમારીના
દર્શન કરવાથી સંપૂર્ણ થાય નાન પામે છે એવું મહાબાન્તમાં
માહાત્મ્ય કહેવું છે

આ મંદિરના પ્રવેશ દ્વાર માથે સુમારે સાઠ ફૂટ પહોળાઈની સડક

કાઢેલી છે અને સમાંતર ગન્ને ગાગુ પૂતરી તથા ધ્યાનશીતા સામ-સામા ધરો ગાંધેશાં છે અને સડક બ્યાં પૂરી ચાવ છે ત્યાં આગળ ઉપર ધર્મશાળામાં જવાના પગથિયાં ગાંધેશાં છે.

કન્યાકુમારીનું ખાસ વિશેષત્વ તો એ છે કે તેની દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ ગાગુ સમુદ્રો આવેલા હોવાથી નિત્ય પ્રભાતે અને સંધ્યા-કાળે-સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત સમયે ક્ષિતિજ ઉપર દષ્ટિગોચર કરતાં અવનવા અને અલૌકિક દશ્યો, પાણીમાં દેખાતા નાના પ્રકારના પ્રતિ-બિંબો અને સૂર્યાસ્ત પછી નન્દરે પડતું સૂર્યમંડળનું જમણુ મુસાફરોને ખરેખર મંત્રમુગ્ધ બનાવી મૂકે છે. હિન્દુસ્તાનમાં કન્યાકુમારીનું જ સ્થળ એવું છે કે જ્યાંથી સૂર્યોદય અને સૂર્યોસ્ત ગન્ને સમયના દશ્યો ક્ષિતિજ પર નિહાળી ગયા છે.

ત્રિવેન્દ્રમ

મદ્રાસ હતાકાના જૂના અને મોટા ત્રાવણકોર રાજધાનની રાજ-ધાનીનું તહેર છે; અને મદ્રાસથી ત્રિવેન્દ્રમ જતી રેલવે સાઇન પરતું ટર્મીનસ રોડન છે. રોડન પર રહેવા ખાવા રિટાઈરીંગ રૂમો અને રિફ્રેશમેન્ટની તેમ જ શહેરમાં હોટેલો અને ધર્મશાળા વગેરેની સારી સગવડ છે.

શહેર સાબી પહામા અને મોળ મોગસ માઇલના વિસ્તારમાં વસેલું છે અને ૬૬૦૦૦ ની વસનીવાળું છે. શહેરની સડકો પહેળી અને સ્વચ્છ છે. પ્રદેશ ખેતાન અને જાંચા જાંચા નારિયેળી, સોપારી આદિ વૃક્ષોથી રમખીવ માનૂમ પડે છે. રિક્ષા આદિ વાદનો મગી શો છે.

ત્રાવણકોરનું રાજધાન જનું દોઢ મદ્રામ હતાકાના દેશી મગ્ગો પર દેખરેખ ગાખનાર મર્નર જનરલનો એજન્ટ રેસિડન્ટ રાજધાની ત્રિવેન્દ્રમમાં રહે છે. ગામ અને કિલ્લો નિયાજમાં છે. એક પર્વત ઉપર મદાગાનનો રાજમદેલ છે.

ત્રિવેન્દ્રમના કિલ્લાની અંદર અનંત મવનમ થી પદ્મનાભનું મોટું મંદિર આવેલું છે. આ પદ્મનાભ મળદુર્ગના કુળદેવ છે.

નિવાહુ?—ત્રાવણકોર રાજ્યના રાખ્યાત ગણ મહારાજા માર્ત્ત ડવર્માએ આ રાજસ્થાન ૩૮૧ લાઇને બદારમી સદીમા શ્રી પદ્મનાભ દેવને અર્પણ કરી દીધું છે એ અને એના રાજ્યમે શ્રી પદ્મનાભ પ્રભુના આજ્ઞા-કિત સેનક તરીકે ગભ્યકારોમાર ચનાનતા આવ્યા છે વર્ષમા એ પ્રસંગે દેવની મૂર્તિને રાજ્યના અગ્રપદ તમે અને ગભ્યતા ફોર સાથે સનારી કાઢીને સમ્રા કાંડે લઈ જવામા આવે છે, અને છ વર્ષે એક વખત ખુરાનપમ નામનો મોગે ઉત્સવ ભારે ઠાઠમાઠથી જિજ્વવામા આવે છે, આ ઉત્સવ ૭૫૦૦ દિવસપર્યાંત ચાલુ રહે છે અને લાખોનો ખર્ચ કરનામા આવે ૭ ડેરવે દહાડે એક લાખ દીનાએનો અગમગાટ કરીને પૂર્ણીત કરનામા આવે છે

શહેરમા જેવા જેવા રથોમા જાહેરમાગ નેપિયર મ્યુઝિયમ, પ્રાણીસમ્રાજ્ય વેધશાળા, હાઇકોર્ટ, પુસ્તકાલય, આર્ટ્સ, સાયન્સ, ટ્રેનિંગ, લે, સ્કોલો માટેની કોલેજ, વાચિયુદુરની એસ એમ વી સ્કૂલ, મૂલ્યઓડ્યાર્સ, ગ્રેટ ગ્રેસ્ટ હાલિસ, હજૂર કચેરી વગેરે મંગાનો છે વસતીનો મોટો ભાગ—સુમાર પચાસ ટકા ભાગ અગ્રેશ બજેલો છે અહીંની કેગણીની સરચાઓ અને હોસ્પીટલો દક્ષિણ હિન્દની સાગમા સારી મગ્યાઓની તુનનામા જબી શક તેવી છે સમુદ્ર કાંઠો ખે એક માલન દૂર છ ત્યા માનની ચક્ર જિતર માટે લાખો ખુસ્તો બાધનો છે

ત્રાવણકોર રાજસ્થાન હિન્દુસ્તાવની ઠક દક્ષિણ-પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર પર મનગાર કાંડે આવેન છ અને અતિશય નસાળ છ, અહીંના મનગારી લોકો મનયાવમ બાપા મોને છ મનખાગનો પ્રદેશ પશ્ચિમ ઘાટના જિયા જિયા હરિયાળા પહાડો અને જિડી જિડી ખાણોની વનથીથી ભરપૂર ૭ અનેક નદી, નાળા, ખાડીઓ, રોડ આવેના હોનાથી સારો થે દેશ ખૂબ ખૂબ રમણીય અને મનોરજક લાગે છે, અને કાશ્મીરનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય દર્શિ સમક્ષ ખડુ થાય છે અનેક જાતના કરિયાણા, વસાણા આ રાજસ્થાનના પ્રદેશમા-જગલોમા થાય છે.

જાગર કાઠુ, નાનિયેશ માપાડી, ઝેનચી, મગી, છુદ અને - જાગરનો પાક સાન ચા, હિન્દજરમા સિન્ડિ અનલ મલ મામાન્ય ૭ પણ નાવલુકેર રાજસ્થાનમા કામ પા ચક્રમ, અગ્વો વક્રમ, આખો વક્રમ, જે આની, વાર આની, આઠ આની વગેરે સમ્બાનનુ ચલણ ચાનુ ૭ અને કનકાર કપિયાના ૭ ચક્રમ અને એક ચક્રમના ૧૬ કામ મળ ૭ અદી પણ મદિમા પ્રવેશરા પહેલા પુન્ય રાગને ધાતીઆ મિનારના ત્રો ઉતારના પક છે

ત્રિવેન્દ્રમમા હાથીનાન પર કોતરણી અને ધાતુપર નકલીનામ સારુ થાય ૭

કવીલોન

મદ્રાસથી ત્રિવેન્દ્રમ જતી રેનવે વાહનપર નાવલુકેર સમ્બાનમા અ મીસમ, પર મતગાઠ કાઠિ આવેતુ ૪૪૦૦૦ની વસ્તીવાળુ આ રુદ્ધ હ વમતીના મોગે ભાગ હિન્દુઓનો છે સદીએ પૂર્વે એ શહેર પ્રથમ પોર્ટુગીઝ અને પછી કચ સોફોના હાથમા હતુ. મને ૧૭૪૦ની સાનમા એ ત્રાવલુકેર સાથે જોડી દેરામા આ પુ છે

રહેઠ્યા અદી માહન દૂર યાગાએરી નામનુ અમ નાનુ સરખુ નદિય થાન આવતુ ૭ દિનિ કાકો રનાગ, શહેર રાન ૭ અન નાગો મોગે ભાગ દેવાસાએતો ૭ ગેસા પર ગિફા વગેરે વાદનો મળી વહે ૭ અદીથી અનપલ (અનપી) તથા મેનીન રાજસ્થાનન રાજધાની એરનકુનમ તરફ ખાદી માગે મોટ-વાયદ્વારા તેમજ સક્ર માર્ગે મોટગસો દ્વારા જવાય ૭

કવીલોન તક આગાદી માર્ગે જતા ઝેનકોના અને પુનાટુ ગેસન નન્ન ૩૧ માસ દામો પાટ આવે છે પાટના પાટા નો પાટા, નન્ન નિ તથા દરિવાગાથી બરપૂર ૭ તેની નન્નથી મોટરની સક્ર અને કોટલા આમગાદીના નામલ નપાકો શહેર દાસથી પટનુ દરે અરે જ મનોદર આ -મખાંચ સામ ૪ મતગારમા નિલનરી-પા ૧ નર્મના ૧મ પેસામે કોટો ગેતો દોવાથી તર્ગ ૧

વટલેલા ખ્રિસ્તીઓનું પ્રમાણ વધારે માત્રમ પડે છે.

અહીંયાં સૂતર કાંતવાની અને વણવાની એક મિલ પણ છે.

અલપ્પઠ અથવા એલેપી

ત્રાવણકોર સંસ્થાનમાં અરબી સમુદ્ર પર મલ્લયાર કિનારે આવેલું છે. કવીલોનથી સ્ટીમ લોન્ચમાં બેસીને ખાડી માર્ગે અથવા મોટરબસ દ્વારા જમીન માર્ગે અહીં જઈ શકાય છે. જમીન માર્ગે—સડકની બંને બાજુ ખીચોખીચ નારિયેળા અને સોપારી વગેરેની સાથે સાથે વાડીઓ આવેલી હોવાથી સૂર્યાકિરણો પણ આવરણ જાય છે, અને ચારે તરફ હરિયાળી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ પ્યુલ્લો દરિયો પણ દેખાય છે અને મંદમંદ વાવરાની લહેરો સરીરને સ્પર્શીને મનને અત્યંત પ્રકુલ્લિત કરી મૂકે છે. સડક પર પાંખી વસતી આવતી કોઈ વચ્ચે વચ્ચે ગામડાંઓ નજરે પડે છે.

શહેરની વસતી સુમારે ૭૫૦ હજારની ગણાય છે અને તેમાં દિન્દુઓનું પ્રમાણ મોટું માત્રમ પડે છે. મકાનો બહુધા બેઠા ઘાટના છે. ત્રણેક સડકોની મધ્યમધ આવેલી ખાડીઓની બંને બાજુના રેતાઓ પર વેપારી વર્ગના કારખાના તેમજ ગોદામો વગેરે આવેલાં છે; અને છેડે છેડે સાંકડા પુષ્કાં આવેલાં છે. આ ખાડીઓ અને તેની સાખાઓ દ્વારા દૂર દૂરના અંદરના પ્રદેશો સાથે આયાત, નિકાસ વ્યાપાર તથા લોકોનો અવરજવર કોડકાં, હોડી કે મોટા વગેરે મારફત ચાલે છે અને બહારના પ્રદેશ સાથે વહાણો તથા આમબોટો મારફતે સમુદ્ર માર્ગે ચાલે છે. સમુદ્ર કિનારો રેતાળ હોવાથી લાંબો પુરતો જાંધીને માત્ર રાખવા માટે રાજ્ય તરફથી બંદર ઉપર મોટા ગોદામો બાંધેલાં છે; અને ટ્રાન્સી ગળાડી શકે તેના માટે બંને વચ્ચે પાટા જોડવી હોય છે. આગમોટ પુરતાથી બહુ દૂર જિબી રહે છે અને માત્રની ચડતર ગળવાઓ દ્વારા પુરતા પરથી કે રેતીમાંથી થતી રહે છે. બંદર ખુલ્લું હોવાથી સાંજે લોકો હવાખાના માટે આવે છે, અને ત્યાં આમળા એક બેંગી પ્રકાશિત હોવાથી વહાણવટીને માર્ગદર્શન કરાવતી જિબી છે.

અનપ્પપ્પની આસપાસનું સૃષ્ટિસૌન્દર્ય અદ્ભુત અને અતિ મનોહર છે. કાશ્મીર સિવાય હિન્દુસ્તાનની બીજી કોઈ જગ્યાએ આવું દૃશ્ય કશુંયે જ દૃષ્ટિગોચર થતું હશે એની વનરાજી અને વનરથળી માથી આડી અવળી જતી સાકડી પડોળી નરેર જેવી ખાડીઓ, સામ મામા કિનારા પર આવેલી નારિયેળા, સોપારી, ડેંગ આદિ ટુકોની ખીચોખીચ ભરેલી વાડીઓ, જાડો પર લટકતા નારિયેળ આદી ફોનોના ઝુમખાઓના પાણીમા પડતા પ્રતિબિંબો પાણીમા સર્વત્ર પથરાયે ગયેલી નીલા ગંગા પ્રુષ્પોની વેનડીઓ હોડકા કે નાની હોડીઓમા મેચીને હાથમા પકડેલા નાના સરખા હોઆ હવાસ્તા જતા બાગકો, તરુખીઓ તથા વૃક્ષો વગેરે ગામવાનોના કુટુંબીજનો, માતથી ચિકાગે ભરેલી આવતી જતી નાવો અને વેમથી પાણીને કાપતી જતી સ્ત્રીઓ નેચો વગેરે દૃશ્યો ખરેખર આદનાદક અને અદ્વિતીય છે.

અહીં માથી નારિયેળ, મોપરા, કોરેન મરી, સૂકાં, એલચી, ઝેર કોચલા, જૂરેગાયત્રી છુદ આદિ કશિયાણા, તેળનો મેળા જથ્થામા તેમજ કાથા પી બનાવેલો સાદડીઓ, ચગડઓ, નળિયા, રુપ્પર, દિવાસળીનું લાકડું ત્રેરે નિકાસ કરનામા આવે છે. હાથ હથોથ બકોળા પ્રમાણમા આવતો હોનાથી કાથાના સુદર માનીયા મજમે, પગ લૂછણિયા નૈયાર થાય છે તેમજ ચટાઇઓ અને સાદડીઓ મના વવામા આવે છે. અીયા નળિયા બનાવવાના તેમજ કોપરા પીનવાના કાગખાનાઓ પણ છે.

કોચીન

મનગાગ કિનારે અરબી સમુદ્ર પર ૨૩૦૦૦ની વસનીવાળું આ શહેર અને બેટ એ જ નામના દેવી ગંગાધાનના છે. કોચીન રાજ રથાનની રાજધાની એનાકુલમ ખાડી માર્ગે જે માધ્યમ છે અને ત્યાં અલપ્પપ્પથી ખાડી તેમજ સડક બન્ને માર્ગે જઈ સડક પર સડક રરતો ૩૬ માર્ગનો ઈ અને વચ્ચે એક નાની તડ આવે છે એટલે

હોડીમાં બેસીને તે ઝાળંગવી પડે છે, અને સામે કાંઈ મોટર- વસમાં બેસવું પડે છે. આ માર્ગે કોચીન તરફ જતાં કવીવોન અને અલપ્પહ વચ્ચેની સડક જેવાં દરમ્યાં નજરે પડે છે.

મદ્રાસ પ્રલાકાને પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ એમ ત્રણ દિશાએ દરિયો હોય ૧૭૦૦ માઇલ જેટલો લાંબો કિનારો છે; છતાંય તે પર મુંબઈ કે કરાંચી જેવી સગવડતાવાળું એક પણ બારું નથી, પરંતુ હમણાં હમણાં પૂર્વ કિનારે બોવરામાં આવેલું વિઝાગાપટમનું બારું અને પશ્ચિમ કિનારે આવેલું ટ્રાન્કોનનું અગત્યનું પ્રાચીન અને કુદરતી બંદર આગળોટા લંગરવા માટે સરસિત બેખામ છે; અને હાલમાં નૂતન સુધારા કરીને માવતી નેમજ મુસાફરોની સ્તીમરો માટે સારી સગવડ કરવામાં આવી છે. મુસાફરો સારું મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી 'ટ્રાવેલર્સ' બંગલાની સગવડ કરવામાં આવી છે અને બારાના મુખ- દ્વાર સામે વિર્લોજન ટાપુ પર મલબાર હોટલ આવેલી છે. સહેરમાં પણ ઘણી હોટલો આવેલી છે.

કોચીન ગરેર મટાનગરી બ્યુટાઉન અને બ્રિટિશ એમ ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચાયેલું છે. વેપારનું કેન્દ્ર મટાનચેરીમાં છે. એ વિભાગ ખાડી પર લાંબી પટ્ટીમાં ખીચોખીચ વસામેલો છે. આખો દરોડો લોકોની અવરજવરથી ધમધમો જડે છે અને મોટા મોટા હિન્દી વેપારીઓનો વસવાટ તેમજ રોજગાર એ જ વિભાગમાં શાલૂમ પડે છે. ખાડી કાંઈ મકાનોની જે લાંબી હાર છે તેમાં ભોયતળિયે મુખદાર પર વખાર આવેલી છે અને પછલા બાગપર નાનો સરખો ધકડો બાંધેલો હોય છે. એ ધકડા પરથી પડાઉ આદિ દાગ સઘળો આપાત નિકામ વેપાર ચલાવવામાં આવે છે. ધકડાની જોડમાં તેની સપાટીપર્વત નારિયેળીના ઘડો, છાત્રાં ખારાં પાણીમાં માડીને પાટિયા જડી ર્ષ બંધ જળજળ બનાવેલું છે, તેથી ખાડીમાંથી પાણી ખેંચવા સારું રંગી બાંધેલી બાલની દરવાજા નજીક મૂકી રાખેલી હોય છે.

ન્યુ ટાકિનમા ગોગ તેમજ કાગા ન્ય લોકોનો વચવાટ છે ગોગ ન્યુ લોકો પોતાને મનએદની જાતના બોગખાતીને જુવોઝર તેમના માથા નેમને પોતાની ચહેન્વાદતના છેડ પૂર્વભાગમા તેડી ગયો હતો અને લગાથી તેઓ મનગાર તિતી આપ્યા હતા, તેના વચને પોતે હોવાનું જણાવે છે તેમની પામે તાયાના પતરા પર કોનગી સન ૭, જે મનમાગના વહેનચાલક ધરવીવાનવાગ તન્દર્યા અને ૩૮ ના આપવામા આવેલી છે તેમના પેમીનબોગ-એ-ચેરના ઉત્તર ૪૫૦ ગોરા લોકોનું અને બીજું ૩૦ દમિણુ કેડાપર મળા લોકોનું મંદિર આવેલું છે

ત્રિટિલ વિભાગ માન આમો એકર વિન્નારનો ગાગના મુખકાગ પર છે ત્રિટિની તેમજ યુરોપિયન લોકોનો વચવાટ અને તેમની આમિઓ મુખ્યત્વે આ વિભાગમા આવેલો હોય એ લોકો મવાગ સા ૪ રેતાગ કિનારા પર ફરવા આવે છે પોર્ટુગીઝોના મમરમા અહીં બધામા આવેલા મિનાના અવશેરો-દમ્ન ચાર જુગ્મના પાયા જ નહીં પડે છે એની છેડે દક્ષિણે આવેલા એ જુગ્મના અવશેર કિણ વદાલુવનીને દિશા મૂચન સારુ ડાબી દીવાડી બાધિની છે દિન્કુત્તાન પર ચલાઈ કરનાર અર્વાચીન યુરોપિયનોમા વાગ્કોડીયામા પ્રથમ હતો તે ૧૬૬૦ને આગમમા અને તટવામા આ ચો હતો અને પછી જ ગોવામા નજી જઈને દહન કરવામા આ ચો હતો

કોચીનની અતિહાસિક મદત્તા અનેન્કાડર સી એર પળી પડેલ વહેતુ યુરોપિયન ચાપુ રથપાણુ ત્યારથી અમવા નાગી છે મનગાર વિનારા ઉપર કોતરના મિમની કરિયાણા, વમાણા અને તેમના વગેરેથી આ પોર્ટ અને ૧૪૯૬મા પોર્ટુગીઝ લોકોએ કોચીનમા પગપેમારો કબજો કર્યો અને ગોલ્ડ કેચેડન આપ્યા હતા પોર્ટુગીઝો પામેલી એ વિનાગ સને ૧૬૬૩મા કચ તાગેએ મૂટવી લીધો હતો અને ૧૮૦૫ મા કચ લોકો પામેથી ત્રિટિઓએ પડાવી લઈને પોતાનો કાન્ટો રાખ્યો છે.

અહીં જોવા વાલક ધ્યેયમા ન્યુતેકોના સીનગોગો ગળનો મેન, કોમ્પોસિટ હાલોનુ મદિર નગે છે

કાનરા, કોપરેન, અને પ્રાચીની મનારો, મરી, સૂક વગેરે કરિયાલુ રમાણુ તેગનો નગેરે સારા પ્રમાણુમા નિમ્મસ કરામા આવે છે શહેર માટે પીનાનુ પાણી નગદાગ કોમ્પોઝીટી મોગ માઇન દૂર આવેન અનવેષ્ટી પૂર પાડામા આવે છે અહીંના માત્રીઓ માઠની પકડવા નાં ચાલતા નેટ (બાગ) વાપરે છે

ઐરનાકુલમ

કોચીન સંસ્થાનની રાજવાનીનું શહેર છે અને કોચીનથી ખાડી માર્ગે પૂર્વ તરફ મે માઇન પર આવેનું હોનાથી ત્યાં લોચ વારા જતાનું છે અહીંથી રેલવે સડક શરુ થઈ ગોસ્તુનું જંશન સ્ટેશને જી જતનારપેટથી મેમોર જતી રેલવે નાઇનને મો છે આ શહેરની વસતી આશરે નીચ હજારની છે અને જોના ગોટો બાગ િન્દુજોનો છે રસના ગોગ બાગે પૃથ્વ દુથ, વાડીઓમ છે રમ્તા પકોગા અને મન્ડ જ માઠા પર જ વેની હજુ ઓઝિસો, થી મનારાન કુટ્ટ ટ્રેડ નાનગ આદિ મનારોથી શહેર સુદર માલુમ પડે છે રિક્ષા, મોટર બસો વગેરે વાડો પશુ મળી રહે છે

કાઠા પર ગીમ લોચ સારુ કોચીનની માફક નાં કકકો બારેનો જ નો ઉનરુ વર્ગ માટે વેષ્ટિગ ઉમની સારી સગરડ કરામા આરી છે કેળવણીનો પ્રચાર સારો છે નાનર કામ મુનતા, સાદાઇ, પડેરવેશ વગેરેમા આગળ પડતા માનમ પડે છે અહીંથી સડકમાર્ગે અનવેષ્ટ જઈ શકાય છે અને મોટર બસો દોડે છે

અહીંના તાનક કપાળ સાણુનું જગી કાળ્યાનું છે

અલવર્ધ

કોચીન સંસ્થાનનું હરાખાવાનું આ રક્ષણ છે એ નાકુનમથી શેરનું જતી રેલવે સડક પર આવેનું છે સડક રૂટે એ બાર માઇન થાય છે અહીંની વસતી પર હજારની નેખાપછ અને ગોગી રાખ્યા

હિન્દુઓની હોય એમ જણાય કે સવાળ છત્રી હવાઈ વાડીઓમાં છ અંદીના દસપાળી વખણાય છે, અને ઉનાગામાં કોચીન મધ્યાનનો શ્રીનંત વગ અંદી આસી રહે છે જમના વગેરે જાહેથી મળી શકે છે

અમરાઈની નદી પહોળી છે અને તેમાં જારે માસ મરપૂર પાણી વહેતું રહે છે એના સિતોળ્લ પાણીમાં આન કરવાથી રુચિ પ્રદિપ્ત થાય છે એવું કહેવામાં આવે છે

કોચીન શહેરને પૂર પાડવામાં આવતું પાણી અહીંથી જ નગ દ્વારા લઈ લવામાં આવે છે

ત્રિચુર

પગથુ વડે એમ્બીસનાર પૃથ્વીને નક્ષત્રી મરનાર વિષ્ણુના છટા અવતાર ગણાતા પરદુરામે વસાવેલી કહેવાતી આ નગરી એમના કુનમથી શોરાનુર જતી રેનવે લાઇન પર આવેલ છે કોચીન સરકારની એ જૂની રાજધાની પિતાનીશ હજારની વસતીવાળા છે અને વસતીનો મોટો ભાગ હિન્દુઓનો છે મહેરબાની સ્વચ્છતાના આકર્ષણથી મોટું મંદિર આવેતું છે અને એની પૂર્વ પશ્ચિમ તથા ઉત્તર દક્ષિણ એમ ચારે દિશાઓમાં ચાર પ્રવેશદ્વારો મૂકેલા છે પ્રત્યેક વર્ષ યાનાથે અનેક યાત્રાળુઓ આ શહેરની મુલાકાતે આવે છે

શહેરની બાવણી સારી છે ચારે તરફ નાગિયેળી, સોપારી આદિ વૃક્ષોની વાડીઓની ઘન આવરી છે આ ઉપરાંત રાજમહેલો, રાજનું અભિયંત્ર સેન્ટ થામસ મનેજ, ગવર્નમેન્ટ ટ્રેઇનિંગ કોલેજ, ગવર્નમેન્ટ ટ્રેઇનિંગ સ્કૂલ દવાખાનું, સુવાવખાનું, માડાની ઇસ્પીતાન અને મ્યુનિસિપલ ઓફિસ આદિ રાજના તેમ જ જાહેર સરકારના મુલ મકાનો બાવેલા છે સમ્રાટશાનમાં વિવિધ પ્રકારના નાગ, નાગલ્ય અને ઝેરી સર્પો સમ્રાજવામાં આવ્યા છે ચારસો એકર જમીન પર વિગ્તરતુ સરમરી પેન્ડેશન (ખેતીવાડી) જોવા લાયક છે

ગુરુવાયર અહીંયાં વીસ માઇન થય છે અંગ્રી મોટરમસો દ્વારા ત્યાં જવાય છે મોપાંગની બનાવટો સારી બનતી હોવાથી એનો ઉલોગ

સારો ચાલે છે સૂતર જાતવાની અને વણુવાની મિલ પશુ છે મેગલોરી નળિયા જનાવનામા પશુ આવે છે

શોરાનુર

આ એક રેનવે જ કચન છે અહીં ચાથી રેલવેનો એક ફોટો ઝેરનાકુનમ તરફ અને મુખ્ય લાઇન ખીંચ જાણુ જનાકપેટ અને ખીંચ લાઇન મેગલોર પૂર્વ ત જાય છે

કલિકટ

સુરેપાસીઓએ જ્યાં પહેલા જ પગના માળ્યા હતા એ રથળ આ કલિકટ શહેર જલારપેટથી મેગલોર જતી મુખ્ય રેલવે સડકપર મનગાર કિનારે અરખી સમુદ્ર પર આવેલુ છે એક લાખ જનનસ્તાનાળા આ શહેરનો મલગારના બધા જઈરો કગતા આપાત-નિકાસ રોજગાર વિશેષ હતા કાઠાપર મે લામા પુરતા જાધેના છે મદ્રાસ હયાકનો સમગ્ર કિનારો એક કે જે કુદરતી બારા સિનાય તન ખુદનો છે, એવો સમુદ્રકિનારે આવેના મોટા જઈરો ઉપર માનની ચડ ઉતર માટે આવી રીતે પુગતા જાધેના હોય છે અહીંનો કિનારો પશુ રેતાળ છે એટલે રંગીમરો કાઠેથી પાચક માઇલ દૂર લગર નાખે છે કાઠા પર એક જીચી દીવાદાડી જાધેલી છે

શહેરનો ફેનાવો વિસ્તૃત છે જીમગમર, અને એકાં મે સડકો સિવાયના જીમ રરતાઓ સાકડા છે જથ્થામધ માવના વેપારીઓનો વસવાટ અને વખારો મુધા જઈની નજીકમા છે શહેરમા જીમ દરજ્જાની કે નેજ, પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક કેટલીક સ્કૂલો તથા મૂન એક્ આર્ટસ એમ કેળવણીની અને સરથાઓની સગવડ છે શહે રની નજીક એક ખાડી પર પુન માધીન એરી ગો નજી કરનામા આવી છે કે ઉપરથી આગગાડી ર/ને નીચેથી લોકોની આન જથ્થા કરે કે

અહીંમા જ પહેલ વહેના સને ૧૪૮૬ની માનમા કેવિનદમ નામનો એક પોર્ટુગિઝ જિતયો દનો એ પછી સો ૧૪૯૮ની ૨૦મી મેના રોજ વારકોડિગામા કેટલાક પોર્ટુગિઝ લોકોની સાથે અદી

જિતયો હતો ત્યાના રાગ્નએ જ વાસ્કોડિગામાનો સત્કાર કર્યો હતો, અને કોમી ગ્યાપમાને એને જમીન આપી હતી વાસ્કોડિગામાએ અહીં પહેલ વહેલી સને ૧૫૦૨મા પોર્ટુગિઝની કોમી ગ્યાપી હતી, મોપવા ઓએ એ કોમી તોડી નાખી હતી ૫મી અને ૧૬૧૬મા અંગ્રેજોએ કનિડટમા કોમી ગ્યાપી હતી સને ૧૭૮૨મા આ પ્રદેશ અંગ્રેજ સરકારના હાથમા આવ્યો હતો.

વાસ્કોડિગામા ને ગજમહેનમા સત્કાર કરવામા આવ્યો હતો એની નિશાનીઓ હજુ પણ વિદ્યમાન છે એ મહેનના બે સ્તંભો હજુ એ બેના નજરે પડે છે, આ પ્રદેશનુ પુરાણ નામ કેવલ ૭ અને રાજધાનીનુ નામ મનમાગી બારામા કોનીકો છે

અહીંયા જૂનો ઝામોરિનનો ગજમહેન, પ્રાચીન જૈનમંદિર ૧૨૬૬નુ મંદિર, રોમનકેથોલિક કેથેડ્રલ ઓ જૂનુ જર્મન મેમન મિશનનુ અર્થ જેવા જેવા છે

અહીંના ઉદ્યોગમા ઇત્રીઓનું કારખાનુ, માથુનુ કારખાનુ, મહાકાક મોર્ન વગેરે હોટ્રીયગી મનારવાની મિન, વાકડા વડેગવાની મિન, વિનાયતી નગિયા બનારવાની ફ્લટરી, નખાટ, રંગા વગેરે શુભ્ય છે અહીંથી નારિયેળ, કોપરા કોપરન, મરી. સુ, માયાની બનાવટો, લાકડુ, ૧૮ વિનાયતી નગિયા તથા ચાહ વગેરે મોટા પ્રમાણમા નિકાસ કરવામા આવે છે અહીંથી મહિમ્ન, ઉટાકામડ આદિ સ્થળોએ મોટાગમો જાય છે

કાંનાનુર

બલારપેટ મેગલાન રેલવે લાઇન પર મલગાર કાંઠે અરબી સમુદ્ર ઉપર આવેન આ ૨૪૦૦૦ ની વસ્તીવાળુ એક ઉદ્યોગી સદર છે અને મુખ્યમાન વસ્તીનુ પ્રમાણ મોટુ છે તદેગનો વમરાટ ગીચ અને રસ્તા માફક છે બ્યારે જાવણી કેપનો વમાવટ ખુનનો અને રસ્તા પડોગા છે અને સમુદ્ર બાજુ આવેન છે

કામ ૫૦ જૂનો કિસ્તો છે ઓ તેના પર દીવાદાડી ગાધેરી ને

કિલ્લાના ફરતી ખાઈ જોડી છે અને પામે જ દેશી લસકડની ખરાકો
ખાવેલી એ આગમોટ કિનારાથી તથેક માઈ. છેટે જિબી રહે છે
અને માન વગેરેની લાનજ પડાઉ દ્વારા થાન છે અહીં પુતો ખાધેનો
નથી

શિલા કાંઠે 'સી સાઈડ' અને 'વેસ્ટ કનીફ' નામના બે હોટલો
આવેના છે જાનથી-કેમ્પમા પણ લોજીંગ જોડિંગ, હોટલો એશન
પામે આવેના છે

અહીંયા વજાટકામ સારુ અને સારા પ્રમાણમા થાન છે મેન્દલ
જેન કેમ્પથી તથેક માઈન પર આવેની છે અહીંયાથી ડુર્ગ રસ્તે
મલિસુર તરફ ગોટર મસો જાય છે

અહીંયા એક સિવિંગ મિન પણ છે •

મેંગલોર

ગદાસ છવાકામા નિષ્ણુ કાનરા જિલ્લાનુ આ મુખન મથક જનાર
રેલ-મેંગલોર રેનવે નાઈનનુ ટર્મિનમ રોગન છે અરબી સમદ્રના
મન હાર કાંઠે આવેનુ છે અને એની તસની આશરે ૬૭૦૦૦ની છે
રેનવે લાઈન કસાગોડ રોશન પરીથી કેંઠ મેંગલોર પર્યંત લગભગ
૨૮ માઈન સમુદ્ર કિનારે કિનારે જતી હોવાથી આસપાસનુ દશ્ય
ખૂબ ગોલક અને મનોરજન નામે છે રોગન પર ગિટાવર્ગી ગ વમ
અને શકેરમા રહેના ખાવા માટે હોટલની સારી સમવડ છે

શકેર જીમી ખુત્તી જગીન પર મકાનોથી ખીઓખીય વસાયેનુ
છે અને નારિયેળીની એ તગ્ધ આવેલી ધગથી ખૂબ જ રમણીય
લાગે છે

મેંગલોરનો ઇતિહાસ જવનના મનાવેથી રસમસતો છે એ
વખતે એ નિન્યનમરના રાજ્યઓના હાયમા હતુ અને પાછળથી
પોર્ટુગિઝોના કાળમા આન્યુ હતુ થોડો કાળ વળી મલિસુરના
તે રચની અને ટિપુસુનતાનના અધિકાર નીચે આન્યુ હતુ શ્રી રમમ
પટમ પડયા પછી એ બ્રિટિશ રાજ્યમા ભગી ગયુ છે, અહીંયા

ખ્રિસ્તી પાદરીઓનો પ્રચુર પ્રચાર હોવાથી વટલેલાં ખ્રિસ્તીઓની સંખ્યા સારા પ્રમાણમાં નજરે પડે છે અને એનો ખ્યાલ નાનાતના દિવસોમાં શહેર બહાર આવેલા મોટા મેદાનમાં ઊજવવામાં આવતા દેતસવ પ્રસંગે એકત્ર થતી માનવમેદની ઉપરથી જ આવી શકે છે.

દરિયા કાઠો રેતાળ હોઈ સ્ટીમર દૂર ઊભી રહે છે અને માલની લાવ જ મહવાઓ દ્વારા ત્યાં આગળ બાંધેલાં પુસ્તા પરથી કરવામાં આવે છે, જરૂયાખંધ માલનો વેપાર અહીં જ થતો હોઈને વેપારી વર્ગનો વસવાટ અને માત્રો ભરવાની વખારો મોટે ભાગે આ ભાગમાં જ આવેલ છે. નિકામમાં નારિયેળ, મરી, કાચુ, કોફી, સુખડતુ તેલ, વિલાયતી નળિયા, અરીસાં, ચિકાખાર્ધ, નાગકેસર વગેરે કરિયાણું, વસાણું, તેળનો છે. જેના જેવાં સ્થળોમાં હોમિયોપેથિક હોસ્પિટલ, સેન્ટ એસોસિયેશનો ચેપલ-ટ્રેવલ અને ફર્ટ ંડ ગવર્નમેન્ટ કૉલેજ વગેરે છે. વિલાયતી નળિયાં બનાવવાનો ઉદ્યોગ જેસેલ મિશનની દેખ-રેખ તળે ઓમણીસમી સદીના પ્રારંભથી શરૂ થયેલ છે.

કનારા જિલ્લા તથા કુર્મ પ્રદેશમાં હિંદી પહાડો અને ખાડીઓ આવેલ છે એટલે રેલવે સમવડ નથી અને તેથી દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં જવા આવવાને મોટર સર્વિસનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. અહીંયાંથી સ્થાવ્રિના થેગ જંગલો અને હિંદી પાટોમાંથી સર્પાકારે પસાર થતી કુર્ગના પાવનખત મરકાર થઇને મહિસુર તરફ તથા ચારમારી ઘાટ ઓળંગીને ચિકમેંગેયુક થતી સિમોગા કિંવા ઓયુંમે ઘાટ પર થઇને તીર્થહાલી થતી સિમોગા તરફ તેમજ કરકલા, સુડમર (મુડિગિડસ), ઉડપી થઇને સિમોગા તરફ દરરોજ નિયમિત સમયે મોટરગસો આવ જ કરતી રહે છે.

કનારા જિલ્લાની મુખ્ય બાપા કાનડી છે અને સમુદ્ર પાસે આવેલાં મુલકમાં કોંકણી બાપા પણ જોડે જોડે બોલાય છે. દેવરઅલીએ સને ૧૭૬૦માં પહેલવહેલું મેંગલોર લીધું હતું પણ ૧૭૬૮માં અંગ્રેજોએ તેની પામેથી ચૂંટવી લીધું હતું, પાછું છોડી દીધું હતું ફરીને ૧૭૬૧

માં અંગેએએ લાઇ લીધું હતું, એટલે સને ૧૭૮૩ ટિપુ મુલ્કનાને શહેર પર ઘેરા લાવ્યો અને એક વર્ષ વર્ષત અંગેએએ એનો બહાદુરીથી બચાવ કર્યો હતો. આખરે ટિપુ શરણે ગયો પણ શરણે ચતા પહેલાં તેણે કિલ્લાનો નાશ કરી નાખ્યો હતો. શ્રી રંગમપટ્ટમ પડયાં પછી સને ૧૭૮૬માં એ પાધુ અંગેએએના હાથમાં આવેલ છે.

અહીંયાં મેંગલોરથી મનોહર મંદિર આવેલું છે. - કહેવાય છે કે આ દેવીના નામ ઉપરથી જ આ શહેરનું નામ મેંગલોર પડ્યું છે.

કરકલા

મેંગલોરથી આશરે ચોતીસ માઇલ પર દક્ષિણ કનારા જિલ્લામાં આવેલું આ એક નાનું ગામ છે. અહીંની મુખ્ય બાષા કાનડી છે. મેંગલોરથી અહીંયાં મોટરબસ દ્વારા અચાપ છે.

અહીં જૈનોના કેટલાંક મંદિરો આવેલાં છે અને એ ચારસો વર્ષના પ્રાચીન હોય છે. આ ઉપરાંત એક ખડક ઉપર એક જ પત્થરમાંથી કોરી મહેસી જપ હૂં ગંગી મોમતેશ્વર (નાહુનસી) ની ખડી મૂર્તિ આકાશ સાથે વાતો કરતી જોવાયેલી છે અને ઘણે દૂરથી નજર પડે છે. આ મૂર્તિ પ્રાચીન સિંધકળા અને કારીગીરીનો અચ્છો અનુભવ કરાવે છે.

મુડભદ્ર

મેંગલોરથી આશરે તેર માઇલ પર દક્ષિણ કનારા જિલ્લામાં આવેલું નાનું ગામ છે અને લોકો કાનડી બાષા બોલે છે. મેંગલોરથી મોટરબસ અહીં સુધી આવે જાય છે.

અહીંયાં જૈનોના વસિંદ નાના મોટાં પ્રાચીન મંદિરો આવેલા છે. આ પૈકી એક મંદિર ઘણું મોટું અને આખા પત્થરનું હોઇ ચાંબલા, બાલો તેમજ દાવાલો વગેરેમાં વાપરેલાં અને એક જીભ પર જંગમ ચંદાવીને મોઢવેલા અતિ લાંબા તથા ઘણા જ પહેલાં અને જડા પત્થરો પરની સિંધકળા અને કારીગીરી ઉપરાંત પ્રાચીન ઇગ્નેરી કળાનો

અન્યમ અનુભવ કરાવે છે જેન ગ્રામીનો માં પણ આવેલો છે અને જેન પાઠશાળા પણ અહીંયા ચલાવાય છે પામે જ જેન યાત્રાગુઓ માટે ધર્મશાળા બાંધેલી છે

મોડુ મંદિર ચારસો વર્ષનું પ્રાચીન છે એનો ગભાર, પ્રવેશ દ્વારથી મહુ છેટે આવેનો છે તો પણ મન પ્રતિમાની સ્થાપના તેમા એવી રીતે કરવામા આવેલા છે કે સડક પર જતા વટેમાર્ગીઓ પણ એના દર્શન કરી શકે તે આ મંદિરના ખજાનામા હંગેક પ્રમારના રત્નોની નાની નાની મૂર્તિઓ છે, અને વીસ રૂપિયા લાગે ભરનારને ખતા વવામા આવે છે આવા પ્રસંગે અહીંની જેન વસતી અને મંદિરના દુરંદીઓ એકત્ર મળે છે અને પ્રવેશદ્વાર બંધ કરી દેવામા આવે છે

પ્રથમ ખજાનચી એક એક મૂર્તિ ચેતવેના દીવા સામે ધરીને ખતાવે છે અને પછી સિંહામન વચ્ચે સ્ફટિકની મોટી મૂર્તિ અને આગુ આગુ તથા નીચે જુદા જુદા રત્નોની પ્રતિમાઓ ગોઠવે છે અને દ્વાર પર તેમ જ સિંહાસનની ચારે માળુ દીવાઓ ચેતવીને ખતાવે છે આ વખતનુ દશ્ય ખરેખર આહલાભનક છે અને કેટલાક ભાવિકો વૃત્ત કરવા મંડી જાય છે

ઊડપી

મેગનોગથી સાડત્રીસ માઈન દૂર અરખી સમુદ્ર પર આવેનુ આ કાનગા જિલ્લાનુ આશરે વીસેક હમરની વસતીવાળુ શહેર છે મેગનો રથી અહીં આવ જવ કરે છે વચ્ચે આવતો એક ઘાટ ઊતરતા આસપાસનો દેખાવ પરોઢિયે બહુ જ રમખીય લાગે છે અહીંયાં માધવાચાર્યનો મહ અને એક મોડુ મંદિર આવેનુ છે મંદિરમા રાજ પ્રભાતે મહાપૂજા કરવામા આવે છે ધોતિસા સિવાયના અન્ય વસ્ત્રો અંગ પરથી ઊતારી નાખીને પુરુષ વર્ગને એમા પ્રવેશ કરવા દેવામા આવે છે

અહીં કાનડો તેમજ ઠેણી બાપા બોવાય છે શહેર નારિયેળો સોપારી, આખાઓ વગેરે ઘાટા જુદો વચ્ચે વસાયેલુ અને વસવાટ છટે

તથા વાડીઓમાં આવેલા મકાનોનો મોટો ભાગ લાલ રંગનો હોઈ ખૂબ જ સુંદર લાગે છે.

વિલાયતી નળિયાંનું અહીંયાં કારખાનું છે. અહીંનું ખાંડનું કારખાનું હમણાં બંધ પડેલું છે.

મરકારા

કુર્મગ્રાંતની રાજધાનીનું આ શહેર સહ્યાદ્રિ પર્વતની ટોચ પરની સપાટ જમીન પર વસેલું છે અને એની વસતી મુમારે આઠ લાખની ગણાય છે. આરે તરફ હરિયાણા કુંગરાઓ તથા ખાલ્સા દરિયાગર થતી હોવાથી સ્થિતિસૌન્દર્ય ખૂબ રમણીય લાગે છે. પ્રદેશ કોડા હોઈ કોડા અંગપર ઉજળા માવૂમ પડે છે. સ્વર્ગ બદન પર લાગેા જામે પહેર છે અથવા માથા પર મોટા રમાલ બાંધે છે.

અહીંયા પત્થરનો બાંધેલો કિલ્લો છે અને તેની આજુબાજુ ખાઈ છે. કિલ્લાની અંદર રાજાનો મહેલ છે, તેમજ અંગ્રેજોનું હથિયારખાનું છે. કિલ્લાની પૂર્વ તરફના દરવાજા પાસે કમિશનરની ડાકી અને સરકારી કચેરીઓ છે. અહીંયા રામેશ્વરનું મંદિર બહુ જ સુંદર છે. મંદિર પાસે એક જાંચા કોટની અંદર દોહાતીર, રાજેન્દ્ર વગેરેની સમાધીઓ છે, અને ત્યાં ધૂપદીપ થાય છે. અને ૧૮૮૪ની સાલમાં કુર્મના રાજા જોડે લડાઈ થઈ હતી અને અંગ્રેજોએ મરકારાના રાજાને પદબદ્ધ કરી આપેા એ કુર્મદેશ સહ લીધા હતા, અને રાજાને કાશીમાં નજરેકે રાખેા હતા.

મેંગલોરથી મોટરબસ ઉપડાને પ્રથમ જટવલ ગામે આવે છે. અને પછી નેત્રવતી નદા પર જાવેલો લાંબો પુલ પસાર કરી પુલુર ગામે થઈ મરકારા આવે છે. સડક કુંગરાજ હોઈ મોટરબસ ઘાટા પરથી આડા અવળાં વલ્લેા લેતી જતી હોવાથી મુસાફરોને બહુ ગમત પડે છે. મોટરબસ ડેક મલિસુર સુધી જાય છે. મલિસુર મેંગલોરથી દોઢસો માઈલ થાય છે. વચ્ચે દુનસુર જાય આવે છે. કાવેરી નદીનું

હિંદુ પર્યટન

માં છે. ત્યાં મરકારાથી જવાપ છે અને ત્યાં જવા માટે ટુરીંગ-
કારો મળી શકે છે.

ડોરીનું વાવેતર અહીં પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય છે.

ઉટાકામંડ

દક્ષિણ હિન્દુનું મથદ્દર હવાખાવાનું સ્થળ ઉટાકામંડ હિંદુ જાટી
મદ્રાસ ઇલાકામાં નિલગિરિ પર્વત ઉપર ૭૦૦ ફૂટ ઊંચું આવેલું છે.
આ સ્થળને પાશ્ચિમાત્મ પ્રવાસીઓ 'કવીન ઓફ હીલરોશન્સ' એટલે કે
ગિગિનગરની રાણીના ઉપનામે ધિરદાવે છે. મદ્રાસ ઇલાકાનો ગવર્નર
ઉનાળામાં અહીંયાં આવીને રહે છે. સાઉથ ઇન્ડિયા રેલવેના મેટ્રોપોલીટન
રોડનથી શરૂ થતી સાંકડા માપની નિલગિરિ માઉન્ટ રેલવેનું આ ઊંચામાં
ઊંચું અને છેવટનું સ્ટેશન ટર્મિનસ છે, મહિસુર તથા કલિકટથી
મોટરબસો પણ અહીં આવગમવ કરે છે. આ ખુશકીમાર્ગ તેમજ
રેલમાર્ગ સુષ્ટિસૌન્દર્યથી ભરચક છે.

નિલગિરિ પર્વતની વનશ્રી મલખારની વનરાજીની તુલનામાં અનેરી
છે, એના ગગનચુમ્બી પહાડો અને ઊંચા ઊંચા ધારો, ખીણોખીણ
વનચગીથી ભરપૂર ખીણોમાં થઇને સપોકારે-જીંચી ચડતી જતી સડકો
તથા પહાડો પરથી ઝરમર વહેતા ઝરણાંઓ સુષ્ટિસૌન્દર્યમાં વધારો
કરે છે; અને કલિકટથી મોટર દ્વારા જતાં અતિ મનોહર માનૂમ પડે
છે. આ જ પ્રમાણે ઉટાકામંડથી મેટ્રોપોલીટન તરફ રેલમાર્ગે જતાં નાના-
વિષદ સ્થાનો ભરચક ઊંચા પહાડો વચ્ચેથી તથા બોગદામાંથી અને
પુષ્કો પરથી વાંઘાં ચૂકા વલણો લેતી ત્રણપાટાની રેલવે સાઇન (વચ્ચે
પાંચે એક માટે રાખેલ છે) પર ધીમે ધીમે સરતી જતી આગગાડી
તથા પહાડોમાંથી પડનાં દ્રાવ્ય અને ખીણોમાંથી ખગખગ કરતાં વહેતાં
ઝરણાંઓના અનોખા દરશો નિલાળીને મુસાફરો ચકિત થઇ જાય છે.

સડેરનો વસવાટ એ તરફ આવેલી ટેકરીઓ અને એની વચ્ચે,
સપાટ જમીન ઉપર છે. ટેકરીઓ પર રાત્ર-મહારાત્ર; અમસદારો
અને શ્રોમંત વર્ગના આલીશાન જંગલોમાં ગાંધિયા છે. વચ્ચેની સપાટ

ઉટાકામડ જતા

જમીન પર રોશન, તળાવ ઘોડાદોડનું વિશાળ મેદાન, મારકેટ, બજાર, સ્થાનિક વેપારીઓના મકાનો, તથા દુકાનો, બેટેનીકલ ગાર્ડન અને ગવર્નમેંતો બંગલો વગેરે આવેલાં છે. વસતી પંદર હજારની લેખાય છે. પામ, સિલ્વરરોપ, સુકિલીમ્સ, ડેમ્ડર વગેરેના બિંચા તૃક્ષોની ઘટાથી રચણ બહુ રમણીય અને હવા શીતળ માલુમ પડે છે. વર્ષા ઋતુમાં અહીંયાં વરસાદ ફક્ત ૪૫ થી ૫૦ ઇંચ પડે છે. ડિસેમ્બર અને જાન્યુઆરીમાં પરોઢિયે ઠાંડ વેળા હિમ પડતું હોવાથી ઠંડી પુખ્ત પડે છે. જાનાળામાં આ રચણ મુસાફરોથી બરચક થઇ જાય છે. શાકાહારી મુસાફરો માટે રોશનથી થોડે છેટે લોછંગ બોર્ડિંગ હાઉસો આવેલાં છે.

અહીંયાં ખાસ જોવા લાયક સ્થળોમાં બોટા નિકલ ગાર્ડન, ડોડા બેટાનું શિખર અને પાપકારા ઘોઘ છે. કલ્કત રોડ નામની સડક પર લોધપુરના રાજાના આલીશાન બંગલો અને ફર્નહોલ પર નિઝામ, મહિમુદ તથા વડોદરાના રાજાઓના સુશોભિત બંગલાઓ આવેલાં છે. આ ઉપરાંત જોહ, હોરપીતાલ, લાઇબ્રેરી, કલ્કત, મોટી શોપો, હોટલો વગેરે છે. હિટાકામંડમાં આ, કાફી, સિંકોના (કાલીનાઇન)નાં વાવેતર મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. ચાનું વાવેતર ખાસ કરીને પહાડોના ઢોળાણ પડે કરંવામાં આવે છે અને એના છોડો બે થી ત્રણ ફૂટ ઊંચા થાય છે. એ છોડ દરથી નાના યુક્તાગના રોપા જેવા લાગે છે. ઠાફીના છોડો માથોડાથી પથ્થુ ઝીંચા થાય છે અને તેના પર ફળો આવે છે. આના રોપાને મથાળે આવતાં કુમળા પત્તાઓ ચૂંટી લેવામાં આવે છે અને એકસ વિધિ કરીને દલકાડી ઊંચી આ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

બોટનિકલ ગાર્ડનમાં અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો, છોડો અને પુષ્પ રોપાઓ ઉછેરવામાં આવેલાં છે અને બાગ અતિ સુંદર અને મનોહર લોહ તથા વિવિધ પાંખડીઓ અને અનેકવિધ રંગના પુષ્પ રોપાઓનું સંપ્રદરશાન અવરજવ જોવા લાયક છે. ડોડાબેટાના શિખરની ઊંચાઈ

- દરિયાની સપાળીથી ૮૭૬૦ ફૂટની છે. ત્યાં પશ્ચિમમાં ૬ કોણી ૬ દુરિંગકાર હાલ જલ સકાય છે કારમાં જતાં એકાદ માહવ પને ચાલતું પડે છે. અહીંનું વાનાવરણ શાન અને અતિ સ્વચ્છ હોવાથી શિખર પરથી નિઃશ્વિગ્નિના સફળ પ્રેશ અને કોઈઅદુર પર્વત દૂર દૂરના અતિ સુંદર અને મનોહર દરયો નિદાગી સકાય છે

પાપકારા ધોધ બિટીથી પંદર માઈલ પર આવેલો છે અને ત્યાં બસ તથા દુરિંગકાર હાલ જવાય છે. એ ધોધ બે કુંગમે વચ્ચેથી રવી નીચ ખીજુમા પડે છે અને ત્યાંથી પાછપ દ્વારા ૩૩૦૦ ફૂટ નીચે પાણી બહ જઈને તેના જોડથી બને ગતિમાન કરી વીજળી ઉત્પન્ન કરવામા આવે. આ બધું નિદાળવા માટે આશરે બે માઈલ પશ્ચિમમાં ખીજુમા નીચે બિતરણ પડે છે અને ત્યાં એક ખૂનતો પુન આવેલા છે. ખીજુમાથી મોટરરોડ પામ આવના સખત ચડાન ચડવો પડે છે એટલે વડેલી સનાર મગ્ગ પડે છે.

કડાના કુનરા પર ટોડા નામની એક જગની ગત વમે છે. તેઓ માઠા બાજે નમ અવરથામા ગ્ડેના કોઈ વસતીથી બહુ ઊંટે, કુનરાઓની ગખોલોમા ૬ ખૂપડા ગાધો રહે છે. એ લોડોનુ નૃત્ય કુનરા ઉત્પન્ન કરે છે અને કોતુકપ્રિય પ્રવાળીઓ એવો પ્રમગ સાધના જેવા જવાને પ્રેરાય છે. અને ગમ્મત મેળવે છે.

અહોવા દ્રાક્ષ, નારંગી, રાસગરી, સ્ટ્રોબેરી વમેરે ફૂટ તથા યુકિ લોખ્મનુ અક-નિનગિરિ તેમ તેમજ આ મોટા પ્રમાણમા તૈયાર કરવામા આવે છે અને બિટી તથા કુનરામા એ માટે કારખાનાઓ ખોલવામા આવેલા છે

કુનૂર ✓

બિટાથી અગિયાર માઈલ પર નિવગિરિ માઉન્ટ રેલવે લાઇન પર વેલિગ્ડન રેલ્વેન પછી આવે છે. ત્યાં બસ પછુ જાય છે ગામ ચડ બિતર ટેકરાઓ પર વમેનુ છે અને ઉપરની બીડી પર દુકાનો વમેરે આવેલા છે ત્યાંથી થોડે ઊંટે જાડેર ગામ અને હડકાનો છવાજ કરવાતુ ખાણ

પેરચેર ઇન્સ્ટીટ્યુટ આવેલાં છે. અહીં પણ મુકિલીપ્સનું અર્ક-નિલગિરિનું તેમ જ તૈયાર કરવાના કારખાના છે.

ડારવીનનોડ અને લેડીવિલિંગ્ડન સીટ પરથી દૂર દૂરનાં રમણીય દેખાવો જોઈ શકાય છે. વિલિંગ્ડન રોશન એક માઇલના છેડા પર આવેલું છે અને ત્યાં ઘરકરી ખરાડો તથા ઘાંગોળાનું જંગી કારખાનું છે.

કોઈમ્બટુર ✓

મદ્રાસ પ્રધાકાના કોઈમ્બટુર જિલ્લાનું આ મુખ્ય અને બહુ ઉદ્યોગી શહેર હોઈ દક્ષિણ હિન્દનું માન્ચેસ્ટર લેખાય છે. વસતી મુમારે ૬૫૦૦૦ ની છે. જાધારપેટથી મેંગલોર તરફ જતી મુખ્ય રેલવે લાઇન પર આવેલાં પોડગુર જંકશનથી મેટ્રોપોલીટન બાજુ જતાં રેલવે ફાટા ઉપર આવેલું છે. રોશન પર હિન્દુ રિફ્રેશમેન્ટ અને રિટાયરીંગમની સમગ્ર હોલો ઉપરાંત શહેરમાં રહેવા ખાવાની સોજવાળા હોજીંગ બોર્ડિંગ હોટલોની પણ વૈવિધ્ય છે. નિલગિરિ પહાડ નજીકમાં જ હોવાથી હવા ઠંડકવાળી અને તન્દુરસ્તી માટે સારી ગણાય છે.

અહીંયાં કપાસ પીતવાના, સૂતર કાંતવાના તથા વણવાનાં ૩૩ કારખાના આવેલા છે અને હજારો અમજીનીઓ બહારથી અત્રે વસવાટ ફરીને રોજી મેળવે છે. શહેરની સડકો તેમનાથી આખો ૫ દિવસ બરચક માલમ પડે છે. જોવા લાયક રથજોગાં ગવર્નમેન્ટ એમ્પ્રિક્સચરસ હાલેજ, ફોરેસ્ટ હાલેજ, જણ માઇલ પર આવેલું પેરનું પ્રાચીન નટરાજનું મંદિર વગેરે છે. આ મંદિર નાયકોના રાજ્યકાળ દરમિયાન બાંધેલું છે આખું ૫ મંદિર પથરનું હોઈ પ્રાચિન કારીગરીના નમૂના ૩૫ છે. વેલીયાન ગિરિની ટેકરીઓ માઉન્ટ કૈલાસ તરીકે ઓળખાય છે અને તેની પામે મહામાલાઈની ટેકરીઓ વગેરે છે.

. ૬. ૫૫૫૫૫માં જતીના સેલા-સાડીઓ વગેરે તૈયાર કરવામાં આવે છે.

પોડાનુર

જાલરપેટ મેંગલોર રેલવે લાઇન પર જંકશન સ્ટેશન છે; અહીંથી એક ફાંટો મેટપુલિયમ તરફ જાય છે અને બીજો ફાંટો મદ્રાસથી ત્રિવેન્દ્રમ જતી મુખ્ય રેલવે સડક પર આવેલા ડીડીમલ જંકશન સ્ટેશનને મળે છે.

ધરોહ

પોડાનુરથી જાલરપેટ તરફ જતી મુખ્ય રેલવે લાઇન પર જંકશન સ્ટેશન હોઇ એક ઊંચતું ઉલોગી શહેર છે. અહીંથી રેલવેનો એક ફાંટો ત્રિચિનાપલ્લી તરફ જાય છે. શહેર સ્ટેશનથી થોડાક ફાસલા પર કાવેરી નદીના દક્ષિણ કાંઠા પર વમેશુ છે. શહેરની નજીક એક નાનો પાર્ક-ગ્રામ છે અને તેમાં જનવરોનું જોવા જેવું સંગ્રહ સ્થાન છે. સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ પર જવા સાઠ રેલવે સડક નીચેથી બેગદો બાંધેલો છે. સ્ટેશન પર રિટાપરીંગ હાઇ અને રિફ્રેશમેન્ટ હાઇલી સારી સગવડ છે.

મેદુરડેમ

ધરોહથી ૩૮ માઇલ પર કુંગરાઓ વચ્ચે વસાયેલું છે. ત્યાં મોટર બસો જાય છે. વચ્ચે બવાની ગ્રામ આવે છે, અને ત્યાં આગળ ટેકરી પર બવાની માતાનું મંદિર બાંધેલું છે. ધરોહ, કાવેરી અને બવાની નદીના સંગમ પર આવેલું છે અને હાથવણાટની સેનરંજીઓ માટે 'જાણીતું' છે.

સેક્રમ જંકશન સ્ટેશનથી રેલવેનો એક ફાંટો મેદુરડેમ સ્ટેશન પર્યંત જાય છે, અને ત્યાંથી જંધ-ડેમ દોઢ માઇલ દૂર થાય છે. જન્મ આવવા માટે પાદનો મળી શકે છે. આ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં મોટામાં મોટો ડેમ-જંધ ઇજનેરી કામના ઉમદા નમૂના ૩૫ ફોટ જોવા લાયક છે.

આ જંધ બાંધીને કાવેરી નદીનાં ખાણીને અટકાવવામાં આવ્યું

છે. કાવેરીની ખીણમાં સુંદર હરિયાળી ટેકરીઓ વચ્ચે સાા ચોરસ માઇલ વિસ્તારમાં અખાત જેવડું મોટું તળાવ બની ગયું છે. બંધની લંબાઇ એક માઇલ તેના જિંડામાં જિંડા પાવાથી જિંબાઇ ૨૨૦ ફૂટ અને વધારેમાં વધારે પહોળાઇ ૧૭૨ ફૂટ છે; અને એનાં અણતર તથા કાંકરેટ કામનો સરવાળો સાડા પાંચ કરોડ ધનફૂટનો થતા બન્ય છે. આ બધામાંથી નહેરો કાઢીને ખેતીવાડીને પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે. નજીકદારા પાણી લઇ જઈ તેના જોસથી કારખાનું ગતિમાન કરીને વીજળી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે અને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના ઘણા શહેરોને પૂરી પાડવામાં આવે છે.

મેટુરના મુખ્ય કામોમાં તળાવમાંથી વધારાનું પાણી વહી જઈ શકે એ માટે જિઓ કરેલો સિમેન્ટ કાંકરેટનો પુલ જોનારાઓને આશ્ચર્ય-ચકિત કરી નાખે છે. આ પુલ સાઠ ફૂટના પ્રત્યેક એવાં મોળ ગરનાળાઓનો બાંધેલો છે અને તેના આગળના ભાગમાં વીજળીથી ઉધાડ-વાસ થાય એવા દરવાજાઓ ગોઠવેલાં છે. દરેક દરવાજાને સાઠ ફૂટ પહોળો અને વીસ ફૂટ જિઓ છે. આ દરવાજામાંથી એક સેકન્ડમાં ૪૫૬૦૦૦ ધન ફૂટ પાણી વહી જઈ શકે છે. કેમનાં બીજાં પહાડ્યાં પર નદીમાં મોટું પુર આવે એવી કટોકટીના પળોએ વધારાનું પાણી બહાર કાઢી શકાય તેવી વ્યવસ્થા કરેલી છે.

મેટુર શહેરની રચના અને સડકો અને જમીનની હોળ ગટર-ટ્રેનેજની વ્યવસ્થા સાગી કરેલી છે. શહેરને સ્વચ્છ પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે અને નજીકની માટે વીજળીની જતોઓ ગોઠવેલી છે. લોકોને હરવા ફરવા માટે ડેમ અને ખેતીવાડીને પાણી પૂરું પાડવા માટે કાઢેલી નહેર વચ્ચે ૩૫ એકર જમીન પર એક સુંદર પાર્ક બનાવેલ છે. ઉપરના ભાગમાંથી પાણીનો એક સુંદર પ્રવાહ વહેતો કરીને તેમ જ મધ્યોપમ્ય કારંને ગોઠવીને આગને ખૂબ આકર્ષક બનાવવામાં આવેલો છે.

સેલમ

મદ્રાસ પ્રેક્ષાકાના સેલમ જિલ્લાનું આ મુખ્ય શહેર જાવારપેટ મેગસોર ડેવલે લાઇન પર મેવોય અથવા ચારકંદ પદાડની ત્રણેડીમાં ફરતી નાની નાની ટેકરીઓ વચ્ચે એક સુંદર જગ્યા પર વસેલું છે. વસતી ૧૮૨૦૦૦ની અંકાય છે. અહીંની હવા સૂષી, નીચેમાં અને અમધાત છે.

સેલમ જી કશન ગેશનથી રેલવેનો એક કાંગે મેટુરડેમ ગેશન પધંત અને થીન્ને વિદ્યાચલમ જી કશન ચમ્પને ત્રિપુરમથી ત્રિચિનાપલ્લી તરફ જતી માકડા માપની રેલવે લાઇને મળે છે ગેશન પર રિંગ્મ ગી મ અને રિક્કેશમેન્ટ ડમ્સની માગી સગવડ છે.

અહીં થાથી મેવોય કે ચારકંદ પદાડ પર જવાય છે. ૨૭ માઇલની મહકપર મોટરબસ આવ જા કરે છે ગકેરની પામે લોખડની મોગી ખાણો છે, પણ અહીં કોનસા અને ચૂનાના પત્થરની સગવડતા નહીં હોવાના કારણે કાચી ધાતુમાંથી લો મડ તૈયાર કરવાનો ક્લોગ મોટા પાયા પર કરવો પરવડતો નથી.

આ શહેરમાં પોનાદનું કામ શરૂ થાય છે. હાથસાજો પર રેશમી કિનારીના વસ્ત્ર તથા ગેલરુ વગેરે મોટા પ્રમાણમાં બને છે. દોશી, હગડે તથા આગાની પેદાશ પણ સારી છે.

ચારકંદ

ચારકંદ અથવા મેવોયનો પદાડ મેનમથી ૨૭ માઇલ અને તેન જ કશન ગેશનથી વીસ માઇલ થાય છે, અને મોટરગમ આવ જાવ કરે છે આ પદાડ દરિયાની સપાટીથી ૪૬૦૦ ફૂટ ઊંચો અને વનરપતિથી બરચક છે. અહીંના હવામાન તાજગી આપનારા છે. સખન ચદાખુવાળા પાંગે ઉપરથી મર્ખોમટે કાટેથી અને એક ઉપર એક આદી આજી અ પેલી સડોઁ અન નજરે પડના જા દૂરના દમ્યો રમખીક માજુમ પર છે અને મુસાફરોનો થાક ઊતરી જાય મન પ્રદક્ષિન થાય છે.

પદાડ પર થાટી અટવી હોઇ આશરે જમો જંમલાઓ અને

મિશનરી રૂઢનનું મકાન માત્રમ પડે છે પાસે નજીકમાં જ એક નાનું ગામડું નમનું છે અસ્થિતાની દૃષ્ટિએ એ બહુજ મહુ ઠ વસતી ગુમાન ૨૫૦૦ ની છે બીજા પણુ સાઈક ગામડાઓ આ પહાડ પર આવેલા છે

અહીંયા કોક્ષની પેાશ સારા પ્રમાણમાં થાય છે હિનાળાના સખત તાપથી રક્ષણ મેળવના એ મનો ચીમત વગ એ સ્તુમા પહાડ પર આની રહે એ ચીજ વસ્તુઓ મોટે બાગે સેનમથી નાવવી પડે છે સડોઢા ઘાટા જગનમાંથી પસાર થતી હોવાથી પગપાદ આન નાશન બાનુ મળ પા ડ લેડી મીટ અન મેવેનની જાગી ટેમરી પરથી બહુ દૂરના દરયો જોઇ રકાય છે

અહીંનો નસવાટ જીગે અન ડોડારકનાનના કરતા અધિક શાત અને ખર્ચમાં સરતો પડે છે

કોલાર-સોનાની ખાણો

આ ગથળ મહિયુ રાજ્યમાં આવેન છે એમ. એસ એમ ન મદ્રાસ રેગનાર રેનવે નાળન પર આવેના મોરિંગે જ જગનથી જાનાની ખાણુ પથ ત આ માઇના રેનવેના એક કાટો કાટેનો છે આ કાટા પર કોરોમડન, ઉરગામ, એમ્પિયનરિક અને મારિડુપ્પમ એમ ચાર રેનવે મેલના છે જાનાધાર અી કોરોમડન, ઉરગામ અને નલ્દિગુ અમ્પિયનરિક નથા મારિડુપ્પમ એમ છ ખાણો છે અને તેમાંથી મોનાની ચગકતી રજકપોનાળા ચાર માઇન લખાઇના એક ન પાડકમાંથી માગીના દેક્ષઓ ખાગી કાઢવામાં આવે છે

મોનાના ગ્રજકણુ મિશ્રિત મોદી મટેલા ઢેક્ષોને અનેક યાત્રિક કિામાં ફીગી, ડીગી અને છળીને એમાળનામાં આવે છે એટલે મોનાના શુદ્ધ ગ્રજકણુ શાધાઇ ગય છે અને તેની લગગીઓ પાડવામાં આવે છે મૃદ્ધિની સોનાતી પેદાશના પ્રમાણમાં હિન્દુસ્તાનનું પ્રમાણ માન બે ટકા ડોઇ મોનું ઉત્પન્ન કરતા પ્રદેશોની સગખામણીમાં તેનું રથાન સત્તામ્ આને જ આ ઉલોગ હિન્દી નમજ યુરોપિયન

મળીને લગભગ ૨૫૦૦૦ માણસોને રોજ પૂરી પાડે છે.

આ ખાણો પૈકીની એકાદ બે ખાણો પાંચ હજાર ફૂટ કરતાં પણ વધારે ઊંડી ગયેલી છે અને તેના બંડારમાં જિતરવા સારુ પ્રથમ સુમારે ૨૫૦૦ ફૂટ જમીનની સપાટી હેઠળ સુધી લીફ્ટ વપરાય છે. ત્યાંથી ખીજ લીફ્ટ દ્વારા તેટલી જ જગ્યામાં-જેંડા કૂવા જેવા ખાડામાં જિતરવું પડે છે. અંદર વીજળીની બતીઓ અને કૃત્રિમ દવાની વ્યવસ્થા કરેલી છે, ખાણોની મુલાકાતે આવનારાં જોએ બંડારમાં જિગરીને નિરીક્ષણ માગના હોય છે તેમને જો ખાણમાં તુરતમાં જ ઠામું ચક્રમાત ન થયો હોય તો જ લીફ્ટમાં બેસાડી હેઠળ લંછ જવામાં આવે છે.

મદિસુર રાજ્યને આ ખાણોની ખોદવાની પરવાનગી આપવા બદલ દર વર્ષે સિતેર હજાર પૌંડ મળે છે. આ ઉપરાંત કાવેરી નદીના પાણીના ધોધમાંથી શિવ સમુદ્રમર્મ ઉત્પન્ન થતાં વીજળીના પાવર-હાઉસમાંથી સને ૧૯૦૨ ની સાલથી લેવામાં આવતા વીજળીના પ્રવાહ બદલ દર વર્ષે એક કિલોવોટ દીઠ બાર પૌંડ રાજ્યને આપવા પડે છે આ ખાણોમાં ૧૨૦૦૦ થી વધારે કિલોવોટ પાવર પ્રત્યેક વરસે ઉપયોગમાં લેવાય છે. આ રથજોએથી સોનું કાઢવાની તર્જવીજ પહેલાં પણ કરવામાં આવી હતી, પરંતુ ખાણોના ધજનેરે સંકેતવાળા મેસર્સ જોન ટેલર એન્ડ સન્સને સફળતા સાંપડી હતી, અને સને ૧૮૮૫માં મનદ મેળવી હતી. સનદ મેળવ્યા પછી વીસ વર્ષની અંદર તેમણે ૨,૧૭૩,૪૫૭ પૌંડની કિંમતનું ૬,૩૧,૧૧૬ ઓંસ મોનું કાઢ્યું હતું, સને ૧૯૧૪-૧૫ થી એ જુદું સોનું મોટે ભાગે મુળદની દેશાળને જ આપવામાં આવે છે.

ઠાતાર એ મદિસુર રાજ્યના એ જ નામના જિલ્લાનું ગામ છે, અને વસતી પંદર હજાર ઉપરાંતની છે. અહીંયાં જિલ્લાની કચેરીઓ, દેદરઅલીના બાપ કોદમદમદનો રોજને અને લરકરી મુકામ છે.

અહીંયાં રેશમના ટ્રીડાને ઉછેરવામાં આવે છે તેમજ કામળો સારી વણાય છે.

બેંગલોર

મહિસુર રાજ્યનું મુખ્ય મથક અને જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. મહિસુર રેલવેનું મોટું જંકશન છે અને અહીંથી રેલવે સડક જાલાર-પેટ જંકશન થઇ મદ્રાસ, મહિસુર, દુબળી, ચુટકલ અને નદિદ્વીપ તરફ જાય છે. વસતી સુમારે ૩,૫૦,૦૦૦ની છે; અને શહેર પચાસ ચોરસ માઇલમાં વિસ્તરેલું છે. અને શહેર તથા જાવણીમાં વહેંચા-યેલું છે.

આ શહેર હરિયાની સપાટીથી ત્રણ હજાર ફૂટ ઊંચાઈ વધારે જોવાઈએ આવેલું છે અને તન્દુરસ્તી માટે ઉત્તમ લેખાપ છે. શાંતોપણ ગરમી લગભગ ૭૬ ડીગ્રી અને વરસાદ એકંદરે ૩૬ ઇંચ પડે છે. જીવનનિર્વાહ પણ સરળતામાં ચાલી શકે છે, જેથી નિજી જીવનમાં હિંદી તેમજ યુરોપિયન અમલદારો અને મુસ્લિમોના ધર્મી કુટુંબો અહીંયાં કાયમનો વસવાટ કરી રહે છે અહીંયાંની ખરી મોસમ જુલાઈ મહિનાથી શરૂ થાય છે, ત્યારે હિન્દના જીલ્લા બાગમાંથી અનેક કુટુંબો અત્રે આવીને ઉનાળો પસાર કરે છે. ઘણા લોકોને ઉદાહરણના રૂપમાં અહીંના હવામાન સારા લાગે છે.

શહેરની અંદરની વસતી ગીચ અને રસ્તા સાંકડા છે. બહાર નવા વસાયેલાં ધરાં જેવાં કે બસવન શુડી, વિન્સેન્ટમપુરમ, મલેશ્વરમ, ગાંધીનગરમ તથા જાવણી અને તેના પર્ગ-તામ્કુટાલિન, રિચર્ડટાલિન, ફેક્ટરીટાલિનમાં વસવાટ મોકળો અને સડકો પહોળી છે તેમજ તેના પર વીજળીની બજારો દ્વારા રોશની મોકલેલ છે. વેપારના મુખ્ય મથકો શહેરમાં ચિકપેટ, દોડપેટ અને જાવણીમાં કેમરશીવલ જાગર છે. દરેક પ્રકારના વાહનો, હોસ્ટેલો અને ધર્મશાળાઓની સગવડ સારી છે. અને ઘણા રથો પર મારકેટો બાંધેલી હોવાથી દરેક ચીજ વસ્તુ સરળતાથી સાંપડી શકે છે. મહિસુર રાજ્યમાં લોકમાયા કાનડી હોવા છતાં હિન્દી તેમજ અંગ્રેજીનો પ્રચાર પણ સારા પ્રમાણમાં છે.

બહાર વસાયેલાં ધરાંઓમાં ખાનગી તથા જાહેર આસિનીના અનેક

મુંદર અને મનોહર મકાનો બાંધેલાં છે અને તેમાં મહિસુરના મહારાજાનો નવો મહેલ, રેસિડન્ટનો બંગલો, સરકારી ખાતાઓ, પોસ્ટ ઓફિસ, તાર ઓફિસ, કચેરીઓ, વિદ્યાર્થિઓ તથા મીટો ઓફ ઇન્ફાન્ટ્રી હોસપિટલ, સેન્ટ્રલ જેલ, ગવર્નમેન્ટ સેન્ટ્રલ કોલેજ આદિ સ્કૂલો, બેંકો, સિનેમાઘરો, અંગ્રેજી હોટલો વગેરે મકાનોનો સમાસ થાય છે. આ ઉપરાંત કબ્રના પાર્ક, લાલ બાગ, જૂનો કિલ્લો, ગવીગંધારેશ્વરનું શુદામંદિર, રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સ, રિઝર્વોયર (પાણીની ટાંકી), મ્યુઝિયમ, રેસીડેન્સ આદિ બેંચ લાયક અને હરવા ફરવાના સ્થળો આવેલા છે. ચિકિત્સામાં ભવ્ય હોન દેરામ્મર પણ છે.

કબ્રના પાર્ક વિવિધ પુષ્પાદિ છાંડો તેમજ વૃક્ષોથી સુશોભિત છે, અને તેનો ઘેરાવો ઘણો મોટો છે. મધ્યભાગમાં બેન્ડસ્ટેન્ડ બેસું કરેલું છે. ફરતા પથરના ગાંઠડા મોઢવી દીધા છે. હાઈકોર્ટ, સેપાક્રિ લાયબ્રેરી, મ્યુઝિયમ વગેરે આકર્ષણ મકાનો આ પાર્કમાં આવેલાં છે. મહિસુરના સ્વર્ગસ્થ મહારાજા સર ચામરાજેન્દ્ર, દિન્દના માછ શહેરશાહ અને શહેરશાહ જાનુ અને મી. કબ્રના સુંદર રમારકો બિંબા કરેલાં છે. અહવાડિયામાં એક દિવસ બેન્ડવાગનની બેગવાઈ રાખેલી છે. આ પાર્ક વચ્ચે આવેલા હોલ જૂના શહેર તથા કેટલાંક પરાં અને હાવણીને બેઠી માંખે છે.

લાલબાગ બસવંતશુદી પાસે આવેલો છે, અને તેમાં અનેક પ્રકારના વૃક્ષો અને બાગાયતી વનસ્પતિ ઉછેરવામાં આવે છે. એક નાનું સરખું જળવરેણું સંગ્રહસ્થાન પણ અહીં છે. અહવાડિયામાં એક દિવસ બેન્ડવાગન વગાડવાની સ્વચર્યા પણ કરેલી છે.

ગવી ગંધારેશ્વરનું શુદામંદિર કેન્દ્રેગાવડાના સાસનકાળમાં બાંધાયેલું છે અને તેમાં એક જ ખડકમાંથી કોરી કાઢેલો મોટો છત્રાકાર તેમજ દોહતો આકાર બેંચ લાયક છે.

બેંગલોરનો કિલ્લો દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના ઐતિહાસિક અવશેષોમાંનો એક હોલ હાલના કાળમાં લશ્કરી દૃષ્ટિએ એનું મહત્ત્વ રહ્યું નથી.

મૂળ કિલ્લો ૧૫૭૭ ની સાલમાં કેમ્પેમાવડાના હિન્દુ રાજ્યકાળમાં માટીનો બાંધેલો હતો. મુસલમાનોએ દૈદરઅલીના રાજ્ય શાસનના પ્રથમ વર્ષમાં-સને ૧૭૬૧માં એ ફરીને પત્થરનો બાંધ્યો હતો. સને ૧૭૮૦માં પેરામખમ પાસે શ્રી. બેલીની હાર થઈ અને સરડેવીડગડને કબ્જા કરી લેવામાં એ આ કિલ્લાની પ્રથમ દંતકથા થઈ પડી. સને ૧૭૯૧ માં લોર્ડ કાર્નવાલીસે મહિસુરના ત્રીજા યુદ્ધમાં દિપુ મુખતાન સામે ઉપરા ઉપરી હુમલાઓ કરીને આ કિલ્લો જતી લીધો હતો.

કિલ્લાને બે દરવાજા છે અને દિલ્લી અને મહિસુર ગેઝટ તરીકે ઓળખાય છે. ઉત્તર તરફનો દરવાજો મુસલમાની લશ્કરી કામનો ઉમદા નમૂના સમો છે. અંદર જૂનો મહેલ છે.

મહિસુર રાજ્યે એના મૂળ હિન્દુ રાજાને પાછું મેળવી આપ્યું એના બદલામાં બેંગલોર કેમ્પ-છાવણી ખિટિશાએ સને ૧૮૮૧ માં પોતાની પાસે રાખી લીધું. બેંગલોર વેપાર તેમ જ ઉદ્યોગનું મુખ્ય મથક હોઈ મુતરાઈ, રેશમી, ગરમ કાપડ, હોઝિયરી, સુખડનું તેલ, સાથુના કારખાના અને ગાલીયા, અગરબત્તીઓ તથા સુખડ, હાથી-દાંત અને ઘાઘ પર સુંદર નકશી કામ બનાવવામાં આવે છે.

અનંતપુર

મદ્રાસ પ્રલાકાના અનંતપુર જિલ્લાનું મુખ્ય સદર છે અને એમ. એસ. એમ. રેલવેની બેંગલોર-ચુંટાકલ રેલવે શાખાપર આવેલું છે. કાનડી ભાષા બોલતી પ્રજાના પ્રદેશની પશ્ચિમ સરહદનો આ પ્રદેશ કહેવાય છે. અનંતપુર મદ્રાસ યુનિવર્સિટીનું સેન્ટર હોઈ ફોલેને, રૂમો વગેરે કેમ્પણીની કેટલીક સંસ્થાઓ અને આવેલી છે. પુરાણા રથગોમાં મનરો કચેરી અને મનરોગલિસ સારી સ્થિતિમાં જળવાઈ રહેલાં છે. એક નાની ટેકરી પર પીસ-ગેગોરિયલ કિંવા ઇાંતિરમારક બાંધેલ છે.

સોગમી સદીના મધ્યકાળથી તે અદારમી સદીના મધ્યકાળ પર્વત દાસના બેલારી અને અનંતપુર જિલ્લાના મોટા ભાગપર પોલિગારોની રાજસત્તા હતી. એ વેળા અનંતપુરે સારી મદત મેળવી

હતી. એ પછી દેવગંધી અને ટિપુ સુવર્તાનના દાયમાં થોડા કાળ રહી એ અંગ્રેજોના અધિકાર નીચે આગ્યું અને મને ૧૮૦૦માં અંગ્રેજી સક્ષનતમાં જોડાઈ ગયું. કર્નલ મનરોએ અનંતપુરને મુખ્ય મથક તરીકે પસંદ કર્યું પરંતુ મને ૧૮૮૨માં બેન્ગારીને પસંદ કરવામાં આવના અનંતપુરનો જીતો જિલ્લો થયો.

નંદિદૂર્ગ કે નંદિ હીલ ✓

આ ઐતિહાસિક ઝળે ટેકરીના મથાળે દરિયાની સપાટીથી ૪૮૫૧ ફૂટ જે આઠ ૫૦ મહિસુર મરથાનના કાવાર જિલ્લામાં આવેલું ઉનાળામાં હવા ખાવાનું પ્રખ્યાત આરોગ્યવર્ધક મથક છે. બેંગલોરથી કાવાર થઈને બોરિંગપેટ તરફ જે નાકડા માપની રેનવે વાહન જાય છે તેના પર પાત્રીય માર્ગન દૂર નંદિ રોશન આવે છે અને ત્યાંથી સુમારે ત્રણ માઈન દૂર આ નંદિદૂર્ગ કે નંદિ હીલ આવેલ છે. ત્યાં જવા આવવાના વાહનો મળી શકે છે. બેંગલોરથી મોડરમો પશુ આવ જવ કરે છે.

રોશનથી ટેકરી તરફ જતા મધ્ય પર પ્રથમ નંદિમામ અને પછી સુવર્તાનપેટ આવે છે સુવર્તાનપેટ ટેકરીની તળેટીમાં વસેલું છે. અહીંથી જિઆઈ આશરે એ હળવ ફૂટ ઢોધ ટેકરીનું સુમારે બે માઈનનું ચઢાણ જવું સખત છે. ઉપર ચઢવાને પગથિયા બાંધેલા છે તથા પગપાળે ન જઈ શકે એવા મોટા ખુગ્ગીવાળા ડોળાઓની પશુ સારી વ્યવસ્થા છે. ટેકરી મોટા બાંને બિજગડ ઢોળાથી પ્રમાતે અથવા તો સામંકાળે ચઢવાનું ગમ્યું એ જ સલાહકારક અને સુખાવદ છે.

ટેકરીની ટોચે જૂનો કિલ્લો આવેલો છે. ટોચ પગની શિખર એક સરખી સપાટ નથી પણ ઢાળદાર ઢોળ ચોતરફ રસનાઓ કાઢીને ઠેરઠેર બાંકડાઓ ગોઠવી-વનખાનિ ઉમાડી, સુદૃઢ જનાવેલ છે. કિલ્લાના પ્રવેશદ્વારના પગથિયા પામે એક નાનો મરખો તથા અંદરની બાજુ મોટા પત્થરનો કુંડ અમૃત સંગ્રહ આવેલાં છે. આનાં પાણી મેમદારી અને નારિયેળના પાણી જેવાં મીઠાં છે. પાણી નિર્મળ અને કામ

રહે છે. અહીંયાં કનિંગહેમ, ઓકલેન્ડ, કમ્પન વગેરેના નામથી ઓળખાતા ખાગ અને રાયરચીલાથી શણુગારેલાં ત્રણ બળ ખંડનાં છે. અને બે થી ત્રણ બીજા મકાનો ઉપરાંત યોગ નંદીશરનું એક નાનું સરખું મંદિર પણ આવેલ છે.

આખો ખંડો અથવા તો તેના શણુગારેલા ઓરડાં દિવસના દોઢથી ચાર રૂપિયાના, તેમ જ અન્ય મકાનોમાં ગેરવેલા ખાટલાઓ આઠ આનાથી બાર આનાના બાકેથી મળી શકે છે. અહીંયાં શાકાહારી અને બિનશાકહારી માટે જોજનની વ્યવસ્થા છે તેમજ વાસણ-ફૂસણ અને મોઢી-મોઢાં પણ મળી શકે છે. આનાં માટે બેંગલોરમાં આવેલાં લાલખાગના સુપ્રીટેન્ડન્ટ સાથે પત્ર વ્યવહાર અથવા તો રજા મળીને પ્રથમથી જાહેરાત કરવાની જરૂર છે.

પાલાર નદીનું મુળ અહીંયાં છે એટલે તેનું તેમ જ દૂર દૂરના પ્રદેશોનું રમણીય દ્રવ્ય ટોચ પરથી દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. ઉનાળામાં અહીંયાં પ્રવાસીઓ મોટી સંખ્યામાં આવે છે. ઉનાળામાં બેંગલોરમાં ૮૦ થી ૬૨ અને અહીંયાં સવારે ૬૩ થી ૬૫ અને વધારેમાં વધારે ૭૬ ડીગ્રી ગરમી રહે છે. મહાત્મા ગાંધીજી સરીર આરોગ્ય માટે દોઢેક માસ આ ટેકરી પર રહી ગયા હતા.

આ ટેકરી બીજીથી અગિયારમી મહી પર્વત નંદાગિરિ તરીકે ઓળખાતી અને 'નંદાગિરિના રવામાં'ની પદ્ધતિ વરેલા કૈલાશપર્વતના ગંગા કિંવા માંગાઓના મઠ તરીકે મશહૂર હતી. અગિયારમી સદીના આરંભકાળમાં ચોલા હસ્તક જગત્તી નંદાગિરિના બદલે એ નંદિગિરિના નામે ઓળખાવા લાગી. પહેલાં વહેણ અહીંયાં ચિત્રગાલાપુરના સરદારોએ કિલ્લો બાંધ્યો હતો; અને પાછળથી હેન્ડરવની અને ટિપુ મુલ્લતાને એને વિસ્તૃત કર્યો હતા.

સને ૧૭૭૦ માં મરાઠાઓએ આ કિલ્લો ચર કર્યો હતો, અને ૧૭૮૧ ની સાલમાં લોર્ડકર્નવાલીમની સરદારી નીચેનાં બ્રિટિશ હસ્તકે

છત્રી હીથો હતો. નંદિહીલ પર ટેલીફોનની સગવડ છે એટલે નંદિ
રોડન સાથે વાતચીત કરી શકાય છે. સીઝન વખતે મુળ પોસ્ટ ઓફિસ,
દવાખાનું અને પોલીસ થાણું પણ રાખવામાં આવે છે.

શિવસમુદ્રમ

કાવેરી નદીના પ્રખ્યાત ધોધમાંથી વીજળી ઉત્પન્ન કરવાનું મોટામાં
મોટું અને ખાસ જોવા લાયક પાવરહાઉસ અહીંયાં આવેલ છે. મહિ-
સુર તરફ જતી રેલવે દ્વારા અથવા તો બે મલેરથી ચન્નાપટન જ્યાં
લાકડાંના રંગિન રમકડાંઓ તથા વાજિંત્ર પર વપરાતી મજબેલની તાંત
તૈયાર કરવામાં આવે છે. ત્યાં થઈને મોટરગસ દ્વારા મદુર રોડને
આવવું પડે છે. મદુરથી આ રથગ તોસ માઇલ થાય છે અને મોટર
ગસ જાય છે. રોડન પર દિન્દુ રિફ્રેશમેન્ટની સારી સગવડ છે.

અહીં કાવેરી નદી બે ધાગથી વહે છે, તેથી બે ધારાઓ. વચ્ચે
શિવસમુદ્રમ નામનો ત્રણ માઇલ લાંબો ટાપુ જને છે. પશ્ચિમ તરફનો
ફોટા મહિસુર રાજ્યની સરહદને મદ્રામ ઇલાકાના કોઈમ્બટુર જિલ્લાની
સરહદથી છૂટા પાડે છે. ત્યાં આગળ મગનચક્કી નામનો ધોધ આવેલો
છે અને પૂર્વ તરફ વહેના ફોટા પર બારચક્કી નામનો ધોધ આવેલ
છે. બન્ને ધોધો સુભારે ચારમો ફૂટની ઊંચી સપાટી પરથી કાનોમાં
ખડેરાસ આવી જાય એવી મર્જના સાથે ધસાઈને જોઈ થઈ ગયેલા
ખડકો પર પ્રથમ અડધાઈને ફીલુ કપી વાલોના આકારમાં એકધારામાં
નીચે ખાડામાં પડે છે. બારચક્કી નામનો ધોધ વર્ષાઋતુમાં તો ટેકી
પરથી એકધારે પા માઇલની પડોળાઈમાં પડે છે અને એ દૃશ્ય ખરે-
ખર અનેક છે.

ખાસ મનન કરવા યોગ્ય અને અનન્યનીમાં અરકાવ કરી નાખે
એવું બીજું દૃશ્ય ત્યાં આગળ વીજળી ઉત્પન્ન કરવા માટે કીધેલી
ગ્રાનાઓ અને જાંધેવું પાવરહાઉસ છે. મહિસુરના માછ દીવાન સર
ગાંધિને દિંદની નદીઓમાંથી એકે વહી જતું પાણી રોકીને તેના જગ
વડે મોટા કારખાના ચલાવી વીજળી ઉત્પન્ન કરી શકવાના આવેલા

આદિ વિચારે પરથી આ યોજના અગ્નિત્તમાં આવેલ છે. કાવેરી નદીનો મધ બાંધી તેનું પાણી કમલ, આવેલી દાળદાર નહેર દ્વારા એક વિસ્તૃત ટાકોમાં લાવી ત્યાંથી બાર મેટા પાઇપો દ્વારા સુમારે ૨૫૦ ફૂટ નીચે કાવેરીની બેળક પર આવેલ પાવરહાઉસના બ્લોક (ચકકર) પર અતિ વેગથી પડીને કાગળાનાને અતિમાન રાખે છે.

પાવરહાઉસમાં બધા મળીને બાર ડાઇનેમાં થતો મોઠવેલા છે. અને ૭૬૦૦૦ વોલ્ટ વોલ્ટેજ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે કારખાનામાં જ્યાં માટે અતિ દાળદાર ટેકરીના દાળાણ પર મોઠવેના સાખડના પાટા પરથી વાયર રોપ (તારના દોરડા) થી જકડમધ કરેલી લોરી પર બેસાડેલા બાકડા ઉપર સનાત ચલુ પડે છે નદી-ચક પર વાયરરોપની મૂથણી એવી છે કે એક લોરી નીચે ગમડે છે તે જ વેળા નીચેથી એક લોરી ઉપર આવી આવે છે

કાલાગની સોનાની ખાણો, બેગ્યો મહિસુર તથા સરથાનના કેડનાક શહેરોને બહોવાથી વીજળી પૂરી પાડવામાં આવે છે પાવર હાઉસ માટે રોડેના એન્જિનીયરો વગેરે માટે નહેરની ગળે તરફ આવેલી સડકો પર સુદર મગનાઓ તથા મકાનો માધેલા છે નહેર પર છેડે છેડે કાકરેટના પુલો માધીને રથળને વીજળીની જાતીઓથી ભભકાર કરેલ છે. પ્રનાસીઓ માટે યુસાફર જગતા બાધેતો જ. નહેરના છેડા પર આવેના હન્ડપેક્કશન મગનાઓ સુપ્રાન્ટેન્ડન્ટની પરવાનગીથી રહી રાકાય છે ન્યૂન મૂલ્ય સાત અને અમૂલ્ય છે

કાવેરી નદીમાં આ રમગમના તથા ટાણુઓ છે તમા શિવમંદિર છે બહોવા બગવાન પૂર્વમુખે ગેપટમાં ઉપર સૂતેના છે

શિવસમુદ્રથી દક્ષિણે મિડીગિરિંગ નામના પર્વત ઉપર અપમ-ન્યા નામના ક્ષત્રમાશ્રીનિવાસ બગવાનનું મંદિર અને આર્મવ નદીનું નીર્ધક્ષેન આવેલ છે અર્ધીયા અપાનુ થણુ જૂનું ઝાડ આવેલું છે. એ ઝાડ નીચે પન્થુગમે તપ મુર્તિ દર્શન એમ કહેવાય છે

શ્રીરંગપટ્ટન

આ ઐતિહાસિક શહેર મદિસુર તરફ જતી રેલવે લાઇન પર આવેનું છે એમનાં તેમ જ મદિસુર વચ્ચે દોડતી ગોટરગમ દ્વારા પણ ત્યાં જઈ શકાય છે મદિસુરથી માત્ર આઠ માઈલ દૂર છે અને કાવેરી નદીમાંના એક ટાપુ પર વસેનું છે. એક વેળા મદિસુર રાજ-સ્થાનનું એ પાવતખત શહેર હતું આ શહેર અને એની આસપાસનો પ્રેશ દિપુ સુનતાન અને ચિત્તિશો નચ્ચે થયેલી લડાઈઓ માટે પખ્ખાત છે શ્રી રંગપટ્ટનના કિન્ના ઉપર ચિત્તિશોએ સને ૧૭૬૨ અને ૧૭૬૬ માં એમ મેં વાર ચડાવ કરી હતી

કિન્નાની બીંતો ઘણી પહોળા છે અને ખડકમાથી ખોદી કાઢેલી ખાઈઓ તેમ જ ઉત્તર અને પશ્ચિમ બાજુથી નદી વડે રક્ષાયેતો હોવાથી એ જમાનામાં આ કિન્નાની ઉપર પામેની કાંઈ પણ જીમી જત્યા પછી પણ દુમતો કરી શકાય એમ ન હતું સને ૧૭૬૬ માં છવટના દુમના વખતે જનરલ હેગીસે નદી લ્યાથી બે કાંટામાં વડે છે ત્યાં આગળ મામડું પાડીને કિન્ના સર કયોં હતો આખરે આ લડાઈમાં દિપુ ધવાયો અને મળુ પાખ્યો ત્યાં મામડું પાડવામાં આવ્યું હતું એ જગ્યા પર હજી પણ મેં તોપો પડેલી નજરે પડે છે.

અત્યાર એ મોટું શહેર મગીને નાનું મરખું શહેર નજરે પડે જે જૂના અનગોમાં કિન્નાની ઉત્તર તરફની હોવાનોમા આવેલી અધારી કોટડીઓ, ગગનાથ સ્વામીનું ધનુ પુરાણ મંદિર તથા ત્રિયા મિના સ્વામીની મોતી નજીલ અને કિન્ના ને બદાર દરિયા કોલતગામ, દિપુનો આરામ બોગવડનો ઉનાગનો મમરપેનેસ, દેવઅલી તેમજ દિપુના મોટા રામનો એવો આરામ માડો લડાઈ દરમિયાન માવો મોલો અમરદારોનું મમારક અને રોકાટ લાડેયનો જંગનો તથા રોલન પાસે આવેલી આર્ય-કમાન વગેરે છે

જેવા જેવા સ્થળોમાં મસ્જિદના મિનારાઓ પરથી દૂરનું અપ્રતિમ દ્રશ્ય છે સમરપેનેસ નામની જગ્યામાં ચિત્રકાળી નમૂના જેવા

જેવાં છે. ટાપુના પૂર્વતરફના છેડા પર જાંધેલો રાજ્યે જેમાં હૈદરઅલી, ટિપુ સુલતાન તથા તેની માતાની કબરો છે. એ આરામગાહનું મકાન બહુ મોટું અને સુશોભિત જાંધેલું છે. ઉપર ઘૂમટ અને મિનારા ચણેલાં છે, અને પ્રવેશમાર્ગ વચ્ચે જન્ને તરફ સુંદર વૃક્ષો રોપેલાં છે. દરવાજાનું નકશી કામ પણ સુંદર છે.

સોમનાથપુર

મહિસુરથી આસરે ખાલીસ માઈલ આવેલાં આ સ્થળે મોટરબસ દ્વારા જવાય છે.

અહીંયાં શ્રી પ્રસન્નચંદ કેરાવનું મોટું મંદિર આવેલું છે. શ્રી પ્રસન્નચંદના મંદિરની દક્ષિણે શ્રીવેણુ ગોપાલનું અને ઉત્તરે શ્રી જનાર્દનનું એમ ત્રણેય શિખરદાર મંદિરો આવેલાં છે. આ મંદિરો ખારમી સદીમાં સોમનાથ નામના કેઈ અમલદારે બંધાવ્યા હોવાનું કહેવાય છે. મંદિરો કાળા પથ્થરના જાંધેલાં છે. તેની જાંધણી ઉત્તમ છે. બહારની દરતી દીવાલો પર જીણવટથી કાંપેલી કારીગીરી હોય-શાલા શિષ્ય કળાના ઉત્તમોત્તમ નમૂનારૂપ અને આકર્ષક છે.

તલકાડ

સોમનાથપુરથી જસમાં આગળ જતાં તલકાડનું ઐતિહાસિક સ્થળ આવે છે. એક વખત ગયા ક માગા નામના જૈન રાજાએની મરાઠ્ઠર રાજધાનીનું એ શહેર હતું. અત્યારે એ રેતીના કુમર જેવડાં મોટા હગડાઓ તળે દટાયેલું પડ્યું છે. હાલ ત્યાં નાની જેવી વસતી છે. વેદેશ્વર મંદિર પાસેથી રેતીના ઢગોની રસ્તાન થાય છે.

નંજનગુડ

મહિસુરથી આમરાજ નગર સુધી રેલવે કાંટા પર આસરે પંદરેક માઈલ આવેલું આ સ્થળ મહિસુર ગળ્યના એક તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. અહીંયાં આવવા જવાને મોટરબસ સર્વિસ છે.

અહીં આવેલું એક મોટું જૂનું મંદિર એની પ્રાચીનતા માટે ખૂબ

મિલે છે; અને પ્રત્યેક વર્ષે, માત્રા મહિનાના અંત ભાગમાં પ્રમગે દળરો યાત્રિકોનો જમાન થાય છે અને દેવને મધ્યા મમન પછી ગેરાની વગેરેથી શુભાગેલી બોટમાં કે તગપા પર બેસાડીને નીચા નાત્રિયથી ઝરાવવામાં આવે છે અને દારૂખાતું દોડામાં આવે છે.

આ મંદિર ઘણું જ વાણુ અને પડાણુ છે. તેમાં આવેલી કેરીક મર્તિઓની કોરણી જાડું કુશળતાપૂર્વક કરેલી છે. મહિસુર ગામમાં આ મંદિર પ્રત્યે લોકોનો માગ ભાવ છે અને મહિસુર ગામ તરફથી સાગ જેવું વપામન આપવામાં આવે છે. આ મંદિરની ગદાગની દીવાલ પર મથાગે તથા રથો ઉપર બીજાતમ આસનોનું આરંભન કરવામાં આવેલ છે.

અહીંયા કેગાનો પાક સરો થાય છે અને વખણાય છે

મહિસુર

મહિસુર રાજરથાનનું ગાજધાનીનું સરેર છે અને તે મહિસુર નેટ ગયવેનુ મોડું જ કચન છે. અહીંયાથી (૧) ગાખા બેગયેર તરફ (૨) આસિકેરી તરફ (૩) કિપ્પાતાગમાગર મધ્ય દોતેનરસિંદપુર અને (૪) નગનગુડ થઈને ચામગજનમર તરફ ગયવેના જુદા જુદા કાટા જુદા પડે છે.

મહિસુર દરિયાની સપાટીથી સુમાર ૫૦૦ ફૂટ ઊંચાઈ પર આવેલું છે, અને એની વચની સમજમ ૧,૨૫,૦૦૦ ની અકાષ છે. અહીંયાથી કુર્ગ પ્રાતના પાવતખત મન્કારા થઈને મેમતાર, ઉટાકામક, કલિકટ, તપાચર્ગી, કાનાનાગ તરફ દરગાજ મોટરજસો દોડે છે. ઉત્તર વધજો આગર અહીંયા ૨૦૦ માઈલ દૂર થાય છે. અહીંની કાનડી બાયા મુદ્દ બાતાય ■

શુદગની ગયના નુદર છે, સડો પડાગી છે તથા ચોષાટ ગયે વનુપો-સરકાંકા કાડીને અને રમિન અને રોનકાન વીચગીની દીવાખ નાખા ગામોલી છે. મડોની જન્ને બાણુ મોટા મોગ ખૂજસુરત નરેર

મકાનો ખાંધીને તથા નવા પરાંઓ ચંસાવીને દમણું હમણું શહેરને તથા રોશનને ખૂબ વિસ્તૃત કરી દીધેલું છે. મુસાફરો સારું રોશન નજીક તેમ જ 'શહેરમાં' ધર્મશાળાઓ અને શાકાહારી તેમ જ જિનશાકાહારીઓ માટે ભોજન બોર્ડિંગ-રહેવા ખાવા માટેની વ્યવસ્થાવાળી હોટલોની સારી સમવડ છે. શિક્ષા, ટાંગા વગેરે વાદ્યોની પણ સારી વ્યવસ્થા છે.

રેલવેસ્ટેશન પાસેથી નીકળતા વાઇસરોયરોડ ઉપર મીઠા દક્ષિણ દિશામાં જતાં શાકાહારી, જિનશાકાહારી મોટા હોટલો અને લક્ષ્મીપુરમ અને ચામરાજપુરમ નામના નવા વસાયેલાં પરાં આવે છે અને રોશનની બહાર પડતાં નજીકના પહેલાં વર્તુલમાંથી ડાયા કાચની સડકે જતાં ફોરેના તહેવારો પ્રસંગે બરાતા પ્રદર્શનનું મકાન અને થોડુંક ચાલતાં મેડીક્લ કૉલેજ આવે છે. અહીંયાં સપાછરાવરોડનું વર્તુલ આવે છે. એના બીજા ખૂણા પર આયુર્વેદિક અને યુનાની કૉલેજ, ચામરાજેન્દ્ર ટેકનીકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ અને જાહેર સામંજેરી તથા કૃષ્ણરાજેન્દ્ર મિની-તાલના મોટા અને સુંદર મકાનો આવેલાં છે. વર્તુલમાંથી જમણા દામ તરફની સપાછરાવ સડક પર થોડુંક ચાલતાં મોટી દેવગળ મારકેટ અને ચીટું આવે છે. અહીં ડકરીન કલોકટાવર અને યુનાનના મુરાવડખાતું આવેલ છે તથા ફરેક પ્રકારની દુકાનો અને ભોજનબોર્ડિંગ હોટેલો આવેલાં છે.

ઘોડાના વર્તુલમાંથી જમણાદામનું વલણ લેતાં અનાજ, કરિયાણાંની બજાર અને ડાયાદામ તરફ વળતાં મોટરસ્ટેન્ડ, સિનેમાગૃહ, હોસપેટ (મોટીબજાર) નું નાકું તથા જમણી તરફ ટાઉનહોલ, મીસ્તર જયુબીલી ક્લોક ટાવર, કર્જન ૧૩૦ આવેલાં છે. મીઠી સડક પર આગળ વધતાં એક તરફ ફોરેસ્ટ કાઉન્ટન અને રાજમહેલના કિલ્લાની પશ્ચિમાભિમુખ લાંબી દીવાલ અને બીજી તરફ લેન્ડસાઉન બજાર, જમનમોહન પેલેસ, અને મ્યુઝિયમ તરફ જવાનો રસ્તો, મહિસુર યુનિવર્સિટી, કચેરીઓ, સરકારી એલિસો, કૉલેજોના સુંદર મકાનો અને ચામરાજેડનું વર્તુલ આવેલ છે. વર્તુલમાંથી જમણા દામ તરફ વળતાં મંસ્ફત કૉલેજ, માર્ડન

સ્વર્ગેય મહાગામ્યામગલેન્ વોડિયારનું જાવનું સંગેમરમરનં
 બિચી પગ્યાર ઉપર ખડું કરેનું છે. અને ફતો આરસપદાણુનો સુંદર
 કોરો બરીને ચારે દિશામાં મંગેમ-મરના પગથિયાં બાંધેલાં છે. અને
 એ પર પુષ્પના કુંડાઓ ગોરવેલાં છે. જાવલાની ઉપર મોનેરી પતરનો
 છત્રાકાર ધૂમટ અવિશે છે. જાવલાને ફરતાં મકેદ ગોગા માથેના પ્રકા-
 શિત વીજળના ફાનમો અને સર્વસાધરો ગોઠવેલાં હોવાથી ગુંબજના
 પતરા સોનાની મણક ચમકતાં રહે છે, અને ચોમાનનું દશ્ય અતિ
 મનોહર સામે છે

હનુમાનના મંદિરનો પગ્યાર જમોનનો સપાટીથી બાજ્યે જ એકાદ
 ફૂટ છે મંદિર નાનું પણ ખૂબ આકર્ષક છે. એના મુખ્ય ભાગમાં
 વિશાળ ચોમાન આવેલું છે અને ગજમહેવનાં પ્રવેશદારો ઉપર
 વીજળાતી મેશની આખીએ રાત ઝમમળતી રહે છે. બાંધક શ્રી
 પુરુષોત્તમો જવરજવર સંધ્યાકાળ પછી અને ખાસ કરીને સનિવારની
 રાત્રિએ વિશેષ પ્રમાણમાં રહે છે. આ ઝળનો દેખાવ ખરેખર ખૂબ
 જ રમણીય છે.

રાજમહેવ વિશાળ અને મલો જ સુંદર બાંધેલો છે ગજમહેવ
 પગનો ગુંબજ મધ્યભાગમાં બિચો આવેલો છે. ગુંબજના મધ્યાગા
 સુધીની વિસ્તાર ૧૪૫ ફૂટ મજાલ છે મહેવના મુખ્ય ભાગ પર ૧૫૦૦
 માણસો ભેરી શકે એટલો વિશાળ રંગાર લોખ એક પણ અંબ
 વચ્ચે મૂક્યા વગરો બનાવેલો છે અને જગ, ઝખ્યા, ચોખલા, દરેક
 વગેરે મુખને મહેવને ખૂબ પૂજા નાકદાર બનાવેલો છે એ લોપસાતા
 શિફકગાનો ઉત્તર નખૂનારૂપ છે એ ॥ અરનું કોતરેલી કામ,
 નકશીકામ, શિવકામ ખાસ એના લાવક છે. મહેવ, એના સુરતો
 આ મુખ્ય ધૂમટ પર ગોરવેના વિશુવના જાગીક મકમલિત અમલિત
 દોડાઓ અને ચોમાનમાં બીના ચોખડના કિઆ ચાનલાઓ પર ગોઠ-
 વેલી અર્ચ સાદી તથા મહેવ ॥ નાથી પર ખૂબ ગોઠવેલી ફરકાલોટો
 રાત્રિના સમયે સજ્જન કરતામાં આવે છે આ લોમાનું દશ્ય ખૂબ જ

મનારજીંદ અને આહવાજનનક માલૂમ પડે છે. મહારાજની શહેરમાં હાજરી હોય છે, ત્યારે દિવસે વાવટો અને રાત્રે લાલખતી અને ગેર-હાજરી હોય છે ત્યારે નીલા રંગની ગતી રાખવામાં આવે છે.

મહેલની આરંભ યોગાતો ઝોડેના છે અને તેમાં દેવસ્થાનો બાંધીને ફરતો કાંગવાળો ફાટ ચલેલો છે. મુખ ભાગનું યોગાન અતિ વિશાળ છે અને તેમાં વિવિધ પ્રકારના પુષ્પના છોડો ઉછેરીને અને થાંભલાઓ પર વિદ્યુતની પ્રકાશિત રોશની ગોઠવીને રોનકાર બનાવેલ છે. આ ફાટના પૂર્વોક્તિમુખ ફરવાળ નજીક આવેલા દેવસ્થાનના પ્રવેશદ્વારની દીવાલ પર નંજનગુડના મદિરના જેવું બીજાસ આસનોવાળું આલેખન કરવામાં આવેલ છે.

હાર્ડિંગ સરકલનો ઘેરાવો મોટો છે અને ફૂટા કાંકરેટના બાંકડા ગોઠવેલાં છે અને ચોતરફ ઉગાડવામાં આવેલી હથિયાળાથી સુશોભિત છે. અહીં આગળ આગ વચ્ચે છ ગળાઓ મળે છે. આગળ આશર્તા હાર્ડિંગ સરકલની પાસે પાર્ક વચ્ચે બેન્ડ-સ્ટેન્ડની સગવડ છે. બાંકડાઓ તેમજ વિવિધ પુષ્પ છોડો, ફુડાઓ ગોઠવીને આ વિશાળ ગળાને સારી સુશોભિત કરેલી છે.

બેન્ડ-સ્ટેન્ડ પછી મીરજી રોડપર રાજ્યનો તબેક્કો, મોટરવેહીકલ અને હાથીખાનું આવેલ છે. તબેક્કામાં રાજના ખાસ માનીતા તથા હાન્સીંગ ઘોડાઓ તથા વિવિધ તરેહની ગોડીઓ અને ઘોડાઓના સાળ અને રેસમાં જીતેલા કબો. તથા હાથીખાનામાં મોટા મોટા હાથીઓ, અને તેમના પર મુકામાં આવતી મોતેરી કોરી ખૂંચો, અને અંબાડીઓ બેસા કાપક છે તબેક્કામાં બેસાની રજ સારના ૮ થી ૧૨ અને સાંજે ૭ થી ૬ વાગ્યા વચ્ચે મળી શકે છે.

લાલવાગ એટલે વિવિધ દિશક નેમ ઝ અદિમક ગ્રાળીઓનું સુંદર સંગ્રહસ્થાન. એમાં કાળા રંગના ચિંટો, પાળીના ઘોડાઓ અને બહુ વનડા તેમજ અતિ બાંગા અજરોનો સમ્રહ કરેલ છે. જાગનો વિસ્તાર મોટો છે અને સુંદર પુષ્પછોડો અને અનેકવિધ વનસ્પતિથી ખૂબ

સૂરત બનાવેલ છે. સવારના ૭થી૧૧ અને સાંજે ૩ થી ૬ વાગ્યા સુધી એ જોવા માટે ખુલ્લો રાખવામાં આવે છે, અને એક આનો પ્રવેશ ફી લેવામાં આવે છે.

લલિતા મહાલ અથવા નવો મહેલ દરિયાની સપાટીથી ૨૫૮૦ ફૂટની ઝેંચાણવાળી જગ્યા પર દુરના દરિયો નિહાળી શકાય એવી રીતે બાંધેલો છે. ઉપરના ભાગ પર સુદૃઢ અગાથીઓ કાઢી છે. જેથી મહેલની ગોબા ખૂબ દીપી શકે છે. ચારે તરફ ગામ ઉછેરીને મહેલને ઘેરો સુશોભિત બનાવેલ છે. આ મહેલનું બાંધકામ સને ૧૯૨૧ માં શરૂ થઈ ૧૯૨૯ માં પૂરું થયું હતું. પ્રેક્ષક પ્રવેશદ્વારમાં થઈને અંદર પ્રવેશ થાય છે કે તેની નજર સામે સ્વેત સંગેમરમરનો દ્વાર માલુમ પડે છે. આ દ્વાર પર ચડનાં જગણી તરફ જતાં મહેલની નજરે પડે છે, અને તેની દરમિયાનમાં સર્પાક્રમણા પાટિયાની બનાવેલી છે. આ મહેલની પાછળ આશરે પચીસ લાખ રૂપિયા ખર્ચ થયો છે. વિવિધ ગચ્છાચીના અને દરનીયર વગેરેથી તેના રૂમો સજ્જાગારેતાં હોય ખાસ જોવા લાયક છે.

ચામુંડી હીલ દરિયાની સપાટીથી ૭૫૦૦ ફૂટ ઊંચી છે, અને એના શિખર પર રાજની રક્ષક અને રાજની કુળદેવી ચામુંડેશ્વરી દેવીનું બહુ વિખ્યાત અને મેડું મંદિર આવેલું છે. મંદિરના ઊંચા શિખર તથા ગોપુર ઉપર તેમજ સળંગ ટેકરી તથા ઉપર ચઢવાના એક હમ્મર પથ્થરોની બનેલી ગીડીની બન્ને બાજુ આખી રાત વીજળીના દીવાઓ ઝમઝમાટ કરતા પ્રગટી રહે છે. મોટર વગેરે વાડોના ચઢવા સારું ટેકરી પર સડક બાંધેલી છે, અને પગે ચઢીને ઉપર જનાર દિમનવાન પ્રવાસી માટે ઉપયોગી જૂનો ગીડી વાળો માર્ગ હાલમાં છે. દેવીના ચૂંચ મંદિરનું બાંધકામ જૂનું હોય બીજું એક સો વર્ષ પર નવું બાંધેલું છે સીડી રસ્તે ચડનાં વચ્ચે પથરોના એક મોટા નદિ નજરે પડે છે આ નદિ ૨૫ ફૂટ ઊંચી છે અને ધૂધરમાળા વગેરે ધરણીના ચણુગાર વગેરે ડોલરીને રોનકાર બનાવેલો

છે. ટેકરી ઉપર બીજા બે મહિરા અને તળાવો પણ છે. વરસમા ફોગ પ્રસંગે પાવખીમાં તથા તળાવો પર પ્રતિમાને પધરાવીને તળાવમાં ફેરવવામાં આવે છે.

અહીંયા એક જિંચી જગ્યા પર રાજનો જંગલો બાંધેલો છે, અને રાજ કુટુંબ વખતે રખત તેનો ઉપયોગ કરતું રહે છે. એ જંગલો સને ૧૮૨૨ માં મી. આર્થરકોલે જંગલો હનો; અને પાછળથી તેમાં સુધારા વધારા કરવામાં આવ્યા છે. આ ટેકરી પરથી થણા દૂરના સુંદર અને મનદર દેખાવો જોઈ શકાય છે. શ્રીરંગપટ્ટણની મસ્જિદના જિંચા મિનારા, કિસ્નારાજસાગર તળાવ અને તેને ગાંધિયો લાખો પુખ્તો, મેક્લોટેની પવિત્ર ટેકરી, બ્યાનાડની ટેકરીઓ, નિયગિરિ પહાડની દારમાળા અને આખું બે મહિસુર શહેર જોઈ શકાય છે. નાતની વેળાએ વીજળીના ગગનેરગી દીવાઓ વચ્ચે જગમગતું શહેર અને કિસ્ના-ગજસાગરના પુસ્તાતું દરેક નિહાળતા પ્રવાસીનો શાક જિતરી જાય છે.

ગવર્નમેંટ હાઉસ મહિસુરના મેસિડન્ટના નિવાસ માટે સને ૧૯૦૩ માં બાંધવામાં આવ્યું હતું, અને હમણાં યુરોપિયન મહેમાનોના માટે એ ઉપયોગમાં લેવાય છે. ધનિના મહેલ વગેરે જોવા લાયક મકાનોની નીરખવાની રમ્મ ત્યાં આવેલી એક્સિસમાંથી મળે છે.

સિંહવરજ્યુમીથી કર્તાકટાવર પાસેથી શહેરના એક નાકાથી બીજા નાકા સુધી આગપાગ ઢોડપેટ નામની મોટી બગીચા આવેલા છે. શુભ-રાત્રી તેમજ માગવાદી વેપારીઓનો દુકાનો આ પેટમાં જ હોઈ જાયેના બે મહિરા પણ અહીંયા જ આવેલા છે. મહિસુરની જેલમાં ગાલીચા બહુ સુંદર અને સરસ બનાવવામાં આવે છે એ જેલ તરફ આ જોઈ શકાય છે. જેલની મુનાકાત સવારના ૮ થી ૧૧ અને સાંજે ૩ થી ૫ વચ્ચે થઈ શકે છે અને એ માટે જેલના અધિકારીની રમ્મ મેળવવી પડે છે.

રોસન નજીકના વર્તુલ પાસેથી રેલવે લાઇન બાજુમાં આગળ જતા વેટિમ્પલ પાસે કિસ્નાગમ્મનિ સેન્ટ્રીરિયમ-હાલની હોસ્પિટલ

આવે છે. ગયળ માન અને કીંચુ દોષ દરદીઓને રહેવા માટેના મકાનો સુધઃ અને દવા કિલ્લસ વાળા છે. એમાં અત્યંતન દંત્રાળ દરવાજા ટેક માધતોની મગવડ છે. મદિસુર રાજ્યના રદીઓને જનરલ વોર્ડમાં મકાન રાખવામાં આવે છે જ્યારે પરદેશીઓ પામેથી ચાર્જલદને દાખલ કરવામાં આવે છે. પરદેશીઓ પામેથી રહેલિપલ્લ ડમના માસિક રૂ ૧૨૦ તીરમારાંવાડમાં માસિક રૂ ૬૦ અને જનરલવોર્ડમાં માસિક રૂ ૧૫ લેવામાં આવે છે. મદિસુર રાજ્યના રહેવામાંઓ પામેથી પડેની અને મીન વોર્ડમાં અડધા ચાર્જ લેવામાં આવે છે.

લખિતાદિ, જલોસ પોલોમાલેન્ડ, ફૂલવાડી, નંદુખન, વરગંજ રાજકુળના અમલુ-અધાપત્યો વગેરે ગયળા જંગલો જેવાં છે. મે અથવા જન મદિનામા જમ્મો દોડે છે. હાઈરમાં બીજી વળણની દમારતોમાં વમંત મદાત, સમર પેતેસ, માંડરજન મડેન, કારંછમેન્દન, લેનિ-ગન લાંમ, ચામુંડી વિદાર, સરોચાપનો મઃ વગેરે છે થાડાક માધન પર આવેતા મલુ ખડકો પર આવજુમેલનોવાની અતિ પ્રખ્યાત ગોમથ (આર્ચર)ની જૈનમૂર્તિની જેથી ૧૮ ફૂટ ઝેંચી પથ્થરની કોતરેલી મૂર્તિ છે; અને તે જગ્યા આવજુમુલ અથવા ગોમથગિનિના નામે આગખાવ છે.

મદિસુરના સ્વર્ગસ્થ મરાઠામ કિપ્પુરાજેન્દ્ર વોડિયાર કાડિવાવાડના વળા ગામમાં પચ્છા હતા. એ મહારાષ્ટ્રીના એક બહેન મેંડલના અત્યારના મહારાજા મોજરાજસિંહજી સાથે પરણેલાં છે. મહારાષ્ટ્રી અને મહારાજા વચ્ચે છરતે છેલ્લે સારા મેળ ન હતો; અને બન્ને અમુમોના અને અમમ રહેતા હતા ગુજરાની જી વમં મળવા આવતો તેમને મહારાષ્ટ્રી સાહેબ તેમના બાઈ રાણા સાહેબ જેઓ ત્યાં રહેતા હતા તેમના બમંત પધારીને મુલાકાત આપતા હતા.

મદિસુરમાં જોરાનો નહેરાદ ખૂબ લામલૂમથી ઉજવાય છે આ પ્રમંને એક અધવાડિયું પ્રન્દન અને દ્વાર બરાબ છે અને સાખે માંજુમે બેળા થાય છે; તથા રાજમહેનો ચામુંડી હોલ પરના મદિર.

પર લાખો વીજળીના મ્વેત નિનાઓ અને ૬૬૬ લાખટ માપ છે હોટલો, ધર્મશાળાઓ, ગ્રેન્ટશાલો, ડાક ઈન્ડસ્ટ્રીઓ તથા ખાનગી ધરો પણ આ પ્રમંડે મહેમાનોથી ઊભગતા દેખાય છે.

દરમાર પ્રસંગે અધિકારી વર્ગ, બાબત વર્ગ, આમ ત્રિન વેપારી વર્ગ, અને બહારના પગલાઓને લાખો કાખો કે મહેલ કોટ, પાટલુન કે પાથળમો, માયા પર હેટ કે જરિયાન ફેટો અથવા પાવડી અને કમરપટ્ટો પહેરવો પડે છે સવાગ-સાંજ બે વખત દરમાર બગાય છે. ગામની સવારી આવતા છડીદાર નેણી પોકાગે છે એટલે ગધા ૫ જીભા યથ જાય છે અને ગામ સિંહાસન પર ગિરાને છે; એટલે એક પડી એક હાનગ હોવા શુદ્ધ્યો વેગની સમક્ષ જઈને બે હાથ જોડીને કે માથુ નમાવીને મલામ કહે છે અને પછી પોતાની જગ્યાએ જઈને બેસી જાય છે આમ ત્રિત શુદ્ધ્યોને પુષ્પહાર અને પાનના ખીડા આપવામાં આવે છે

એ પડી બે થી ત્રણ હાથીઓ અને ચારેક ઘોડાઓ આવે છે આ પૈકી એક હાથી ચમ્બર નાખતો અને એક ઘોડો નાચતો આવે છે. આ ઉપરાંત રથ, રાજચિહ્નો પાવડગો અને ઘોડેચારોની સવારી આવે છે રાજ સિંહાસન પરથી જોડીને આવી પ્રત્યક્ષ ગજવિધિ કરે છે, અને પછી સવાગી શહેરમા ફરે છે. આ ઉપરાંત કસબત, કુરની તથા મ ગીતતો કાર્યક્રમ પણ હોય છે દરમાર સગબગ એ કનાક ચાવે છે. દરમાર સમાપ્ત થતા પુન એક પડી એક આવીને સનામ કરી અધિકારીઓ, બાબતો તથા પરાણાઓ વિદાય માગે છે અને તજરાણુ ધરે છે મહાગામ તો નજરાણાને માત્ર હાથ જ સગાડે છે

દરમારના રાજ એટલે સવારના દિવસે દરમાર મધે રાખવામા આવે છે. એ પછી પુન બે દિવસ ઉપગોકત વર્ણુન મુજબ દરમાર બરાય છે અને પોતાકો તથા પારિતોષિકો વહેચાય છે, અને દરમાર ઉત્સવની પૂર્ણોદ્ધિ કરવામા આવે છે. પ્રદર્શન સવારના ૬થી૧૨ અને સાંજે

હિંદ પર્યાટન

ગાવ બંધાયા પહેલાં સિંસમુદ્રમના પાવર વર્કમમાંથી દશ
૨૨ ઘાસ પાવર વીજળી ઉત્પન્ન કરી શકાતી હતી. પરંતુ આ તળાવ
બંધાયા પછી ત્યાંથી ૪૬૦૦૦ હોર્સપાવર ઉત્પન્ન કરી શકાય છે આ
બધની મુલાકાત અવશ્ય લેગ બેગ છે કારણ કે એથી મોટામાં મોટી
મોજ માણી શકાય છે.

હાસન

હાસન મહિસુર રાજ્યના હાસન જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે; અને
મહિસુરથી આસિફેરા તરફ જતી રેલવે લાઇન પર દરિયાની સપાટીથી
સુમારે ૩૧૦૦ ફૂટ ઊંચાઈએ મેંગલોર-મેંગલોર ટ્રંક રોડ પર આવેલું
છે; અને હવે પાણી માટે વખણાય છે. શહેરમાં લોશંગ-મોડીમની
વ્યવસ્થા છે.

અહીંથી મેંગલોર ૧૧૦ માઇલ જોજરાગદ ઘાટના રસ્તે થાય છે,
તથા બેનુર-હલેગીડના સુવિખ્યાત મંદિરો ૨૪ માઇલ પર આવેલાં
છે. શ્રાવણ બડથુના ગામમાં જૈન વનની સારી છે. શ્રાવણ બડથુનામાં
બાહુબલીજી અથવા ગોમતેશ્વરનું સુવિખ્યાત જૈનતીર્થ આવેલ છે. તે
૩૧ માઇલ દૂર છે અને ત્યાં જવા આવવાને મોટરગલ્સ નથી શકે છે.

બાહુબલીજીનું જૈનતીર્થ

આ જોનેાનું પવિત્ર તીર્થક્ષેત્ર હાસનથી ૨૧ માઇલ દૂર આવેલાં
શ્રાવણ બડથુના ગામની જૈન વસતી પાસે આવેલું છે. ત્યાં મોટર
જઇ શકે છે અને કિલ્લો જપેટ અને ત્યાંથી ચડીશવાપટન થઇને જવાય
છે; પરંતુ હાસન સ્ટેશનથી માર્ગ ટૂંકો પડે છે અને ગસો મળે છે.

અહીં ઇન્દ્રવેતા અને વિંધ્યાવેતા નામના દરિયાની સપાટીથી
આશરે ૩૨૦૦ ફૂટ ઊંચા પહાડ ઉપર અને વસતીથી ૪૦૦ ફૂટ
ઊંચાણ ઉપર ૫૭ ફૂટ ઝોંચી કાળા પથ્થરની ગોમતેશ્વર અથવા બાહુ
બલીજીની મંજાવર બાદી અને ચો તરફથી ખુદ્ધા મગન્યુમ્બી મૂર્તિ
મેરેલી છે.

મૂર્તિ નગ્ન અને ટંદાર ઉત્તરાભિમુખ હોઈ આસપાસના પ્રદેશ પરથી નજી માનવ દુગ્ધી દ્રષ્ટિગોચર થઈ રહે છે. મૂર્તિ અદ્ભુત, બલ્ય અને કમાપૂર્વક ક્રોધરેની છે કાનો લાગા અને મોટા ખંભા બહુ પડોળા, હાથો પાધરા જમીન તરફ સીધા અને કમર પાનળી હોઈને મગાવીયા અપૂર્ણ તંત્રીન પરમાર્થી તપસ્વીના આમેહમ દરક નક્ષત્રો દાખવતી છે આકૃતિ પદાડ ઉપર ૧૫મી આવેન ખડક અથવા ગેદરીના નિખરને ક્રોધગીરે મનાવેની હોન એમ અટકાવ કરતા જણાય છે, અને તેને કોઈ જાતનો જવા ઉપરથી ટેકા આપેનો નથી

આ રાક્ષસી દંત્રી મૂર્તિના પગ પામે આપેના નથુન પરથી એ બધું કરીને ૮૬૩ ની જાનમાં મગા નશના ગળ રાપમદનના શામનકાગમાં તેના પ્રવાન અને સરનાર આમુડરા તરફથી રથપાઈ કોય એમ માન્ય પડ છે ટેકની ઉપર બીજા પથુ મદિરો છે નિધ્યા વેત્તા પક્ષા ઉપર પથુ જૈનોના પદ્મ મદિરો આવેલો છે દિગમ્બર ચુરુતુ મુખ્ય મથક હોઈ મદિરના બોધરામાં વિનિષ્ઠ પ્રતારના અવેગત ધી નાની મૂર્તિઓ પણ છે સુનાકાત લેનાર મુસાફરને બહુ જાણવાનું અત નીખવાનું આ સ્થળ છે

અહીં પા પિતળના વાસણાનો ઉલોગ સારા પ્રમાણમાં ચાન છે

બેલુર

આ ગામ મહિસુર રાજ્યના હાસન જિલ્લામાં હાસન રોડનાથી આવીસ માઈલ દૂર હાસન-ચીડ ગેમનું રોડ પર આવેલું છે

અનીયા હોયશાવા તિલકગામ અતિ સુદૂર અને અન્નેડ નમૂનાનું પ્રિયુરને લેખકુવ ધર્મ અગિકાગ કર્યા પછી ૬ સ ૧૨૦૦ ની સાનમાં બધાવેલુ એન્ના કેરાલુ અર્તિ અસિદ્ધ પાથગુ બાધેલુ મદિર આવેલુ છે ખરેખર આ ખાસ જોના નાયક છે બીજા નાના મોટા દેવદેવીઓના સુદર તેમજ ખૂબસુરત મદિરો પણ બાધેના નજરે પડે છે

મદિરની અદર તેમજ જહાર ખૂબ શ્રમ નહીં કરેલી અપૂર્વ અને

ચિકમેંગલુર, (૪) તીર્થહાલી, ઝોગુએઘાટ, પેરેકુર, ઊડપી (૫) તીર્થહાલી, ઝોગુએઘાટ, કારીકલ, મેંગલોર તરફ જસ સર્વિસો દોડે છે. આગુએ ઘાટ પરથી અરણી સમુદ્ર અને સૂર્યાસ્તના મનોહર દ્રશ્યો જોવા મળે છે.

તીર્થહાલી-ઝોગુએઘાટ તરફ જતી સડક સલાદિ પવર્તના ઘાટા જંગલમાંથી જનને તરફ નારિયેળી અને સોપારી આદિ વૃક્ષોની સુંદર હરિયાળી અને વનશ્રી વચ્ચે થઇને જતી હોવાની મુસાફરાને ધણું જોવાનું મળે છે. આ જંગલોમાં વંશુઓ ઉપર લીપથુ કરીને ઊભો કરેલી જૂંપડીઓમાં આદિવાસીઓ રહેતા નજરે પડે છે. આ વસવાટ સળંગ માલુમ પડે છે. ખાત, નાયથ્લી તથા કયાંક શેરડીના પાક થતાં જોવામાં આવે છે.

સોમોમા મૂકયા પછી પંદરેક માઇલ દૂર જંગલની વચ્ચે એક સુંદર હરિયાળી અને નદીના નદની સામે આવેલી મનહર ગાંધી જંગલ પર ગીશનરીઓએ ધરપોતાસ આધેસી છે. ઝોગુએ ઘાટની અડધી સરહદ મહિસુર રાજ્યની અને અડધી બ્રિટિશ સરકારની છે.

ભદ્રાવતી

મહિસુર રાજસ્થાનના સોમોમા જિલ્લામાં આવેલું આ ગામ ખીક રથી સાગર તરફ જતી મહિસુર રોડ રેલવેની શાખા પરનું એક સ્ટેશન છે. સોમોમાથી અહીં મોટરબસ પણ આવ જવ કરે છે. હરિયાળી સપાટીથી આશરે ૧૬૦૦ ફૂટ ઊંચાઇએ એ આવેલું છે. મહિસુર રાજ્યના ઉલોગોનું આ એક અમલનું મથક છે. અહીંયાં જ લોખંડના પ્રસિદ્ધ કારખાના આવેલ છે. એ સ્ટેશનથી બહુ દૂર નથી. એ કારખાના અડધા ચાનો લઇને જોવા દેવામાં આવે છે.

ભદ્રાવતી આપર્ન વર્કસમાં નાના મોટા કસ્ટઆપર્ન પામપ તેમ જ લોખંડના એંગસો તથા ગારો મોટા પ્રમાણમાં જનાવવામાં આવે છે. કાચી ધાતુ કાંદુર જિલ્લાના ચિકમેંગલુર ગામની ટેકરીના મથાળે આવેલી ખાજોમાંથી ખોદી કાઢવામાં આવે છે. અને પચોસ માઇલ દૂરથી ટ્રાન્કે લાઇન દ્વારા ધસડી ધાવવામાં આવે છે. આ કારખાનું

૧૯૩૬ની સાલથી ચાલુ કરવામાં આવેલ છે અને બહોળા વિસ્તારમાં ફેલાયેલું છે. લગભગ ૨૦ હજાર કામદારો એ કારખાનામાં રોજ મેળવે છે.

આ કારખાનાથી થોડેક દૂર એક મિનેન્ટનું તથા કામળ બનાવવાનું કારખાનું ઊભું કરવામાં આવે છે અને એકાદ વર્ષમાં એ ચાલુ થાય એમ લાગે છે. કામળો પાંસના માવામાંથી બનાવવામાં આવનાર છે. પાંસની આ રાખના જંગલોમાં પુષ્કળ પેદાશ છે.

આ ત્રણે કારખાનાઓ જરૂર જોવા જેવાં છે. મુસાદરો માટે રોજનથી અડધા માર્કેટ પર ઠાક જંગલની સગવડ છે. રોજન નજીક રેલ્વેટોરાં તથા હોટલો પણ છે.

ચિત્તલદ્વર્ગ

આ મહિસુર સરંધાનના એ જ નામના જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે, અને મહિસુર રોડ રેલવેની ચિકનીશ્વર-ચિત્તલદ્વર્ગ રાખા પર આવેલું છે. પ્રવાસીઓ માટે ટ્રાવેલર્સ જંગલો તથા હોટલ-મોટોરગની સારી વ્યવસ્થા છે. અહીંથી ધાવનગિરિ તરફ મોટરબસ જાય છે. જૂનું શહેર કોટની અંદર અને નવી વસતી કોટની બહાર છે.

ઉપરકોટની અંદર ટિપુ સુલતાને જાંધાવેલો મહેલ હમણાં ઢચેરી તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે. આસપાસ કેટલાક જૂનાં અવશેષો ૬જી પે નજરે પડે છે. શહેરની વસતી વીસ હજારની અણાય છે. શહેર સુધ-રાઈખાતું અને સરકારી હાઈસ્કૂલ પણ છે. અહીં ૩ની પેદાશ મોટી છે. ભોંપણીગની નોંધજ પણ સારી છે.

શહેરની પશ્ચિમે જિંઝી નીચી મનોહર ટેકરીઓ વચ્ચે અંકલીમઠ નામની મઠદ્વર જળ્યા છે. એ જળ્યામાં ભોંપની નીચે કોટડીઓની હારની દાર બાંધેલી છે. એ છા માટે બાંધવામાં આવી હશે એ કાંઈ પણ ચોક્કસપણે કહી શકું નથી. એ પાંચસો વર્ષથી વધારે જૂની લેખાય છે. એ કોટડીઓ જોવા જનારે સાથે રોચેસાઈટ કે ફાનસ લઈ જવાની જરૂર છે.

ચિત્તવદ્ધર્મની પશ્ચિમે ઘણા જૂના કાળનાં સંકેરનાં ખંડિયેરા નગરે પડે છે અને ત્યાં બીજી સદીના બુદ્ધ સમયના સિક્કાઓ જડી આવે છે, અને એ પરથી અંકલોમદની જગ્યા બુદ્ધ સમયની હોવાનું જણાવાય છે.

દાવનગિરિ.

મહિસુર મંચાના ચિત્તવદ્ધર્મ નિર્ધવાના દાવનગિરિ તાલુકાનું આ મુખ્ય મથક છે, અને એની વસતી પશ્ચિમેક હજારની કહેવાય છે. વેપારનું પણ સારું મથક છે. શહેરમાં ડાક બંગલો તેમ જ શાકાહારી હોશંગ બોર્ડીંગ હોટલોની સારી સગવડ છે.

અહીંયાં કપાસ તથા બોંબરોળની પેદાશ મોટા પ્રમાણમાં થતી હોવાથી ૧૦-૧૫ જિનીંગ ફેન્ટોઓ, પાંચેક ગ્રેસ ફેક્ટરીઓ, એક રપીનીંગ મિલ, તેલની મિલો અને બોંબરોળ ફેક્ટરીના મશીનો વગેરે છે. હાથવણાટની કામળો પણ મોટા પ્રમાણમાં અને સારી જાતની જનાવવામાં આવે છે.

અહીંના હવા પાણી વખણાય છે સુવરાષ્ટ્રખાતું વ્યવસ્થિત છે. બાપા કાનડી બોલાય છે. શહેર રોશનની પામે જ છે.

સાગર

મહિસુર સમીપ નનું મીમોગા નિર્ધવામાં આવેલું આ શહેર બીરથી સાગર તરફ જતી મહિસુર રોડ દેશવેલું ટર્મિનસ છેલ્લું રોશન છે. મીમોગાથી બસ માર્ગે પણ અહીં આવી શકાય છે વસતી દશહજારની છે. પેદાશમાં મુખ્ય મોપાની છે.

અહીંથી ગેરમોપા ફોર્મ-પાણીના વખણાના ધોધ અદાર માઈલ પર આવેલા છે ત્યાં જવાને અહીંયાથી મોટર વગેરે વાહનો મળી શકે છે.

ગેરમોપા કિંવા બેગફોલ્સ

સાગરથી અદાર માઈલ અને મીમોગાથી ગ્રામક માઈલ પર મહિસુર તેમ જ મિટિંગ હકૂમતના કેનાગ વિભાગની મગ્દ-પર અનિ ધેગં જંગલ વચ્ચે સલાદિ પર્વત પર આવેલા પાણીના આ વિખ્યાત ધોધ

જેવા જવા માટે વાહનવ્યવહારમાં ગોટર સર્વિસ ઉપયોગમાં લેવાય છે. મહિસૂર સંરચાનના સીમેન્ટ કિંવા સાગર રથગથી અથવા તે સુબધ મસાકાના દક્ષિણ વિભાગમાં આવેલ કુમલીયા ગોટર દ્વારા જઈ શકાય છે. સીમેન્ટથી બેગેફોલ્સ થઈ સીરલી અને બારકન, હોનાવર, બિક્ષી તથા મોટર મર્સો આવે છે. સીમેન્ટથી આત્મી સડક જિંયા પહોડો અને ઘેરા જંગલો મળે ગામડાં આવેલાં હોવાથી અને જિંયા વૃક્ષોની ધાટી હરિવર્ણીમાં યાને પથાર થતી હોવાથી દરેક સુંદર લાગે છે.

પૃથ્વી પરના પ્રસિદ્ધ ધોધોમાંનો એક ખૂબ સુંદર ધોધ હોઈને તે શિશવતી નદીમાંથી સમારે ૨૫૦ વારની પડોળાઈમાં અને ૬૬૦ ફૂટની જિંયાઈથી નીચેની ટેકરીઓ પર અને જી રી ખીણમાં પડે છે. પડેલા રાજ્ય નામનો સૌથી ગોટો ધોધ ૮૮૦ ફૂટ સીધો બૂગ્ગો મારે છે, ૧૮૫૬ માં દરિયાઈ અગવચ્છોએ ગાળીને જે માપની ખાતરી કરી છે. ખીજો રોડર-ગર્જત નામનો ધોધ બે કટકે પડે છે. ત્રીજો રોકેટ-ગાણુ નામનો ધોધ એક પછી એક ટૂંકા ધોધમાં અને ચોથો ડેમ બેન્ચ (સેડી) દ્વારા જેવો સફેદ વરસાદની ધારા માડક પડે છે.

રાજધોધને અડધે રસ્તે રોડર-ગર્જત ધોધ ભેટ છે. ત્રીજો રોકેટ રોડર કુમારની મેળની જેમ છૂટે કે અને ચોથો ડેમ બેન્ચ (સેડી) ધોધ ફીણની ગાદની જેમ પહોડનું જાણુ પર ખડકને લાગીને પડે છે. ધોધો નિદાળવા જવાનો સારમાં સારો સમય શિયાળાની ઋતુનો લેવાય છે: કારણ કે ત્યારે નદી સરળતાથી બેગેફોલી શકાય તેમ છે. મહિસૂર બેરકાદનો અડી આવેલો ડાક જંગલો હિતમ દરમો નિદાળવા માટે ઉત્તમ ગણાય છે. અહીં સુસ્ત સાકાદારી સુસારે માટે હોટવની વ્યવસ્થા પણ કરેલી છે. ડાક જંગલમાં હરેક પ્રકારની સમવડ છે; અને જગ્યા પણ ઘણી રમણીક છે. અહીંયાં આવતા નદી બેગેફોલી પડે જ; અને તે માટે હોડી નેમ જ સામાન ઉપાડવા સાર મજૂરોની વ્યવસ્થા પણ નાખેલી છે સામે પર બેરકાદ થોડાક અદાલત સદરો

- પડે છે. ત્યાં સડક ગાંધેલી છે. દમણમાં મોટર સીધી સામે કિનારે ડાક-બંગલા સુધી જઈ ગઈ એવી પણ વ્યવસ્થા થઈ હોવાનું દેવેવાય છે.

વર્ષાઋતુમાં આ રથજી હુમ્મસથી ઢાંકાયેલું રહે છે એવી પડતા ધોધ ઉપર રાત્રીમાંજો છાયામાં રહે છે. — માત્ર બંધકર અવાજ જ સંભળાયા કરે છે. જિલ્લા હદ પર આવેલો ડાક ગંગલો નદીના બીજા કાંઠો પર સીરસી તરફ જતી મડકને લાગીને ગાંધેલા હોવાથી નદી ઓળંગવી પડતી નથી. તથા સર્વ પ્રવસીઓને પરવડી શકે એવી હોટલની વ્યવસ્થા ન હોવાથી અધ. ધોધ તેમ જ ખીણના દરિયો બિન દહેશતે સ્પષ્ટ નજરે પડતા નથી. રાત્રી તથા રોડર-ગર્જન ધોધોનાં દરિયો બંગલા પાસેથી જરાક નીચે જડક પર જિતરીને ખીણનાં પડનાં ઉક્ત ધોધોના મથળે જડાઈ નીકળેલી ખડકની શિલા ઉપર મૂળે જ નિદાળી શકાય છે. બીબા બીબા હાડી ખીણમાં જોઈ શકાય એમ નથી કારણ કે તમ્મરે આવી પડી જવાની દહેશત રહ્યાં કરે છે.

મહિસુરના બંગલો પડનાં ધોધની બરોગર સામે નીના કાંઠે અધિક હોવાથી બંગલાના કમ્પાઉન્ડ, વરડા અને રૂમોમાંથી બેઠાં બેઠાં પણ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે; અને પાસે આવેલ વોટીકન પ્લાટફોર્મ ખડક જ સગવડ બરેલી જગ્યા હોઈ ત્યાંથી નીચે ખીણમાં જિતરી શકાય છે. પાંચેક ફક્તિંગ એ રસ્તા પાંચી નીચે જતાં ધરવીન સીટ આવે છે તથા સડકે સડકે નદી તરફ જતાં સેડી વિસ્તીરણ નામે ઓળખાતી જગ્યા પરથી છેલ્લા બે ધોધો બહુ નજીકથી નિદાળી શકાય છે.

આ ઉપરાંત મહિસુર બંગલા નજીક આવેલી રાજહીલ પરવાણિ વિદ્યાસ, લક્ષ્મીવિદ્યાસ, મહારાજ પ્લાટફોર્મ, અને યુવરાજ સીટ નામે ઓળખાતી જગ્યા પરથી ધોધો તેમ જ નદી પણ દેખાઈ આવે છે. દિવસે ૧૨ થી ૪ વચ્ચે રેન-ગો-એક્ષનુબ્ધને દેખાવ ખીણમાં નજરે પડે છે. તેમ જ સુપ્રસિદ્ધ પણ વિવિધ મનોહર દરિયો જોવા મળે છે. કુદરતની મહાન અને અપૂર્વ શીલા જોવા અને સમજવા લાયક આ રથજી છે.

શિરમી

મુખ્ય ધંનામના દક્ષિણ વિભાગના કાનડા જિલ્લામાં આવેલુ આ વીમેડ હમરની સર્તીવાળુ ગરેર એવાનલી, મેપારી, મરી, ચદન વગેરેની નીચા માટે જાણીતું છે. શહેરમાં સુધરાઇ ખાતુ હોઇ દક્ષિણના શહેરામાં એ સુડતાના કેન્દ્ર સમુ છે આગરથી પટ માઇન થાય છે અને જોગ રા'સ ટોડીને મે માનન પગ આનતા એ નાના ગામડા પાસેથી સડકના બે ઢાંગ પડે છે એક ઢાટા શિરસી ને ૩૩ માઇલ દૂર થાય છે તે તરફ ગય છે જ રે ધીમે ઢાટો અઢાર માઇન દૂર આવેલા ગેરમેપા ગામ તરફ જન છે એ પછી એક તર ઓળગીને હોનાનર બદર પર્વત જઇ શકાય છે હોનાવર અર્ધીથી અઢાર માઇન દૂર ગણાય છે. હોનાનરથી થણ કુમઠા જઇ શકાય છે શિરસાની સડક નાના નાના પહોડોની ઢાંગ પરથી તેમ જ જગલોમાંથી પસાર થઇ સિદ્ધપુર ગામ રસ્તે ચકને ગય છે

કુમઠા

મુખ્ય જલાકાના દક્ષિણ વિભાગના કાનડા જિલ્લામાં આવેલુ આ ગામ શિરમીથી ૩૮ માઇન થાય છે ત્યા જરાની સડ ઢાટ પરથી અતિશય ઢોંગાણવાળી હોઇને હરેરની નજીક એ તરનાની ખાડી કોડીમાં એસીને ઓળગવી રહે છે સામે મોકેથી મોટાળસ પર સવાગી કરીને શહેર તરફ જવાય છે શહેર તાથી થણ માઇન પર જોયા જમા સોપારી અને નાગિયેળી આદિ વૃક્ષોની વાડીઓ વચ્ચે વચેલુ છે અને તેની વસની ૩૦થી૩૫ હજાર ગણાય છે

શહેરમાં સુધરાઇખાતુ હોઇ સડક પગ રાનસોની વચ્ચે છે. અને વાના ગીઝા પાણીની સવન સારી સમજડ છે પેદાશ મુખ્યત્વે મેપારી, નાગિયેળ મરી વગેરેની જ અરમી સમુદ્ર પગલુ જાદર શહેરથી દોઢેક માઇન દૂર છે જાદર ગ્તાગ કોટ મીગર ડકો ન કાવાથી નાની ડમી રહ છે

અહીંયા શ્રી પાર્શ્વનાથ અને શ્રી શાંતિનાથના જૈનમંદિરો છે
ખીજી મંદિર અહીંથી ત્રણ માઇલ પર વાનગિરિ નામના સ્થળે સુદૃ
વાડી વચ્ચે આવેલું છે આ જગ્યા નિતાન તેમ જ રમણીય છે

ગોકર્ણ તીર્થ

આ દક્ષિણ દિગ્દર્શી સુપ્રખ્યાત તીર્થ ઉત્તર કાનડા જિલ્લામાં
અરબી સમુદ્ર પર આવેલ છે મંદિર માધારણ મોટું અને સાદું
છે પણ એના મહિમા આ પ્રદેશમાં નિશ્ચય હોવાથી જાત્રાળુઓ હંમેશા
આન જન કયા કરે છે તીર્થક્ષેત્ર હોઇ જ્યાં જ્યાં વર્ગનો વસવાળ મોટા
પ્રમાણમાં માન્ય પડે છે

કુમ્ભારથી આવતા વચ્ચે જે ખાડીઓ આવે છે, જેમાં એક ઉપર
પુત આવેલો છે અને ખીજી ખાડી હોડીઓ કે તરાપા પર મોટર
જસ ચલાવીને ઓળંગવામાં આવે છે

ગામની બજાર તળી પડીમાં અને સાકડી સડેગની વચ્ચેના
આવેલી છે

અકોલ

સુમધ ઇનાકાના દક્ષિણ વિભાગમાં કાનડા જિલ્લામાં આવેલું આ
સહેર કેજવણીના પ્રચાર માટે પ્રસિદ્ધ છે કુમ્ભારથી કાગાર તરફ જતા
ગોકર્ણ પટ્ટી આવે છે અને એક તર નાની ખાડી ઓળંગતી પડે
છે આ તર હોડીઓના તરાપા પર મોટરજસ ચલાવીને પાર કરવામાં
આવે છે

અહીંયા સાકાહારી હોટલોમાં બોમ્બનની મગડ યદ્ય સહે
બજારપટ્ટી સારી છે

અહીંયાથી પુલ્લી બેનગામ વગેરે તર મોટર જસ દોડે છે
કારનાર અહીંથી વીસ માઇલ ચાલે છે અને સડક સાગી હોઇ તેમજ
તર વગેરે ન હોઇ જનુ આવતુ સુખમ અને સરળ થાય પડે છે

કારવાર

મુંગદ ઇલાકાના ઉત્તર કાનડા જિલ્લામાં આવેલું આ નાનું પણ સ્વચ્છ શહેર તેર દળરની વસતીનળુ છે, કારવાર બદર અને અહીંનો દરિયો ખુલ્લો છે અને ખીચ પણ મળતી છે. શહેરની ખીચ તરફ હિંચી ટેકરી છે, લોશંગ બોડીંગ, હોટલો અને ડાક ઝંમણની પણ અહીં સારી સમવડ છે. અહીંનું પાણી વખણાય છે.

અહીંયાંથી હુબલી, બેલગામ તરફ બસ જાય છે તથા આગબોટ દ્વારા મુંબઈ તરફ જઈ શકાય છે. અહીંયાં શિક્ષણ પ્રચાર સારો છે. પોર્ટુગીઝોનું ગેવા અહીંયાં નજીક છે. ત્યાં જવા સારુ બે માર્ગ પર સમુદ્ર કાઠે આવેલ કાળીબાગની ખાડી પાસે આવવું પડે છે. ત્યાંથી ચોણા આવે. આખી રીમ લોચમા બેસી ખાડી બોળંગીને સામે કાઠે આવેલ સદાશિવગઢ આવવું પડે છે.

સદાશિવગઢ

કારવાર પાસે આવેલી કાળાબાગની ખાડી પર આવેલું આ એક નાનું ગામડું છે; અહીંયાં બેલગામ તથા ગેવા પ્રાંતના મરગામ તરફ જવાય છે. બન્ને બાજુ મોટર સર્વિસ ચાલે છે. ખાડી પાસે એક હિંચા ટેકરી પેરે જૂનો કિલ્લો છે. સોપારી, નારિયેળ વગેરેની વાડીઓ વચ્ચે વસવાટ છે, નાની સરખી બાગ પણ છે.

અહીંયાં મરગામ તરફ બસમાં જતાં બિલ્ડિશ હદ પૂરી થઇને બપો પોર્ટુગીઝ ગેવાની હદ શરૂ થાય છે, ત્યાં આમળ જકાવનું નાકું છે, તે પછી ગેવા સંસ્થાનનું લોલીઝે ગામ આવેલ છે.

લોલીઝ

ગેવા પ્રાંતમાં આવેલું આ સમુદ્ર પામેના હુમરની ધારપર વમેલું પંચમની ગામ નજીકમાં જ છે. પામે જ માઝેબાગની તર-નાતી ખાડી આવેલી છે. સદાશિવગઢયા તે બાગ માદલ થાય છે. અને એટલા છેટાનું બસ બાકુ બાર આના આપવું પડે છે. તરથી થોડું ચાલતા

નિગકારનું મંદિર આવે છે, અહીંથી લોહીએ જવાની સડક શરૂ થાય છે. ગાઝેગામની તર અડધા આનામાં હોડીપર સવારી કરીને સામે કાંઠે તરપણ પહોંચી દુર્ગગઢારવાળાને બે આના આપી બે માઈલ પર આવેલી તરપણની ખાડી પર્યંત આવીને અડધા આને હોડીવાડાને આપી સામે કાંઠે આવેલ કાનકોન ગામ પાસે અવાય છે. એ જ્યાં ગામે સદાશિવગઢની જેમ વાડીઓ વચ્ચે વસેલો છે.

કાનકોન

ગોવાપ્રાંતમાં આવેલું આ ગામ મરગામ રોડનથી ૨૭ માઈલ થાય છે. બસ દોડે છે અને જણુદીક ફસ આના સેવામાં આવે છે. બમ નાના નાના ઘરો પરથી અને હરિયાળા જંગલોમાંથી અને ક્યાંક સમુદ્ર કાંઠા નજીકથી પસાર થાય છે.

મરગામ

પોર્ટુગીઝ ગોવા પ્રાંતમાં એમ. એસ. એમ રેલવેના લોન્ડા જંકશન રોડનથી મરગા ગોવા તરફ જતી પોર્ટુગીઝ રેલવે પર આવેલું આ એક મોટું વેપારી શહેર છે. આ પ્રાંતમાં હિન્દુઓ ઉપરાંત ખ્રિસ્તી વસતી પણ મોટી છે.

ઘડેરમાં તાર, ટપાલ, કચેરીઓ, કોન્ટેનેર, મારકેટો આદિના મોટા મકાનો ગાંધિજી છે. સડકો તેમ જ ઘડેરની સ્વચ્છતા સારી છે. અહીંથી મડક માર્ગે પંટ, કાનકોન, બેલગામ વગેરે તરફ જઈ શકાય છે; અને બમ વગેરે વાહનો મળી શકે છે.

આ પ્રદેશ મરમ તથા વનલીલાથી જરપૂર અને અતિ મનહર છે. વડોક્કતુ પૂરી થતા અથવા નવેઅર-ડિસેઅર મહિનામાં આ પ્રાંતમાં અને અરબી સમુદ્રના પશ્ચિમ કાંઠા પર આવેલા પ્રદેશમાં મુસાફરી કરીને કુદરતી લીલાનાં સુંદર દરમો જરૂર જોવા લાયક છે. કુંબરો પરથી પડનાં પાણીના ઘોષો, સડસડાટ વડેતાં ઝરણાઓ, ચારે તરફ ખીણી નીકળેલી વનરજતિ, જમન સાથે વાતો કરતા નાપરિચેય-સોપારીના

તથા તથા આમ, કેળ આદિ ફોળા અને પુષ્પોની લીલીછમ વાડી-
ઓનાં દેખાવો મનને ખૂબ પ્રવૃત્તિત કરે છે.

ગોવા પ્રાંતમાં તેમજ કેનારા વિભાગના અમુક કાંઠાના આ પ્રદેશમાં
શુદ્ધ શાકાહારી ભોજન સારુ ભટ્ટની ખાણાવળ અથવા કોટલોમાં જુલું
સમાલોકારક છે. કારણ કે ભંટના ઉપનામથી જોળખાતો અદાની
આહાર્યમ જ કંઈક શાકાહારી હોય છે. બીજી વિશેષતા એ છે કે
બધા દિનુ મંદિરોની આસપાસ કળાવંતીઓના ઘરો અવસ્થ કરીને
હોય છે. પ્રભાતે તથા સંધ્યા સમયે તેમજ મહોત્સવ કે રમવાના
સમયે તૃપ્ય, ગાયન, આરતી, દીવાગતી, સ્વગીતા વગેરેનું કામ
તેમને સોંપવામાં આવેલું હોય છે. આ કામ બહુ મંદિરની અમુક
પેદાશ, વર્ણમંત્ર કે રહેવા માટે વાડી કે ઘર આપવામાં આવેલું હોય
છે. કળાવંતીઓના દેવાંગના, વારાંગના, દેવદાસીઓ આદિ તેમની
કળાઓ પ્રમાણે તેમના જૂનવા જૂનવા બાગે પાડેલા છે.

આ પ્રાંતમાં દરેક મંદિરો સામે બચ્ચી, મોટી તથા કળાયુક્ત
દીપમાળા ચણેલી હોય છે, જેમાંની કેટલીક તો ખાસ જોવા જેવી
હોય છે. જત્રાણુઓને ઊતરવા માટે સારી વ્યવસ્થા પણ જોવામાં
આવે છે, ગાદમા, વાસણની પણ સમગ્ર રાખેલી છે. દરેક મંદિરો
રંગમંડપ હાંડી, મુખમર વગેરેથી શણગારેલાં હોય છે અને ચોક્કસ
પ્રસંગે ત્યાં જ કીર્તનો કરવામાં આવે છે.

શીરોદા

ગોવા પ્રાંતનું આ નાનું ગામકું ત્યાંના કામાલો દેવીના મંદિર
માટે મશહૂર છે.

મરગામથી પંજ નતી બસમાં માંદોળ નદીના પુલ સુધી
જમને ત્યાંથી ફૂટલી બીજી સડકે ચણ માર્ગે આગળ આ ગામ
આવે છે. કુરીમકાર કેડ પર્વત ખાસ છે. સડક પહોડો પરથી જતી
હોવાથી આસપાસ દરેકો સુંદર લાગે છે.

કપીલેશ્વર

મરગામથી પંજી જતી સડકે માંદોળ નદીના ખુલ પછી ભોરીગામ મૂક્યા પછી આ ગામ આવે છે. અહીંનાં નાડકંણી નામના વિખ્યાત જ્યોતિષીના ઘર પાસેથી કવચેગામ જવાની સડક ફૂટે છે. એ સડકે જતાં શાંનાદુર્ગા અને રામનાથના જિંયા દ્વારવાળાં બે મોટા મંદિરો આવે છે. જનરાણુ વર્ગ માટે અહીંના જિનરવાની તેમજ ગાદલા, ગ્રાફડા, વાસણ-કૂસણ વગેરેની સારી વ્યવસ્થા છે.

માંદોળે

ઉપરોક્ત સડકે આગળ જતાં માંદોળે ગામ વાડીઓ વચ્ચે વમેશુ નજરે પડે છે. આ ગામમાં મદાસક્રમી અને નાગેશના મંદિરો આવેલાં છે. આ મંદિરો કવચેગામના શાંનાદુર્ગા અને રામનાથના મંદિરો જેટલા મોટા સગવડવાળા નથી; તો પણ માંગ છે; મહાસક્રમીનું મંદિર એક કળાવંતી જે પારમી શૃદ્ધાની રખાત તરીકે મુંબઈના પરામાં રહે છે તેણે કપિયા ૭૫૦૦૦ અરબીને જાહેલું છે.

મારડોલ

મરગામથી ભોરી, કપીલેશ્વર થઈને પંજી તરફ જતી સડક પર મારડોલ ગામ આવે છે. આ ગામ પ્રથમ જળાવેલાં ગામોની સરખામણીમાં મોટું છે. અહીં વિષ્ણુ અને મંગેશ નામના બે મોટા મંદિરો છે; જેમાં મંગેશનું મંદિર વિખ્યાત તેમજ બહુ મોટું છે. જનરાણુઓ સારું રહેવા માટે દરેક સગવડ કરેલી છે. આ સિવાય બટોના ઘરોમાં પણ જિનરી સકાય છે. આત્મ ગમ બિકમ બટજનું ઘર સારું સગવડ બરેલું છે. મકાન માળવાળું, સ્વચ્છ અને સુંદર વાડી વચ્ચે જાહેલું છે. ભોજન આદિની સારી સગવડ સગા શકે છે.

આ મંદિરની દીપમાળા બહુ જિંચી છે. મંદિરમાં પાણીનો મોટો કુંડ જાહેલો છે અને મડોલસવ પ્રસંગે કૃત્યાપન કરેલી મૂર્તિ તેમાં દેવવામાં આવે છે.

જૂનું ગોવા

આ ગામ પંજી પડેલાં આવે છે. સેટ ફ્રાન્સીસ ઝેવીયરનું મઠ-
હર તથા તેમ જ ડેથેડન અહીં આવેલ છે અને તે જોવા જેવાં છે.
ત્યાં ૪૫૦ વર્ષ પડેલાંનું જૂનું, જલ્દી મોટું અને થણું જીમું છે. દર વર્ષે
એક વખત આરામમાલ જોનાવામાં આવે છે; અને એ પ્રસંગે ક્રિસ્તી-
ઓનો જલ્દી મોટો સમૂહ દર દરથી આવીને અહીં એકઠા થાય છે અને
મોટા મેળા જેવો દેખાવ માલૂમ પડે છે.

ડેથેડન જલ્દી મોટું અને જીમું છે તેમાં પાટ્ટીઓ રહે છે અને
પ્રાર્થના વગેરે કરવામાં આવે છે એની જાંઘણી જેવી ખૂબીદાર છે
કે પડેલા પડીને અવાજ મોટો અંબજાય છે અને એને લીધે જ પ્રાર્થના
આકર્ષક થાય છે.

પંજી ઉર્ફે નવું ગોવા

દિનમાંના પોર્ટુગીઝોના સંસ્થાનોનું આ પાપનખત હવે- અરબી
સમુદાની ખાડીપર તાલમ કાઢે આવે છે આ એ નાનું પણ અમૂલ્ય
શહેર છે. પોર્ટુગીઝ મવનર-જનરલ થયું બહી જ રહે છે.

શહેરની એક તરફ કુમર અને બીજી તરફ ખાડી આવેલી છે.
ખાડી તરફ હર કદનો નામેયે જે આ એની સામે સરકારી ખાતાઓ,
વેપારી વર્ગની ઓફીસો તેમ જ જે ૧ ગંગરના સુર મકાનો ગણવા છે
ખજાર પણ લાગી અને સાગી છે મોટર અસો તથા કુરી મકાનોનું
રેલ્વે પણ પામે જ છે

શહેર ખાપડીપને લાંબુ ને લાંબુ મેલું છે અને એની સડો અને
સ્વચ્છતા સાગી માલૂમ પડે છે. હવે ખ નાનગા માટે ટ્રિંગા કાઢે ગો
આવેલા છે અને ત્યાં જેમવા માટે આકાશો ગેરેલાં છે મહેર
ખાતાઓ-રફેલો, લાઇબ્રેરી. ટ્રિંગાના નગરે થયું સરા છે અહીંનું
પોલીસ ખાતું ચપલ છે અને તરફેર અગર અદ સરળપણે ગણે છે

શહેરમાં વીજળીક જતી અને શાકાહારી તેમજ જિન શાકાહારી હોટલોની સગવડ પણ સારી છે.

અહીંયાંથી લોચ દ્વારા ખાડો ઓળંગીને સામે કાંઠે પહોંચી માપસા સાવંતવાડી તરફ જઈ શકાય છે. સડક માર્ગે બેલગામ ને ૧૧૦ માઈલ દૂર થાય છે તે તરફ પણ જવાય છે. જસો પણ દોડે છે. આ પ્રાંતમાં જસ કે પગે ચાલતાં જતાં મુસાફરો પાસેથી પુલ ઓળંગતા ટોંક લેવામાં આવે છે. મરગામથી આવતાં મહોની નદીના પુલ પામે ત્રણ પૈસા અને પંજી નજીક આવતા પુલ પામે એક પૈસો લેવામાં આવે છે. અને જકાત પ્રવેશ કરતી વેળા પોર્ટુગીઝ સરકાર તરફથી કોલેન રેશન પર તથા છાંડતી વખતે બ્રિટિશ સરકાર તરફથી ફેસન રોક રેશન પર વસુલ કરી લેવામાં આવે છે અને સડક માર્ગે પ્રવેશતા કે છાંડતા એ જ રીતે સરહદ પર લેવામાં આવે છે.

અહીંની પેઠાશમાં નારિયેળ, સોપારી, બાત, આંખા, ફણસ આદિ કુદ તથા ધાન્ય અને ખાણોમાંથી કાચા લોખંડના પથરા નીકળે છે, નળિયાં બનાવવાનો કલોગ પણ સારો છે. વસતી ગરીબ છે. પ્રદેશમાં ખાડીઓ કેકેકાણે હોવાથી ઘણે દર સુધી હોડી કે લોચ દ્વારા અવર નજર થઈ શકે છે.

પંજીથી ફોંડાઘાટ થઈને બેલગામ તરફ જતી સડક તથા પંજીથી મરગામ તરફ જતી સડકે કુદરતી લીસાના અનેરા દરયો નજરે પડે છે.

વાસ્કો ડી ગામ

ગોવા પ્રાંતમાં પોર્ટુગીઝ રેલવેનું લગભગ બેવટનું રેશન અને અરબીસમુદ્ર પર હિન્દની દક્ષિણમાં મહિમ કિનારે આવેલું એક નાનું ગામ છે. વસતી નાનિયેળાની વાડીઓ વચ્ચે ખૂંપડાં બાંધીને તથા રેશન પાસે બાંધેલા થોડાંક પાકાં મકાનોમાં રહે છે. રસ્તા મટોળા બાંધેલાં છે અને વીજળીક જતી ગ્રામવેલી છે. ચણણ, પોરતલ રતાંપ પોર્ટુગીઝ છે. રાજબાપા પોર્ટુગીઝ હોવા ઉપરાંત જનતા ક્રેકણી અને

પરતી બાપા બોલે છે.

જમીનનો ભાગ સમુદ્રમાં ઘૂમેરે દોવાથી બે બાજુ ખુલ્લો દરિયો અને એક બાજુ ખાડી છે. મરમાગથી આવતી રેલવે લાઇન અમુક માઇલો પર્વત સમુદ્રના ખુલ્લા કાંઠા નજીકથી જ પસાર થાય છે.

અહીંની મુખ્ય વેપાર નારિયેળની છે. વસતી મરીમ તેમ જ અસિક્ષિત છે. અહીંમાંથી મારમાગોવા અઢી માઇલ થાય છે. અને ત્યાં મુધી સડક જાય છે.

મારમાગોવા

પોર્ટુગીઝ મંત્રાલયનું હિન્દની દક્ષિણમાં અને પશ્ચિમ કિનારે અરબી સમુદ્ર પર આ એક મહદૂર જંદર અને પોર્ટુગીઝ રેલવેનું 'હેવટનું' સ્ટેશન છે. આ જંદરમાં ડોકો બાંધીને પાંચ આમબોટો ગ્રામી રહી શકે અને માલ બેરી કે ખાલી કરી શકે એવા વરખથી આકૃતિ પત્રો ગોઠવીને વ્યવસ્થા કરેલી છે તેમ માલ રાખવા સારુ ગોદાગોની હારોની હાર વધેલી છે અને વચ્ચે રેલવે સાઇડીંગોની ગૂંચણી કરેલી છે.

અડગત કરનારા વેપારીઓની આદિસો ઉપરાંત ગોદાગોમાં હોમને માલ ત્યાં જ ખાસ કરીને મુરોપ આદિ દેશોમાં મોકાવાય છે, તેમ આવાન થતો માલ હિન્દના જુદા જુદા ભાગોમાં માલ ધણીના ત્યાં રહેતા આર્કાઇવઓ મોકલાવી આપે છે. મુકડ સ્ટેશન પશુ પાસે જ બાંધેલું છે.

વારંકો ડી મારગથી આવતી સડક જે હીલ-ટેકરી પરથી આવે છે તે જ હીલ પાસેથી રેલવે લાઇન ખાડી પરથી મારમાગોવા પર્વત બાંધેલી છે. હીલ પર વસતી છે અને જીજી બાજુ ખુલ્લો દરિયો છે.

લોન્ડા જ'કશન

મુખ્ય ઇલાકાના કેનારા પ્રાંતના બેલગામ જિલ્લામાં ૨૧૦૦ ફૂટની ઠંઠાપણે આવેલું આ નાનું ગામ હતાં એમ. એસ. એમ. અને પોર્ટુગીઝરેલવેનું જ'કશન સ્ટેશન છે. સ્ટેશન પર સાકાદારી હિતાનું 'વર્મ' માટે હોટલમાં બોજનની વ્યવસ્થા કરેલી છે. અહીંથી (૧) રેલવે

બેવગામ, પુના થઈ મુમ્બ; (૨) ધારવાડ દુર્ગથી અને (૩) મરગામ-
માન્માગોના તરફ જા ૬. અહીંથી ત્રેવગામ નવા ફોડાધાટ પર ચાલે
પછી તરફ સડક કાઢેલી છે. યસ સર્વિમ પજુ ચાલુ છે

લાન્ડાથી મરગામ કે મારમ ગોના તરફ જતા ધાટનો ઉતરણ છે,
એટલે રેલવે વાહન ગડાચૂમ વનમ લેતી જાય છે, તેથી એક તરફ
હોવા પહાડ અને બીજી તરફ ગોડો ખીણના સુંદર દરેયે તેમ જ
ઝાયા હોયા વૃક્ષોની ઘન વન્ય થઈને સડસડાટ કરતાં વહેતા ઝાણા
અને ગોચેથી પડતા ધોવો વગેરે અનેકવિધ વનનીવાના મનોહર દેખાવો
દેખાય છે. વળી ધડોકમા સૃષ્ટિનૌન્દર્ય નજરે પડતું તો બીજી ક્ષણે
વાદળો વચ્ચે આવરાઈ જતુ, એ તરફ ધોનીહમ કેળ, નારિયેળી
વગેરના વાડાઓ દૃષ્ટિએ પડે છે તો બીજી તરફ સૂકા ઘાસની ઝૂંપડીઓ
દેખાય છે. કાંઈ વેળા ટાંનના પતરાના છાપમવાળુ તો ક્યારેક નળિ
યાના છાપર માળુ મકાન આવૂમ પડે ૪. વર્ષોસનુમાં કે દિવાળામા
આ રંગે ગોના પી મુમાફગી ખૂમ ખૂમ જાનદકાંક લાગે છે

દૂધસાગર નામનો વિષ્ણુ ત ધોધ દૂધસાગર રહેણની પાસે જ
માડીમા બેઠા બેઠા હોચેથી પડતો જોવામા આવે છે. એ લાખન પર
તણુ જોયા સોખડના પુત્રો અને જર લાગા બોમદા આવે છે જતી
વેળા કેતમ રહેલને અંગે આત્મી વેળા કેમવેગક ઝેણને ત્રીજા વર્ષના
ઉતારુએ ને ઉતારગને અને બીજા વર્ષના ડાન્નામા બેઠા બેળ જકાન
માટે તપાસ તવામા આવે છે

બેલગામ

મુમ્બઈ ઇંતાકાના કેતારા પ્રાન્મા બેલગામ જિલ્લાના આ મુખ્ય
મથક દરિયાની સપાટીથી ૨૫૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ એમ એસ. એમ
રેલવે પર આવેલું છે એ પી વસતી ૫૦,૦૦૦ ની આકાર છે

અહીંના નેશ સમર્વનોખુ જા દત્તા પાળી સારા હોવાના
કારણે ઉતગામા નજીકના કેટલાક ચામત સેગો આતીને ને છે
અહીંના મુખ્ય ૧ પાકાના દક્ષિણ, વિભાજના કમિસર સાહેબની વડી

કચેરી તેમ જ સરકારી હાથથી પણ છે.

જિલ્લાની મુખ્ય કચેરીઓ, સુધરાધખાતું, રફૂલો, ધરિષતાલ વગેરે હોવા ઉપરાંત સાકાદારી તેમ જ બિન સાકાદારી મુસાફરો માટે દાકુમ-ઓફીસ, હોટેલો પણ છે. અહીં એક કિલ્લો છે. એ કિલ્લાને ફરતી ઠાંડી ખાઈ ખોદેલી છે. દાકુમાં ત્યાં સિવિલિયનેનો વસવાટ છે. આ શહેર ઇ. સ. ૧૮૧૮માં બ્રિટિશોના હાથમાં આવ્યું હતું.

પેદારમાં અનાજ, ઘી, દરડે, શેરડી વગેરે છે. ઉદ્યોગમાં મુનરાઉ કાપડ તથા તેલમાં શેતરંછઓ અને છે. 'શહપુરમાં રેશમ બનાવવામાં આવે છે. અહીંયાંથી બે માઈલ દૂર આવેલું 'તનકવાડી વસવાટ માટે વખણાય છે. સાંગલી રાજ્યના શાદપુરમાં સોના-રૂપાની વસ્તુઓનો મોટો રોજમાર ચાલે છે. જો બેલગામથી એક માઈલ ઉપર આવેલું છે.

અહીંયાંથી મોટરસર્વિસો (૧) સારંતવાડી, તિંગુમ્લા, (૨) ફોંડાવાટ પરથી લોંડા થઈને પણ (૩) સદાસિયમદ કિંવા અંકોસા થઈને કારવાર (૪) ખારવાક, હુમ્મી અને (૫) નિપાણી, ફોંડાપુર તરફ હોડે છે.

ગોકાક ફેલ્સ

એમ. એસ. એમ. રેલવે સ્ટેશનથી સાત માઈલ પર આવેલા ગોકાક ફેલ્સ બેલગામ જિલ્લાના પેટા વિભાગમાં છે. ત્યાં જવાને પાકી સડક હોઈ ખસ સર્વિસ નિયમિત હોડયા કરે છે અડધા રસ્તે ગોકાક મિલ આવે છે. અને તેની સામે સડકની બીજી બાજુ ગોકાક ફેલ્સ ૨૬૦ ફૂટની બિચાર્મથી નીચે પડીને ગોકાક નદી રૂપે આગળ વધે છે. સડક પરથી પણ એ ઘોષો સારી રીતે નિહાળી શકાય છે. દરબાઇન અને હાથનામા મશીનો એ પડતા પાણીના જોસ વડે ગતિ-માન બનીને વીજળીક બળ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ વીજળીક બળથી ગોકાક મિલ ચલાવવામાં આવે છે. તે પ્રત્યક્ષ જોવા મળ્યાના પ્રવાસીને એક આંતો આપી મિલમાંથી પાસ મેળવવો પડે છે.

સડકની પાસે નદી કાંઠે આવેલ ખડક વચ્ચે પડેલી કુદરતી ફાદ

પામેથી પર્મથિયા બાંધીને નીચે જિતરવાની સીટી જનાવેલી છે. સુમારે એકસો પર્મથિયા જિતવાં પછી મરીનરી આવે છે. જે રેઝરવોપર-કુતિમ તળાવમાંથી મોટા મજદારા પડતા પાણીના જોસ વડે અતિમાન બનીને સુમારે ૪૫૦ વોલ્ટ વીજળી ઉત્પન્ન કરે છે. આ ધોધ વર્ષાકા-લુમાં-જુલાઈથી સપ્ટેમ્બર વચ્ચે ખાસ જોવા જેવા છે.

હંડેથી ધોધ નજીક દેખાય છે અને જોસથી પડતા પાણીના કાચે જનતા વરાળના ઢગનું સુંદર દૃશ્ય જોઈ શકાય છે.

ગોકાક શહેર લાકડાંના રંગીન રમકડાં તથા કુતિમજોની જનાવડ માટે મશહૂર છે.

નિપાણી તથા કાગજ સંસ્થાન

જેલગામથી કોલ્હાપુર મહક માર્ગે જસમાં જનાં વચ્ચે આવે છે. વસતી પચીસ હજારની છે. અહીંની મુખ્ય પેદાશ શેરડી તથા તમાકુની છે. એક જંગમદિર તથા પાંચાંગા પણ છે.

કોલ્હાપુર તરફ આગળ વધતાં કાગજ મરચાણનું મુખ્ય શહેર કાગજ આવે છે. આ સંસ્થાન અદુ નાનું છે.

કોલ્હાપુર

મહારાષ્ટ્રમાં મોટામાં મોટા ગણાતા રાજસ્થાન કોલ્હાપુરનું આ પાટનગર શહેર દરિયાઈ સપાટીથી ૧૮૦૦ ફૂટ હાંચુ વચેનું છે. એની વચની સિતેર હજારની ગણાય છે. જેલગામથી મહક માર્ગે સુમારે ૭૦ માઇલ થાય છે. શહેરના મકાનો મોટા બાંધે જેથી ત્રણ મજલાના અને સારી બાંધણીના છે. રસ્તાઓ મોટા અને પહોળા છે. મુછાશ્વે માટે ડાક અંગેસો તથા લોગમ-મોડીંગ અને ફોટોની વ્યવસ્થા મારી છે.

પેદાશમાં અનાજ હવેરાત કપાસ, શેરડી, હરેડે, દળદર અને જાળ છે. અહીંયાં કાપડ મુતરની મિલ છે.

જેલવા કાચક સ્થળોમાં પેસેમ, રાજમદેશ, જૂનો અને નવો રાજ વાટો, જામ, મદાવદમી દેવીનું મોટું મંદિર છે. એક જોન દોરડેશ

પેલેસ તરફ જતી સડક પર પાંધેલું છે. રાજ્યની આવક એક કરોડની કહેવાય છે.

મંદિરોની પ્રાચીનતા માટે આ શહેર પ્રસિદ્ધ છે. મહાવ્રતમી દેવીના મંદિરને જગતા અમુક મકાનો જમીન નીચે જોડા દટાવ મળ્યા કહેવાય છે. એક રૂઢિકેતો દાખડો સને ૧૮૮૦ ની આસપાસ મોટા સ્તંભમાંથી જડી આવ્યો હતો; જેના ઢાંકણ પર ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ ના સમયના અશોકના લેખના જેવું લખાણ હોવાનું જણાયું હતું.

મીરજ

મીરજ રાજસ્થાનનું આ મુખ્ય શહેર એમ. એસ. એમ. રેલવે પર આવેલું છે. શહેર સાધારણ છે, પણ મિશન હોસ્પિટલને લીધે મરાઠ્ઠર છે. નજીકમાં ધર્મશાળાની સમગ્ર હોવાથી ઇસ્પતાલમાં રહેતા દરદીઓને મળવા આવતાં સગાસંબંધીઓને રહેવા કચ્છાની બધી સારી રાહત મળે છે.

અહીંના રાજ બાદશાહ વસનો છે. અહીંની પેદાશમાં શેરડી મુખ્ય છે; અને ગોળ મોટા પ્રમાણમાં અને છે. લોજીંગ-એડીંગ-હોટલની પણ સમગ્ર સારી છે. પંદરપુર તરફ અહીંથી નાની રેલવે બાંધ છે.

સાંગલી

સાંગલી સંસ્થાનનું આ પાટનગર હોલ્કાપુર-સાંગલી રેલવે સાખા પર છે. મીરજથી વાહનો પણ મળે છે.

મીરજના રાજ અને સાંગલીના રાજ બાદશાહો છે. સાંગલી શહેર નાનું પણ મગનું છે. અહીંયાં કાઉન્સિલ હોલ સારો પાંધેલો છે. વેપારમાં ગોળ મુખ્ય છે. અને ખૂબ વખણાય છે.

સાંગલી અને મીરજ વચ્ચે દામના દરદીઓ માટે મીરજ હોસ્પિટલ તરફથી ખાસ અમલગ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે અને ઘણા દરદીઓ પ્રત્યેક વર્ષે આવીને એનો લાભ લે છે. અહીંયાં લોજીંગ-એડીંગ, હોટલ વગેરેની સારી સમગ્ર છે. કમની હોસ્પિટલ વાનવેસવાડીનાં નામથી ઓળખાય છે અને રેલવેનું મથક છે.

કરોડ

મુંબઈ ઇલાકાના મધ્ય ભાગના સાતારા જિલ્લામાં કરોડ તાલુકાનું આ મુખ્ય મથક એમ. એસ. એમ. રેલવે પર અવેનું ૫. અહીંથી સાતારા, કોલ્હાપુર તથા સાંમવી તરફ મોટર બસ વ્યવ છે.

કરોડની વસતી ૧-૦૦૦ની અંદાજ છે સુધરાઈ ખાતું તથા રફ્તો, દવાખાના, કચેરીઓ વગેરે સરકારી ખાતા પણ છે. એક જૈન મંદિર પણ છે.

અહીંનાં નજીકમાં જ ઓગડે વાડીમાં કંદીસ વગેરે કાચ સામાન બહોળા પ્રમાણમાં તૈયાર થાય છે. એ કાચનું કારખાનું જોવા લાયક છે.

સડેરમાં પાણીના નજીની પણ સમગ્ર છે.

સાતારા

મુંબઈ ઇલાકાના મધ્ય વિભાગના સાતારા જિલ્લાનું તેમજ સાતારા તાલુકાનું મુખ્ય શહેર છે; અને જિલ્લા તેમ જ તાલુકાને લગતા ખાતા સુધરાઈ ખાતું, પોલીસથાનું વગેરે અહીંનાં છે વસતી સુમારે ત્રીસ લાખની છે.

અહીંથી વાઈ થઈ મદાનવેશ્વર તથા પુના તરફ તેમ જ કરોડ, કોલ્હાપુર, સાંગલી તરફ અને રત્નાગિરિ જિલ્લાનાં વિવિધ શહેર ખાતું મોટર મર્ચન્ટ રોડ છે.

સાતારા શહેર એમ. એમ. એમ. રેલવે લાઈન પરના સાતારા રોડની ૫મ માઈલ દૂર થાય છે. ગ્રેસન પામે વાવનો ખજાનો છે.

ક્રૂપર એન્જિનીયરિંગ કંપનીનું કારખાનું એમના નજીક છે. બેનીના ઓગડે, ચૂનાની બટ્ટી, તેપની ધાણી વગેરે વેંચા. રાપરો આદિ તેમાં જનારવામાં આવે છે.

વસતીના મોટા ભાગ વિદુઓનો છે અહીં શાકાહારી અને જિન શાકાહારી લોકોનું બે ટીકા અને દોહાનો પણ છે.

સાતારા શહેર હિન્દી અને અંગ્રેજી ૨૨૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ

આવેલું હોવાથી હાલમાં જોઈએ સારા છે. ચોમાસમાં વરસાદ ચાલીસેક ઇંચના આશરે પડે છે એટલી લાંબા નેમજ પડેલાં આશરે દોઢ મંચન છે, રતનાઓ પડેલાં ને તથા પાણીના નળાની વ્યવસ્થા સારી છે. જમ્મર પંજી મોટી લોખ દેવેક જસુ મળી શકે છે. મુલાસિત તંબાકુ, પેંડા તથા તાંબા પિત્તળના વાસણો વગેરે સારા બને છે.

જોવા જેમ રથાનોઈ જૂનો તથા નવો રાજવાડો, જળમંદિર અને એટલી હારે અડધા રા તથા વરણી નજીક આવેલ સારાન ગઢ બને તે ઉપરની રામદાસ આમીની સમાધિ વગેરે છે. શિવાજી મહારાજે સને ૧૬૬૦ માં અહીં નજીક રથાપી અને ત્યાર છી રહેલું વધતું મહુ સને ૧૭૦૮ માં શાહ મહારાજે વિશેષ સુધારા કર્યાં અને હમણાં તે ધણા સુધારા થતાં એવેર સુન્દર બની ગયું છે.

જૂનો રાજવાડો પ્રતાપસિંહ મહારાજના સમયમાં-સને ૧૮૨૪ માં અને નવો રાજવાડો શરદાજી હોઈ અરપા સાહેબના કાળમાં-સને ૧૮૩૮ માં બંધાયા હતા. કાલ તેમાં રહેલો અને હવેરાઓ છે જૂનું જળમંદિર જેમાં હમણાં મ્યુનિસિપાલિટીની ઓફિસ છે તે પ્રતાપસિંહ મહારાજે સને ૧૮૨૪-૨૫ માં બંધાવેલ હતું. નવાવાડામાં ૧૮૭૬ પર્વત સાતારાના વચળે રહેલા હતા, પણ સાતારા બિદિય સરકારના તાનામાં આવ્યા પછી શુકાર પેટમાં આવેલ ખાનગી જસમંદિરમાં રહેવા લાગ્યાં છે. પારસનીલ મ્યુનિસિપલ નામે ઓળખાતા મહાનમાં સાતારાને સમતા ઇતિહાસના કાળ પછે રાખવામાં આવેલ છે.

સાતારાનો કિલો ૧૧૭૮-૧૧૯૩ દરમિયાન થઈ ગયેલા મોઢ પુરના શિવદાર વંશના રાજા બીજા બોજે બંધાવેલ હતો એમ કહેવાય છે. આ બોજે રાજા મેન્દોળના રાજા તરીકે કિર્તિ કરેલ છે. શાહજીની આ કિલો બીજા પુત્ર ૧ બાદશાહને તાણે થયો અને તે જોનો રાજાનીઓ મળવા

માટે ઉપયોગ કરનો દનો. સને ૧૬૭૩માં શિવાજી મહારાજે એ કિલ્લો છતી લીધો. સને ૧૭૦૦માં ઔરંગઝેમે એનો કબજો લીધો. અને એ અજમતારાના નામે ઓળખાવા લાગ્યો. ૧૭૦૮માં શાહુ મહારાજના કબજામાં એ પાછો આવ્યો અને ત્યાર પછી પેશ્વાઓના હાથમાં પડી રહ્યો.

ઇ. સ. ૧૭૬૮થી ૧૮૪૮ સુધી સાતારાના રાજાઓ પાસે રહ્યા પછી એ અંગ્રેજ સરકારના અધિકાર નીચે આવ્યો. હાલ એ કિલ્લા પર એક વાડો, એક મંમલાઇ દેવીનું મંદિર અને એ ત્રણ તળાવો છે. કિલ્લા પરથી આખા સાતારા ટાઉરનું દૃશ્ય નજરે પડે છે કિલ્લા પર ટાંગા જઈ શકે છે તેમ જ પગપાળે પણ જઈ શકાય છે.

પરગી નજીક આવેલ સર્ફનવદ પર રામદાસ રવામીની સમાધિ નજરે જોવા જેવી છે. એ મઠથી પણ જાયો છે અને ઉપથી દૂર દૂરના રમણીક દરમો જોઈ શકાય છે.

વાઈ

સુબર્ષ હલાકાના મધ્ય ભાગના માતારા ગિલ્લામાં તાલુકાનું આ મથક પુના-મહાબલેશ્વર સડક પર કૃષ્ણા નદીના 'હાટિ વમેયુ' છે અને એની વસતી ૧૨૦૦૦ની છે. વસતીનો મોટો ભાગ હિન્દુઓનો છે અને બહોળાનું પ્રમાણ મોટું છે.

કૃષ્ણા નદી પવિત્ર મનાય છે એટલે એના તટપર કેટલાંક મંદિરો તેમજ મોઠાં વાડો જાણેલાં છે તાલુકાનું મુખ્ય મથક હોય તાલુકાને સગતા તમામ ખાતાઓની અંદરે સુધરાજખાતું, રૂક્ષો, દરાખાનાં વગેરે અહીં છે એક મિશન દગ્ગતક ચાનની ડોગ્મીટમ અહીં છે.

અહીંથી થોડેક દૂર મેશ્વરલી નામનું એક નાનું ગામડું છે. જ્યાં નાના ફડણીયનો વાડો, મુંદર પાટ, અને મોટા થાટો જોવા જેવા છે. પંચમનીના પાટની ચડચાન અહીંથી થાય છે. પંચમની પર આવેલ ગેવ-એ-સેનીટરિયમ (ડૉ. બીવી. મે. દિવાની કબની હાલિવાલ) ની એક સાખા અહીંયા જાહેશી છે, જ્યાં વર્ષાઋતુ દરમિયાન ૫૮૬

પગની કડી હતા જે દહીંઓને માફક ન આવતી હોય તેમને ગાખવામાં આવે છે અહીં કાળા જલજી બહુ મોટા અને મીઠા ચાવે છે.

પંચગની

મુખ્ય મંદાકાના મધ્ય વિભાગના સાતારા જિલ્લાના અવની તાલુકામાં કૃષ્ણા અને વેણુ નદીઓની વચ્ચે લગાએનાં સહ્યાદિ પર્વતના એક કાટા પર દરિયાની મપાટીથી ૪-૭૮ ફૂટ ઊંચુ આવેલું આ એક આરોચ્યરૂઢ અને હંરા ખાવાનું મહત્ત્વ રચળ છે. પુનાથી એ ૬૮ તથા વાઘથી ૧૨ માઇન તથા વાઘર રોશનથી ૨૬ માઇલે મહામતેશ્વર તરફ જતી મડક પર આવેલું છે તાઇથી પંચગનીના ધાટ ગર થાય છે અને આઠા અનળા વાઠા લેતા ખીણની ધાટ પર આવેલી પાટી સડક ઉપરથી મોટર વાહનો જાંચે ને જાંચે મડતા જાય છે ત્યારે વાઈ તથા ખીણમાં વસેના ગામે અને વહેતી નદીઓ, આમપાસના કુંભરાઓના દરમો બહુ આકર્ષક અને મનદગ લાગે છે. મોટર જેમ જેમ જિપર ચલતી જાય તે તેમ તેમ વાતાવરણુ શાન અને કુકું માલુમ પડતું જાય છે.

કુદનાક વયા પૂર્વે અહીં માત્ર થોડાક મૂંપડાઓ હતા અને શેઠથી આવવા હિંમત થતી ન હતી. દમણા નાનું સરખું ગામ, ગમત વગેરે વસીને થીવતોના મગજાઓ, હાખકૂવો રાકાદારી અને મિનશાકાદારી મોટેના મોટા હોયો, ડો ખીનીમોરયાની કાપના પ્રગ્નિતાક, એક શ્રી વાડીનામ સાનખાઇનું મુન્નર આરામખાનત, સુધરાઈખાતુ, પોલીસથાલુ, રીજગીક અતા વગેરે હોઇ પ્રવાસાઓની આવ જવર અહીંની શીતળ હવા અને શાત વાતાવરણુને વીવે મળે ચાનુ જ ગહેછે અહીંથી મુખમિદ મદાગનેશ્વરનું રચળ ખાર માઇન થાય છે. ત્યા નર્પા ઝાનુમાં લગમગ ખસો ૬ ચ વન્સાદ પડે તે એટ મુમાદગે રહી ચકતા નથી; જ્યારે અહીંવા માત્ર ૭૦ થી ૭૫ મંચ પાખી પડતું હોઇને મહામતેશ્વર જેટલું ધુમ્મસ પડતું નહોં હોતાથી રહી ચકાય છે

અહીંયા મુરોગિયન પાન્સી મુસલમાન, હિન્દુ હાઇસ્કૂલો હોઇ
મોડીંગ હાલિમો પશુ છે. સેકડો વિદ્યાર્થીઆ અહીંની આમોહવામા
રહીને વિદ્યાભ્યાસ કર છે

શેઠ વાડીનાન સારામાઇનું આરોગ્યમાન જિંયા લેવન પર આવેતુ
હોઇ પૂરતા હાથ, હિલસાના ઓ જરૂર ને ૧૧ રાયરચીવા અને
સામાન ૧૧ સગવડ કીદેવી હેઇને તેમજ મોટા િયાગ ઓરડાઓ
બાધેના હોનાથી સાગ પ્રમાણમા ઉપરોગમા નેવાય છે. મેન-એર-સેનિ
ટેરિયમ અથવા દાવકેય નામ ૧૧ ક્ષયની ઇમ્પિનાન મહુ નિશાગ જમીન
અને ખીણ પર માધેની જે સિલ્વરગેપ આજિ જિયા જિયા વૃક્ષો અને
વિનિવ જમીન પુષ્કાળોડો અહીંયા ઉડેરેલા છે પુરુષ તથા સ્ત્રી
દરદીઓ માટે અનગ અનગ સુદગ વોર્ડો નાવેના છે અને અનીચીન
ગોધના તમામ ઇનામે-એકસરેક, ન્યુમેથોરેકસ અલ્ટ્રામાયોન્ટ-રેક,
રકાન ગેરની પશુ વ્યવસ્થા છે શાકાહારી રમોડાની પશુ અહીંયા
સાગી અને અનગ વ્યવસ્થા છે

પચગની કુમર ઉપરની સૌથી જિયા સપા અને નિશાગ જમીન
પર વસેતુ હોઇ સવાર સાજ પ્રવાસીઓ ધણ બાગે ત્યાં દરના જાપ
છે તથા ક્રિકેટ, ગોલ્ફ આદિ રમતો સહ કામે અને રમ્મન દિરસોમા
ત્યાં રમાય છે અહીંયાથી જૂનુ મહામનેશ્વર, કમળગઢ પાડવગઢ,
ગાઇમામ ખીણા, નદીઓ વગેરે દૂર દૂરના દરેકો નિહાગી શકાય છે
હિનાળાની આદરણી અને જામળ પડતો હોઇ ત્યારે પ્રભાતમા અને
સંધ્યા સમયે એના પર લગ્નર માની એ એક મોગી મોજ મનાય છે

ખોળ સેનિગારિયમનુ મકાન પશુ સુદર અને દરેક સનવડાણું
જે લાઇબ્રેરી પાસેથી નાલકેય તરફ જતા એ આવે છે હિન્દુ હાઇસ્કૂલ
મહામનેશ્વરના સડક પર નાલકેરી પહો આવે છે મુસ્લીમ હાઇસ્કૂલ
નજીક પાણીનો ગેક જરો છે અને તે પહેલા સડક પર પાન્સી
પોન્ટ આવે છે આગળ મહામનેશ્વર તરફ જતા એક ખીળ મોટા
પ્લોટ પર જવાનો રસ્તો ફૂટે છે.

મહાબલેશ્વર

પુનાથી ૭૫ માઈલ પર સાતારા જિલ્લાના ગવર્ની તાલુકામાં દરિયાની સપાટીથી ૪૫૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ સજાદિ પર્વતના એક શિખર પર આવેલું આ મુંબઈ હવાકાનું એક મશહૂર હવા ખાતાનું મથક છે. થોડાંક વર્ષો પૂર્વે મુંબઈ સરકારની કેટલીક ઓફિસો તથા મુંબઈના ગવર્નરે હિનાયામાં અહીંનાં આવતા ત્યારે શ્રીમંતવર્ગ, સરદારો તથા રાજ્ય મહારાજાઓથી અહીંના તમામ જંગલો, હોટલો, ક્લબો વગેરે ચિકાર થતી જતા હતા. હમણાં સરકારી ઓફિસોએ ત્યાં જવાનું બંધ કરેલ છે.

ઈ. સ. ૧૮૨૮ માં જોન માલકમ નામના મુંબઈના ગવર્નરે વસવાટ કરવા માટે પસંદ કરી સાતારાના રાજ્ય પાસેથી આ સ્થળ મેળવી લઈને માલકમ પેઠું વસાવી દીધી. માલકમ પેઠું એટલે નવું મહાબલેશ્વર. એનો સ્મરણ રતંજ સોડંવીક પોર્ટપર જિલ્લો કરવામાં આવેલ છે.

આ ટેકરી પર ૨૦૦ થી ૨૫૦ ફૂટ વરસાદ પડતો હોવાથી તે સદા હરિયાળી માન્ય પડે છે. તથા બહુ ઊંચા હોવાથી મુંદર સૃષ્ટિસૌન્દર્ય, સંખ્યા સમયના મનદર દરેયો શીતળ દરિયાઈ પવનની લહેરોથી ખૂબ તાજગી મળી શકે છે. શાકહારી તેમજ બિનશાકહારી પ્રવાસીઓ માટે સારી હોટલો અને ક્લબોની વ્યવસ્થા છે. માથેરત કરતાં આ ટેકરીની ઊંચાઈ લગભગ બમણી છે અને હવા પાણી બધું સારા છે.

જોખો, કરનાક, ફાકલેન્ડ પોર્ટન્ટ, પાપગર, માલકમપાય, આઈના જોન, વોટર ફેલ્સ, બેબીગ્રેટ, હેનન, મગદાલ, વિલસન પોર્ટન્ટ, લોંગ-માત્રા, રોજર્મંડ રોકસ, કટસ પોર્ટન્ટ, કોનોટ પીક, ચેનાચેક, ઘોની ફેલ્સ, સોડંવીક પોર્ટન્ટ, તથા જૂના મહાબલેશ્વરમાં આવેલ એલ્ફીન્ગ્ટન, માર્ગરી, સાવિત્રી પોર્ટન્ટ, આર્થરસીટ આદિ જગ્યાઓ માત્ર હરવા ફરવાના સ્થળો જ નહિ પણ સૃષ્ટિ સૌન્દર્યના દરેયો અને વિવિધ તેમજ મનોહર ખીણો, નદીનાળાં, કુંગરો વગેરે કુદરતની લીલાના અદ્ભુત દેખાવો માટે સુપ્રસિદ્ધ છે.

પકેના ત્રણ પોષ્ટ અને મેળીગટન પોષ્ટ પરથી પ્રતાપગઢ તથા ઠાકણ વિવસન પોષ્ટ પરની પચગની કમળગઢ નગર, કેસ પોષ્ટ પરથી અવાજનો મબગાતો પડ્યો, જૂના મહામલેશ્વરના પોષ્ટ ૫ થી કૃષ્ણા, કાવના, વેણુલા, ગાયત્રી સાવિત્રીના ઉગમો તથા ઠાકણ પ્રાત ને લોડપીક પોષ્ટ પછી મદાડ તરફ મપાંકાડ વીટા માગતી જતી સજ્જના મુગ્ધ મનાવે એવા દૃષ્ટો નિહાગવાને મળે છે જૂના મહામલેશ્વરના પોષ્ટનો—માનકમ પેટથી સાત માઈન થાય છે અને મહિરો રસ્તે સાડાનણ માઈન પર છે. મોગ તથા ઘોડાગાડી અને ગાગા જઈ રહે છે મહિર પત્થરના તેમજ મોગ માધેના છે એક મહિરમા મોગે ૬૩ ઈ, જેમા ગૌમુખમાથી પાણી ૧૩૫ ફુટે છે અર્ધો પ્લાઠાણના વરો અને જૂના મગનાઓ માવના ઈ ચારે માણુ ધેન જંગન છે

માનકમ પદ ગાંધી તાલુકાનો પેટા મહાન હોષ એની આકિસો, પોનીસ થાડુ સુધરાઈ ખાતુ ઇમ્પિતાત્ર લાઇએગી વગેરે અર્ધો આવેન ઈ મગન પામ નાની સરખી માડન છે વાહતોમા ઘોડા, ટાગા, યો ગાડીઓ દરિમકારો મોગ મો વગેરે મળે છે અને તે અમુક મુગ્ધ પરના મલકો પડે જ જઈ ગકે ઈ, બ્યારે ઘોડાગાડી ટાગા ૬ મો ૧ માટે સર્વ સડકો ખુલ્લી છે અર્ધો મોટા મસ પચગની અને નાજ થન પૂના સાનાગ, નાથાર તરફ ફિટગરાલ વાટના રસ્તે પાનાપુર મદાડ થતી ધમતગ માર્ગે મુગધ, રેન, પનવેન રસ્તે મુગધ તથા પાના પુ થા એડી ઘાટ થતી ખન, ચિપટન તથા નાગિરિ તરફ જન ન અડીયા પોનાલપુર રપ નદાડ પ ધમતગની ખાડી દર અો પુના ૭૮ માઈન થાય ઈ

ગ્યાનિક સમતીનો મોગ બાગ બારે માસ વગે છે ચેનાતેમાથા ૧૬૫૧ ૧૧૫૧ની નહેરો પન આવવા ન નાનાના ખેતરામાથી અનકનિધ તાઇ ચાકખાઇ ૩ મેશા મળી શકે ઈ તથા રામગર્ગી ગ્રેગેગી, નાતા બગાટા તથા વટાણા વપણા ઈ મવ પણ મોગ પ્રમાણુમા થાય છે મગન

અહીંના રાગ જાતે જાણ્યું છે અને એ પંત સચિવના નામે ઓળખાય છે. શહેર નાનું પણ મજનું છે.

આ સંસ્થાનનો એકંદર પ્રદેશ સુમારે એક દળર ચોરસ માપલનો છે. વાર્ષિક આવક પાંચ લાખની છે અને જનવસ્તી સવા લાખ ગણાય છે. મુખ્ય પાક બાત સિવાય નાગલી, જરી, બાફડ અને હરડે છે. પવનમાળ, પ્રચંડમઠ (તોરંગે), રાજમઠ, વિચિત્રમઠ, તથા સુધામઠ, એમ સંસ્થાનનાં પાંચ તાલુકા છે. આ તાલુકાઓ પૈકીનો સુધામઠ તાલુકાનો પ્રદેશ પ્રાચીન જિલ્લાનાં આવેલ છે.

અહીંબાગ

મુખ્ય) હવાકાના કોલાના ગિરનનું મુખ્ય મથક છે અને પશ્ચિમ કિનાર અહીં સમુદ્રના કાંઠા પર આવેલું છે. મુંબઈના અલેક્ઝાન્ડ્રા રોડ પાસે આવેલા બાહિના કાંઠા પરથી ધરમનરી તરફ વાતી સ્ટીમર પ્રથમ રેવસ બદર દરે છે. ત્યાં બીતરીને જવાય છે. રેવસ બંદરે પર્કોચના સ્ટીમરને સુમારે દોઢેક કલાક લાગે છે અને ત્યાંથી અહીંબાગ તરફ બસ સર્વિસ ચાલે છે અને સાવલ, હિસાવર, નીરંગી અથવા માડવે, સાસવને, ચોંડી, કીમ, કનોથર એમ બે માર્ગે જવાય છે. બીજી સડક ડામરની ૧૫ માઈલ છે અને પૂર્વ તરફ કુંગરો આવેલા છે.

રેવસથી ૭ માઈલ પર સાસવને જવાનો રસ્તો આવે છે. ત્યાંથી સાસવને દોઢ માઈલ દૂર સમુદ્ર કાંઠે વસેલું છે, અને શ્રી હવન મંદાચવના વૈશ્ય વિદ્યાત્રમ મારે મગહર છે. આગળ ચાલતાં ચોંડી આવે છે. ત્યાંથી કીલીમ બે માઈલ થાય છે અને એ નાનું સ્વપ્ન બાગવતી ગામ સમુદ્ર કાંઠે વસેલું છે. રસ્તો રેતાળ, સાંકડો ને કિનારો પણ અહીં બામના સરખો નથી ચીજ વસ્તુઓ મેળવવામાં પણ ઘણી અમલ પડે છે. કનોથરની સડક ચોંડી પામેલી નીકળે છે. બે માઈલ અંદરના બાગમાં જતાં કનોથરની તમેટી આવે છે. અને ત્યાંથી પગપિયાની શરૂઆત થાય છે.

અથીમાગની વસતી સુમારે સાત હજારની અંકાય છે. ગામ બાંધાવતી છે અને સોપારી નારિયેળ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. જિંઘા જિંઘા જરો અને દારિયો પાસે ડોચાથી ઉનાળો કડક લાગેલો નથી. વળી દરિયા કડો રેનાળ અને લાંબો. હોષ હરવા દરવા મારે ખૂબ અનુકૂળ છે. સમુદ્ર કાંઠા નજીક ચોગાક નાના જંગલોમાં મંદિરાં છે અને તે બાંડે મળી શકે છે. કિલ્લાને લગતાં ખાનાઓ, હોસ્પિટલ હીરો-સરી, અગાસતો, રૂલો વગેરે કાંઠા નજીક આવેલાં છે.

અહીંયાં જૈન ધર્મની અલ્લ છે એક ચેતામગી ધરમ કિંતી સગવડ છે. રરતા રવચ્છ અને સારા છે. મોટે બાગે આવાન વેપાર છે દરિયા કાંઠા પાસે ડોચાળા કિલ્લો છે એટલે વખતે પગપાળે ત્યાં જઈ શકાય છે. કિલ્લો જીર્ણ અવસ્થામાં છે તેમાં આવેલાં અને મંદિરો ૧૫ થી ૨૦ થી થઈ ગયા છે. મંદિરો પાસે જોડો ફવો અને કુંડ છે. એક ટોચ પર ફાનસ અને બીજી બાજુ પર વ.વડા કાઠી છે. દરના દરેયો જોવાને દૂરથીન પણ મોડેલ છે.

રેવદંડા

ડોચાળા કિલ્લાના અહીંના તાલુકામાં અગ્રીસમુદ્રના કાંઠે અહીં-બામથા અગિયાર માઈલ દૂર આવેલ છે. જસ સવિસ આસે છે. જોનાગાંવ, ચૌધ વગેરે બામથાના ગામો સુધી બન્ને તરફ આવેલી નારિયેળની વાડીઓ વચ્ચે થઈને રેવદંડા બધ છે.

રેવદંડા શહેર ખાડી પર વસેલું છે. જગર લાંબી છે. નવો વમવાટ કિલ્લા બહાર અને જૂનો વસવાટ કિલ્લાની અંદર છે એ પૂર્વે ચોલ સંપાવતી નામથી ઓળખાતું હતું કિલ્લો હમણાં ખડિયેર સ્થિતિમાં છે. અંદર નજીક એક ડોચાળ નામનો કુંડરી કિલ્લો બાધેલો છે. એથી બંદરને સારી સલામતી મળી જાય છે આવાન વેપાર સારો છે.

એક વખતે અહીંયાં પોર્ટુગીઝ ચાલુ હતું. એ વેળાના મહેલ અને કેરેક્ટરો ૧૬૧૫ન દેવગોના ખડિયેરો બધુ પણ નજરે પડે છે.

અંદીના કાગીમરો મુદ્દર ચાંદીકામ મગા નામે જાણીતા છે અંદીથી
વાડીમા બેસી ખાડી ઓળગી સામે પાર જતા જુહરા સંઘાનની
દદ શરૂ થય છે અંદીવાથી જાણી તરફ જસ જાય છે

મુરુડ

જુહરાના હજારી મરયાનનુ આ પાટનગર અરબી સમુદ્ર પર
આવેનુ છે રેવડા પામેથી ખાડી ઓળગીને સામે પાર જતા ત્યાંથી
અદાર માઇન થાય છે. મોટા સડા સમુદ્ર નજીકથી કુગગઓની
ધાર પરથી જાય છે અને દમ્ય ગમણીય લાગે છે, વન્ને નાદમાર નામનુ
ખામાયતી ગામ આવે છે.

શહેર ખામાયતી છે અને વસતી આઠ હજારની છે નવી વસતી
પેઠ તરીકે ઓળખાય છે નવી વસતીની ગચના, સડકો વગેરે મુદ્દર
છે વસતીન પ્રમાણુ ૭૫ ટકા હિન્દુ અને ૨૫ ટકા મુસ્લિમન છે
લોકોની મિથિ આમાન્ય છે શહેર મુદ્દર કિનારે નારિંગીની વાડીઓ
વન્ને વમેનુ હોમ હવામાન શીતોષ્ણ છે

શહેરમા પ્રવેશતા સમુદ્ર કાંઠા પર પ્રથમ રાજમુદ્દર અને પછી
ગેન્ડાહિમ આવે છે આગળ ચાનતા દીન નનો મગા દીરાનકમેરી
મદાના કાંઠાપટલ ઠાપરાઆને રંગવાના તો, કમેરી પોટાઓદિમ,
પોટનમોડના ઓદિમ, દિન્દુ બોદિમ હાંસિનુ મગાન આવેલ છે
મુદ્દર કિનારા ગેતાળ અને ગ્રન્થ છે એ નાપાગી મુદ્દર છે અને
ત્યાં બેઠી વ્યવસ્થા કરેલી છે થોડેક દૂર મુદ્દરપરી છે અને ત્યાં
મુનિસિપાલિટીની ઓફિસ તથા સામ મારકેટ આવેલા છે

ગેન્ડાહિમ આમેથી ૫૦ તરફ જતા કુમર ૫૦ દતાનુ મિનિ-
બીજી ગામ નવાગ સાહેબના મામાનું મકાન દત્તાડી, જૂની વસતી
અને એ પરી મડા જનરપરીને મળી જાય છે જાણનો કિફનો
તેમ જ શ્રીવર્ધન, બોલી તરફ જનારને જનરપરીથી કોડેક અતરે
આવેથી નાની તર હોડમામા બેઠી પાર કન્ટી સામે મારે કન્ટી
ગામ પાસેથી વાહન બાડે કરીને અથવા ૫૫ પાસે બે અર્ધસ પર

આવેલ રાજપુત્ર ગામ પાસેથી બીજી તર ઝાંગંગીને કિલ્લાના પ્રવેશ દાર પાસે પડેઆવ છે તથા શ્રીચર્ધન અને યોધીજનાર હોગીગામ પાસે જઈને ત્યાંથી વસમાં જાય છે.

કિલ્લો કાળા પથ્થરનો કાંચો સમુદ્ર વચ્ચે આવેલો છે. દાર પાસેથી ફેટલાંક પગથિયાં અહીંને અંદર લાખાયેલાં ગીચોગીચ મકાનો અને ગાંદા પાણીના કુડો નજરે પડે છે. ઘરો જર્જરિત અને ગાંદાથી ખરેલાં જોઈ ધૂણા આવે છે. વસવાટ ગરીબ મુસલમાન તથા હોગી વર્ગનો તેમજ આમાન્ય રિવાજના સરકારી નોકરો અને લાચાર અવસ્થામાં આવી પડેલાં બાવાનેનો છે. કિલ્લાના જુરતે પર અનેક કાટ ખાઈ ગયેલી તોયો પડેલી છે. દૂરનો દરિયો સ્પષ્ટ દેખાય છે. મહેલ ખડિયેર હાલતમાં છે. રાજગાદી અહીંયાં છે. નવાજ સાહેબ તથા દીવાન માટેના મકાનો કંઈક ઠીક માલુમ પડે છે.

કિલ્લામાં મસજિદો અને ત્રણેક દુકાનો છે અને મામુલી વસ્તુઓ મળી શકે છે. અન્ય વસ્તુઓ બહારથી આવતા ફેરિયાઓ પાસેથી લેવાય છે. ઘરોની જર્જરિત હાલત, સ્વચ્છ પાણીની અછત અને અંદરનો ગાંદાકાંડ જોતાં દોઝખનું દુન્ય નજરે પડે છે. સમુદ્ર વચ્ચે થોડેક દૂર ખીજો કાસ નાખનો કિલ્લો છે.

જાંદરા સંસ્થાનના મંદ, શ્રીચર્ધન અને અલ્લેખ એમ ત્રણ નાણુકા છે. એક દર ૩૨૪ ચોરસ માઇલનો પ્રદેશ છે અને વસતી આશરે નેવું હજારની છે. સંસ્થાનની વાર્ષિક આવક સત્ત લાખની કહેવાય છે.

ધરમતર

અલીબાગથી નીરગી હિસાવર થઈને ધરમતરની ખાડી ૭ માઈલ થાય છે. ખસ સર્વિસ ચાલુ છે. ત્યાંથી ભાંચમાં જોડીને ધરમતર ૩૨ કાએ જવાય છે. ધરમતર અલીબાગ તાલુકામાં આવેલું છે અને ફેરિયા માર્ગે મુંજાપથી રાંજ માઈલ અને સડક માર્ગે ૬૦ માઈલ થાય છે.

ધરમતરના ડકકા પરથી જોાયે, માણુગામ, દાસગામ, મદાડ ઘટને મહાખલેશ્વર તરફ, ઘીછ સડક પેણ, ચોક, પનવેલ ઘટને મુંગલ તન્દ તથા પાણીના ગરમ પાણીના કુંડો તેમજ રોડા તરફ જવાય છે. અને જસ સર્વિસ જાય છે.

પાણીના કુંડો

ધરમતરના ડકકાથી ૨૨ માઈલ થાય છે. જસ સર્વિસ જાય છે. ત્યાં ઓછાવત્તા ગરમ પાણીના ત્રણ કુંડો આવેલા છે; અને જીતરવાની જગ્યા છે. ત્યાંનું સૃષ્ટિલોન્દવં પણ વખણાય છે. બાઝેના ડકાપરથી ધરમતરની બોટ ઢંભેલાં સવારના બેપડે છે.

મહાડ

ઠાકાગા જિલ્લાના મહાડ તાલુકાનું આ મુખ્ય ગામ ધરમતરના ડકકાથી ૫૬ માઈલ થાય છે. તાલુકા કચેરીઓ તથા પ્રાથમિક અને મધ્યમ શાળાઓ વગેરે છે, બત્તર લાંબી છે. સારિત્રી અને માંધારી નદી આ શહેર પાસે ઘટને ઝરમી મુઝડને મળે છે, જેના લીધે આ ગામનો આયાત નિકાસ વેપાર સારો છે

મહાડથી પોલાદપુર, પ્રતાપગઢ ઘટને ફીટઅડાઈઝ ધાટને રસ્તે મહાખલેશ્વર ૩૬ માઈલ, મહાડથી પોલાદપુર ઘટને કસેડી ધાટને રસ્તે બેડ ૩૬ માઈલ થાય છે જસ સર્વિસ ચાલે છે. તેથી જ રીતે ધરમતર અને પેણ ઘટને મુંગલ તરફ પણ જસ સર્વિસ ચાલુ છે.

મહાડના કુંગર પર ગુફાઓ કોરેલી છે અને નદી પાર એક જગ્યાએ ગરમ પાણીના કુંડો છે. પેલાલમાં મુખ્ય બાન્ હોઈ તેને હડવાની અહીં મિલો પણ છે.

રોયગઢ

મદાડ તાલુકામાં મહાડગામ પાસે આવેલો સિરાછ મહારાણનો આ પ્રસિદ્ધ કિલ્લો આવેલો છે. મહાડથી જસ સર્વિસ તલેડી સુધી ચાલુ છે. ત્યાંથી લીચો અને સખત ચઢાવ ચઢવો પડે છે. અસકને મોડે

પુરથી બાડે મળી શકે છે. કિલ્લા પરથી રાતના વખતે મુંબઈની દીવા-
દાંડી દેખાય છે એમ કહેવાય ને. ઉપર રાતવાસો કુવાની સમગ્ર છે.

શિવાજી મદાગાજની રાજધાનીનું આ મથક હતું એટલે આજે
પણ કેટલાક મંદિરો અને મહેલોના ખંડિયરો તથા શેષ રહેમાં બગ્ગ-
રના ઓટાઓ વગેરે જળવાઈ રહ્યાં છે. ઉપરથી દૂરનો દેખાય બહુ
મનોહર લાગે છે.

પોલાદપુર

મહાડ તાલુકામાં આવેલું આ એક નાનું ગામ છે. મહાડથી
અગિયાર માઈલ અને મહાબલેશ્વરથી ૨૫ માઈલ છે. વસતી બેઠ્ઠાજની
છે, જેમાં નીમા-ગુર્જરના સાડ ઘરો છે. આ લોકો ગુજરાત છોડી
બસો વર્ષથી કેકણ પટ્ટીમાં આવી વસવાટી બાપા તેમજ પહેરવેશ
મહારાષ્ટ્રીય બની ગયેલ છે અને ગુજરાત સાથે કશો વાવહાર રહ્યો
નથી.

ખેડ

સુખ છતાંકાના રતનાગિરિ જિલ્લાના ખેડ તાલુકાનું મુખ્ય મથક
છે અને પોલાદપુરથી કસેડી ઘાટને માર્ગે ૨૫ માઈલ થાય છે.
કસેડી ઘાટ પર આવેલા મન્નપેક્શન બંગલા પાસેથી કેલાના જિલ્લાની
સરહદ પૂરી થઈ રતનાગિરિ જિલ્લાની સરહદ શરૂ થાય છે.

ખેડની વસતી છ હજારની છે પાણીના નળો તથા પ્રાથમિક,
માધ્યમિકશાળાઓ વગેરેની સમગ્ર છે. લોકોની સ્થિતિ સામાન્ય છે.
આ તાલુકામાં દીવાની કોર્ટની વાવરથા ન હોવાથી કનિયાઓ દાપોલી
તથા ચિપ્લૂણ કોર્ટમાં જાય છે. ગામ પાસે આવેલ કુંગરમાં શુદ્ધ
કેરેલ છે.

રતનાગિરિ જિલ્લાનાં ઘણા તાલુકાની સગંદો સદયાદિ પર્વતના
કાંટાઓથી એક બીજાથી કુદરતી રીતે છૂટી પડી ગયું છે અને એ
જેથી પર્વત વનરાજિથી ખૂબ ભવ્ય છે. તેના ઉપર ચતી અતિ
દૃષ્ટિથી નદી નાળાં સદોદિત વહેતાં હોવાથી જંગલો લીલાછમ માન્ય

પડે છે અને આખને બહુ ગ્રિય લાગે છે. પોતાદપરથી બધ નીકળીને કમેડી ધાટનો ચઢાવ સડ થાય છે અને મદદદુ દરમ દષ્ટિ સમક્ષ ખડુ થઈ જાય છે

દાપોલી

ગ્નાગિરિ જિલ્લાના દાપોલી તાલુકાનું મુખ્ય મથક છે અને ત્યાં જ્યાં આનવાને બધ અરિમ થાય છે. નમતી ચાર હજારની છે ગામમાં પાણીના નળો હાઈરેફ્ટ, બોર્ડિંગ ટ્રવાખાન વગેરેની સગવડ ૮ લોકોની સિધ્ધિ ગરીબ છે. ગામ ડિયાન પર આવેલ હોનાથી હનામાન રાતિણ્ય છે

ગામની મહાત્મા નાના બંગનાઓ છૂટા છૂટા પાથેના છે અને બાડેથી મળી શકે છે.

હણે

દાપોલી તાલુકામાં અરબી મધુર પર એક નાનું ગામડું હોના છતાં એક મન ગીત પ્રમિદ ૪ વસતી દાપોલી જોટલી ૬ અને બોટસિધ્ધિ ગરીબ છે. જોકે નથી એટલે સ્ટીમર કાઠથી થોડેક દૂર ૮ શીટના ઉડાણના શ્રાણોમાં નબી રહે છે. કુરબો પાકો પાથેસો છે અને રામના જેવા ખડક પર નાની મગળી પીનાદાડી એવી કચલી ૭ પ્રથમ એ ખડક પર કિલ્લા હોય એમ લાગે છે

પામ ૪ સમુદ્ર વચ્ચે એક જાણના ન અને એનાથી થોડેક દૂર ખડક પર મીને કિલ્લો છે એ કિલ્લા મદરથી માત્ર ૫૦૦ વાર દૂર ૮ અને મુનર્ધુ દુર્ગના નળે ઓળખાય છે એમાં મુસાદર માટે રહેલા ૧૧ મગલો ૮ અને રાયરચીનાથી રાયુમાગેતા છે અર્ધો કર્તમ હાઉમ ગીમર કપનીની આક્રિમા અને હનારુ નર્મ માટે વેદદિગ ૩મ અને ચાલની હોટવો ૭

હણે દાપોલીથી નવ માલ થાય છે અને બધ જાય છે

ચિપચૂન

ગ્નાગિરિ જિલ્લાના ચિપચૂન તાલુકાનું મુખ્ય મથક છે અને

ખેડથી વીસ માઇલ થાય છે. જમ સર્વિસ ગમ્ય છે. વસતી તેજ દળરની છે. સોકરિયતિ મરીમ છે. અહીં મ્યુનિસિપાલિટી છે. પાણીના નળે, અંગ્રેજશાયા, સરકારી દવાખાના તથા તેલની ઝીરખીઓ છે. અહીંયાં ગ્રુદાઓ ફેરેલી છે.

પેદાશમાં ખાત, વરી, કઠોળ લોખ ખીજી બધી ગીજો ખતારથી આવે છે. ચિપલૂનથી ખેડ, સંગમેશ્વર તથા સાતારા વગેરે તરફ ગસ સર્વિસ દોડે છે. દરિયા માર્ગે દાંત્રોલ પર્વત મોટી ઝીમરો આવે છે અને ત્યાંથી ગોવળકોટ કે જે ચિપલૂનથી બે માઇલ થાય છે ત્યાં લોંચ આવી સકે છે. અને ખાડીમાં બરતી હોય તો મહત્તમો વગેરે ચિપ લૂન મુધી આવે ગમ્ય છે.

સંગમેશ્વર

રત્નાગિરિ જીલ્લાના મંગમેશ્વર નાયુકામાં આવેલું છે આ નામુ કાનું મુખ્ય મથક દેવરુખ છે. સંગમેશ્વર ગ્રામ સાત્રી નદીના કાંઠે પર આવેલું છે. અને વસતી ત્રણ દળરની છે. સોકરિયતિ મરીમ છે.

અહીં નદી પર મોટો નવો પુલ બંધાઇ રહેવા આવ્યો છે. ખાડીમાં બરતી હોય ત્યારે મહત્તમો અહીં આવી સકે છે. ગરમ પાણીનો એક કુંડ પામુ અહીં છે. ગસસર્વિસ ચિપલૂન, રત્નાગિરિ, રેલ્વેપુર અને દેવરુખ પર્વત માસુ છે. ચિપલૂનથી સંગમેશ્વર ત્રીસ માઇલ થાય છે.

સંગમેશ્વરથી રત્નાગિરિ તરફ જતી તથા ચિપલૂનથી સંગમેશ્વર આવતી સડકપરના દબ્બો હરિયાળા અને આંખને ઠંડક આપે તેવાં છે.

રત્નાગિરિ

જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે અને પશ્ચિમ કિનારે અરબી સમુદ્ર પર આવેલું છે. વસતી વીસ દળરની લેખાય છે. મંગમેશ્વરથી રજ માઇલ થાય છે. પેદાશ ખાત, વરી, કઠોળ છે ગ્રુદકાર્થ માટે ખપતી નિત્યની વસ્તુઓ આપાત થાય છે. આંગાની પેદાશ મોટી છે અને મુજબમાં સારો ખાત આવતો હોવાથી ત્યાં ખેતમાન ગમ્ય છે. જિલ્લા ઉપરાત તામુકાનું મથક અને બંદર હોવાથી વેપાર ધીકતો છે.

શહેરમાં મ્યુનિસિપાલિટી છે, નાયુકા તથા જિંદનાની લગતા તમામ ખાતા. મરાઠી, અંગ્રેજી મૃદુલો, અરકાઈ દાહરકૃષ્ણ, બોડીંગ, પાણીનાં નળો, લાખેરી, તુરંગ, શિશ્પશાળા, દીવાનાઓની ઇસ્પનાય, બે વર્તમાન પત્રોના જાપખાના વગેરે શહેરમાં છે વળી શહેરમાં પવિત્ર પાવન નામનું મંદિર છે જે મહાન દેશબક્ત વિનાયક સાવરકરના પ્રયાસથી અસ્તિત્વમાં આવેલું છે, અને સર્વનું આકર્ષણ છે. અને બધી કામો મારે ખુલ્લું હોવાના સમગ્રે ખૂબ મગહર છે.

શહેરના ઉત્તેગ ધંધામાં એક તેનગીરગી છે અને તુરંગમાં દુવાલ, શેતરછઓ, ચાદર વગેરે તૈયાર થાય છે બંદર શહેરથી એક મીલ દુવાલ છે. દરિયો ખુલ્લો હોવાથી કાંઠા પર કાંકેટનો લાંબો પુરનો આધેયો છે, અને એના મુખ પર દ્વાર બનાવેલું છે. જમણી તરફ એક ઝીલો હુંગર છે અને તેના પર કિંદો આધેયો છે આ કિંદામાં બધાં દાકેસ આધેયુ છે. ગ્રીમર ત્યાં મુખી આવે છે. એ પછી નાની બોટમા ઉનારુ વર્મને ઉતારીને પુખ્ત પર લઈ આવવામાં આવે છે. દરિયા કાંઠે નાના ખડો છે. સમુદ્ર ખુલ્લો હોવાથી ચોમાસામાં આ બંદર બચારક ગણાય છે. માંડલેના થીયા રાગને અહીં જ એક મહેલ બાંધીને કેદ રાખવામાં આવ્યો હતો. એ મહાન દાન નિહાનો કલેક્ટર મારે વપરાય ને.

અહીંથી સંગમેશ્વર થઈને ચિત્રા. તેમજ ગામપુર અને કાંદાપુ તરફ મોટર બસો જાય છે.

રાજપુર

રત્નાગિરિ જિલ્લાના રાજપુર તાલુકાનું આ મુખ્ય મથક છે અને એની વચલી સુમારે ૭ કાનરની લેખાળ છે મ્યુનિસિપાલિટી નામનું સુધરાઈ ખાતું હોઈ દવાખાના, પાણીના નળો, દાહરકૃષ્ણ, વાર્ષિકી મેતી કામ તથા જાપખાના વગેરેની સાગી સંચલ છે. બાંદરપટ્ટી ખતુ સાંકડી છે. રાજપુર શહેર રત્નાગિરિથી ૪૮ માઈલ થાય છે

મકેડ ખાણમાં વસેલું હોઈ ચાંદ તરફ હુંગાઓ આવેલાં છે અને દવાખાણી કુદિત લાગે છે. જૂતાપુરની ખાડીના બરતીનો પાણી

રામપુર પર્વત આવતા હોવાથી મહત્ત્વમાં તથા નાની લેંચો અહીંયાં આવી શકે છે. ખાડીના બંને કાંડે વસતી છે. શ્રદ્ધાપ્રયોગી તમામ વસ્તુઓ મોટે ભાગે આપાત થાય છે.

બસ સર્વિસ એક ખારેપાટણ થઇ ફેંડાવાનું પરથી ફાંદાપુર તરફ અને ખીલ રત્નાગિરિ તરફ ગાડે છે. અહીંના મગ્ગ પાર્શ્વના કુડો વખણાય છે.

વિજયદુર્ગ

રત્નાગિરિ જિલ્લાના દેવગઢ તાલુકામાં અરબી સમુદ્ર પર આવેલું આ એક નાનું ગામકું છે. એની વસતી જે હજારની ગણાય છે. અહીંથી એક ખાડી ખારેપાટણ સુધી જાય છે. સમુદ્ર અને ખાડીના સંગમ પર એક જોયો પથરો કિલ્લો છે. એ સિવાય મહારાજના વખત પડેનાનો છે. તેના પરના મકાનો અત્યવરિત થઇ ગયા છે. થોડાક વપરાયેલા તોપના ગોળાઓ અને એકાદ તોપ હજી ત્યાં પડેલાં છે. ઉપર પોલીસ યાત્રુ હાથમાં છે. મરકારી અમલદારો આવે તો ઉપર આવેલા જંગલમાં જતરે છે.

કિલ્લા પરથી સમુદ્ર તથા ખાડીના દેખાવ બન્ને લાગે છે. અહીંથી ખારે પાટણ થઇને માલવણ તરફ અને ફેંડા થઇને ફાંદાપુર તરફ જસ જાય છે.

માલવણ

રત્નાગિરિ જિલ્લાના માલવણ તાલુકાનું મુખ્ય મથક છે અને પશ્ચિમ કિનારે અરબી સમુદ્ર પર આવેલું છે. સડેન જાગતી ઢોહને વસતી ૨૬૦૦૦ ની છે. વસવાટ નારિયેળીની વાડીઓમાં છે. મ્યુનિસિપાલિટી, હાઇસ્કૂલ, સરકારી દવાખાના, લાયબ્રેરી, તેનગીરણી, છ પખાન વગેરે સગવડ છે. આ જિલ્લામાં સુંદર રવચ્છ શહેર છે. વિજયદુર્ગથી ફેંડા ૪૮ અને ત્યાંથી માલવણ ૪૦ માઇલ યાવ છે. બસસર્વિસ ચાલુ છે.

જંદર રેનાગ છે. જંદરથી થોડે દૂર મમુઃ વચ્ચે મિધુ દુર્ગ નામનો ગંગો કિલ્લો છે, જેને ૩૫ ગુરજ છે, તેમાં બે મંદિરો છે. એ કિલ્લો સિવાજીએ બંધાવેલ છે. જંદર પર પુરનો ગાંધિયે છે અને તેને છેક છેડે કસ્ટમ ઓફિસ છે. કિલ્લા સુધી જોટ આવે છે. સમુદ્રમાં નાના નાના ખડકો ફોવાથી બાકું જવું સવામન ન પડી શકાય. એક દીવાદાંડી પણ છે.

બાગરપટ્ટી મીચી અને જન્ને તરફ ફુકાનો છે. જંદર પર જવાના બાગર પટ્ટીમાંથી આડા રસ્તા કાઢેલાં છે.

અહીં માં કાચુનો ઉત્તોચ મેઠા પ્રમાણમાં છે. ચાકુ, કાતર, અખા, તાળા, પિત્તળની ટાકો, સાચુ, ચાંદીના જડનો, ઘડિયાળો વગેરે બનાવવામાં આવે છે. કાચુના બે જણ કારખાના છે, જેમાં અમેરિકન કારખાનામાં હોલટા વગરના માફ કાચુઓ તૈયાર થાય છે. વળી અહીં દોરડા, રસ્તી વગેરે બનાવવામાં આવે છે પેદાશમાં બાત, વરી, કોગ અને નારિયેળ, મોપારી, કસમી આગા છે. બીજી બધી વસ્તુઓ બહારથી આયાત કરવામાં આવે છે.

કચેરીઓ સમુદ્ર કાંઠા પર આવેલી છે ત્યાંથી સમુદ્રનો દેખાવ રમણીય લાગે છે.

અહીંથી સાવંતવાડી, વેંગુર્લે તથા દેવમડ તરફ જસ સર્વિસ ચાલે છે.

વેંગુર્લે

રત્નાગિરિ નિહવામાં આવેના મહાવનું મુખ્ય મથક છે. અને અરબી સમુદ્રના કાંઠા પર આવેલું છે, વમની છૂટી છૂટી પથરાયેલી છે બદર શહેરથી દોઢ માઇલ દુર છે રસ્તો જાગર વચ્ચેથી મીચો જાય છે અને તેના પર જન્ને આચુ ફુકાનો અને ઘરો ડેક સુની આવતા રહે છે. પેદાશમાં બાત, વરી, કોગ, નારિયેળ છે, અહીંની શ્રેષ્ઠપયોગી વસ્તુઓની આયાત થાય છે.

શહેરમાં મુનિસિપાલિટી પાણીના નજો, અંગ્રેજીશાળા, સરકારી દવાખાનું, અમેરિકન મિશન હોસ્પિટલ અને વર્તમાન પત્રનું ઓફિસ

અને ગાકમાગ્રીટ છે. અહીં પણ કાશ્તુનો રાજગાર જોડો છે તથા રસ્સી, દોરડા સળીલાળા ઝાડુઓ પણ જોઈ શકાય છે.

બદર ખુદના સમુદ્રપર આવેલું છે એક તરફ હુમરની દાર છે અને તેના પર લાર્ટિ હાઉસ અને નાટા કાગી છે બાફરના કાકો ગેતાગ છે. આ જોઈ શકો છો તો જોઈ શકો છો પણ સમુદ્રમાં નાના નાના ખડકો હોવાથી આગમોટ દૂર જોઈ શકાય છે અને ઉતારુ વર્ગ જોઈ શકાય જોઈ શકાય છે પણ જાણ છે

પ્રથમ અહીંયા ક્ય ચાપુ હતુ ત્રણ મૈકા પૂવે તેમજે તાપેની કાગી હતુ જાનાઈ નહી છે, મિલન ધર્મીતાન કાના તથા રક્તપિત્તીઆના હાઈઆની સારનાર ચાટે વખતુર છે

અહીંયા સાવંતવાડી તથા માનવણ વગેરે તન્દ મસ રાનિસ માને છે

સાવંતવાડી

જોસને નામના મરાઠા સરદારના વાડી સરથાનતુ પાટનગર હુમ રાજોની રચમા વેશુર્યેથી ૧૭ માઈન આવેલું છે વસતી ૧૦૦૦૦ની છે બોકોની ગિધિતિ મળી છે પેશમા જાત, નામની, વળી તથા જમની હનડુ લાકડું છે ખૂટતા ચાપા તથા બીજી મધી વસ્તુઓ બહારથી આનાત થાય છે

આ સરથાન રાનાગિરિ જિનામા આવેલું છે અને માનવણ વેશુને બદર પ્રથમ આ સરથાનમા હતા તે અજેજ મરકાગે લઈ લેવાથી રાજાની પેશાન ધરી મળી છે આ સરથાનનો સ્વર્ગસ્થ રાજા નડોદારાના માનનાડનો જમાઈ થતો હતો

સડેગા મુનિસિપાલિટી છે વસતી જોડા બાજે હુમરના દોશાન પર તથા મોતી તમાવની ચારે તરફ છે રજવાડો તથા નવી મળર અને બસ ગેન્ડ વગેરે તમાન પામે આવેલા છે

રાજવાડાના મુખ્ય દરવાજાથી દાખન થતા પ્રથમ કચેરી, શાળુમા દરવાજા હોન અને તેની શાળુમા મદારાજનો મળ્યો છે, જેના પર

ચાર માઇલ દૂર છે. વાહન મળી શકે છે વસતી દરાદગરની લેસાય છે પામે આવેલા કુંગે પર ઠારેલી માચીન ગુફાઓ અને મંદિર જે છંદા સૈકામાં લૈનોએ કોતરેલ છે તે જોવાવાચક છે અને યાત્રાળુઓ આકર્ષે છે

કુંગર ચડવા માટે એ શી પથથીઆની સીડી જે. તે પાઠ વિનાના યાત્રાળુઓની અવગતવરથી લગભગ મધ્ય છે. પહેલી અને બીજી ગુફા કુંગા ત્રીજી ગુફા મોટી છે. તેના પર આવેલા ચોક પરથી આખું શહેર, તળાવ તથા દૂરના પ્રેશ દેખાય છે. ચોથી ગુફા થોડક દીર્ઘ છે અને મામે આવેન દંડાર જેના પર કિલ્લેમધી છે અને ત્યાં બેથી ત્રણ ગુફા દેવધાનો છે.

આ ગુફાઓના મનો પર સ્ત્રી પુરુષોની આતૃતિઓ વિવિધ ગણ ગારનાગી કોતરેના છે, અને એ હિન્દની ઉમદા મિષ્ટાન્નાના નમના સમી છે બારીકાઈથી જોતા એક ગુફાની ઠા પરતુ ગંગા કામ હજી પણ જોઈ શકાય છે. અહીં છઠી સાતમી સદીમાં ચાલુક્યોની રાજમાની હતી

ખિજપુર

કુખજ ફલાકાના ખિજપુર જિલ્લાનું મુખ્ય મથક છે અને એમ. એસ. એમ.ની હોટલી-મદમ મીટરગેઝ બાર્ન પર આવેલું છે ગ્રેશનથી થોડક દૂર મુમાદર જાય છે. વાહનો મળી શકે છે આ શહેર મુમાર ૧૪૮૯થી ૧૬૮૬ દરમિયાન દખ્ખણમા અમલ હતું. આદિનશાહી વંશના જાણીતા મુસલમાન રાજાઓ મુમુશ આદિલશાહ હમીદમ આદિનશાહ બીજા અને મહમદ આદિલશાહના સમયમા ખિજપુરની રાજધાની ગૌરવતાગી લેખાની હતી

હ'ના મહમદ આદિલશાહે શહેરની મારી સુધારણા કીધી હતી. રાઈરમા પ્રવેશના પ્રથમ મહમદ આદિલશાહીની ટંબરનું મોટું બપ કાદાર મલહર ગોળાનું બનવાળું મકાન આવે છે. આ મુખ્ય ૧૮૮ ફૂટ ઝંબો છે. ગેલેરી અને તુલનાથી આબાદ અને અચરત પમાડે

એવો પડેલો પડે છે. અગ્રીયમ જેમાં પ્રાચીન વસ્તુઓનો સંગ્રહ રાખેલો છે તે પણ પાસે છે.

વળી પચગંબર મહામેદ સાહેબની દાઢીના બે વાળ જેમાં સાચવી રાખેલાં છે તે વિખ્યાત દાઢી ને મહેલમાં છે અને જેના લીધે શાહજહાનના હાથે વિનાશ થનાં બચી ગયેલાં હતાં એ મહામદ આદિ-લશાહે બંધાવેલો આરસ મહાલ રોસનથી એક માહલ થાય છે.

મુસ્લિમ મેદાનના નામની જગ્યા તોપ કે જે ૧૫૪૯માં અકબરનગરમાં ઢાળવામાં આવી હતી, તે શેરશીશુરજ પર ગોઠવેલી છે. ખીછ બે પાતળી લાંબી તોપો ઉપરના ટાવર પર ગોઠવેલી છે. એ માટે એમ જણાવાય છે કે તાલીમોટની લડાઈ પછી ૧૫૫૫માં અહીં આદિલશાહ પહેલાં એ વિજયનગરના રાજાને હરાવ્યા પછી સહેરની દીવાલ અધ્ધાવા માંડી હતી. તેના અમુક ભાગોને પોતાના હિમરસોના નામે આરવા હતા. તેનો સુમસિદ્ધ સેનાપતિ હુદગ્યાન ત્યારે એકગામ-ધારવાડ તથા ગયો હતો અને પાછો આવ્યો ત્યારે દીવાલનું કામ પૂરું થઈ ગયું હતું. તેથી ન્યાંથી બધું નિહાળી શકાય એવો ટાવર બાંધવાનું માન તેને આપવામાં આવ્યું હતું.

ખીલ્લો એક જગ્યા લગ્ન નામનો છુરજ દત્તેદમેદ પાસે આવેલ છે. તેના પર સૌથી મોટી તોપો છે. પણ શહેરના એ ભાગની મુદાકાત કચગિત જ લેવાની હોવાથી મુસ્લિમ મેદાન નામની તોપ મોટી મનાઈ ગઈ છે. સહેરદ છુરજ સુમારે ૧૬૦૯ માં ખ્યાલિમ ખીલ્લના રાજ્યકાળમાં હજરત શાહે બંધાવેલો હતો. એના પર ખીછ બે તોપો છે. જેમાંની એક અર્વાગીન છે. ઔરંગઝેબે ૧૬૮૬માં આ છુરજ સામે તોપો ફેંડીને ઉપરની તોપોને નુકસાન પહોંચાડ્યું હતું અને મોટી તોપને તેની જગ્યા પરથી નીચે ગમડાવી દીધી હતી.

ખીલ્લપુરનો કિલ્લો સોળમા સૈકાના આરંભમાં મુસલમાન રાજાઓએ બંધાવ્યો હતો. ઘણી ઉચ્ચ પાલક પછી ઔરંગઝેબે ૧૬૮૬ માં લઈ લીધો હતો અને ફિરોઝીના-સામ્રાજ્યના પતન પછી

મરાઠાઓના દાયમાં આવ્યો હતો. તે સને ૧૮૧૮માં બ્રિટિશ સરકારના હથમાં આવ્યો છે.

જોવાલાયક અન્ય સ્થળોમાં મહેનર મહેલ, જુમામસ્જિદ, દખા-દિમ આદિલશાહ પહેલાનો રાજો, ચીની મહેલ, સાત મજલી મહેલ, આનંદ મહેલ, ગગન મહેલ વગેરે છે. પ્રથમના ત્રણ કિલ્લાની બહાર છે. છેલ્લાં ચાર કિલ્લાની અંદર આવેલા છે અને કિલ્લાને ફરતી ખાણ ખોદેલી છે.

જુમામસ્જિદનું મકાન દખ્ખણમાં સૌથી મોટું લેખાય છે. એવું ચલુતર ૧૫૩૭ માં પહેલા આદિલશાહના સમયમાં શરૂ થયું હતું અને ઔરંગઝેબ આદિ પાછલા રાજાઓએ ચાલુ રાખેલ હતું તે છતાં પણ તેના પર મિનાર બાંધી શકાયો નથી. ચીની મહેલ હાલ માથરૂદે અને ગગની કોર્ટ માટે વપરાય છે. સાત મજલી મહેલ ઉપરના ત્રણ મજલા પડી ગયા છેવાય છે અને આનંદ મહેલ સિવિલ સર્જનના રહેઠાણ સારું વપરાય છે.

પેદાશમાં રૂ, ધઉં અને તેલીબીયાં વગેરે હોમ શેતરંજીઓ તૈયાર થાય છે.

વિજયાનગર અથવા હમ્પી

એમ. એસ. એમ. રેલવેની મારમાગેવાથી મચ્છલીપટ્ટમ જતી રેલવે લાઇન પર હોરપેટ સ્ટેશને ઊતરીને વિજયાનગર અથવા હમ્પી જવાય છે. હોરપેટ મદ્રાસ ઇલાકાના બેધારી જિલ્લાના હોરપેટ તાલુકાનું મુખ્ય શહેર છે અને સુમારે ત્રીસ હજારની વસતી છે.

અહીંથી વિજયાનગર અથવા હમ્પી સાડી આઠ માઇલ થાય છે અને ત્યાં જવાને બસ વગેરે વાદનો મળી શકે છે. હમ્પીથી બે માઇલ પર આવેલાં કમલાપુર ગામડાનાં ઇન્સેક્ટન બંગલામાં ઊતરવાં ઇચ્છનારે ટાંપલી જતી બસ પકડવી.

હમ્પીના ખંડિયેરા કમલાપુર ગામથી શરૂ થાય છે અને ત્યાંથી બે માઇલ-તુંગબદ્રા નદી મુખી વિખરાયેલા એટલે પ્રવાસીએ સાથે

એક ગામડા-માર્ગદર્શક રાખવો સનાહકારક છે. ખડિયરો તમામ કાળા પત્થરના હોષ કેટલાંક સાપ અને કેટલાંક કોરણીના છે. એ મંદિરો તો અદ્ભુત કાગીગીરી કહેવા છે અને પ્રાચીન શિલ્પ કેટલું ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચ્યું હતું એની પ્રતીતિ કરાવે છે.

પૂર્વોક્ત મંદિરોમાં રહુનાથના કરતાં વિકોનાનું મંદિર વિશેષ આકર્ષક છે. આ સિવાય મણેશ મંદિર, અનંતશયન મંદિર, વોટર ટાવર (પાણીનો મિનારો), નૃસિંહ તથા મણેશની મૂર્તિ, છુલમહેલ, હાથીખાનું, સ્ત્રીઓનું સ્નાનગૃહ વગેરે મનોરંજક છે. પુરુષ ભર જી આ અને છેટે છેટે પત્થરના યામના ગેબા કરી તેના પર કોરેલી પત્થરની પગનાળ ગોઠવીને લામે છેટેથી પાણી લાવવાની ગોઠવણ અને રૂપથી ૩૦ ફૂટ લાંબા બાડા પત્થરને કોરીને પાણીનો સમઢ કરવા સારુ બનાવેલી ટાકી વગેરે વિરમયકારક છે.

હમ્પીમાં મુખ્ય મંદિર પદ્માવતીનું મણાપ છે અને એ આ તરફ વિખ્યાત છે દક્ષિણના ગીનગિવાજ મુજબ નાયણોનો વસવાટ અહીં પણ મંદિરના કમ્પાઉન્ડમાં છે. વાહરાની પણ કુદાકુદ ધણી છે. વિજયા-નગરના હિન્દુ રાજાઓએ અનેક દેવાનયો અને સુદર મકાનો વગેરે અણાવીને શહેરને રોનકદાર મનાવેલ હતું, અને ૧૭૩૬માં હમ્પીમાં રાજગાદી સ્થાપીને કૃષ્ણા નદીના દક્ષિણ પ્રદેશ પર સ્વામીત્વ પ્રાપ્ત કરી ૧૫૬૮સુધી હિન્દુ સંસ્કૃતિ અને હિન્દુત્વની ખૂબ સાચવણી કરી હતી એ પણ મુમ્બમાન રાજાઓએ એકત્ર મળીને તેને દયાની નાખ્યું અને છેલ્લે ગિજનપુર અને ગોલકોડાના રાજાઓએ તેમને હરાવ્યા હતા.

બેલારી

મદ્રાસ હલાકાના બેલારી જિલ્લાનું આ મુખ્ય શહેર છે અને એમ. એસ. એમ. રેલવેની મારમાગેવાથી મગ્ગલીપટમ જતી રેલવે લાઇન પર આવેલું છે. વસતી ૬૫૦૦૦ ની છે મોટી લશ્કરી છાવણી અને જૂના વખતનો એક સુન્દર કિલ્લો પણ છે.

પેદાશમાં કપાસ મુખ્ય હોઇ નિર્નીમ, ત્રેસીંગ વગેરે કારખાનાઓ તથા તેલની ગીરણી પણ છે.

બેઝવાડા

મદ્રાસ ઈલાકામાં એક વિખ્યાત વેપારી મથક અને કૃષ્ણા નદીના કિંદિ આવેશું પાત્રાનું સ્થળ હોવા ઉપરાંત ભાતની પેદાશ તથા કાપડના ઉદ્યોગોનું મોટું મથક છે. હાથસાળો પર બહુધા મિત્ર મુલરનું વણાટ થાય છે. શહેરની ચોનરક કુંગરાઓ હોઈ રસ્તા સાંકડા અને તેના પર મકાનો બિયા, પાટી ખાંધણીના છે. ઉધ્ધુ હવામાનના કારણે મકાનો પર ગચ્છી કચેલી હોય છે.

આ શહેર આંધ્ર પ્રદેશમાં આવેલું હોઈ ભાષા તેલુગુ છે, વસંતી પચાસ હજારની કહેવાય છે. એમ. એસ. એમ. રેલવેનું આ મોટું જંકશન સ્ટેશન હોઇ મદ્રાસથી વિજાગપટમ જતી બ્રાડગેજ અને મદિરાગોવાથી મચ્છલીપટમ જતી મીટરગેજ લાઇન; તથા એન. ઇ. એસ. રેલવે માર્ગે દેડાબાદ તથા કાઝીપેટ, બલ્હારચાલ વાયા વરધા, નામપુર વગેરે જવાની રેલો અહીં મળે છે.

કૃષ્ણા નદીનો પટ ધણે પડોળો હોઇ એના પર ખુબો બાંધેલાં મેં. રેલવેનો પુખ ૧૮૯૩ માં બાંધેલો છે અને બહુ લાંબો છે. નદીમાં બંધ બાંધીને નહેર કાઢેલી છે અને એ જળમાર્ગે દૂર પર્વત વહાણો દ્વારા વ્યવહાર ચલાવવામાં આવે છે. પ્રથમ નદી બાજુનો લોખંડનો દરવાજો ઉધાડી વહાણને વચ્ચેના ભાગમાં લઇ તરત દરવાજો ચામી દેવામાં આવે છે અને પછી નહેરનો દરવાજો ખુલો કરી તેમાં લેવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે નહેરમાંથી નદીમાં કાઢવા માટે પ્રથમ નહેરનો દરવાજો ખુલો કરી વચ્ચેના ભાગમાં વહાણને લઇ નહેરનો દરવાજો બંધ કરી દેવામાં આવે છે અને પછી નદીનો દરવાજો ઉધાડી વહાણને તેમાં ઠાવવામાં આવે છે.

આ શહેર સાનમા સેકામાં ચાલુક્ય રાજાઓ પામે હતું. શહેર નજીક કુંગર પર ગુફાઓ કાઢેલી છે. મલેશ્વર તથા કનકાદુર્ગના

નદિએ અને એક શિખરગઢ જૈનમંદિર પણ ગહેરમાં છે.

મચ્છલીપટ્ટમ

મદ્રાસ મનાકામા એક સુપ્રસિદ્ધ બંદર છે અને પૂર્વ કિનારે બંગાળના હિપસાગર પર કૃષ્ણા નદીના મુખ પાસે આવેલું છે. અહીં વૃન્દા વખતમા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની કોરી હતી. વસતી સુમારે પચાસહજારની છે. રસ્તા પડેલા અને વરો મોટા બારે બેરી બાધણીના અને નારિયેળો વગેરે ઉંચા વૃક્ષોની વાડીઓ વચ્ચે આવેલા છે. શહેરનું હવામાન શીતોષ્ણ છે.

વેદાશમા મુખ્યત્વે બાત છે. કાપડનું વણાટ પણ થાય છે જેમાં મોટે ભાગે પેટીનું સૂતર (મિન સૂતર) વપરાય છે. કેટલેક સ્થળોએ હાથથી બારીક સૂતર કાઢીને ત્રીબી ખાદીની સાડીઓ વગેરે તૈયાર થાય છે. યથા ગતિ છે અને કળાશૃંગીનો પ્રચાર સાગ છે. અહીંની કોમેન્સ શિક્ષણ વખણાય છે.

એમ. એમ એમ રેલવેનું ટર્મિનસ ઝેશન છે. વચ્ચે ગુડાવાડા બેરકશન સ્ટેશન આવે છે, ત્યાંનું એક જૈનમંદિર વખણાય છે.

રાજમહેન્દ્રી

મદ્રાસ મનાકામા રાજમહેન્દ્રી જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે અને ગોદાવરી નદીના કાંઠે આવેલું ડ. માનાનું પણ સુપ્રસિદ્ધ સ્થળ છે. સતી સુમારે મીતેરહજારની છે. શહેરના બે સ્ટેશનો છે તેમાં રાજમહેન્દ્રી કરતા ગોદાવરીનું ઝેશન મગરહવાળું છે. ધર્મશાળા ગમર વગેરે નજીક પડે છે.

ગહેર લાત્રી પગીમા વગેરે છે. મકાનો પાકા બાધણીના હુલામણાના બે માળ વાળા છે. કંટનાક મકાનો પર ગરબી અને કેટલાક બપરાનાળા છે. ગમર પગીનો રસ્તો પહોળાઈમા બાધારણુ છે. બીજા ગતિ સાકડા છે. પેનાસમા મુખ્યત્વે બાત છે. ઉદ્યોગમા સાણુ, ચોકલેટ અને થોડુંક વણાટકામ થાય છે.

ગોદાવરી નદી પર બાધેલો પુન બહુ લામો-પડ થામવાનો છે. ચાન માધક પર ગોદાવરીમાં નહેર બાધેલી છે ગોદાવરી નદીમા લોચો

ચાલે છે અને નિઝામ રાજ્યમાં આવેલા પ્રસિદ્ધ બદાચેકમના ધામ પર્થત ગય છે.

આ ગયગ મેથી સપ્ટેમ્બર પર્થત ગરમ રહે છે.

કોકોનાડા

મદ્રાસ ઇલાકામાં બંગાળના ઉપસાગર ઉપર પૂર્વ કિનારે આવેલું આ બંદર એમ. એસ. એમ. રેલવેના સામગ્રીકોટ જંકશનથી કાંઠેલા કાંટા પર દરમીનસ રોશન છે. શહેરની વસતી સીતેર હજારની લેખાય છે. કોકોનાડ પોર્ટ અને કોકોનાડ ટાઉન એ રોશનો છે. મુસાફરો માટે કોકોનાડ પોર્ટ રોશન સમગ્રવાળું છે. કારણ કે ધર્મ-શાળા, મસ્જિદ વગેરે નજીક પડે છે. સરેર વિસ્તાર મોટો છે. બાંધણી સારી છે રસ્તા પડોગા અને સીધા છે. સફાઈ પણ કાંઈ માલમ પડે છે.

શહેરની વચ્ચેથી ગોદાવરીની નહેર નીકળે છે અને ચાર માઈલ દૂર બંગાળના ઉપસાગરને મળે છે. આ નહેરના કીધે કોકોનાડ અને જગન્નાથ એમ શહેરના બે વિભાગો પડી ગયા છે. ઉક્ત વિભાગોનાં વ્યવહાર સરજતાથી ચાલો શહેર એ માટે નહેર પર ખુલો બાંધણા છે. કાળા કાંઠે વેપારીઓના ગોદામો બાંધણા છે અને મુખ્ય વેપાર કોકોનાડા વિભાગમાં ચાલે છે, આયાન-નિકાસ વ્યવહાર એ નહેર અથવા કૈન દ્વારા કુવામાં આવે છે.

કેનાસ બંદુ પડોગા દોષ તેમાં સખ્યાગ્રંથ બોટો ગદી શહેર છે. વેપારીઓ પોતાના ગોદામો સામે સડકની પેલી મેર કેનાસને લાગીને ધકકા બાંધ્યાં છે. ધકકા પગથી માલની ચડાવનર થાય છે. રોશન પામે પણ વેપારીઓના ગોદામો દોષ કાંઠા મુધી ગુઝા સાઈડીંગ નાખેલ છે પણ ગોદામીની સમગ્ર ન દોષ રડીમર દૂર લાંગરે છે અને બોટો દ્વારા માલની ચડાવનર થાય છે.

વેદાસમાં મુખ્યત્વે બાન, એરંડી, બોષસિંગ, તેલ, બોગ વગેરે છે. અને એ મોટા પ્રમાણમાં નિકાસ થાય છે કાપડ વગેરે માલ આયાન

યાવ છે. હિંદોગામાં તેલની મિલ, સાણુનું કારખાનું, સામજીકાટમાં સાકરનું કારખાનું અને પેથાપુરમાં ખાદીનું વણાટકામ છે.

શહેરમાં મ્યુનિસિપાલિટી છે. રૂઢો, હોસ્પીટલ, પાણીના નળ વગેરેની પણ સગવડ છે. શાન્તા તળાવ પાસે સિનેમા થિયેટર છે. મકાનો મોટે ભાગે ભેંસ, પાટી પાંધણીના છાપરાવાળા છે. દરેક મકાનના કમ્પાઉન્ડમાં ઓછામાં ઓછા ચારથી પાંચ નારિયેળાના વૃક્ષો અને કેળના ઝાડો હોય છે. વસતી બહુધા હિન્દુઓની છે. જેના મોટા ભાગ અંધ પરંપરાના ન્યાયે ચાલનારા હોય કુટુંબની કેમ વ્યક્તિ ગંભીર ખીમાર જણાય છે કે ત્યારે ઘર અબઝાય નહીં એવી માન્યતાને લીધે સડક પર ઘર નજીક જૂંપડું જણું કરી તેમાં સુવાડી રાખે છે.

પ્રદેશ ગરમ છે. ધ્રુવના કામળાર-રેસા બેઝવાડાથી કેકોનાડા સુધીના આંધ્ર પ્રદેશમાં બહુ ઉત્પન્ન થાય છે.

વિજાગાપટ્ટમ

મદ્રાસ પ્રલાકામાં એક જિલ્લો છે અને જિલ્લાનું મુખ્ય સ્થળ વોલ્ટેર છે. બન્ને વચ્ચે બે માર્ગોનું અંતર છે અને એમ. એસ. એમ. રેલવેનું છેલ્લું સ્ટેશન છે. વોલ્ટેર તથા વિજાગાપટ્ટમ એક બીજા સાથે વસતીથી લગભગ સમાન ગયા છે. અને વસતી ૬૫૦૦૦ ની છે. પૂર્વ કિનારે જંગાળના ઉપસાગર ઉપર એક સુંદર અને ખીલવી શકાય એવું સહીસલામત બારું છે.

વોલ્ટેર એમ. એસ. એમ. અને બી. એન. રેલવેનું સંયુક્ત જંક-શન છે. એના મોટા વર્કશોપો અહીં આવેલા છે. જિલ્લાની ઓફિસો, પોલીસ ખાત્ર, કચેરીઓ વગેરે પણ અહીં છે. વળી વાતાવરણ રાત-દહાડો એકાદ બે ડોઝોના હેર ફેર સિવાય સમાન રહે છે. સમુદ્ર નજીક છે અને વસવાટ જંગી ટેકરી પર હોય સ્પ્રિંગ્સ-નદી મનોરંજક છે. ઘણા યુરોપીયનો અહીંયાં બહુકના રહે છે. કેટલાક મિશનરીઓ જોમને બીજે કયાંય સગવડ નથી તેઓ જિનાળામાં અહીં આવીને વસવાટ કરે છે. કાવના દરદીઓ સારુ અહીંનું લગામાન અનુકૂળ મળાય છે.

સમુદ્ર કાઠો રેતાળ છે કાઠા પર લાક્ષ્મીદાહિમ બાધેન છે દીવો
ગિયર હોઈ એના પ્રકાશમા નિવત વધનટ થતો રહે છે ત્યા આગમ
મેળે બાગે એગે-મન્ડીયાનાનો વસનાટ અને એકદિમે છે ચહેરમા
મકાતો મેળે બાગે પાળી બાધણીના બે મજના પર તત્તા છાપરાનાગા
છે સગિયામ રના સિનાન બીજત રના માકડા છે મારે
સાધાનશુ છે .

પેનાશમા મુખ્યત્વે સાત, બાધરિંગ છે ઉચોગમા મુખક, હાથી
નાત તથા રિંગડાની પેગીઓની ગનાવટ છે

મારુ જા કે નાનુ છે તો પશુ ચોમેર હુમરાનુ નેસગિક રક્ષણ
કાનાથી સારા સુગંધિન તગાવ સમાન-ગુપ્ત છે. મારાના પ્રવેશમાર્ગ
નામ નામે આવેના હુમરાઓ વચ્ચે છે ત્યા આગમ મુજા મોનો હોષ
થાડેક દૂર નાક રંગીમગે એક સામગી બિબી રહી રહે એમો ધાબો
ડકકો અને સામે બે મોઢાસો ગાધીને પાળા રેનવ સામ્રાટી મ નાખેલી
છે માનની ચઢ ખતર મારુ ડકકા પર ચાર કેનો મોઢાવેન છ હાથુ
માથુમે તા પ્રવેલી ન રહે માટે ડકકા અને મો મો નચ્ચે દીવામ
કેલી ટરી રેવાગે મૂકેન છે

માગમા અમુક વાપાગી અથવા નાચક ગીમરા ક્રિમો ગી સો
એરી મગન છે ગુજ ખો કામ આવ ડ અને બગળી થતી થોદને
ગાઢામોના પાયા અને બીજી રતવે તાદનો નાખવા કામ આવી ડકક
છે મારાનુ બવિધ્ય બેસળુ લખાવ છે

વિજયાનગરમ

માસ દનાકાના એક નાના સરખા રાજધાનીની રાજધાનીનું
વિખ્યાત ગરો છે સમતી સુમાર પદ્મ દુનગી છે ચડે બી અને
રેસવેનુ જાકરન છે અને અહીંથી રેસવેનો એક રોટો માવ પ્રાંતમા
આવેના ગામુર ચડે તરક તલવ ન વિજયાનગર મનુ જાકરન વોગી
ગી ડક માઈલ થાય છે

ચહેરના મકાનો અમથી બાધણીના એક મજના પાંતના છે

મુખ્ય સડક સાધારણ અને તેના પર અગર છે. વચ્ચે એક ટાવર બાંધી ઘડિયાળ ગોઠવેલ છે. પાક સાધારણ છે. એક સિનેમા થિયેટર છે.

દિલ્લાને ચોગેર ખાત ખોદેલી છે અને તેમાં રાગના મકાનો સોદી બાંધેલીના છે, અને સામાન્ય રાંચરગીલાથી શજુગારેલ છે.

બહેરામપુર

મરાઠા પ્રતાપના ગંગમ નિલ્દરાનું બી. એન. કેશવે પર આવેલું આ મીસેર હામરની વસ્તીવાળું શહેર છે. ગમ્મરપટ્ટી લાંબી છે અને ઘેરા તેના પર મજલાવાળા મોટા બાગે આવેલાં છે. સરકારી ઓફિસો વગેરે શહેર બહાર આવવાથી શહેરનો વિસ્તાર મોટો માત્રમ પડે છે.

પેશામાં બોલશિંગ અને બ્રાહ્મ મુખ્ય છે. ઉલ્લીમમાં તેમની મિલો તથા રેશમનો લાયવણાટ નજરે પડે છે. સાબલીઓની વસતી સારી નીચી છે.

પ્રદેશ ઉનાળામાં બહુ ગરમ છે.

વરંગલ

નિઝામ સરકારના દેવાગાહ સંસ્થાનમાં બેઝવાગથી થાડી તરફ જતી નિઝામ સ્ટેટ રેલવેની બ્રોકનેઝ લાઇન પર આવેલું છે અને ઐતિહાસિક શહેર છે. બારમા સેકામાં તેમજ રાગએ પોતાના રાગ્યની રાજધાની તરીકે વસાવી ફરતો મજબૂત કોટ ચણાવ્યો હતો. કાંગા સમય સુધી મેહુરુ રાગ્યોના અધિકાર તળે એ રહ્યું હતું.

દિલ્હીના સુલતાન અલાઉદ્દીનના સેનાપતિ મલિક કાકુરે ઈ. સ. ૧૩૦૯ માં વરંગલ પર હુમલો કર્યો હતો અને ઘણો ખર્ચનો લૂટીને સુલતાન પર દિલ્હી મોકલી આપ્યો હતો એ પછી દિલ્હીના તખ્તખાન વસના બીજા બાદશાહ સુલતાન મહમદે ઈ. સ. ૧૩૨૪ માં વરંગલ લાલ લીધું હતું. એટલા સેકામાં અખ ધાણમાં વરંગલ, બુલ્લેલીના રાગ્યોના એ ખાંડીયું બની ગયું અને ગુમાવેલી રવત્રતા પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની અનેક પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા પણ બધાય

નિષ્કળ ગયા અને છેવટે ૧૫૪૩ માં ગાંધીના અવશેષો સાથે કનુબગાદે પોતાના ગોળગોળના રાજ્યમાં એને જોડી દીધું હતું.

આગેવોગા ચાર મોટી કમાનો જે રાજમહેલ અથવા મોટા મંદિરની હોય એમ જણાય છે તે સફુને ખૂબ જ આકર્ષે છે. આવા અવશેષો પર રાજચિહ્ન હાંસ કોરેન નજરે પડે છે. મુસ્લિમ કમાનોની નજીકમાં કેટલાક મંદિરો આવેલાં છે અને તે જોવા જેવાં છે. તેમાં ય નંદીઓની કોરણી બહુ સુંદર દિએ છે.

શહેરને ફરતી અગાઉ બે દીવાલો હતી, જેમાં બહારની માટીની દીવાલનો ૨૫ માઇનનો ઘેરાવો હતો. રેલવેની સડકો પણ એ જ દીવાલોના તોડેના બાગમાંથી કાઢવામાં આવેલી છે. અંદરની દીવાલ મજબૂત પથ્થરની બાંધેલી હોઇ તેમાં ચાર કમાનો અને દરવાજાઓ જોવા મળેલાં છે અને દીવાલો તેરમાં એકાની મૂની કહેવાય છે.

૧૨ મળા જિલ્લાના મુખ્ય મથક હનમકોંડા હોવાથી બધી સરકારી ઓફિસો, મેન્ડેલ જેલ, ક્યેરીઓ વગેરે ત્યાં છે અને તે રથગ તેમજ વરમગા રાજ્યેનું અતર જૂજ છે. અહીં જનરલ્સ તથા કામળો બહુ ઉત્તમ બને છે અને એ ઉલોગ મોટે આ ગ્રામ સુપ્રસિદ્ધ છે.

હનમકોંડા

દેશબાહ્ય મંથાનના જિલ્લાનું મુખ્ય મથક છે અને વરંગળ પાસે આવેલ છે અગાઉ આ દેસનું પાવનખા હતું એમ કહેવાય છે. અહીં વરંગળ સાથે જોડતી મુખ્ય સડક નજીક આવેલ છે. હેના દિન્દુવં-સના રાજ તરફથી એ ૧૧૬૨ની માતમાં જાંધાણું છે અને ચાપુકન કાગીમરીના ઉત્તમ નમૂનાઓ છે. મંદિરના આગલા બાગમાં પવિત્ર નંદી છે. લગભગ ત્રણમો કાળા પથ્થરના થાંભલા જોવા કરીને મંડપ પર છત બનાવેલી છે.

૫૪ તરફના મંદિરમાં મોટું સિંચમિંગ છે અને તેના પ્રવેશદ્વાર પર દેવાંગનાઓની સુંદર આકૃતિઓ કોતરેલી છે. મંદિરના ત્ત બે છત, આકૃતિઓ વગેરે પર કરેલી બારીક મુંદર કોરણી છે. એ કાળમાં

શિશ્વપ્રજાનો કેટલો વિકાસ હતો એનો એ પુરાવો બતાવે છે. પાસે આવેલ દનમતગિરિ પર ખડકોમાં કેટલીક જૈન આદૃતિઓ અને પ્રતિમાઓ કાતરેલી છે. દનમઠોડા પાસે આવેલી ઇમુચુટા નામની ટેકરીમાંથી એ ખોદી કઢાવ્યું હતું.

હૈદરાબાદ દક્ષિણ

બાગનગરના બઆવશેષ પર મદાન મોગલ મમાદ અહમ્મદ બાદશાહના સમકાલીન ગોવળમેડાના સુખતાન મદમ્મદ કુલી કુતુમશાહે ઇશુની ૧૫૮૬ ની સાલમાં વસાવેલું હૈદરાબાદ દિન્દના ગાર મદાન શહેરો પૈકીનું એક હેગ્ત પમાડનારું શહેર ગણાય છે; અને ત્યાં શ્રેષ્ઠ ઇન્ડિયન પેનિન્સુલર રેલવે-ઇ આખી પી રેલવેની મુખ્યથી રાયચૂર જતી રેલવે લાઇન ઉપર આવેલા વાહી જંકશને બદલીને નિઝામ રોડ રેલવે દ્વારા જઈ શકાય છે.

અંગ્રેજોના આગમન પછી મોગલ સામ્રાજ્યનું દિન્દમાંથી નામ નિશાન જૂંસાઇ જવા છતાં ય હજુ એ મોગલાઇના નામથી મશહૂર બની રહેલા નિઝામ રાજ્યની સ્થાપના સળખમાં ઇતિહાસ ઉદ્ધોપયુ કરે છે કે સારા એ દિન્દમાં અતૂટ આશુ વર્તોળીને દિલ્હીશ્વરો ના જગદીશ્વરો તરીકે જગ્યાશકારો બનેલા દિલ્હીના મેળાય સમ્રાટો દક્ષિણ દિન્દમાં પ્રયત્ન પ્રયત્નો કરવા છતાં ય પોતાનો પગલેડો પ્રસારી શક્યા નહીં, ત્યારે મ. સ. ૧૬૮૩માં બિજાપુર અને ગોવળમેડાના એ બગવાન બાહાની ગજ્યો જીતવાને જન્યર સૈન્ય સાથે ઓગંગ્રેમ દક્ષિણમાં આવ્યો અને પાંચ પાંચ વર્ષો સુધી લુચ્ચ લુલો કર્યા પછી ઇ. સ. ૧૬૯૮ માં એ બન્ને રાજ્યોને મોગલ સંસ્તનનમાં ભેળવી દીધાં. દક્ષિણ દિન્દની આ ક્ષેત્રમાં-મોગલ સલ્તનતની સીમા વિસ્તારવામાં ચીન કુલીચખાન ઉદ્દે અસહજમાં નામના એક સિપાહ સાધારે અપ્રનિમ શૈય બતાવ્યું અને મોગલ બાદશાહોએ એ સેવાની

કદરમાં એને નિઝામ-હૃદય-મુહમ્મદના ખિતાબની નવાબેશ કરીને દક્ષિણના સુબા તરીકે નિમ્ણે.

ઔરંગઝેમના અવમાન પત્રી જહાંગીરના અને ફરુખશિયર મોગલ મમનદ પર આપ્યા એમના અલ્પ અમનકાળ દરમ્યાન દુસેન અલીખાન તથા અબ્દુલ્લાખાન નામના બે સ્વેદ બાઇઓની સાગવશ દિલ્હીના દરબારમાં ખૂબ જ વધી પડી પોતાની મગ્જ મુજબ જતનનાર માનવી જ મોગલ મમનદ પર એમો શકે એવા એમના કારખાનાના લીધે એ બંને બાઇઓ 'ગાદગાદ બનાવનારા' તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા અને મોગલ અલ્તનતને યથાથી બનાવનારા આજન્મ યત્નશીલ રહેવા મરદાંગમાં અત્યંત અગ્રિય થઇ પડ્યા એમણે જહાંગીરસાદ અને ફરુખશિયરને મરાઠી નાખનારી દક્ષિણ હિન્દની સૂબેડારી બોગવી આવેના મરદાર અમદનજા ગુપ્તે થયે અને બાબેશ કરીને દક્ષિણના જતો ગયો; ને ઇ. સ. ૧૭૨૩માં દેરાજામાં અતત્ર ગાદી યથાપીને નિઝામના નામે જોદાવગી અને કૃષ્ણા નીના અમ્બલિન જળાગ્રસાદથી પુનિત અને પનાવિત મની રહેના દક્ષિણ હિન્દ, ખાનદેશ, વરાડ અને કણ્ઠીદકના વિશાળ-ઇઝનાડ અને રોકાવેન્ડના મંયુક્ત દેશના ક્ષેત્રજ કરતા ય કલ અધિક ક્ષેત્રજગવાળા મુઠક પન દોર દમામથી આપ ખૂદ અમલ કરના સાગ્યે બીરોમિક દક્ષિણે મરાઠાગાડા અને તૈમમના ને પશ્ચિમ અને પૂર્વ વિભાગમાં વિસ્તરેલા દેરાજાના રાજા પર એ અસહજદાને દસમે ઉત્તરાધિકારી લીજ એઝે કોડ દાખોસ નવાજ આર મીર ઓગ્મન અલીખાન બદાલુ માનમાં અમદનજા અમલ કરે છે.

તૈમગ દેશમાં મુમી નીના દક્ષિણ કાદા પર નિઝામની રાજાધારી દેરાજાને એટલી છે મુમી ની પર બધિયા નવા પુષ, આદરધાન પુષ અને પુગણો પુષ વગેરે કોઠી-ગરીડન્મી, અકત્રમમન વગેરે નવા વમ વાટને શરે સાથે બેડે છે. અવજન કોમ્પી સુરગિત દેવા દરદેગના મુખ્ય પ્રવેશદારો આદરપાટ દરસણે, દિલી દરવાજે અને અ પા દર-

ગાંધી ધરે નામથી જોળાય છે. નવા પુત્ર સામે હૈદરાબાદ શહેરના અજકતનામના મુખ્ય દરવાજા પર ધડિયાળ આવેલું છે ત્યાંથી ત્રિવાન-સ્વદી, પંથરગદી અને એક મીઠી સડક શિલ્પકળાના મવેલકૃષ્ટ ભૂપણ-મમા આગ કમાન-આર મિનાર તરફ જાય છે. આ સડક હમણાં પડોળી કરીને અને બાજુએ મોટા મોટા સુંદર મકાનો બાંધીને તેને ઠીક ઠીક દમમદાર બનાવવામાં આવી છે.

ગાંધી મિનાર નિઝામ રાજ્યની રખણની ઇમારતોમાં લેખાય છે. આરે દિશામાં જતી મીઠી સડકો પર આ મિનારા કમાનોમાંથી દૂર દૂરથી નિહાળી શકાય એવી રીતે ગરેરના મરોગર મધ્ય ભાગમાં આવેલ છે. એકમે એવી દૃઢ વિચારના આ નાર મિનાર અગર બાદશ હના નમકાલીન ગોળગોડાના સુનતાન મહમદ ડુલી કુતુબશાહે ૪ મ. ૧૫૬૧માં બાંધના શરૂ કર્યા હતા લોકગાથા ગાય છે કે આ આર મિનારાના બાંધકામને ગરૂ થવાને બાજે જ ઠગેક માસ થયા હજ ત્યાં ગોળગોડા અને હૈદરાબાદમાં એક પ્રાણુવાતક ગાગ ગાગી નીકળ્યો અને તેથી બધા કરે પ્રાણુ દારૂન થઈ જાનિક માણુમાંએ પવિત્ર પગલ અને તાજૂ નના સરવસ દારૂ પ્રાથના કરનાવી એ ગમચળો શાત પડી નાજૂ થયો. આ વઠનાના ગમ-છાથ તાજૂતના નમનાનુસાર આ આર મિના-ની પ્રમારત બાંધવાની રાગતો થઈ. દેતાક લોકો આ આર મિના-ને ધાર્મિક બાનનાથી જુએ છે અને એ લક્ષ્મીનુ નિવાસસ્થાન છે એમ માને છે.

ઔરંગઝેમે કુતુબશાહી રાજ્ય છતીને મોગલ મલતનતમાં લેડી દાધા પછી ખરાગ જહાદુર દિનખાનને સુમેદાગ નિમ્યા હનો, એના સુમેદારીના સમયમાં આ ગાંધી મિનાર પર વીજળી પડવાથી એક મિનારો પડી ગયો હતો એનું સમારકામ જીદર મહાલના મહમદ ગામના એક ખતુષત્ર કર્યા સિવાય મરણ પામેલા વેપારીની એક લાખ અને પચીસ હજાર રૂ પૂજામાં સાંહજર રૂપિયા લગને એણે કરાવ્યું હતું.

આ ચાર મિનારનું ચણતર કામ પૂરું થયા પછી ધણી હાંખા કાળે સને ૧૮૫૬-૧૮૬૯ ના વર્ષો દરમ્યાન નિઝામ અફઝલ-ઉદ-દૌલાએ ચાર કમાનો બધાવી દની. આ ચાર કમાનોમાં થકને એક સડક પાસર ધંટી, નવા પૂલ તરફ, જીંછ સડક ફલકનુમા તરફ અને ત્રીજી સડક કારવાન તરફ બધા છે.

ફલકનુમા તરફ જતી સડક પર ચાર મિનારથી થોડેક દૂર મક્કા મસ્જિદ આવે છે. એકી સાથે દસ હજાર માણસો નિમાજ પઢી શકે એવી એમાં સગવડ કરવામાં આવેલી છે. આ મસ્જિદનું ચણતર ઇ. સ. ૧૬૧૧-૧૬૨૫ના વર્ષો દરમ્યાન મદમ્મદ કુતુબશાહના સમયમાં ચર થયેલું અને ગેલજકોંડાનો ફિરોઝ ઔરંગઝેબે સને ૧૬૮૭માં સીધા ત્યાં સુધી પૂરું થયું ન હતું; કારણ કે ઔરંગઝેબ શહેનશાહી કીર્તિના લોભ સેવદો હતો અને એ પૂરો ન થાય ત્યાં સુધી મસ્જિદના સ્તરને ચણવાની રગ દેતો ન હતો. ૧૭૬૧ અને ૧૮૦૩ના વર્ષોમાં ગઝ્ન કરી ગયેલા નિઝામ અલીખાન અને તેના વંશજોને આ મસ્જિદના એકમાં દાદવામાં આવ્યાં છે તેમની કબરો ઉપર દમણું રક્ષણ-છત બાધી લેવામાં આવેલ છે.

મક્કા મસ્જિદથી આગળ જતાં એક સરકારી મકાન-દેવડીનું મકાન લાણ ને લાણ ચણેનું નજરે પડે છે આ મકાન નીચે સડક બાણ દુકાનો કાઢેલી હોષ ઉપલા મજલા પર મળીવાળા ગોખ, ઝરખા, કહેરાં કાઢેલા છે. તાજૂત વગેરે સરઘસો જનાનખાનાની રમણીઓ જોઈ શકે એ માટે આની સગવડ કરેલી હોવાનું કહેવાય છે.

ફલકનુમા મહેલ ચહેરની દક્ષિણે આવેલી જાંચી ટેકરી પર બાધેલા હોષ આસપાસનો વિશાળ પ્રદેશ ત્યાંથી જોઈ શકાય છે. આ મહેલ સર વિકાર-ઉદ-ઉમરાએ પાંત્રીસલાખ રૂપિયાના ખર્ચે બંધાવી સને ૧૮૯૭માં ના. નિઝામને ભેટ કયો હતો. આ જ મહેલમાં નિઝામના નામાકિન મહેમાનો ઉપરાંત સ્વર્મસ્ય સુઆટ પંચમગ્યોર્ગ તેમજ પ્રિન્સ ઓર વેસ્મના વ્યામન સમારંબ યોગ્યતા હતા.

જમી મરિજદ, એના દાર પર ચોડેલી તકીમાં જણાવવા મુજબ હૈદરાબાદ શહેરના વસાનનાર સુલ્તાન મદમ્મદ કુલી કુતુબસાહે ૪ સ ૧૫૯૭-૯૮ માં બધાની દત્તી. મક્કા મરિજદ પાછળથી બધાએવી હોવા છતાં આ જમી મરિજદને મુકામયે આવે તેવી નથી. પરંતુ દુર્ભાગ્યે જમી મરિજદની ચારે માનુ આવેની દુકાનોની દારોએ એના હબદમામા ઘટાડો કરી નાખ્યો છે. આમ છતાં વ આમવા ભાગની બેવટી કળાદાર હમાનોથી એ અત્યંત મનોહર દેખાય છે કારવાન તરફ જતી સડક પર ચોડુંક ચાનતા જ આ મરિજદ આવે છે

કોટની બહાર મુસા નદીના સામ સામા કોટ જતી સડક પર હાઈકોર્ટ, હાઈસ્કૂલ, હોસ્પિટલ, મ્યુનિસિપાલિટી વગેરેની મોટી મોટી હમારતો બાંધેલી છે. એક ઝાં પર વાગે નાગે ગામ-પાર્ક જતાનીને રમન ગમતની સુદ્ધ વ્યવસ્થા કરવામા આવી છે. શહેરનો નવો વસવાટ સિમેન્ટની મોટી સીધી સડકો કાઢી તેના પર રાતકદાર વીજળીની ગતીઓ ગોઠવીને દમથા દમથા ખૂબ જ સુધારી નાખેન છે મોટા સરખાં ખાતાઓ, કચેરીઓ, હાનુવમેન્ટખાનુ આગમનદ મારકેટ, ગેલનો, ધર્મરાગાઓ, માગે આમ હમખાનુ, ક્રિકેટ મેદાન બે કો જનાના કનળ, મિનેમાધરો, પોસ્ટ તેમ જ તાર ઓફિસો, હોસ્પિટલો, આધિસાન મગનાઓ, નવા મહેલો, ઓગમાનિયા ધુનિવરસિદી મોટી મોટી દુકાનો નગેરે આ બાગમા જ આવેના છે.

શહેરથી એક માઇન પશ્ચિમે આદરવાટમા એક સુદ્ધ માગ વચ્ચે કોટી-રેસીડન્સ આવેની છે, એની ચારે બાજુ જાગર તેમજ કોટ છે ગેર્સાન્ડસાના દરવાર હોનમા જવા સારુ પ્રથમ સીડીના બાવીસ પગથિયા ચડવા પડે છે અને પછી મોટો સુગોળિત મંડપ આવે છે એ મંડપથી આગળ જવા ખૂબ વિશાળ અને અત્યંત દમા મદાર દરવાર હોન નજરે પડે છે

બાગે આમ નામનો જગીયો ગેલનની નજીકમા જ હુસેન સાગર બાજુ જતી મોટી સડક પર આવેલો છે એ જગીયો ઘણો જ વિશાળ

અને ગમણીય છે એમા અગ્રીયમ અને પ્રાણીઓનું સમૃદ્ધસ્થાન, અને
અર્ગંથ મનાટ પાચમા ત્યોર્જની પધ્ધતમણીના પ્રમ જે તેમજ નિઝામતી
વ્યુમિતી પ્રમ જે જાવના ખીજા હટક મોગ સુદ મનાતા આવેના છે

ગાંધીની દક્ષિણ-પશ્ચિમે જે માઈન ઉપર ચીર જાનમ નાનડું
મોડું અને સુદર તમાન આવેતું છે. આ તમાનનો વેરાવો આ
નારસ માઈનનો જે ચીરગપજી પત્તા મજેન આવાખ ઉપિયાના
મનામની રમમાની આ તમાન મધાવેતું છે આ હિરાન નેરની
બોદેક આ ગોનગડોડાથી થોડાં માઈન દૂર દિમાનત માગર અને
એસમાન સાગર નામના જે મોટા તમાન આવેના છે આ જન્ને
તમાવો થોડાં અતરે અને વીમે વર્ષ પડેના જાદવા હોઈ એમના
મવ-ડમ પાગ લાખા ઉપિયા ખચોયા આ તમાવો પાણી જેની
મા પૂર પાવમા આવે છે

હેદામાથી મિકન્ડાગા, મોનારાય થઈ મે.આય મુધી તાકન ટ્રેનો
હાડ છે અહા નમ્શી ૧૦ ધાતુના મટનો સારા જાન છે અને ૧૯૦૮
મા સપ્ટેમ્બરની ૨૮ મા તારીખ મુમા નીમા થોડાપૂર આવતું હતું
ત્યાર પાછી ૨૦ વી ૨૫ ફેબ્રુ ૧૯૨૫ થયું હતું અને ધી નુકસાની
પ્રાપ્ત હતી

ગોવળકોડા

હારાની માણે માટે સુપ્રમિદ પામેતું ગોવળકોડા ગાંધી હેદામાથી
૮ સાત માઈલના અતર પશ્ચિમમા આવેતું છે ત્યાં એક પવત
ઉપર શિવ હિન્દના હિન્દ રાત્યકાગમા જાવલો પાચરનો મજબૂત
પિ ના આ કિ ના ચોદમા સદીના અતમા જાન પી વચના ગા
આએ ની સીરા દતો એ એ એમના કમગમમા સોગમી મતીની
ગરઆન મુડી રલો દતો એ પગી સુવનાન મતમ. કુતી કુતુમલાડે
પોતાને વન ત્ર ૧૬૦ કરીન ત્યા પોતાનું રાત્ય ધ્યાધુ હતું પ્રાચીન
હિન્દુનાજકાગની ગરીબી અને અદ્યૂત પુદ મામચી-સજાઓ હજી

૧
પણ ત્યાં માગવેલી જોવા મળે છે. ઔરંગઝેમે ઇ. સ. ૧૬૮૭માં એ કિલ્લો છત્રી હાંપી લેતો અને એ ઇ. સ. ૧૭૨૪ સુધી મોગલ મદન નતની સત્તા નીચે રહ્યો હતો. મોગલ દરવાજામાં એક બાંધજોના કાવા જોવી કંટાળીને દક્ષિણમાં આવી દેશવાદમાં જનંત સુખનાન થયેલા નિઝામ-ઉલ્-મુલક અસફજદાએ મોગલ સૂબેદારને મિકન આપીને આ કિલ્લો પોતાના કબજામાં લઈ લીધો હતો.

કિલ્લા ની આબુબાબુ જિંદી ખાત્ર છે. કિલ્લા પાસે કુતુમગાલી નગરોની કનરો હતી સારી રિયતિમાં જળવાઈ ગઈ છે. કબરોની કલ્તા સુંદર બાગો આવેલા છે. બગર ખાતના દાર પામે જ એક અધૂરું મોન્યુમેન્ટ નજરે પડે છે. અત્યાર સુધી એના માટે એમ કહેતાવું હતું કે ઔરંગઝેમે મિરકતા કરીને નૌવતાગાફના કિલ્લામાં મરણ પર્વત જોધી રાખેલા અણુમ હમન કુતુબસાહનુ એ અમરજીવિદ છે, પરંતુ ઇ. સ. ૧૬૨૫-૨૬ માં મી ગુલામ હસતગીએ જોધખોળ કરવા કરવા બોલકામ પરથી જાણીત્ર આવ્યું હતું કે કાળા ચળકદાર પથ્થરની મળી આવેલી બે કહનો પેટી એક હિપ્પો આબુલ દસન કુતુમગાફના પૂર્વજ અમ હુલ્દાના જમાઈ મિરજા નિઝામ-ઉલ્-દીન આહમદનુ નામ ક્રોતરેલું મળી આવેલું હોવાથી મહુમ મજકુરોના જ માનમાં એ મોન્યુમેન્ટ જોધું કરવામાં આવતા અધૂરું ગઈ ગયેલ છે.

આ કિલ્લામાં જૂના મહેલોના ખડેરો હજુ પણ જિંદા છે. કિલ્લાને મજા દરવાજો મોતી દરવાજો ત્રેરે દરવાજાઓ હતા કિલ્લો જોવા માટે અહીંના અમલદારના પરવાનગી લેવી પડે છે.

સિકન્દ્રાબાદ

સિકન્દ્રાબાદ નિઝામ સ્ટેટ રેલવેનું મોટામાં મોટું જ કશન સ્ટેશન અને ટર્મીનમ છે તેમજ બ્રિટિશ સરકારની દક્ષિણ હિન્દમાં આવેલી ઘરકર્મી હાવબીઓમાં મોટામાં મોટું યથા વેખાય કે અહીંયાં રેલવેનું મોટું વર્મજોપ બાંધેલું છે. સિકન્દ્રાબાદ હુસેનસાગર તળાવ પામે થઈને પમાર ચની મોટા માપની મુખ્ય રેલવે લાઇન અને સડક વડે

દેરાગાદ માથે મધ્યાયેન જે

હુમેન આમ તમામ દેરાગા સહેતી પશુ જૂનુ છે મોનમોંડેના સુલતાન મહમ્મદ કુલી જુમ્લાહે દેરાગા વમાયુ એ પડેલા છ મ ૧૫૫૦ થી ૧૫૮૦ ના વર્ષો દરમ્યાન ગમ્મ કરી ગયેના એના વડા ઇલાદિમ જુમ્લાદના વખતમા એ મધાયુ હતું એ તમાવ પાણીથી ભરપુર બગાય છે ત્યાં ચાર ચોરમ માઇનનો વેગવો ગેઠ છે અને મહમ્ના મોખરા પર વામા ને વામા ચોનરા ચણીને બાઝા મોઢવેલા હોવાથી મવાર માજ લોઠાને ત્યાં હન્વા કરવા આવવાની ઘણી જ સરળતા અને મગવડ પડે છે.

હ સ ૧૮૦૩ અને ૧૮૨૬ ના વર્ષો દરમ્યાન ગમ્મ કરી ગયેલા નિઝામ સિકન્દના નામ પછી આ શહેરનું નામ સિકન્દાગાદ પડેલું છે અહીંની છાવણી માથે મોવનપદ્મિ, ભેગમપેટ, ત્રિમુલગિરિ અને મોહારામ છાવણીઓ જેહી દેવામા આવી છે છાવણીઓના લીધે સિકન્દાગાદ વધતું આવ્યું છે અહીંની અતુ તન્કુગત લેખાય છે અને હાનમા મડકો મદ્દ પગેલી મડીને એને મુનોબિત તહેર જના વુ છે ચંદરમા મૂસો મારકેટ વમેટેની સાગી મોઇ છે શહેર વચ્ચેથી પસાર થતી મુખ્ય સડા પર પોલીસ ચાવડી ધગાધર અને મેડી મોડી ફકાનો આવેલી છે આમપામના ગસ્તાઓ પર આશિષાન વગવાઓ સિનેમારંગ, કનેગીઓ, બેઠો તાર તથા ટપાલ ઓફિસો, હોસ્પીટલો, મેગેનો, હોલો, કોલેજો, કનગો, મોલ્લીકો, મીમીઝ નાથો, ક્રીમ, કેમ અને પેટેડ આફેન્ડો વમેટે આવેલા છે ભેગમપેટ તથા મોવાગ મમા ઝોગે, પ્રોમ્સ અને વાચગેમ ઝોજનો આવેલા છે

મોહારામ અને સિકન્દાગાદ છાવણી વચ્ચે છ માઈલ દુર અદવત નામનું એક મામડુ આવેલું છે ત્યાં આવેલ એક દેવળાઅમનાઇ અને આમલીઓની ધગમાથી ચેઅડક પર વર્તામુસાફરોની નજરે પડે છે આ વ્યજની નજદિક ખેડોની દાર છે જે પરથી સિકન્દાગાદનું દસ્ત નિદાગી શમાય છે.

કુલપાક, ભોંગિર

સિન્ડાબાદમાં કાળા સુતરની બે મિલો છે.

અહીંથી જાણ માધ્યમ પર આવેલો ત્રિમુખગિરનો કિલ્લો બેવા નેવા છે.

કુલપાક

હૈદરાબાદથી બેજવાડા તરફ જતો એન. એસ. રેલવે સાઇન ઉપર આંતર અથવા આંતર નામનું સ્ટેશન આવે છે. ત્યાંથી ચાર માઇલ દૂર આવેલા કુલપાક નામના ઐતિહાસિક રથને જવાય છે. અહીંયાં ઠેર ઠેર ઢગ બાંધ પડેલા અવશેષો અને શિલાલેખો ઉપરથી એમ જણાય છે કે આ અગ્ર પહેલાં મોટું ધાર્મિક કેન્દ્ર હોતું જોઇએ. ઇતિહાસ કહે છે કે પશ્ચિમના આક્રમક રાજાઓના શાળમાં-અગિયારમી સદીમાં કુલપાક-કોવાનુપકા એક પ્રાંતનું પાવતપ્ત શહેર હતું અને એની હકુમત નીચે સાન દગર ગામડાં હતાં અહીંયાં એક મોટું, ભવ્ય અને સુવિખ્યાત જૈનમંદિર અને સુંદર ધર્મશાળા છે. એની ફરતો જાંબો ઠાટ ચણેલો છે. ચૈત્ર સુદ ૧૩થી ૧૫ સુધી મોટો મેળો ભગાય છે અને દેવો જૈન યાત્રિકો દર વરસે દર્શનાર્થે આવે છે, એની બગેબર સામે એક સુંદર બાગ છે. તેમાં બાથમાં ન બીડાય એવા કાળા શિંગડોના અવશેષો સાચવી રાખેલા જણાય છે.

ભોંગિર

કુલપાકથી હૈદરાબાદ જતી મોટી રોડ પર સડક પર જાંબા ખડક પર આ કિલ્લેનંદી વાળું ગામ છે. કિલ્લામાં પુષ્કળ પુરાતન અંડિયેરો આવેલા છે. અહીંયાં અગાક વરંજલ રાજ્યનું યાજ્ઞ હતું. પશ્ચ ચૈદમી સદીમાં સુલતાન અલાઉદ્દીન હસન કોઠો આજીણીએ જીતી લઇને આજીણી રાજ્યની પૂર્વ સરહદ અહીંયાં સુધી લંબાવી હતી. પાળળથી એ અહ મદનગરના સુલતાન અહમદશાહની હકુમત નીચે આવ્યું હતું. એ પાળળથી પાપરય નામના એક લૂંટારોએ વરંજલ અને આસપાસના શહેરો પર

દુમલાઓ કરી બોંગિર કિલ્લો લઇ લીધો, અને પોતાને ત્યાં સંનાવાની છપી જળ્યા ગનાવી રાખી. તેણે શહેરને લૂંટીને એ ત્રણ દગ્ગર માળ-સોને કેદી બનાવ્યા હતાં. આખરે તેના પર તારિકંદામાં નવ મહિના સુધી ઘેરો ધાવવામાં આવ્યો અને દ્યો રમીને છેવટે તેને શરણે લાવવામાં આવ્યો હતો, તેને ફાંસીઓ લટકાવી તેનું માથું રાજમહેન્દ્રી અને તેનું શ્વેત દેદરાખાદના મુખ્ય દરવાજા પર લટકાવવામાં આવ્યું હતું.

બોંગિર નિઝામ રાજ્યના નસર્ગોડા જિલ્લાના બોંગિર તાલુકાનું મુખ્ય મથક છે. અહીંયાં માટીના ઉત્તમ વાસણો બને છે.

વિકારાખાદ

દેદરાખાદથી વાડી જતી એન. એસ રેલવે લાઇન ઉપર આવેલું આ ગામ નવાજ વિકાર-ઉબ-ઉમર અને અક્ષી-યાવફદૌલા જહાદુરોની જંગીગુનું છે. પહેલાં જંગીરદારના નામ ઉપરથી આ ગામનું નામ વિકારાખાદ પડેલું છે. અહીંયાંથી એન. એમ. રેલવેની બિહર થઇને ઉડગિર તરફ લાઇન જાય છે.

વિકારાખાદથી ત્રણેક માઇલ દૂર અનંતગિરિ નામની ટેકરીઓ આવેલી છે. એ પર વિષ્ણુનું મંદિર આવેલું છે એ મંદિરની મૂર્તિને અનંત સ્વામી કહેવામાં આવે છે. આ ટેકરીની તળેટીમાં કેટલાંક કૂડો આવેલાં છે. એ પવિત્ર મનાય છે એટલે અનંત સ્વામીની પૂજા કરવા સારું આવતા યાત્રાળુઓ અહીંયાં પહેલાં સ્નાન કરે છે.

ફરિયાની સપાટીથી ૨૦૫૭ ફૂટ ઊંચું આવેલું હોવાથી વિકારાખાદના હવામાન ખુશનુમાં રહે છે. ગરમીની મોતમમાં દેદરાખાદવાળીઓ અહીંયાં હવાખાતા આવે છે. તેમણે અહીંયાં પોતાના બંગલાઓ બંધાવ્યા છે. અહીંની ઝાડુ તન્દુરત અને હરવા કરવા તેમજ ઘોડે-સવારી મોટે ખુશકારક છે.

કનુલ

મદ્રાસ હજારામાં તૈલંગ દેશમાં તુંગભદ્રા અને હિન્દી નદીના સંગમ પર વસેલું આ શહેર દેદરાખાદથી ટ્રોલુઅલમ તરફ જતી એન.

અમ રતવે પર એ જ નામના જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. વસતી ત્રીસ લાખની છે અને હિન્દુ મુસ્લમાનનું પ્રમાણ તમામ સરખું છે. શહેરને છેડે જ્યાં તુગબદ્રા અને હિન્દી નદીનો સંગમ થાય છે એ ગળાના દેખાત અત્યંત મનમોહક છે.

ગેચનથી શહેર તરફ જતા પથએ આવતી એક મોટી નહેર ઉપર પુન નામેના છે અને તુગબદ્રા નદીના કાંઠે માત્રમ ૫૩૫' એક અમલી માત્ર મકાન ટાંકિંગોન તરીકે વપરાય એ દક્ષિણ હિન્દુમા પવિત્ર મનાતા ન્યળામા મુખ્યિદ્દ વી ગેનમ મદિર તરફ જતાની સગરહા-રાણી મહલ અહીંથી જતી હોનાથી પાનિકો ત્યાં જવાને અહીંયા જ આવે છે.

કર્નુલ ઇતિહાસની અનેક વટનાઓ નિહાળી છે તેમજ સદીમા વરગમતા રાગઓએ કર્નુલ જિલ્લો છતી લીધા હતો અને અનેક જીવનપાથનો પત્રી નથુ મો વર્ષે આદિનવાહી રાજ્યએ છતીને એને ખીજપુર માથે જોડી દીધું હતું ખીજપુરના બાદશાહ તરફથી અમન કરતો પહેનો મુખે અમકુનવાહ્ય છે મ ૧૬૧૮ મા અહીં મરણ પામ્યો હતો અને એના શયન હિન્નિ નદીના કાંઠે પર દાટનામા આ પુ કુતુ આ એના પર મોટી કમર ચણુરામા આવી હતી, આ કમર ત્યાં મનદૂર છે બચ્ચરમા ખૂમસૂત કમાનોવાળી કુશનો દખાય છે તે પથુ આ મૂલાના સમય મા લખ ન છે.

ખીજપુરના પતન પત્રી ઇ સ ૧૬૮૬ મા કર્નુલ મોગલ સલ્તનતનો એક બાગ મન્યો અને દિલ્હીના બાદશાહની વતી કમળે મનાર આસુદીને એનું નામ ફરવીન કામ્બુરનગર રાખ્યું હતું ઇ સ ૧૭૫૧ મા વળી જુસેની સરદારી નીચે ફેલાયે એના પર હુમલો કર્યો હતો. કર્નુલ શહેરના જિતો સારી રીતે મળજૂત ચણ્યો હતો, પણ પઠાણોના હાથમા આવ્યા પછી એ રક્ષણ કાર્ય પ્રતિ ઘણી બેદરકારી સેવનામા આવી હતી અને નદીમા આવેના નળના મોળ પૂરના નીચે, હિન્દુઓ આશરે મળે તાર વિનાશ તથાથ ગઇ હતી.

ભુમેની સગદારી નીચે ફેરોએ કર્નુલ ખિના પર ચઢાઈ કરી ત્યારે ત્યાં ચાર દગ્ગર પધણો હતા પણ નાની તોપોનો સામનો કરી શકાતો એમ ન ધોવાથી તેમને નાસવું પડ્યું હતું નામીને તેઓ કિલ્લામાં જઈ બરાબા ફેન્સ લશ્કરે ઉત્તેજિત બનીને દુષ્ટોના ભઠ્ઠાના કારણની આગેવાની નીચે ઝિલા પર જોરથી દુમતો કર્યો અને પદ્મજીને પરાજિત કર્યો

અઢારમી સદીની આખરમાં મહોમ્મદના દૈરઘનીએ કર્નુલ પર ચઢાઈ કરી હતી અને ૧૭૮૯ માં ત્રીસ ગણે પડ્યું ત્યારે નિઝામના નામના માથે જોડી દેવામાં આવી હતું પાઝાથી હૈદરાબાદમાં ગણેલા વધાગના સિદ્ધિશ લશ્કરના ખર્ચ પર એ બ્રિટિશોને મોપી દેવામાં આવી હતું સન ૧૮૦૮ ની સાલમાં કર્નુલના નવાબને પુષ્કળ હથિયારો તેમ જ તોપો છપા નામ આપ્યા કંગવાના કાગળે પદ્મજી હરવામાં આવી હતો

નવાબના પૂરોથી પડેના ગામડા સિવાય કિલ્લો હતો ત્રીસ ત્રીસ જણ વાઈ રહ્યો જો તમ જ મહેનનો જે ભાગ હતું માથા કે એ ઉપરથી એ પડેના કેવો રાત્રી રોજા જોઈએ એના ખર્ચ આવી રહે કે જવારના ભાગમાં કેની નિશાનીઓ હતી મોજૂદ જ, એથી લાકડા પર પથ્થર કે આગના જેવું ઝીણવટ બધું જાળીતું કામ હતું એની સામિતીઓ મળી નહે જ

કર્નુલમાં શેતરૂં હતું વણાટ કામ હાથશાળો પર સારું થાય જ

દ્રોણા ચલમ

આ એક રવલે જ રાત્રી જ અને ત્યાંથી એક વાર્ધન હૈદરાબાદ ચલ મનમાં આત બીજી એમ એસ એમ રવલે જોડવામાં થઈ મચ્છીપાલ અને પશ્ચિમ ગામો ગુટમલ મદને માત્રમાંગવા થાય છે

બિદર

નિઝામ મરમરના હૈદરાબાદ અગ્યાનના જિલ્લા આ મુખ્ય મથક

નિઝામરોડ રેલવેના વિકારાગાઠ-કેડગી આવેલું દખ્ખણનું એક ગોડું જૂનું વેપારી તેમજ ઉદ્યોગી શરેર ૭ બિઝનાનો સગતી બધાં એકિસો, કચ્ચરીઓ, મૂતા વગેરે અહીં છ શહેરને ફરતો ઠાટ ચણેલા છ અને અહમદશાહ તરી બદમતીએ ગુલશર્ગામાયા સને ૧૪૩૦મા પોતાની રાજધાની ખમેડી અહીં આણી હતી એની પડેના એ વર્ષ અઝાદિ પાવેનો પત્થરનો મજબૂત કિલ્લો બેસા બેસે છે

કિલ્લો જામી જગા પર ખાઈ તેમજ કાપી કાઢેલા ખડકાથી રક્ષિત કાઢેનો હેઠ દશ સારી ગિચતિમા ૭ અને તેના ભુરજને ઉપર ફેરલી જૂની તોપો હજુ પણ પડી રહેલી ઠેટનાક ઠેકાણે માનૂમ પડે છ રગીન મહેનમા કરેતુ સુદ્ધ દાનનુ ૧૩ અને ગાહનિશીન બગતામા કરેતુ સુ ૨ દાનનુ તેમજ ગીતુ કામ ખૂ ૧ આકર્ષક છે

સોનખબ નામે ઝોળખાની મસજિદ બસો વર્ષની જૂની છે એ મકાન ગરમીના દિનમામા ૬૦ લેખાય છે ફક્તિલુમા વાયસરોયના હો ૧ દરમીયાન સને ૧૬૫૬મા ઔરંગઝેરે મિર ૭તી લાગે પોતાના પિતા શાહજહાનના નામે મસજિદમા ખુલ્લુ વાજન શક કગ વુ ૧૦ ઔરગઝેરે મિદ્દમાથી લાખોની લુ મેળવી હતી અને અગત ઉપયોગ માટે એક નાચીન હિન્દુ મંદિરને તોડાવી મસજિદ બનાવી હતી હજુપણ મંદિરનો એક બાગ જમીન કેળા મોહેતા અને છાતીબર પાણીથી ભરપૂર મોગદામા એક ફના મના છેડે આરનાથી વ્યયોગે મચી જના પામેક ૭ નુસ્ત અને મજબૂત લિલના વાચોઓ એ અધારી શુદ્ધમા પ્રવેશને પણ વિધિવુદ્ધન કરે છે

બિહરની તમામ દમારતોમા અથવા કોલ્લની હમાન્ત ૬ મરાઈર અને બપડાકાર છે તેન હન ગામ જ મિનાર કેન ૭ એની વનકોળ લાનીના સમયમા માન ફિલ્લુમા જ નહિ પણ આખાયે દિન્દુતાનાના નામના તેમજ ખ્યાતિ કરી હતી લાખત્રેરી લેકચગ્હોન વિદ્યાથીઓ તમા પ્રોફિસરો માટે ગાધેના રહેવાના રૂમો વગેરેથી સારી સગવડ હોઈ હિન્દબરમાથી વિદ્યાર્થીવર્ગને આકર્ષતી હતી

પોચારામનો બંધ

નિઝામ સરકારના હૈદરાબાદ સરથાનના મેલક જિન્નામા અવલ છે એનાથી આધારી નીના પાણીને અટકાવેન છે મધની સરામગી વ માધ ૨૧૦૦ ફૂટ ૭ એમાથી ત્રીસ માઇલ સુધી ખેતીને પાણી પૂરું પાડવામા આવે છે એની પાછળ સાડીતેત્રાંચ લાખ રૂપિયાનું ખર્ચ થય છે ત્યા આગળ મે સુદ ૩૩ ૧૭નાઓ જાહેના જી બ્યાથી તમાવનું તથા વર્ષાનુભા બંધ પૂરથી ધોવની જેમ પડતા પાણીનું દત્ત મ મનાવજક હોય .

પોચારામ મેલકથી નિઝામ સાગર બણી જતી મડકે મારથી તેર માઇલ પર આવે છે, બ્યાથી નિઝામ સાગર વીસથી એકવીસ માઇલ થાય છે હૈદરાબાદથી નીમળની સરિયામ સડકે ખેતાવીસ માઇલ અથા પછી ત્યાથી રાખના રસ્તા પર ૧૬ મા માઇલે મેલકનું મોટું શહેર આવે છે

મેલક

નિઝામ મરકારના હૈદરાબાદ સરથાનના મેલક જિન્નાનું આ મુખ્ય શહેર ૭ જિલ્લાની તમામ ઓશિમા, ઝમેગીઓ મહેમાઓ વગેરે અહીંયા ૭ ટે. ૧ ઉપર એ નાનો સરખો કિના ચણેનો ૭

આ પ્રેશમા ખિસ્લી પાદરીઓના પ્રચાર માટે ઉત્તેજન મળતું, લાગે છે પ્રોટેસ્ટન્ટ પથનું ચર્ચ બહુ મોટું અને આકર્ષક છે એઓ એ ૨ જમીન ૧૩ મિલની ૭મારતો-ચર્ચ, ગ્રૂલ કોલેજ, દવાખાનું, હોટીંગન, કામણેરી વગેરે જાણની ૭ સરકાર જમીન નિઝામ સરકાર તરફથી મફત આપવામા આવેન ૭

આ જ્યા જમીનનો એકર કિત્તાનું મુમાર ચાર માઈલ ૭ ચર્ચનું મકાન વીસમી મઠીમા જાહેલું છે અને મધ્ય ખિસ્તનું અર્ગ મમન તથા શિષ્યો અને દેવોના મમનગીન દરયો કાચના કટકાઓ પર ચળખતા ત્રિવિધ રંગોમા યુરોપથી એળખાવી મોટા તખ્તા પર

ગોડવીને ન્યાંના કારીગરોએ દિવાલમાં બેસાડી આપેલ છે એ ખૂબ આકર્ષક અને વિઝીટરો પર અસર કરનાર છે.

નિઝામસાગર તળાવ

નિઝામ સરકારના પૈદરાગાદ સંસ્થાનમાં બેદરોડ રૂપિયાના ખર્ચે બાંધાયેલું એક મોટામાં મોટું તળાવ જે અને એ નિઝામ શેટ રચવેના મેનેજીંગ ડૈરક્ટરના જતી મોટરગેઝ ફાંટા પર અદનાપેટ ગેસન આવે છે ત્યાંથી બેંતાલિસ માઈલ થાય છે. બમ સર્વિસ આવે છે. સ્ટેશન પર વેલન્ટિનમની સમગ્ર છે.

તળાવનું ક્ષેત્રફળ ૭૨ માઈલ વેબાય છે અને ૧૦૦ માઈલ સુધી ખેતીને પાણી પુરું પાડે છે. એનો બાંધ બહુ લાંબો અને ઉપરથી બસ માંથી શકે એટલો પહોળો છે. એનો પાંચો જમીનની અંદર ૪૪ ફૂટ અને ઉપર ૬૬ ફૂટ ચણેલો છે. એ બાંધથી માંજર નીના પાણીને રાક્ષામાં આવેલ છે અને તળાવ બિબરાય ત્યારે વધારાનું પાણી બહાર કાઢવા અને નદીને આગળ વહેતી ગાળવા સારું બાંધમાં ત્રણ ગજોએ દરવાજાઓ મુક્યા છે.

સામે, ત્રણ અને બાર એમ ત્રણ રથજોએ મુકેનાં લોખંડના દરવાજાની સંખ્યા હોય એમ દરવાજાઓ ફક્ત ગેટસ તરીકે જોવાયા છે અને પ્રસંગોપાત ખોલવામાં આવે છે. ન્યારે ભારે પૂર આવે છે ત્યારે એ આપો આપ બિઘડી જાય છે. તળાવમાં મરિયાની સપાટીથી ૧૩૬૮ ફૂટ જાંચાઈ સુધી પાણી દોય ત્યાં સુધી 'ફ્લોગેટસ' ઉચ્ચાવાની જરૂર રહેતી નથી.

ડેમ પરથી ટુરિઝમ જઈ શકે છે બસ પરવાના વગર ચનાવી રાકાતી નથી તેના પગ સાગર વધુ, મુલદસ્ત અને દિલકશ એમ ત્રણ બંગલાઓ ત્રણ રથજોએ બાંધેલા છે. તેના મુખ ભાગ પગ ખાગની રચના કરી કુવારા અને બાકડા ગોડવી સુસૌખિત બનાવેલા છે એ ગજોએથી તમામલુ વિવિધ દસ્ય તેમજ 'ફ્લોગેટસ' ખુલ્લા હોય ત્યારે બેરથી બિહગતું પાણી તેમાંથી જનતા ગોળા અને ચતી વરાળ

તથા કેટલીક વેળા રેનજો એટલે મેઘધનુષ્ય વગેરે દેખાવો નિર્ધારિત થાય છે.

સ્વિકૃત જગત પાસે નહેરૂની શરૂઆત થાય છે. તમામ વચ્ચે નાના નાના ટેકરા-ટાપુઓ હોઈ ચોપામ દૂર જોવા જોવા કુંગુઓ દેખાય છે. માંજરીનદીનો પુષ્પખંડલો છે અને એની પાસે રેન્ટ હાકિમની સગવડ છે. ત્યાંથી પણ દરવાજાઓમાંથી નીકળતાં અને કુંગુઓ પાળીના દરેક વગેરે સુન્દર માવૂમ પડે છે. આ સિવાય પ્રવાસીઓ માટે લોકલ ફૂડ તેમજ ઇન્ફોર્મેશન જંગલમાં સગવડ કીધેલી છે. આપ સાથે જો રમો મજે છે. જો જગતમાં રેન્ટ હાકિમ તથા માંજરી નદી નજીક હોઈ પાસે કેન્પ સાન આવેલા મનનો અને જૂની વસતી છે. આ રથે પ્રથમ જગત હતું. હાલ પણ જગત જોવા દેખાવ દર મુરી નજરે પડે છે. આ રથજી અગાઉ ત્રણ માઈન પર આવતું બજેપતી નામનું કેન્પ તમામના આપ કામના વખતથી વમેનું છે.

નાંદેડ

નિઝામ સરકારના હૈદરાબાદ સંસ્થાનમાં નિઝામટેટ રેલવેના મન માંથી હૈદરાબાદ જતા માંજરી ગેઝ કાટાપર આવેનું એક અમલ વેપારી ગ્રામ છે ત્યાં એક સ્પીનીંગ વિવિધ મિન, ઝૂન પ્રેસ વમે કારખાના છે પેટાશમાં તેલીબીવા, અનાજ, કપાસ વગેરે થાય છે.

રોશન પગ રેન્ટ હાકિમ અને પાસે દ્રાવેલમ જમણે છે. જો વખત અહીં કિચની અનેક પ્રકારના વસ્ત્રો તેવાં થતા હતા. દરેક થ થોડીક સાળ ગાવની આવૂમ પડી આવે છે.

સત્તમી સતીમાં મગાડાઓનું આ શહેર હતું. ૧૬૯૬ માં તેમજે વસના પર અદાલતની હતી રોશનથી એક મહત્ત્વ પગ ડાંખોનું ગુરુદાસ મંદિર આવેલું છે અને મુસ્લોનિદમિદ જેમને દગાથી નરેડ પાસે ૧૭૦૮ માં મારી નાખવામાં આવ્યા હતા એની સુપ્રસિદ્ધ અમાફિ એ મંદિરમાં છે. મંદિરના દરવાજાઓ આંદોના પતંગથી મહેકા

છે. રંગમંડપ તથા સ્તંભો પર રંગબેરંગી ચારસ પડાવ્યું જાણ કામ કરેલ છે. સમાધિ પર કિંમતી પથ્થરોનું નકશીકામ કરેલું છે.

સૂર્યાસ્ત પછી અમુક સમય સુધી નિત્ય ભજન, કીર્તન, ગાયન વગેરે ચાલે છે. ગુરદ્વારાની મુલાકાત એ મમયે લેવી હિતમ છે. મંદિર પાછળ સ્નાન વગેરે માટે નગીનાલાલ નામનું તલાવ છે. યુવાન શીખો માટે ત્યાં એક ટ્રેનિંગ કોલેજની વ્યવસ્થા છે. ગુરદ્વારામાં વીજળી બત્તીની વ્યવસ્થા છે.

જાલના

નિજામ સરકારના હૈદરાબાદ સંખ્યાનમાં અને નિજામ શેટ રેલવેના મનમાડથી હૈદરાબાદ જતાં ફાંટા પર આવેલું અને જૂનામાં જૂનું દક્ષિણ હિન્દનું એક અગત્યનું વેપારી શહેર છે. પેશ્વાઓમાં અનાજ, તેલીબીયાં, કપાસ વગેરે છે. કપાસ લોદવાના અને રૂની માંસડીઓ બાંધવાના કારખાના વગેરે છે. એ ઔદ્યોગિક નિવસમાં આવેલું છે. હોસ્પિટલ, રફેલો, વગેરેની સારી સગવડ છે. સત્તરાઓની નીપજ ફાંટીની મોસમમાં સારી થાય છે અને શુગર્ડ તથા હૈદરાબાદ તરફ મોકલાય છે.

એ જૂના કાગમાં જાંકાપુર નામથી ઓળખાતું હતું, એ વેળા મહાસતી સીતાજીને અહીં વસવાટ થયો હતો એમ કહેવાય છે. એક મુસલમાન શ્રીમંત વણકર જે શહેરને શોભાવમાન કરવા માગતો હતો તેની ઇચ્છાનુસાર પાછળથી 'જાલના' નામ આ શહેરને અપાયેલું છે. શહેરની ઉત્તરે મહમદ ઇબ્રાહીમ નામના ઓલિયાની કબર છે અને કહેવામાં આવે છે કે તે નવ ફૂટથી વધારે જિંવી છે.

અકબરના સમયમાં ૧૫૫૬-૧૬૦૫ દરમિયાન તેના એક સેનાપતિની જાલના જાગીર લેખાતી હતી, અને આઈ-ને-અકબરીના ગ્રંથમાં, ફર્ગી, અબુલફઝલ જેને અકબરે પોતાના દરબારમાંથી કાઢી મૂક્યો હતો, તે અહીં રહેતો હતો, સત્તરમાં સૈકામાં અહમદનગરના

મોગલ સૂબા ખાનખાનાએ પોતાનું મથક જલ્લનામાં રાખ્યું હતું અને ઔરંગઝેબે દક્ષિણના વાઘસરોય તરીકે રહેવાને જલ્લનાને જ પસંદ કરેલું હતું અને મોગલો તથા મરાઠાઓ વચ્ચેની તીવ્ર લડાઈનું ક્ષેત્ર બન્યું હતું.

જામી મસજિદ દિલ્લીના શહેરશાહ જહાંગીરના સમય ૧૬૦૫-૧૬૨૭ દરમિયાન જમશીદખાને બાંધાવેલી છે. પ્રથમ નિઝામ અસફ જહાંગીર-નિઝામ ઉલખુલ્કની પસંદગી જલ્લના પર ઊતરવાથી અઢારમાં સિકામાં એક કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો હતો અને હમણાં તેનો ઉપયોગ બજાર માટે કરવામાં આવે છે.

જોવા જેવા સ્થળોમાં ગણપતિ, બેરોબા, તથા અઢારમાં સિકાની આબરમાં થઇ ગયેલાં હિન્દુ મહાત્મા આનંદા સ્વામીના મંદિરો તેમ જ એક અજાયબ દૂવો લેખાય છે, કે જેમાં અનેક ભોંવરાઓ કાઢેલાં છે અને અંદરના ભાગમાં ઠાટડીઓ ચણેલી છે. ૧૯ માં સિકામાં જલ્લના લશ્કરી મધ્યર્થિદુ હોઇ ૧૮૦૩ માં મરાઠાઓએ જલ્લના કિલ્લામાં લશ્કર ગણેલું હતું અને કર્નલ રડીવનસનની તરફેણમાં છાવણી ઉઠાવી લીધી હતી. મથહર એસેની રણભૂમિ રોશનથી ત્રીસ માઇલ થાય છે.

જલ્લના કેન્ટોનમેન્ટ ૧૮૨૭ માં બાંધાયું એ પહેલાં બ્રિટિશ અને હિન્દી લશ્કરો રાખવામાં આવતા હતા.

ઔરંગાબાદ

નિઝામ સરકારના હૈદરાબાદ મંથાનનું ઔરંગાબાદ જિલ્લાનું અ. શહેર મુખ્ય મથક અને સરકારના વસતી વગેરેમાં બીજા નંબરનું શહેર છે. એ નિઝામ ગ્રેટ રેવેનુના મનમાડથી હૈદરાબાદ તરફ જતા મીટરગેઝ ફાંટા પર આવેલું છે. કેન્ટોનમેન્ટ અથવા છાવણી રોશનથી દોઢ માઇલ થાય છે અને રોશન પામે વાલનો મળી શકે છે. રોશન નજીક અને કેન્ટોનમેન્ટમાં ટ્રાવેલસો માટે જંગલની સગવડ છે.

પેદારમાં તેલીખીયાં, અનાંજ, કપાસ વગેરે છે. જિન, ગ્રેમો,

નિપતિગ ઓ વિવિધ નિન પશુ છે શહેરનો વિસ્તાર મોટો છે મુમારે એ માદન પર તમાવ માધીને પાણી પૂરુ પાડનાની સુદર વ્યવસ્થા છે અહીંયા કેટલીક ગુલાઓ આવેલી છે, પશુ એનોરા અને અગ્રન્ટાની ગણાઓનુ વોકોમા અત્યંત આકર્ષણ રહેતુ છે અગ્રતા ૮૫ માધવ દૂર છે અને દુરિગકાર બાકેથી મળી શકે છે

ઔરંગ બાદ પ્રખ્યાત એખીસાંનિન મલિક અ. ૧૨ ૧૧૦ મા ખીરકીના જૂના શહેરને ઢેકાયે વસા યુ હતુ તેના મૃત્યુ પછી તેના છોકરા રતે હજાને શહેરનુ નામ મદનીન રતેદનમર પાવુ હતુ, પશુ ઔર મઝેમે દક્ષિણનો વાનસરોય હતો ત્યાર તેનુ નામ મદનીને ઔરંગાબાદ પાડી શહેરથી ચાતમ્હ દિવાન બધાની સાથ મુઝાફર સાહેબની દગમદ અને મમજિદ ચણાયા હતા

અઢારમા સમ્રામા નિઝામના હસ્કરા અન દર્યો વચ્ચે ઉપગ્રિત થયેલી પણી ધનાઓમા ઔરંગાબાદે અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો, અને આસફજા નિઝામ-ઉન-મુલ્કના મહેનતા તેમ જ ૧૮૫૩ થી ૧૮૮૩ દરમિયાન હે રાજાદના મુખ્ય પ્રધાન સગ સાના જંગ પહેનાની દેવડીના અવગેપ દાન પશુ મેળૂદ છે

ઔરંગાબાદમા ઔરંગઝાની બી ટીની કાર ખીમીના મુઝગરા નામનુ મકાન અતિ સુદગ અને ખાસ જોવા લાયક છે એ મકાન આખાના તાગમહેનના નમૂના પરથી સને ૧૧૫૦ ૧૧૫૭ દરમિયાન મવાયુ હતુ, અને સાડા છ માખ કપિદા ખર્ચવામા આવ્યા હતા. જોના મુખ ભાગ પર મોટો બાગ છે વચ્ચે અનેક કારગરઓ ગોઠવી સરના બેચા વૃક્ષો રોરથી સુગોવિન છે

પેશલુ નામનુ શહેર દક્ષિણના જૂનામા જૂના શહેરોમાનુ એક ગણાય છે અને તે જોતાવરીના કાગ ૧૨ આવેતુ છે તે સાડક માગે ઔરંગાબાદથી અઢાવીસ માઇન થાય છે જૂના મકાનો બધા નાશ પામી ગયા છે અહમદાગરના નિઝામશાહના રાજકાળમા ૧૫૦ થી ૧૬૦૬ દરિયાન વેશમી અને મનમઝાદા રજો માગે આ શહેર મહુ

પ્રખ્યાત હિંદુ હસ્તુ પશુ ગચ્છી અને સુનગહિ વચ્ચે માગા બને ?
અજંટાની ગુફાઓ

નિકામ સરકારના દેશના સંસ્થાનમાં ઔરંગાબાદથી ૮૫ માઈલ દૂર આવેલ છે મોટર મડક બાધેલી છે મુઘલ ઇમારતો પૂર્વ ખાતે દેશ નિર્માતા મુખ્ય શહેર જનગામથી પણ જવાબ છે ગુફાઓ ૬૦૦ પૂર્વે ૨૦૦થી ૪૦૦ વર્ષોની માળ જૂની વેખાની હોઈ ઉત્તમ કાગીરી તથા મોટી માટે જર્મવિખ્યાત છે એની દિવાનો પરના પ્રાચીન રમ મામે કુનિયા બરતુ ધ્યાન ખેંચુ છે, અને આખી યે આવમને આશ્ચર્ય પમાડેલ સર્વે ગુફાઓ પહેલ વહેના ૧૮૧૬માં જાણવામાં અને ૨૪ વર્ષ પછી છાંટ ઇન્ડિયા કંપનીનું ધ્યાન તેમની સાચવણીની અગત્યતા પ્રત્યે દોગાયુ

એજંટાની ગુફાઓ મોટી ગોવાલ તો પણ એનો ની ગુફાઓ ખગતા ખગતા-જન વગેરે થોડું થયેનું જાણાયુ ત્યાં ફરદાપુરમાં દ્વારે નર બગનો અન નિકામગેટનું જેઝડાહિસ છે જેઝડાહિસ જોવા માટે તેમ જ ફેટોઆર અ. નેચ નેવા માટે નારેકર આજ આવી આતાઈની પરવાનગી માગવી પડે છે ફરદાપુર નાનું મામકુ છે સીધા મામાનની સગવડ સાથે રાખવી અને ગુફાઓ ત્યાંથી ચાર માઈલ થી હોવાથી ટાગાની ગોફાનણ અગાહિથી ગી રાખની વધાર ઈષ્ટ છે

શુદ્ધની જિ ગીના અતેરા દરયો શિકાર હાથીઓની માંમાર્ગ, નાય, નાયન, વગેરે દેખાવો ગુફાઓની દિવાનોપર અતિ કીજીવટથી દોષ છે અને તે ખરેખ અદ્ભુત અને અદ્વિતીય છે, માઈલ શુક તથા ગુફાઓના વ્યુના પાગરો વગેરે ત્યાં મવી રહે છે માટના મયાગ અટા સર્વ આવેનું છે અને તેની નાગ તરફ લંચાય ચલેલી છે એ સર્વ પાવમી સર્વની આખરે ચાનુક્યોની રાધાની હતી એમ કહેવાય છે

અજંટા જાગીરના માતિ નવાજ સાતાગજ જહાદુરનું ગદેશજી મારાત્રી ઔરમજેનનું બધાવેનું છે એસેની લગત પછી પુક

ઓફિસની ઝડપ એમાં થાડાક સમય રહ્યો હતો અહીં આગળ લડાઈમાં મરણ પામેલા બ્રિટિશ મોનઝરોનું ગ્રમારક અણેતુ છે પામે એક કમર છે જેના પર ૧૮૨૫ નો સન આવેમેનો છે

દૌલતાબાદ

નિઝામ સરકાર ૧૧ ફેબ્રુઆરી સરકારના ઔરંગઝાબાદ નિઝામના નિઝામ ગ્રેડ રેલવેના મનમાડથી જતી મીટર ગેજ લાઈન પર આવેતું છે. દૌલતાબાદનો કિલ્લો તથા એલોરાની પ્રખ્યાત ગુફાઓ જેના માગતા વિઝીટરો માટે નજીકનું એ મથક છે ઔરંગઝાબાદથી ગોળર સડક છે એટલે ત્યાં જવું વધારે ઝડપી થાય તેમજ સગવડ બધું લેખાય છે કિલ્લો દરિયાની સપાટીથી ૨૨૫૦ ફૂટ ઊંચા ખડક પર છે રેલવેની એલોરાની ગુફાઓ તરફ જતી સડકે એક માઈને આવે છે

આ શહેરનું પ્રથમનું નામ દેવગીર હતું અને ૧૧૮૭ માં યાદવ વંશના રાજાઓએ વસાવીને લગભગ એક સદી સુધી ત્યાં રાજ કર્યું હતું દિલ્હીના શહેનશાહ અન્નાબીને સન ૧૨૮૪ માં કિલ્લાને ઘેરો ધાન્યો હતો અને શહેનશાહ કુતુબુદ્દીને ૧૩૦૮ માં યાદવો પામેથી નષ્ટ થીધો હતો સને ૧૩૩૮ માં મહમદ તવનખશાહે દિલ્હીના બદને દેવગીરને ગઝધાની તરીકે પસંદ કરીને દિલ્હીના રહેવાસીઓને ત્યાં વસવા ફરજ પાડી હતી

દૌલતાબાદની જ્યોતે દિલ્હીની સત્તાન ૧૩૪૭ માં ઉખાટીને અન્નાબીને હસન આગા બહમનીને રાજપદ આપ્યું જેણે રાજધાની તરીકે શુતગર્ગને પસંદ કર્યું હતું સને ૧૩૬૨ માં દિલ્હીના શહેનશાહ શાહજહાનના નરકર આર મંત્રી સુધી ધેગ ધાન્યા પછી દૌલત નાદ હતી લીધું હતું. અને શહેનશાહ ઔરંગઝેમે ખીચનપુર તથા ગોનકો ડાના રાજાઓને ૧૬૮૬ અને ૧૬૮૭ માં હરાવીને તેમને આ કિલ્લામાં કેદ રાખ્યા હતા

કિલ્લો એ તરફ પાયામાંથી લાગ ફૂટની ઊંચાઈ સુધી લંબ

રેખામાં મીથો છે અને નક્કર ખડકમાંથી કાપી કાઢેલો છે. ખડ ન મજબૂત છે. મથાળે પડેલો પૂર્વે એક મોટું જોડાન આવે છે અને પામે મોટા નવો પડેલો છે. કહે છે કે કોઈકીના સમયે આ તવો જોડારા પર ઢાંચી દબને તેના પર સખત અંગાર મજબૂતતા આપતા દતા. સિવાય 'ચાંદ મિનાર' નામનું રમણક જેવા લાંબક છે. એ તેરમા કે ચૌદમાં સેકામાં આવેલું છે.

એલોરાની ગુફાઓ

દોહતાળાદ ગંગાનથી વણ માઈલ પર કાઠપુર આવે છે આ કાઠપુરમાં કામળોળને છે. ત્યાંથી ચાર માઈલ આમળ જતાં રોળાપુરમાં પાદ નામનું ટેકડી પર વસેલું સહેર આવે છે. ઔરંગઝાદમાં ઔરંગઝેની રાજવાની દની ત્યારે રાજવંશીઓ, કોશિયાઓ અને મદન મમ કેળાના મૃતદેહોને આ ગથે દાટવામાં આવતા દતા.

એવારામાં દ્રાવેસસ ખંભેલો છે અને ત્યાંથી ગુફાઓ નક્કર છે ગુદન મોટું સડક જાવેલી છે એલોરાની ગુફાઓ અદિનીય છે. પ્રિન્સી-બનના આરજકાથી એની કૃતિ છે. ગુફાઓ ઉત્તર-દક્ષિણ તો માનવમાં ફસા મેલેલી છે. માનવગુફા અને ગુ પોતકાડો વમે મ કો ન. જરી મ તો ૩૦ કરતાં વધારે ગુફાઓ છે. એમાં મીથી બધ કારાન કેલામ ગુફા છે. તે દિનુમ્તાનમાં કોની કારેનાં મદિરામાં સુરતે નહર મળ્યા છે. સિદ્ધકળામાં નથા રંગમમાં અદ્દન મન. ૧૦

કે મમ નક્કર ખડકમાંથી વિશાળ રંગમમાં કાપી કાઢેલી દિગ મદિર જતાવેલું છે અને આમાં સેકામાં કોની કારેલ કહેવાય છે. ગુલામ ૨૨ દાવામ અથવા બે મજબૂતી છે અને જેવા ૧૧૭ ૭ ૭૬ ગુફાઓ કેવી રીતે મને મને પ્ર લખી કળામાં કેમકે નાખતાના અ ને તેની કળના આ ગુલા પદ્યો આવી મે છે

ધવરા

કુળામ કળાના નમિર મિદલ મા આ એક જુનું મેદારી મેદાર ૧ : ૧૦૦ ૭ અડ ૧૮ મેલેલ. મનમલ-પાદ કાદા પર અ ને

છે એશનથી સ્ટેર ફોટેક માઇલ દૂર થાય છે અને ત્યાં જ્યાં - આવવાને વાહનો મળી શકે છે. સરેગમા રેગમની પાછલીઓ, સાડીઓ, કિનખામ અને સોનેરી કપેરી તાળે ખેંચવાનો ઉદ્યોગ થીકતો ગાયે છે.

અહમદનગર

મુગલ ઇલાકાના અહમદનગર જિલ્લાનું મુખ્ય સરેગ છે; અને જી આઈ ખી. રેલવેના વોડ-મનમાડ કાટા પર આવેલું છે. કના વેપાર તેમજ લરકરી હાથપીનું મોટું મથક છે, અને જૂના ઐતિહાસિક સરેગ તરીકે મથક છે સ્ટેગન તેમજ મહેર નજીક દ્રાવેનમ્ જગતોએ છે વાહનો વગેરે મળી શકે છે સરેગ સુમારે ત્રણ માઇલ અને હાથપી પાચ માઇલ થાય છે

અહીંયાં તેમજ આસપાસ જોવા જેવા ઘણાં ગ્યો છે, તેમાં કિલ્લો પશ્ચ છે અને એ હજુ સુધી સાગી ગિયિતિમાં મચવાઈ રહ્યો છે આ કિલ્લો મુમયમાની રાજાઓના અમલમાં જ ધારેલો છે. ફરતી જી હી ખાઈ છે અને તેના પર ખમેદી ગકાપ એવો પુન છે કિલ્લો ખાસ જોવા લાયક છે

જિ'નાને લગતી તમામ ઓહિસો કચેરીઓ, હોસ્પીટલો, મ્કુયો, કની માર્કેટ વગેરે અહીં છે. જી માઇલ પર ટેકરી ઉપર મવાગત ખાતની મોટી કચે છે, જે હાલ સેનિટોરીયમ તરીકે વપરાય છે ઇ. સ ૧૮૬૦ ની ઓઅર લકાઈ પછી ઓઅર કેળીઓને અહીં રાખવામાં આવ્યા હતા. પહેલા મહામુદ વખતે જર્મન ડેલીઓને પાગુ અહીં રાખવામાં આવ્યા હતા

જી હાલવાના અને કપાસ લોડવાના પાચ ગ્રેમો અને સાત જિનો અહીંયાં છે અહીંયાથી જ માર્ચલ પર આવેલ હુગર ગામમાં મોટો મેગો મરાઈ છે પ્રાચીન કાળમાં થીરામચદ્રજીએ અહીંયા વસવાટ કર્યો હતો, એટલે એ પવિત્ર મનાય છે. વળી શિવનું મંદિર તથા

સીતાકુંડ પણ અહીંયાં છે અને એના લીધે હેખીવેલી મરાઠર છે.

અહમદનગર જૂના મુસલમાન રાજાઓની ગામ્ભીર્યનું શહેર છે. અહીંની વીર ગણી ચાંદખીત્રીએ ૧૫૮૬ માં અકબરની મેનાતે ભારીતે બચાડી હતી. ૧૬૩૭ માં આખરે મોગલ સામ્રાજ્યમાં બેગાઈ મધુ હતું.

ધૂલિયા

મું

જામળાકાના પશ્ચિમ ખાનદેરા જિલ્લાનું આ મુખ્ય શહેર છે અને એની વસતી ચાલીસ હજારની લેખાય છે. ઇ. આઈ. પી. રેલવેના ચાલીસમાઝ જંકશનથી રેલવેનો એક ફાંટો જાય છે.

જિલ્લાની તમામ કચેરીઓ અહીંયાં છે. હાઇસ્કૂલો, ઇરિપતાલ, દવાખાના, હાઇવેરી વગેરે જાહેર સંસ્થાઓની સમવડ છે. શહેરમાં સુધરાધખાતું છે અને રસ્તા બધા સીધા છે. મુળમ આખરેડ શહેરની બજાર વગેરેથી જાય છે. રસ્તા પર વીજળી બત્તીઓ ચોઢવેલી છે.

શહેર નવું અને જૂનું એમ બે નામે ઓળખાય છે અને પાંજરા નદી પર આવેલું છે. નદી પર હુલ બાંધેલ છે. આ ધુલની બીજી ગમ આવેલી વસતીને દેવધુર કહેવામાં આવે છે. નદી કાંઠે સડક બાંધેલી હોય સાંજે દવા ખાનારાઓ તથા ત્યાં આવેલા મદિરાના દર્શનાર્થે લોકોની અવર જવર ઠીક પ્રમાણમાં નજરે પડે છે. વસતી મોટે ભાગે હિન્દુઓની છે. મુસ્લીમ વણકચેની સંખ્યા યોટી છે, જેઓ હાથસાળ પર ગિલ સૂતરની સાડીઓ વણે છે.

પેદાશમાં મુખ્યત્વે કપાસ તથા ચગડળી, તેલીબીયાં વગેરે છે. એટલે જિન, પ્રેસ, તેલની મિલો, હોવા હિપરોત બીજા કારખાનાઓમાં બરફનું કારખાનું, એક રિપર્નિંગ અને લિવિંગ મિલ પણ છે. શહેરમાં તથુસો જેટલી હાથસાળો ચાલે છે. તેવનો ઉદ્યોગ પણ મોટા પ્રમા-

જુમાં છે એટલે તેની આયરે નવેક મિત્રો છે અને તેમાં એકંદર ૧૩૫ ધાણા છે. એક સાશુનું કારખાનું પણ છે. વેપાર ઉદ્યોગમાં મારવાડી નથા ગુજરાતી વર્ગ અગ્ર છે અને તેઓ અહીં વર્ગીયી આવીને વસેલાં છે. નિસ્વાની મુખ્ય ભાષા મરાઠી છે એક મરાઠી ટ્રેડનીંગ સ્કૂલ, એક ટેકનીકલ સ્કૂલ, ઇતિહાસાચાર્ય રાજવાડેનું સંમદરથાન વગેરે અનેક શિક્ષણ સંસ્થાઓ છે. અહીંયાં ગેર ૮૦ બારનો, પલો, ૩ મણનો, અને મુઝર્મના ૧૪ મણનો બોળે છે.

મકાનો તથા મજલાપર્ષતના મોટા ભાગે ધાખાવાળા છે. પાણીના નળોની સગવડ છે. એક નાનો સરખો જાડેર બાગ છે જેના મધ્યે દ્વાર પર બિંચુ ટાવર ચણીને તેમાં ઘડિયાળ ગોઠવેલું છે. પાસે જ મેન્ટ્રલ જેલ આવેલ છે. જેનોનું મદિર જલુ બિચુ અને બબ્બ છે. મુસાફરો માટે ડાક બંગલો અને આમ્રાગડ પર ધર્મશાળાની સારી સગવડ છે. કોટન મારકેટ અને પાંજરાપોષ પારેયા જલગામ રોડ પર ગડેર જહાર છે. અહીંથી અમલનેર, ધરજુગામ, દીરપુર, નરદાના, માત્રેગામ, દોંડાપયા, ચાલીશગામ વગેરે શહેરો તરફ બસ સર્વિસ ચાલે છે.

દર મઝાવાર મોટી બજાર ભરાય છે અને દૂર દૂરના ગામડાંથી લોકો આવીને માખણ, ઘી વગેરે વસ્તુઓ વેચીને કાપડ વગેરે પોતાને જોષ્ટી ઉપયોગી ચીજ વસ્તુઓ શ્રદ્ધ જાય છે. શહેરમાં ચારેક સિનેમા થીયેટરો છે. ઉનાળામાં ગરમી જલુ પડે છે. માથેગામ રોડ પરનો વસવાટ દિન પ્રતિદિન વધતો જાય છે. ઘણી ખરી તેલની મિત્રો એ રસ્તા પર આવેલી છે. ગાડીંગ, લોજીંગ, હોટલની સહેરમાં આખા મેડ પર સારી સગવડ છે. પાણીના નળો ડેડ ગામની ટાંકીમાંથી લાવવામાં આવેલાં છે, બ્યારે મોટી તળાવમાંથી પાટ કાઢીને ખેતીને પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે.

જલગામ

મુઝર્મ ઇલાકાના પૂર્વ ખાતરેલ નિસ્વાનું મુખ્ય શહેર છે અને ડ.

આઈ. પી રેલવેપર જંકશન સ્ટેશન છે. અહીંથી અમનગર પધને સુરત તરફ બી. બી, એન્ડ સી આઈ રેલવેની તાપ્તીવેલી રેલવે જાય છે. સ્ટેશન પાસે ડાક બંગલો, ધર્મશાળા વગેરે છે; અને વાહનો મળી શકે છે. શહેરની પશ્ચિમે ગીરના નદી વહે છે.

અહીં અનાજ તથા ફો. મોટો વેપાર છે રૂઢવાવવાના પ્રેસો તથા કપાસ લોકાની જિનીંગ ફેક્ટરીઓ તથા સૂતરની મિલો છે ઇરિપ-તામ વગેરે જિનનાને લગતા ખાતા છે, પાનગાપોળ તથા જૈનમંદિર છે. અમનગરની પ્રખ્યાત મુનાઓ આડમીસ મામલ યાવ છે અને મોટર જાડ શકે છે.

વરધા

મધ્ય પ્રાતર્માં ૭ આઈ પી રેલવેના બુસાનતથી નાગપુર તરફ જતા ફાટા પર આવે છે અને જંકશન સ્ટેશન છે. અહીંથી આજ, બનહારશાહ ફાટો નીકળે છે કે જે જોનાના બાડક તીર્થ યાત્રને કાઝી-પેટ જંકશન થઈ હેઠરાબાદ દક્ષિણ તરફ અને બેજવાડા તરફ ચાલ્યો જાય છે. સ્ટેશન પાસે ડાક બંગલો અને ધર્મશાળા તથા ગામમા લોહ ગ, બોર્ડિંગ હાઉસો છે. ફો. મોટો વેપાર હોઈ જિનીંગ, પ્રેસિંગ ફેક્ટરીઓ વગેરે છે તથા બે હાઈસ્કૂલો, ન્યુ એડવર્ડ મેમોરિયલ હોમ્પીટલ, ટાઉન હોલ, જોડખાનુ વગેરે ખાતા છે.

જૈનમંદિરો તથા સદગત સુપ્રસિદ્ધ શેઠ બચ્છરાજ તરફથી આજ વામા આવેલું મંદિર હિપરાત નવભારત ઓગ્રાલય, ક્રાવેજ એન્ડ કોમર્સ, બોર્ડિંગ, મહિલા આશ્રમ, વિદ્યાનય, કાકા કાલેતર હસ્તક માનવ હિન્દી પ્રચારખાતુ, નાનનાડીમા આવેલું નિનોના બાનેનુ આશ્રમ, ચર્માનય ગૌશાળા, ચન્પા સરજમ, અને મગન વાડમા આવેલ મ્યુઝિયમ, કામળ, સાણુ વગેરે બનાવટોના ખાતા, ઘટી, ઘાણી, મામોલોગની દુકાન વગેરે જોના લાયક છે.

સેવાગ્રામ

મહાત્મા ગાંધીજી આ આશ્રમ વરધાથી આઠ માઈલના અંતર આવેલું. મોર નવા ટાગ્સ મન ઈ અહીં ગોશાળા, દુધનાય વાળાગાળા, આની દુધન ખાતી વિગ્રાનય, બાગાયન, વનુપતકથી નવાતારીમ, છટોની બનાવટ વગેરે ખાતા છે અને આશ્રમવાસીઓનામ મે છે.

આશ્રમવાસી રહેવા માટે કાચા, પાડા મૂકડા બાધેના છે અને મનાગ માગ જે વખત મોજનના વખતે યાગી, વાટગે મોગ પોનાના જ રાખવા લેએ અને જાતે જ મોગને સાક કડી નવાનો પ્રમન્દ છે વજો પણ જાતે જ વાત નવા પડે છે પગાથિ તથા સધ્યા સમયે નાથના ગવામા આવે જ કે જેમા મહાત્માજીની પધરામપ્તી થાય છે

ભાડક

મધ્ય રાતના આઠા ગિત્નાના વગેગતદસિનમા વરવાથી ૬૪ માઈલ થાય છે અને જી આઠ રી રનવેના વરધા-નવીદારતાજ કાટાપ આવેતુ અઠ નાનુ ગામકુ ઈ પૂવે આ મધ્યપર ચારસા નર્પ પૂવે બનાવતી નગરી નામે મોકુ તકેર હનુ, એ સમવની પ્રાર્થનાથ પ્રજુની એ મોગી આમમૂતિ થોડા વર પૂવે બોદમમ કરતા નીકગવાથી એમ મોકુ વિગ્નન જૈનમદિર તે જઆપગ બાધરામા આવેલ છે

મદિમા મૂળ નાથ નરીકે પ્રાર્થનાથની મૂર્તિ આપીને બાજુમા જે મુ રસ્વેતમૂર્તિઓ જેમાડેની છે આ મિવામળીજી પણ મૂર્તિઓ છે જે પાનીતાથા વગેર રથગાએડી લાવવામા આવેલ ઈ મદિર માથ એ ગુરુગ ચનારામા આવે ઈ, જેમા ગચીરપ વિદ્યાથી એ ઈ તમના માટે મોક માનુ નાજુ મકાન વપ વ જ ઉપરના માત્ર વિદ્યાર્થીઓનો વનવા ઈ અને બોવનગિય રસોડુ ઈ અને ત્યા નોમરવમ વગેરે રદ ઈ

કમ્પાઉન્ડ વચ્ચે સુંદર બાગ છે; તેમાં આદીશ્વરનું નાનું મંદિર તથા કાદાછના પગલાં છે. ધર્મશાળાની વ્યવસ્થા સારી છે. પામે જ લાઇબ્રેરી છે. સ્થળ શાંત છે અને રોશનથી એક માધ્યમ થાગ છે. ટ્રેનના સમયે મંદિરનો માણસ બગદારાડી સાથે રોશન પર હાજર હોય છે અને વાતણાઓને તેમાં બેસાડી તેડી જાય છે. ગામની દોઢેક માઇલ પર શુદ્ધ સમયની શુદ્ધ છે, જે જોવા જેવી છે.

નાગપુર

મધ્ય પ્રાંતનું આ પાટનગર જી. આર્થ. પી. રેલવે તથા બી. એન. રેલવેનું જંકશન સ્ટેશન છે. મુસાફરો સારું સ્ટેશન પાસે ધર્મશાળાની સગવડ છે તથા શહેરમાં લોહજ અને બોર્ડીંગ હાલિસો પશુ છે. શહેરની વસતી સુમારે ત્રણ લાખની છે. પ્રાંતની તમામ એક્સિસેસેસ છે. ગવર્નરનું પશુ મથક છે. શહેર મીઠા વચ્ચે છે, શહેરની વચ્ચે થઈને પાપડીપને જતો બંધારો રોડ સાંકડો છે. વાહનો સ્ટેશન પાસે મળી શકે છે.

કમ્પ એટલે મદરમાં વસવાટ છૂટો અને રસ્તા પહોળા કાંકરેટના સુંદર બાંધેલાં છે. લાઇગાર્ડનું મકાન, મ્યુઝિયમ, મહારાજ બાગ, કાઉન્સિલ હોલ, કચેરીઓ, સેક્રેટરીએટ, સીતાબાદી. ટેકરીપર આવેલો ક્લિફ વગેરે સ્થળો જોવા જેવાં છે. કિલ્લો ઇ. સ. ૧૮૧૮માં બાંધવામાં આવ્યો છે. આ ટેકરીપર જ નાગપુરનો રેસિડન્ટ રહેતો હતો, જેના ઉપર નાગપુરના રાજા આપ્પા સાહેબ ભોંસલેએ સને ૧૮૧૭ના જાન્યુઆરી માસમાં હુમલો કર્યો હતો.

કર્નલ મોહાને મળ્યાગાંધ્યાં થોડા સવારોની મદદથી રાજાના ૧૮૦૦૦ લશ્કરને ટેકરી પરથી ધકેલી કાઢ્યા અને થોડા દહાડા પછી બીજી સહાયતા મળવાથી મી. જેન્કીન્સને રાજાને સરખે આવવાની ફરજ પાડી હતી. અહીં બ્રિટિશ ઇન્ફન્ટ્રી રાખવામાં આવે છે. નાગપુરમાં યુનિવર્સિટી, ત્રણ કોલેજો, અને એક ધણે જાપકાદાર ટાઉન હોલ છે. અહીં કપાસ, અનાજ, સંતરાંની નીપજ સારી થાય

છે. આ સિવાય કાપડ મૂનરની મિથ, જિનીંગ, ગ્રેસીંગ ફેક્ટરીઓ વગેરે છે. માટીનું તથા કાચનું કામ પણ સારુ થાય છે.

રાયપુર

મધ્ય પ્રાંતના રાયપુર જિલ્લાનું આ મુખ્ય મથક છે અને વસતી સિતેર લાખની છે. જંગાળ નાગપુર રેલવે પરનું જંકશન સ્ટેશન પણ છે. મુસાફરો સારુ સ્ટેશન નજીકમાં લોહંગ, બોર્ડીંગ દાક્ષિણી મગવડ છે.

પેશાબમાં બાન, બીડીના પાન, લાકડું વગેરે છે. અહીંયાં ચોખા, તેલ તથા લાકડા ત્રેલવાની મો મિત પણ છે. શહેરમાં મ્યુનિસિપાલિટી તેમજ વીજળીની સેવની છે. જાહેર બાગમાં રેડિયો બોલવેલો છે અને શહેરમાં નજો દાગ પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે.

અહીંયાં બોલાની હિન્દી બાપા બોલવાની જગ્યામાં દરકવાળી છે. રાજકુમાર કોલેજ, દુધાદારી મંદિર વખણાય છે. જાહેર સમગ્રો ગાંધી ચોકમાં જંસી રોડપર બસાય છે. વેપારના મુખ્ય કાના જંસી રોડ, સદર, જોળ બજાર, રાયપુર ગંજ વગેરે છે. તથા પાકા સિનેમા ગૃહો પણ છે. કુંગરગઢથી રાયગઢ મુખીનો બાગ હત્તીસગઢ કહેવાય છે. વસતીનો મોટો બાગ અબલુ અને આચાર વિચારમાં પાછળ જણાય છે. લોકની સ્થિતિ મરીત છે.

બિલાસપુર

મધ્ય પ્રાંતના બિલાસપુર જિલ્લાનું આ મુખ્ય મથક છે અને પાંત્રીસ લાખની વસતી વાળું શહેર છે. ત્રી. એન. રેલવે પરનું વળી એ જંકશન સ્ટેશન છે. સ્ટેશન પાસે રેલવે બોર્ડિસેનાબંધા બંધિલા છે. સડકો કામગીરી છે અને બન્ને પડખે ગાડો રોપેલાં છે. મુસાફરો માટે શહેરમાં જોળ બજારની-ધર્મશાળા છે. વાદનો સ્ટેશન-પાસે જગી થકે છે.

નીપજ બાન, અનાજ અને તેલીબિયાંની છે. સડકો પર મોજગીની

રાણી છે. ઘરોમાં ઘણું બાગે બોર્ગિંગવેલ-ફૂલ છે. શહેરમાં બે સિનેમા થીયેટરો છે. જૂની બજાર, જોડ બજાર, સદર બજાર વગેરે સ્થળોએ થોડાંક તેમ જ છૂટક વેપારીઓની દુકાનો છે.

રાયગઢ

મધ્યપ્રાંતમાં આવેલું એક નાના હિન્દુ રાજસ્થાનની રાજધાનીનું શહેર છે અને વસતી પંદર હજારની છે. બી. એન. રેલવેનું સ્ટેશન છે અને મુસાફરો માટે સ્ટેશન પાસે ધર્મશાળા છે.

આ સંસ્થાનની જીપ ૪ સાત લાખની છે. પેહાવામાં મુખ્ય બાગ બાત છે. શહેરની બહાર મોડું મેદાન છે. ઓફિસરોના મકાનો, કચેરીઓ, સ્કૂલ વગેરે મકાનો એ મેદાનને કરતા બાંધેલાં છે.

ચક્રધરપુર

આ એક નાનું સરખું બગીચી ગામ છે અને બી. એન. રેલવે પર પોસોઇટા સ્ટેશન પછી આવે છે. પોસોઇટા અને ચક્રધરપુર વચ્ચે ઘાટું જંગલ અને એક લાજુ બોમ્બુ આવે છે, અહીંથી રાંચી જવાની બસ સર્વિસ ચાલે છે અને મહક વિધ્ય પર્વતના ટેપા ઘાટ પર થઇને જાય છે એ સડક પડાડો, દરિયાબ જંગલો વચ્ચે થઇને રાંચી જાય છે, જે ૭૨ માઇલ દૂર થાય છે.

રસ્તો ગિહામજો અને જંગલોમાં વાઘ વગેરે જંગલી પશુઓથી ભરપૂર છે. પીતાનું ગ્રન્થ પાણી મળી મકામો અડચણ પડે છે. એ પ્રદેશમાં મેલેરિયાનો ઉપદ્રવ ઘણું રહે છે તેથી મોટર બસમાં કંઈ ખોટીપો નીકળી પડે ત્યારે અને ખાસ કરીને રાતની વેળાએ જરૂર હાડમારી બોમ્બવી પડે છે એ રસ્તે ચાઈનાસા તરફ પણ જવાય છે.

રાંચી

ગિહાર અને ઓગિસા પ્રાંતના છેલ્લા નામપુર જિલ્લામાં દરિયાની સપાટીથી સુમારે બે દગ્ગર ફૂટની જિગાઈએ પહાડ પર આવેલું છે.

અને વસતી. સુમારે આળીસ લગ્ગરની ગણાય છે.

ઉનાળામાં પ્રાંતનો ગવર્નર-અહીં આવી વસવાટ કરે છે, અહીંનું હવામાન પ્રાંતના બીજા મથકોના કરતાં આરોગ્યકારક અને સમનોત્ક છે સ્ટ્રિસોન્ડર્વ પશુ આંખને ગમતું છે.

શહેરમાં મુસાફરો માટે ધર્મશાળાઓની સારી સગવડ છે, વળી રોશનથી થેડે છેટે મુંદર જગ્યા પર બી. એન. રેલવેનું હોટલનું મકાન મળતું છે અને તેમાં દરેક પ્રકારની સારી સગવડ છે, ટેનિસ રમવાની પણ જોડવણુ છે.

શહેરમાં મારવાડી બ્રાહ્મણોના બોજનાસથો છે. અહીં બી. એન. રેલવેનું સાંકડા માપનું ટર્મિનસ રોશન છે. એ ફાટો મુદા જાકસનથી લાવવામાં આવેલ છે કે જે પહાડો પરથી અને ખીણોમાં આવેલાં ઘેરાં જંગલમાંથી થતો અત્રે આવે છે. સપાટ પ્રદેશ પર ભાતતી પેદાશ કરવામાં આવે છે.

અહીંનાં મૂળવતનીઓ અનાથ હોઇ પુરુષવર્ગ એક જ ટુંકું પોતિયુ અને સ્ત્રી વર્ગ સાડી પહેરે છે. મારવાડ તથા ગુજરાતનો કેટલોક વેપારીવર્ગ અહીં આવી વસેલો છે. જૈનમંદિર તથા જૈનધર્મશાળાની સારી સગવડ છે. નેતરકામ તથા લાખનો હિલોગ ધોકતો ગાયે છે. ઝાડો પર એક જાનના ઝીણાં જંતુઓ હિછેરવામાં આવે છે, જેઓ પાંદડાં પર લાલ રંગનો ચીકણો પદાર્થ મૂકે છે તે તથા કીડાઓને હિઝાળીને લાલ ચીકટ કાઢીને તેની ટીકડીઓ કે નાના વાટા પાડી લાખ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

મકાનો કેટલાંક ઇંટ-ચૂનાના મજલાવાળા પાકા બાંધેલા છે અને ઉપર ધણા બાજે હાપડું બાંધેલું હોય છે. જાહેર તથા સરકારી મકાનો બધા પાકા બાંધેલા છે. શહેરમાં દાષ્ટરકુલ, ઇસ્પીતાલ, તથા યુરોપિયન અને ઇન્ડિયન મેડિકલ એ એડાલિસનું કાર્યાલયબાંધેલું છે.

મુખ્ય બજાર મેધન રોડ પર આવેલ છે. ત્યાં બે સિનેમા થીયેટરો છે. રસ્તો પહોળો છે અને ઠંડ રોશન સુધી જાય છે. વાહનો વમેગે મળી

શકે છે. હિન્દુ નામનો પાણીનો ધોધ જે હિન્દમાં ખીજા ઉત્તમ ધોધો સાથેની સરખામણીમાં આવી શકે તેવો છે, તે અહીંથી, છવીસ માઈલ થાય છે અને સડકને લાગીને આવેલ છે,

અહીંથી હજારીખામ, પુરુલીયા, ચક્રધરમુર, તાતાનગર, ચામપાણ તરફ મોટર વન છે અને માર્ગ વનસ્પતિથી ભરચક છે એટલે મુસાફરીમાં ખૂબ આનંદ આવે છે.

તાતાનગર

ગિહાર અને ઝોરિસા પ્રાંતના હોટાનાગપુર જિલ્લામાં આવેલા જમશેદપુરના વિશ્વવિખ્યાત લોખંડના કારખાનાના અંગે વસાયેલી આ મહાન ઉદ્યોગનગરી છે. બી. એન. રેલવેની મૂળ લાઇન પરનું આ એક જંકશન સ્ટેશન છે. મુસાફરો માટે સ્ટેશન પાસે ડાક બંગલો તથા રેલવેનું રેસ્ટહાઉસ છે. જમશેદપુરમાં તાતાકંપનીનું કારખાનું થયા ને માંડ ત્રીસેક વર્ષ થયાં હશે પણ આજે તે સ્વિટિશ શહેનશાહનમાં મોટામાં મોટું ગણાય છે. એ કારખાનું જ્યાં આવેલું છે તે રથગ જમશેદપુર નામે ઓળખાય છે અને ઝોની પાસેનો વિસ્તાર ગિરડુપુર કહેવાય છે. જમશેદપુરમાં પણ વિજીટરો માટે રેસ્ટ હાઉસ છે અને તેમાં જીતવા સારુ પરવાનગી લેવી પડે છે.

ગિરડુપુરથી એક માઈલ છેટે વસેલા વસવાટને સાકચી કહેવામાં આવે છે અને સ્ટેશન પાસે વસેલા બાગને જુમસલાઈ કહેવામાં આવે છે. થોડા વર્ષો પહેલાં અહીંયાં વસતી મુદ્દલ ન હતી. કેવળ જંગલ હતું. હવે લાંછું શહેર વસી ગયું છે. ઝોની રચનુકુલિત છે. રસ્તા સારા તથા ડેટલાંક કામરના બનાવેલાં છે અને વીજળીની બત્તીઓ જોડેલી છે. ચોપાસ હરિયાળી કોઈ ઉત્તર બાગમાં યુરોપિયન તથા ઝોરિસરો મારે બાગ વાળા બંગલાઓ બાંધેલા છે. સાકચીમાં મુસાફરો માટે ધર્મશાળાની સગવડ છે.

અહીં કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતના ઘણા વતનીઓએ કાવ-મનો વસવાટ કર્યો છે અને સોના, ચાંદી, અનાજ, કરિયાયુ, કાપડ,

ચરાશી વગેરેનો ધધો કરે છે. સાકચી તથા બિરુપુરમાં શાકાહારી ડોટલોની સગવડ છે. કારખાનું જેવાને વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, ઇન્જનેરો વગેરે વિઝીટરો ચાલુ આવતા રહે છે. સ્ટેશન પાસે વાહનો મળી શકે છે.

ત્રણેક માઈલ પર નદી આડે બંધ બાંધીને તેના પાણીના પ્રવાહથી વીજળી પેદા કરી ૫૬૦૦૦ કીલોમીટર પાવર હિલ્પન કરવામાં આવે છે કે જેથી કારખાનું વગેરે ચલાવવામાં આવે છે. વળી પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક શાળાઓ હાઈસ્કૂલ, દવાખાનું, લાઈબ્રેરી, હરિપતાલ વગેરે ખાતાઓ અને રમત ગમતના સાધનો કારખાના તરફથી ચલાવવામાં આવે છે. કામદારોને સમ્પત્તિ જમીન આપી બાંધકામ સારુ ત્રણ ટકાના વ્યાજથી ૨/૩ રકમની લોન પણ ધીરવામાં આવે છે.

કારખાનું જેવા સારુ બિરુપુર પાસે આવેલ જનરલ ઑફિસમાં ઇન્ફ્રાવરી ખાતામાંથી પાસ મેળવવા પડે છે. એનો વિસ્તાર માઈલોમાં છે. જુદી જુદી ક્ષિયાઓ-પ્રોસેસોના એક બીજાથી અલગ અલગ કારખાનાઓ છે અને એ તરફ રેલના ફાંટા નાખેલા છે. કાચો પાકો માલ પરવારો લાવવામાં અને લઈ જવામાં આવે છે. કમ્પાઉન્ડમાં એક વિનૂત તળાવ બાંધેલું છે. કારખાનાની અંદર રેલવેની જે લાઇનો નાખેલ છે એની લંબાઈ એક દર ૩૦ થી ૩૨ માઈલ થવા જાય છે. જે જેના પરથી કારખાનાના વિસ્તારનો ખ્યાલ કરી શકાયો. જમશેદપુર સુપ્રેમ્પર પવન જાડુ ગરમ રહે છે અને રાતની વેળા આકાશ સાલ-ચોળ માયુમ પડે છે.

પહેલી ક્ષિયા ફોલસાને અતિ ગરમ કરી તેમાંથી કચરો બાજી નાખવામાં આવે છે અને પાકી પાણીથી એને કડો પાકી શુદ્ધ કરવામાં આવે છે. દ્વિતીય ક્ષિયા હટ્ટન શુદ્ધ કોલસા અને લોખંડના પથરાને બટ્ટીમાં માથે ઓમાળા ખગળ રસને અલગ પાકીને ચેલ્મના રમને તૃતીય ક્ષિયામાં લઈ જવામાં આવે છે ત્યાં ચોખા ગસમાં રેડી મેપેડ કરારને ઉઘાડવામાં આવે છે, અને રેડ્ડે રસને આગળ લઈ જતને તેના જગ્યા બીમ પાકી પાકી તેમને સાર્વત્રિક મુખ્ય ભાંગા, ટુંકા, પાતળા,

જાડા, બનાવવામાં આવે છે. એવી જ રીતે શુદ્ધ રસમાંથી સળિયા, રેક્ષના પાટા, પતરાં વગેરે બનાવવામાં આવે છે. કારખાનું ચોવીસે કલાક—રાત અને દહાડો ચલાવવામાં આવે છે. અને પગીસ દળદર કામદારો રોજ મેળવે છે.

કટક

ગિહાર અને ઓરિસા પ્રાંતમાં મહા નદીના અખાત પાસે આવેલું આ પ્રાંતની સરકારનું મુખ્ય મથક છે અને એની વસતી સાઠ હજારની લેખામ છે. અહીંયાં ગવર્નર રહે છે.

બી. એન. રેલવે પરના સ્ટેશનથી ત્રણ માઈલ દૂર છે અને સ્ટેશન પાસે ડાક બંગલાની સગવડ છે. વાહનો વગેરે પણ મળી શકે છે. કચ્છી-ગુજરાતીઓનો વસવાટ હોઈ ગુજરાતી સ્કૂલ અને થોડીક દુકાનો પણ છે.

થોડુંક આગળ જતાં ઠાંતીઆ, કાંસકા, રમકડાં વગેરે શીંગડાની બનાવટોની દુકાનો આવે છે અને એ પછી થાણા-ગિહાના વસઈ તથા અગાશી ગામની જેમ લીલીવાડીઓ અને નાના તળાવો તથા તેના પરથી જતાં પગદંડા જેવો દેખાવ માલૂમ પડે છે. ચોપાસ નારિયેળ, સોપારી, કેળા વગેરે હરિયાળી તથા જાવળીના છાપરાંવાળા માટીના ઘરો આવે છે. એ પછી શહેર થઈ મજલાવાળા મકાનો આવે છે કે જેના પર મોટાભાત્રે અગાશીઓ બાંધેલી હોય છે.

શહેરમાં કચેરીઓ વગેરે તમામ સરકારી ખાતાઓ છે, આદા તથા તેમની મિત્રો અને આદસ ફેક્ટરી છે. સ્કૂલોનાં મકાનો સુંદર બાંધેલાં છે. રેપનશો કોલેજ ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. એક દિમંબરી નૈનોતું જૂનું મંદિર છે અને ખંડાગિરિ તથા જૂવનેશ્વરીમાં પણ મંદિરો અને શુદ્ધાઓ છે.

કટક શહેર અપડથી વિકાસ પામી રહ્યું છે. ચાંદીના જીથા તારનું ગૂંથણ કામ અહીં ઉમદા થાય છે અને સર્વત્ર સુપ્રસિદ્ધ છે. હેન્ડમેગો જૂઝીઝી તથા કાનમાં પહેરવાના લટકણિયા બારીક તથા ઉત્તમ કારી-ગીરીના બનાવમાં આવે છે.

તાં પણ મારવાડી તથા કાઠિયાવાડી વેપારીઓની દુકાનો છે. ઓ-તેમ જ કુટ વગેરે છે.

જમનાથપુરી ✓

ખિદાર અને ઓરિસા પ્રાંતના ઓરિસામાં જંગાળા ઉપસામરના કદિ આવેલું આ પ્રખ્યાત તીર્થસ્થળ છે અને એની વસતી ત્રીસ દહારની લેખાય છે.

વોટ્ટેરથી કલકત્તા તરફ જતાં બી. એન. રેલવેના ખુરદા જંકશનથી એક ક્ષેત્રો ફૂટે છે અને જમનાથપુરીના દર્મિનસ રોશન મુઘી જાય છે. રાકેરમાં અનેક ધર્મશાળાઓ છે, જેમાં ધનછ મુગદની ધર્મશાળા મુખ્ય અને મુખ્ય છે. દરેક પ્રકારની સમવહવાળી છે. વાદનોમાં સીમરામ, રિક્ષા વગેરે છે. જંગાળા ને મળતી ઉદિયા ખાતે અહીં બોલાય છે.

રાકેરનો મુખ્ય રસ્તો અતિ પહોળો છે. જમનાથપુરીના મંદિર આગળથી એ રસ્તે ચાલે છે અને રાગના મહેલ તરફ જાય છે. એ રસ્તા પર સામસામે મજલાવાળા મકાનો તથા ધર્મશાળાઓ છે. અહીં અવગા રસ્તાઓ સાંકડા અને વાંકા હોઈ મકાનો ધણે જામે ખાં છે. રાકેરમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યાપાર નથી. માત્ર દુધવાહ અને એ નહિં સામાન વેચનારાની દુકાનો છે. તેમનો રોજમાર પણ દમવમરનો છે કારણ કે મંદિરનો ભોગ મોટા જમ્યામાં અને સરસો વેચાય છે. વાત્રાગુઓ તે જ પસંદ કરે છે. કેટલાકો ખદાર વેચાતા ભોગના કમળાં મંદિરની અંદર વેચાતો પસંદ કરે છે કારણ કે એ સારો અને સ્વસ્ત હોય છે.

રાકેરમાં પાણી ફૂવાના વપરાય છે. નળો નખાઈ મવા છે જેથી થોડા વર્ષોમાં નળનું પાણી અને પીજગદની રોશની થતુ જતુને રસ્તે સુધારવામાં આવનાર છે.

અહીં અસલ રાજપૂતોનું રાજ્ય હતું પણ ચાવીશ વર્ષથી બિહાર પરકાર હસ્તક છે, અને રાગને નાતીસ દહારગિધનું જાંમન અહીં

આપવામાં આવેલ છે. મંદિર પર રાજાની દ્રુમત છે. રહેરમાં જગન્નાથ-
ઓની આવ જનવ ધણી છે, જેથી બિશ્વકો, આલણો અને પંડ્યાઓની
જમાવટ કાયમ માણુમ પડે છે.

જગન્નાથનું મંદિર સાદા કાળા પથ્થરનું છે અને ફરતો જિંચો
કોટ છે. મંદિર જિંચાણવાળા જગ્યા પર આવેલું છે. એટલે થોડાક
પંગથિયા ચઢવા પડે છે. મંદિરની અંદર અંધારું રહે છે અને ત્રણ મૂર્તિઓ
છે કે જેમનો ચરણરૂપ કરી ચક્રાતો નથી, માત્ર તેમના આસનેને
માથું અડાડી રાકાય છે. મંદિરની પરિકરમામાં પંડ્યા તેમ જ આલણો
હાજર રહે છે અને દક્ષિણા મારે ચરમવિ છે. કેટલાંક યાત્રી હાથમાં
ઝીણી બે ચીપટ લઈ યાત્રાળુને માથે કે ખભે આસ્તેથી ઠોકવા કરી
પાછળ પાછળ જઈને કંટાળો આપી પેસા પડાવે છે. દર્શનનો સમય
સવારના ૯ થી ૧૦ અને સાંજે આઠ પછી રાખેલ છે. મંદિરનું શિખર
જિંચું છે. ગોપુરના કરતાં જુદા પ્રકારનું છે.

રથયાત્રા એટલે જગન્નાથકાર ફેરવીવલ હર વર્ષે જૂન-જુલાઈમાં
માય છે. વર્ષમાં એક વખત અપાઠ માસમાં જગન્નાથજીની ત્રણે મૂર્તિ-
ઓને રથમાં બેસાડી થોડે છેટે આવેલા બીજા મંદિરમાં લઈ જઈને
બેસાડવામાં આવે છે. એ વેળા યાત્રાળુઓ રથને દોરવાથી બેઠે છે.
ઉક્ત મંદિરમાં એ મૂર્તિઓ સાત દહાડા રહે છે અને ત્યાં સુધી જાન-
નીય ગમે તે તથા માનવી તેમના ચરણરૂપ કરી રહે છે. સાત
દહાડા પછી તે મૂર્તિઓને સ્નાન કરાવી પુનઃ યુખ્ય મંદિરમાં લઈ
જઈને બેસાડે છે અને એ પછી કોઈ રૂપ કરી રાકતું નથી. તેમ જ
અદ્યત્ત મંદિરમાં પ્રવેશી શકતા નથી. રથને પણ બાંગી નાખવામાં
આવે છે અને પૈડાં સુધી તમામ લોકડકામ છૂટું કરીને વેચી નાખ-
વામાં આવે છે અથવા બાગી નાખવામાં આવે છે.

મંદિરથી દરિયો એકથી દોઢ માઈલ યાવ છે. સમુદ્ર કિનારો
રેતાળ છે. રેતી ઘેરે છે અને ધણી જગ્યાએ રેતીના ઢોંગ જમા થયેલા

માવૂમ પડે છે. ત્યાં એક જિયા મકાન પર દીવાદાંડી છે અને થોડે દૂર વાનટા કાડી છે. દરિયા કાંઠે મકાનો બે મજલા સુધીના છૂગ છૂગ આવેલાં છે, અને ઉપર અગામી કરેલી હોય છે.

આર્યનિવાસ, શાંતિ નિવાસ એકા મજલાના તથા સીબ્યુ અને વિશ્વ-ટોગિયા કંપન મજલાવાળા હોટલો છે. દરિયો તદ્દન ખુલ્લો હોવાથી મોળાઓ જોરથી અથડાય છે, અને રાતનો દરિયો ધૂધવે છે, જ્યારે દિવસે કિનારો બહુ તપે છે. જંગાળ ઉપસાગર પર આવેના ટેટવાક આરોગ્યવર્ધક સ્થળોમાં પુરી બધા કરતા કમકતા વારીઓ માટે વિશેષ અનુકૂળ છે. પુરીમાં સૌથી ઉત્તમ હોટલ બી. એન. રેસવેનુ ગણાય છે.

કલકત્તા

જંગાળા ઇલાકાતું આ પાટનગર હુમલી નદીના કિનારે આવેલું છે. આ શહેરની જગ્યાએ અગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપના થયાં પહેલા કાચી-ધાટ નામનું એક ગામકું હતું, જેમાંથી જોઈતાં બમો વર્ષમાં આ એક જ ગી શહેર બનેલું છે. ઇ. સ. ૧૬૮૬માં જોનમાર નોટે આ શહેર વસાવ્યું હતું અને એમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વખતમાં બધા ચેત હોટલ વિલીયમ નામનો એક કિલ્લો છે.

અહીંયા અનેક સુંદર અને લાખી વાળી ઇમારતો હોવાથી યુરોપિયન લોકો અને મહેલોનું શહેર કહે છે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અદર વસતીમાં પહેલા નજરનું લડન શહેર અને બીજા નજરનું કલકત્તા લેખાય છે હિન્દના મુખ્ય બહારો અને ઔદ્યોગિક શહેરોમાં તેનો નજર બીજો આવે છે. એનું બારુ સમુદ્ર કિનારા પર નથી પરનું હુમલીની ખાડીમાં છે હુમલીના ઘણા ખરા બાગમાં રેતીના બાગ હોવાથી આગ બોટ દફારતા ઘણી અડચણો પડે છે, અને મુખથી ઉપરવાસે છપાસી માઇલ પર આવેલું છે.

કલકત્તાની વસતી અઢાર લાખની ગણાય છે અને વિઝીટરો સાર

સોહગ-મોડીંગ હાઉસોઃ ધર્મશાળાઓ અને આશીશાન હોટલોની સમગ્ર
 છે. હેરીસન રોડ અને ચિત્રપુર રોડના ખૂણ પર આવેલી બાંગ્લો ગિલ્ડીંગની
 પાછળ આવેલી ટ્રિગ્ગર નેન ધર્મશાળા મગફળ છે બાપા મુખ્યત્વે
 બંગાલી અને હિન્દી છે સોમનો ખોરાક મોટા ભાગે મોખાનો છે.
 તઓમાં પુરુષ વર્ગ ખમીસ તથા ધોતિયુ પહેરે છે. અને માથે ઉધાડા
 રહે છે, ત્યારે સ્ત્રી વર્ગ સાડી તથા પોસકુ જાન પર પહેરે છે.
 અહીંનો ખાકાણુ વર્ગ મત્સ્યાકાર કરે છે અને તેમાં હિંસા થતી હોય
 નેમ માનતો નથી.

અહીંનું સ્ટેશન હાવરા બી. એન. રેલવે અને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા
 રેલવેનું મોટું જકઠન સ્ટેશન અને ટર્મિનસ છે. રેલવેમાં લાંબા
 માંખા બધિયાં છે. હાવરા અને કનકતા વચ્ચે કુમલી નદી વહે છે
 એટલે એના પર ખસેડી ગકામ એવો ૧૫૦૮ ફૂટ લાંબો પૂલ ગોઠવેલો
 છે અને નદીમાંથી લાવેલો પાણી તથા મોટા પડાઉ વગેરેને પમાડ કરવામાં
 આવે છે; અને ત્યારે પુત્ર ખમેડવામાં આવે છે, કે જે વેળા થોડો સમય
 કલકત્તા તથા હાવરા વચ્ચેનો વ્યવહાર અટકી જાય છે. હાવરા એ
 જુદું શહેર નથી પરંતુ કુમલીના જમણા કિનારે આવેલું કનકતાનું
 એક મોટું પઠું કે ભાગ છે અલીપુર અને કારીપુર વચ્ચે કનકતા ન
 અગત્યના પરાં છે અલીપુરમાં મગાના માર્ગરેનો ગંગવો છે અને
 કોસીપુરમાં તોપનું મોટું કારખાનું છે

પુલના નાકાથી કનકતાનો મોટો સરિખામ રચ્નો મગ યાય છે અને
 ઇ. બી. રેલવેના ટર્મિનસ ગિયાલદા સ્ટેશન સુધી જાય છે એ રસ્તો
 હેરીસન રોડના નામે ઓળખાય છે. અને ઘણા પડોળો હોઈ ન્યાપાનું
 મુખ્ય કેન્દ્ર છે. અમગતલા સ્ટ્રીટ, આન્નીનીયન સ્ટ્રીટ, ધર્મરા સ્ટ્રીટ,
 ચિત્રપુર રોડ વગેરે સત્તાઓ પર પબ જથ્થાગંધ તથા છૂટક રોગમાર
 મોટા પ્રમાણમાં માલુમ પડે છે મહેંગો નિગના બહુ જ મોળા છે અને

પામે તેમજ મસ સર્વિસો દોડે છે ગરેરમા વીજળીક
તા તથા હાલગામા ચણના કાથગા ગનાવતાની અનેક
મિયો હિરાત બાન બરડવાના ઘણા કારખાનાઓ અને અનેક પ્રેક
ટગીઓ છે, કોનસાનો ધધો પણ ધીરતો છે

અહીયા વગમાદ જૂનથી ઓકટો ૧૨ દરમિયાન પડે છે અને એપ્રિ
૬૧ હિંદ પડે છે. ઘણા ખરા વત્તાઓમા પાકો-નાના નાના બાગો
અને વચ્ચે તળાવો મારેના છે હનામાન શિયાળામા વખણામ છે
એ મમમે ઘોડોડ વગેરે રમ્મતો અને રમતો ચાલતી હોય છે

કનકતાનુ મેદાન અતિ મોટું છે અને પાક સમાન સુદર મના
વેતુ છે વિક્ટોરિયા મેમોરિયનનુ ખૂબસૂરત મકાન પામે જ આવેતુ છે
જેના સાયક બીજા રથગોમા રેમકોર્મ, કાલીઘાટનું મહિં દાષ
કોટનું મકાન ગવર્નમેન્ટ હાઉસ ઇન્વિનિયમ, ઇન્ડિયન મ્યુઝિયમ,
રે મારકેટ, મલીક મારબન પેનેમ, મદ્રિસન જૈનમદિર, ક્રીદરપોરગોળી,
ધાકુરિયા તળાવ, એનગાર્ડન રોયલ બોટેનિક ગાર્ડન ઇલુનોલોજિકન ગાર્ડન,
ધી એમીપ્લયરન અને હોર્મિકનચરવ ગાર્ડન વગેરે છે.

કુનિયામા ફક્ત કનકતાએ જ રનાન્ડર્ડ દાષમ ગ્રીકારેન નથી
આ શહેરનો ધથો ખરો વ્યાપાર કુલી નદી હાગ જ ચાને છે

ફાર્જિલી ગા

મગાન ધનાકામા આવેતુ આ એક અતિ ગમણીક અને સુપ્રમિદ
ગિરિનચર છે હિન્દના ગિરિનચરોમા ખૂબ રિખ્યાત છે સાત હજાર
ફૂંતી જી ચાષએ હિમાચલ પર્વતના એક નૈસર્ગિક સૂમપગ વક ઉત્તગમા
એ વસેતુ છે વલકતાથી ૨૬૮ માઇન ચાપ છે અને ફેર પર્યટ આગ-
ગાડી બાપ છે મીલીયુગી જકશન મુધી ઇન્ટર્ન મગાન-ધ બી રેનને
બાપ છે અને ત્યાથી ઉપર ૫૧ માઈન નાના માની હિમાચલ રેનને
બા છે, જે આડા અવગા વાકો નેની પહાડોના ચકાથો પગથી મપો
કાગે જીને ચની બાપ છે

રેવે લાઇનની બેઝાવેડ અને કોઇ વેળા જમણી બાજુ તો કોઇ વેળા ડાબી બાજુ, ક્યાક જિંચી તો ક્યાક લાઇનથી નીચી ડામનની મોટર સડક માધેથી છે અને જાનને તરફ સડકાતમા જિંચા હરિયાળા વૃક્ષોના જંગલો આવેલા ને એક તરફ વનસ્પતિથી ભરપૂર પહાડો અને ખીણ તરફ વનરાણીથી ભરેલી જિંડી ખીણો આવે છે. જેમ જેમ રતવે ઉપર ચઢતી જાય છે તેમ તેમ પહાડો, ખીણો, અને તેમા પડના ઝરણા અને વહેના નદી નાળા વગેરેના દરેકો ખૂબ મનોહર લાગે છે, અને આખો ય પ્રદેશ રમણીય દીસે છે.

રેવે લાઇન કોઇ કોઇ પેકાગે મ મ માની આવેની બે ટેકરીઓ વચ્ચેની નાકેડી જગ્યામાંથી પસાર થાય છે અને ટેકરાક વચ્ચે ખીણ ક જિંચા પહાડના લીચે મીધી આગળ વધી શકતી ન હોનાથી રીપર્સ પાટી દ્વારે જિંચી સડક પર ચઢી આગળ વધે છે સડક પર વચ્ચે વચ્ચે નાના મોટા ગામડા અને રેલ્વેના આવે છે જેમા કુરમી એક ગામ વધારે મોટું અને જિંચી ટેકરી પર આવેલું રેલ્વેન છે અને એની માથે ખીણ ગમ જાનાસનની જિંડી ખીણ આવેલી છે. ખીણના કાગર પર પણ વસાહત છે અને ચાહની મોટી પેદાશ ઉત્પન્ન કરામાં આવે છે.

આ પ્રદેશ પર જેમ જેમ જિંચે ચઢતા જાય એ જીએ તેમ તેમ નવી કુનિયામ જતા હોઇએ એમ નવીન મુઆફરોને લાગે છે કારણ કે અહીના લોકોના શારીરિક ગાધા, ચહેરા, પોશાકો, આજુપણો, ભાષા વગેરેમા બહોળો તદાગત માનુસ પડતો જાય છે બાધા ની ગણ્યા, ચહેરા અપટા, નાક બેટેલા, નહુ મૌર તથા ગામગા હોય છે નેપાલી સ્ત્રીના પોશાકમા સાડી બદિયાન તથા માથા પર ઉમાન હોય છે અને શબ્દગારમા નાક કાનમા ચકકર જેવા ગોળ વીટના, હાથમા જનડા મડા, પગમા સાકળા અને કપાળ પર મિદુરના તિનક હોય છે, જ્યારે જૂતિયા-જૂતાનના રહેનારીઆમ સ્ત્રીઓ નાક-કાનમા ઘણા વાવતી નથી પણ ગામમા એક પ્રકારનું શબ્દગાર આવે છે, જાદન પર કાલો ઝાંચો પહેરી માથા પર ઝાંચો કટકો રાખે છે.

લોદાની આર્થિક સ્થિતિ ગરીબ છે. સ્ત્રી-વર્ગ પણ દુકાનદારી, મજૂરી વગેરે કરે છે લોકો ખડતલ અને શ્રમજીવી છે, સામાનને દોરકું બેરવી દોરડાને કપાળે બેઝીને ચઢાવ કે ઢોળાવ પરથી સામાન-ઉત્પત્તિ લઈ જાય છે અને હલકા સામાન અથવા નાના વસ્તુઓ તળેથી સાંકડી એવી ઊભી ટોપલીમાં નાખી કે બેસાડીને લઈ જાય છે. અહીં વિશેષ બાગે નેપાળી બોલી બોલાય છે. જંગલ - ઇલાકામાં સિક્કિમ, કુચિપહાર અને ટિપ્પન એમ ત્રણ નાના રાજ્યો છે અને એ ત્રણેના રાજકર્તાઓ હિન્દુ છે. દાર્જિલિંગ સિક્કિમમાં આવેલ છે અને મેન્ટેગિયમ હીલ છે. જંગલના ગવર્નર ઉનાળામાં અહીં આવીને રહે છે.

સુસાદરો માટે લોથિંગ બોર્ડિંગ હાઉસો, મારવાડી મોહનલાલ બસીલાલની ધર્મશાળા, સુષલ સેન્ટેરિયમ વગેરેની સગવડ છે. બાકેથી પણ જગ્યો, કોટેજ વગેરે મળી શકે છે. હિન્દુ ધર્મશાળા સારી છે પણ લાંબો સમય રહેવા માટે સ્ટેશન પાસે આવેલ સેન્ટેરિયમ બધી રીતે સુકૂળ છે તે સ્વચ્છ તેમ જ હવા ઉત્તરવાળું છે. સંડાસ, બાંધ આદિના સારી વ્યવસ્થા છે તથા ખીણો, પર્વતો અને દાર્જિલિંગના સકળ દર્યો દેખી શકાય છે. શાકાહારી ભોજનની પણ ગોઠવણ છે પહેલો વર્ગ સુસજ્જિત બાય વગેરેની સગવડવાળો છે અને દરરોજ જના જણુ દીક છ રૂપિયા, બીજા વર્ગના દરરોજના સવા ત્રણ રૂપિયા તથા ત્રીજા વર્ગના દરરોજના પોણા બે રૂપિયા ચાજ રાખવામાં આવેલ છે. મહિના પૂરો રહેનારનું સાડા બાર ટકા વળતર આપવામાં આવે છે.

હોટલો ગધા કારમોપોલીટન છે અને તેમાં માંસાહારી તેમજ શાકાહારી વિઝીટરો બનરી શકે છે. શુદ્ધ શાકાહારી ખોરાક માર્કેટ પાસે ગોળ બજારમાં મ્યુનિસિપલ મકાનમાં ચાલતા મારવાડી બ્રાહ્મણના બાશા-વીશામાં તૈયાર કરામાં આવે છે, જેમાં દાળ, બાત, ગેટલી, બે શાક અને પાપડ આપવામાં આવે છે અને એક ટંકના ચાર આના

લેવામાં આવે છે. ફાર્મોષોલીટન હોટયોમાં તદ્દન અલગ અને ખાતરી સાયક સાકાહારી બોજનની વ્યવસ્થા માત્ર લુધસ રોનેટેરિયમમાં ગોઠવેલી છે.

પ્રદેશ કુંગુગળ હોવાથી મકાનો પહાડ તેમ જ ખીણના ઢોળાણ પરની સપાટ જમીન ઉપર બાંધેલા હોય છે, જેમાંના કેટલાંક બાગ સાથેના બંગલા ધાટના તથા કેટલાંક મજલાવાળા પાકા ચણેલાં છે. બ્યારે કેટલાંક કારુગેટ પતરાના તથા વાંસડા ઊભા કરીને તેની પર સાકડાની ફ્લોરિંગ જનાવીને જે માળ પર્યટના બારી, ફરવાળ, ફાદર, વગેરેની સમગ્ર ાળા જપાની હળ પર બાંધેલાં છે.

અહીં પહાડોના ઢોળાણો પર ચાંદની જેવી ફરવામાં આવે છે. એનો વિસ્તાર મોટો છે અને ઘણા બાગે મુરોપિયનોના હાથમાં છે. જૂન-જુલાઈ મહિના વરસાદની ઝડપના મણાય છે. એ વેળા વિઝીટરો આપ્યા જાય છે. સપ્ટેમ્બર સારી સીઝન મણાય છે. જાન્યુઆરી, ફેબ્રુઆરીમાં કોઈક વેળા બરફ પડે છે અને એથી રસ્તા આશ્ચર્યજનક થઈ જાય છે, પણ સૂર્ય પ્રકાશતાં બરફ મળી જાય છે, તેમ બારે બરફ પડતો નથી વાહનમાં મોટર, ઘોડા, રિક્ષા વગેરે મળી શકે છે પણ માસરોડ પર માત્ર ઘોડા અને રિક્ષા લઈ જઈ શકાય છે.

હાજિંદીમાં બર્થ, ઓગસ્ટવેટરી જતા પહાડ આદિ ટેકીઓની ઢાળ પર નસેલું છે; અને અનેક નીચા ઊંચા રસ્તાઓ ગોઠી ફરતા કાઢેલાં છે. તેમાં સૌથી ઊંચો માસરોડ અને માઉન્ટ પ્લેઝન્ટરોડ સુંદર છે. મેકેન્ઝી, રોબર્ટસન રોશન રોડ, કાર્ટરરોડ વગેરે રસ્તાઓ પણ સારા છે. માસરોડ પર મર્વનમેન્ટ હાલિસ, સુંદર બગીચા, અમેજી હોટલો, મોટી શોપો વગેરે છે. બ્યારે માઉન્ટ પ્લેઝન્ટ રોડ પર પણ બંગલાઓ, હોટલો, ડુકાનો આદિ આવેલા છે. રોશનરોડ પર લુધસ જુગીવી સેનેટેરિયમ, મારવાડી મર્મશાળા, બોઈંગ-બોઈંગ હાલિસો, બગીચા, મારકેટ વગેરે છે. એથી નીચેના રસ્તાઓ પર પણ વસવાટ અને ડુકાનો વગેરે છે. રાખે-થાંબલા પર ગ્રેડવેન્સ દોરડાથી માલ જીતારે ચડે છે.

તથા તેની જિંની ટેકરીઓ બચ્ચીલ, ઓળઝરવેટરી હીલ વગેરે પરથી તથા ટાઇગરહીલ જે સાન માઇલ પર આવેલ છે અને કાલીમપોંગ કે જ્યાં વાયા ધુમ થઇને મોટર જાય છે, ત્યાંથી કાંચન જંગ; એવરેસ્ટ આદિ બરફના શિખરો આસમાન સ્વચ્છ હોય ત્યારે ખૂબ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

ટાઇગરહીલ પર મોટર તથા રિક્ષા જઈ જાય છે અને ધુમથી ત્રણ માઇલ થાય છે, જેમાં અડધો માઇલ પગે ચાલીને ચઢવું પડે છે. અહીંયાં આવેલા મેદાનમાં ટેરેસ ખાંધેલી હોઇને ઠાંડ તથા દર-વાળો મુકેલ છે. ઉપર વચ્ચે ચાંબિયો જિઓ કરીને ગોળા બેઠક બનાવેલ છે. જથ્થો હીક બે આના બેરામાં આવે છે. કાંચનગંગા ૨૮૦૦૦ અને એવરેસ્ટ ૨૯૦૦૦ ફૂટ જિંચા છે. અહીં પ્રભાતે પાંચના સુમારે ક્ષિતિજમાંથી સૂર્ય બહાર આવે છે ત્યારે અતિ વેગથી ચક્રકરે ભારતે સૂર્ય અને બરફના શિખરો ઉપર પડના તેના પ્રતિબિંબોના અનેક-વિધ દૃશ્યો ખૂબ ખૂબ આકર્ષક અને ખાસ જોવા લાયક છે. એમાં પણ આકાશ સ્વચ્છ અને વાતાવરણ વિશુદ્ધ હોય તો અતિ ચોખ્ખું દેખાય છે.

ધુમથી થોડકાં છોટે એક ટેકરી પર બૌદ્ધ મંદિર-મા છે. શુદ્ધની મૂર્તિ બહુ જિંચી છે. જન્મે પડખે બીજી પથ્થ કંટલીક મૂર્તિઓ અને પાણીથી ભરેલા પ્યાલા પૂજા માટે રાખેલા રહે છે. રંગમંડપમાં સામ સામે બોડવેલાં સ્ટેન્ડો ઉપર શુદ્ધ ધર્મના તાડ પત્રો પર કાખા-ગેલાં પુસ્તકો ગણેલાં છે અને લામા સારુ આસન બનાવેલું છે. બીંત પર દેવ દેવીઓના મનહર રંગીન ચિત્રો કાઢેલાં છે. એક તાતી ધંદી અને ચક્ર અંદર રાખેલ છે. મંદિરની બહારની બીંત સાથે નવ નવ ચઢોતી ભારે બાંધેલાં છે અને દર્શનકાર તેને ફેરવતો જાય છે. લામા પથ્થ હાથમાં તેવું જ ચક્ર રાખે છે.

ધુમ ચાર માઇલ, કુરંગીઓગ ઓગણીસ માઇલ, તીનધારીઆ ખત્રીસ માઇલ, મીવીગુરી રેલવે લાઇન પર પદાડની ઢાળ પર વમેલા છે. કાલીમપોંગ જ્યાંથી પથ્થ કાંચનગંગા દેખાય છે તેની જિંચાઇ ચાર

દામર કૂટ છે અને સીલીગુરીથી પણ રેલવે માર્ગે તથા મોટર માર્ગે જઈ શકાય છે. શિલોંગ જતા સારું સીલીગુરી આવીને પરગતીપુર જંકશન થઈને આમીનગામ રોડને કિત્તી રેલવેની લોન્ચમાં બેસી જઈ પુના નદી પાર કરી આસામ જંગલ રેલવેના પાંકુ રોડને પહોંચી ત્યાંથી મોટર વાહનમાં જવું પડે છે. મીલગુરીથી પરગતીપુર ૧૩૧ માઈલ અને ત્યાંથી આમીનગામ ૨૨૧ માઈલ અને પાંકુથી શિલોંગ મોટર માર્ગે ૬૮ માઈલ યાવ છે.

શિલોંગ

આસામના ખાસી અને જયંતિ પહાડના મધ્ય ભાગ પર આવેલી રમણીય સપાટ મેદાન પર દરિયાની સપાટીથી પાંચ દામર કૂટની મુલ્યવસ્તુ આ એક ગિરિનગર છે અને આમામનું પાટનગર છે. ત્યાં કાલિન્સીલ કોન અને મવનરનો જંગલો છે. વસવાટ શુદ્ધ શુદ્ધ પહોંચી પર છે. સડો કાંકરેટની ગાંધી અને પરસ્પર જોડેલી છે.

અહીંના હવા પાણી મારા હોષ મેનેરિયમ યથા સેવાય છે આસામ-જંગલ રેલવેના પાંકુ રોડન આગળથી બસ ચીપડીને કામાઈ મંદિર પાસે થઈને ગોદની રોડને આવે છે અને ત્યાર પછીથી થોડુંક આગળ જતા ઘાટ ઘાટે છે. ઘાટનો રસ્તો પહોંચો અને ડામરનો છે. બન્ને તરફ પહાડી જંગલ છે, જેમાં મોટા બાગે-વાંસના ઝાડો, પાક નના ટ્રેસો વગેરે છે અને કેટલુંક રથને જાનના ખેતરો છે.

પાંકુથી શિલોંગ વચ્ચે મોટરની-મેનોપોલી દોરાથી-સાન-દિનની રીટન ઇન્ટર ક્લાસ બસ ટિકિટના રૂપિયા નવ અને વર્ડકલામના રૂપિયા સવાચાર રાખેલાં-છે, જ્યારે મિંગલ ફેર અડધા કરતા વિશેષ રાખેલ છે. શિલોંગમાં લોન્ચ-અને મોટી-ગ-દાકો-અને અન્ય મોટા હોટલો છે. અલ્સેનેરિયમ જેને જાતના મેનેરિયમ પણ કહેવામાં આવે છે તે તેમ જ મારવાડી-ધર્મ-શાળાની પણ મનવડ છે, તેની નજીક માગવાડી-આશ્રમની વીંછી-છે, જેમાં જમવા વગેરેની સારી મનવડ છે. એક ટોના પાંચ આના મે છે. વીંછીને અહીંના ખાસી કહે છે-પોલીસ

ખતરથી થોડેક દૂર હોવા બેતરતા વીથી તથા ધર્મશાળા આવે છે.

ખરવા સેનેટેરિયમમાં ત્રણ ખેતોડો છે જેમાં રૂમ દીઠ વીજળીની બતી સાથે ઓછામાં ઓછું દરરોજનું પંદર આના બાટું રાખેલ છે. સંગવડ બેઠતી હોઇને શાકાહારી મુઆરો માટે સારું સ્થળ છે. કમ્પાઉન્ડ મોટું છે અને સ્થળ સુંદર છે. બાડેથી સફેરમાં પણ મકાનો મળી શકે છે. શિલોંગની ટેકરીઓ પર પાછનના વૃક્ષો દરેક જગ્યાએ નજરે પડે છે. મકાનો સીંગલ ઇટની બીંતના મોટા બામે મણેવા છે અને ઉપર ફોરમેટેડ હાથનું હોય છે, અથવા તે સંગવડ ફોરમેટેડના હોઇને ફોરેસિંગ પાટિયાની હોય છે.

શિલોંગને ૧૮૬૩માં એરાપુછના બદલે ખારી અને જપંતી બ્રિટિશ નિહલાનું દીવાની ગ્રંથ મુકર કરવામાં આવ્યું અને આસામનો તુલો પ્રાંત બનાવવા ૧૮૭૪ માં પ્રાંતનું મુખ્ય મથક કનાલામાં આવેલ છે. હવે પ.ણી સમનોત્ત છે વરસાદ ૮૨ ઇંચ સરેરાશ પડે છે. થોડે સવારી, પોસ્ટ, ગોલ્ફ અને ક્રિકેટની સગવડ ઉત્તમ છે અહીં ૧૮૬૭માં થયેલા ગજબનાક ધરતીકંપ પછી બાંધકામમાંથી પથ્થર અને ઇંટનો વપરાશ ઓછો કરી નાંખવામાં આવેલ છે શહેરને ખીવાનું પાણી નજીકમાં આવેલી ટેકરીઓના ઝરામાંથી નળો દ્વારા આપવામાં આવે છે.

જેવા જેવાં સ્થળોમાં ગવર્નમેન્ટ હ હાઇ, રેઇસકોર્સ, ગોલ્ડ લીન્ડસ, તળાવ, બીચ અને બેકન નામના ઘોષો છે બીચ અને બેકન બંને પાસે પાસે છે અને કુંજરો પરથી પડે છે. નીચે ખીણમાં પમ્પીંગહાઉસ આવેલું છે અને તે સ્થળ બે માર્ગ થાય છે.

અહીં મુખ્ય પેદાશમાં ચાહ, બાત, બટાટા, સેત્પારી, કેળાં, સંતરાં, અનેનામ વગેરે છે, દરિયામાં નોપલ્લી ગીળો નથા વાંસ, નેતર, પાછન જેમાંથી કાલટાર કોરે બનાવવામાં આવે છે, એમનો સમાવેશ થાય છે. અપર આસામમાં દીણુચદ, સીપસાગર, જોરહાદ, ગોનાઘાટ નામના સ્થળો ચાહ માટે પ્રખ્યાત છે અને ત્યાંની ચાહ બહુ સારી લેખાય છે.

ચેરાપુંછ

આસામ પ્રાંતમાં ખાસી નામથી ઝોળખાતા કુંગરો ઉપર આવેલું છે અને એક મહાદર રચળ સિલોંગથી સાડત્રીસ માઈલ દાવ છે અને બસ મર્ચિમ રોડે છે. બાકું જણ દીક એક રૂપિયો લેવામાં આવે છે.

ખાસીના કુંગરો લગભગ વેરાન જેવા છે. મોટક ગથોથી ઠાસી નીકળે છે. વસતી કુંગરાઓની ટોચ પર નેમજ તેમના ઢોળાણો પર દેખાય છે. એ કુંગરાઓ ઉપર વરસાદ ઘણો પડે છે અને ચેરાપુંછ પામે ૫૦૦ થી ૮૦૦ ઈંચ નોંધાય છે. પ્રથમ ત્રિસ્રાન્તુ રચળ હતું. મહા મારી વાલિધી છે અને દેખાવો મુંદર લાગે છે.

આ પ્રદેશ પર વાવેતર કરવા લાયક જમીન ઘણી થોડી છે. જટારા, કેળા, સતરા સાગ વખણાય છે. ચેરાપુંછ પાસે ખાસીના કુંગરાની દારમાળા પૂરી થાય છે અને નીચે જે મેદાન દ્રષ્ટિએ પડે છે તે મીસેટનું મેદાન કહેવાય છે. એ મેદાન પાણીના ખાખોચિયાંથી ભરેલું હોય તેમાં અનેક જાતની માછલીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને ગિયોંગ તરફ નિકાસ કરવામાં આવે છે.

ચેરાપુંછ પામે માનસમાય નામનો વિખ્યાન થાય છે કે જે દુનિયાના પ્રખ્યાત યોધોમાં ચોથા નંબરે આવે છે અને તે તીરની માફક અમુક નીચાણ પરથી ૧૮૦૦ ફૂટ મીચો પડે છે. અને પડતાં પડતાં પાણીનાં વીમ ટકા જેટલો જથ્થો વરાગરૂપે જતી જીડી જાય છે; અને એ મહા પગથી દેખાઈ આવે છે. આ ઉપરાંત સિલોંગથી માત્ર માછલ પર વિક્ટોરિયા તથા એવકન્ટ નામના ધોલો આવેલાં છે.

ગોહતી

આનામ પ્રાંતમાં આ સહેર અઘપુત્રા નગરના કાંઠા પર વમેયું છે અને વસતી આસરે ૫૫૦૦ લગભગની છે અને છૂટક છૂટક વમેયી છે વસતી મોટે ભાગે પદેથીઓની છે, જેમાં મારવાડીનું પ્રમાણ દી માન્ય પડે છે.

સિલોગની મોટાગસ અહીં થઈને જાય છે જ્યાં નવું મુલક છે પણ દિમાપો ગામ અરમ છે પરસાલ ૧૭ થયે નગજમ પાછું એ વેળા નદીનો પટ એકે માલન થઈ જાય છે શહેરમાં જાહેર મકાનો સામાન્ય પથો ગધા ટાઉ હોત, દુનીયાન વગેરે જ ફાળી નગરમાં ધર્મશાળા છે જેમાં બાસા-પીશી ની મગલ છે

બહારા એન્ડી બો મુગારેલમ દરર એક પ્રકારના જ મનમાથી નથી આવતા નીજામાંથી જન છે અને તે ઉલોગ નીજના ગામમાં ધીમ્તો આવે છે અને હાથ ઝૂંતાવને હાથ નથાપ છે આ રતમ ગૌહતીના નગરમાં આરા પ્રમાણમાં આવે છે કેલ, ખમીસ, ઓઢણી, કાઢી, પાગરણ પછેડી વગેરે સારા જની સાર છે ગૌહતીમાં મહેલ પમ્ના કુસો વણા જોવાના આવે છે ૧૮૭૪માં આમામનો ત્રાત જનાનવામાં આવ્યો ત્યાં સુધી એટલે ૧૮૨૬ થી ૧૮૭૪ પર્યાં ન ગૌહતી આસાન નિજા મુખ મથક હતું ૧૮૬૭ના ધરતીકંપથી તમામ સરકારી ઓફિસો અને હટ, પથરા વૃનાથી જાતેના ધણા ખરા મ નો નાશ પામ્યા હતા

ગૌહતીથી નજી માલન પર પાકુ તરફ જતા નિલાચન નામનો પદાલ આવે છે ચદા ૧ કપર અને નપસાલ નગજમ પોણા માહનુ છે એ પાલ ૧૨ ઠામાહનનીનું મંદિર છે અને પાસે તમાન ગાધિનું છે વા ૩ જિવ્ય લગત નરીનું મંદિર છે, જનાથી ગૌહતીનું તેમ જ મહાપુત્રાનું દુન આમન ત્રિવ નાગે ૩ અત્રિવ માન ત્યાં થતાં પદ્મહિતા છે માનજુએ ત્યાં બ રા, મરનાનો વેધ કરે છે ઉત્તર પડા નો ના વો ૧૬ ધરા છે

મણિપુરગોડ કે દિમાપુર

મણિપુર સરથાનની ગાંધીની મણિપુર તરફ જવાનું આ આસામ જગામ રૂપે પ નુ રેના છે ગૌહતીથી નીજની આ તરફ આવતા વન્ય નુમડીગ જ જન આવે છે અને એ પડી મનને પડે અતિ ઘાકુ જગત કે સાથ છે મિાપુરમાં મારન ડીના થો ૧૬ ધરા બી

બગર પાસે ધાબણનો બાસો છે. મુસાફરો સારુ થી. ડગલ્યુના કબ-
ર્સ અને ડાક બંગલાની સગવડ છે. હાકુરવાડીમાં પણ મુસાફરો
બનરે છે. રવિવારે બગર બરાખ છે.

દિમાપુરના ખંડિયેર દબ્બુ પણ નંજોરના બંગલમાં જડી આવે છે.
ચહેરના સ્થાન પર ઘાટું બંગલ ઝીંગી નીકળેલું છે. ત્યાં કેટલાક
સુંદર તળાવો દેખાય છે. અને કિંદવા જેવું ખંડિયેર પણ દબ્બુએ
પડે છે. એમાં ખેંચાણકારક અવરોધોમાં એક જ પત્થરના સોળ ફૂટ
ઊંચાઈ સુધીના જડા સ્તંભો છે. દિમાપુર નાગા પડાડ પર આવેલાં
ગામે અને મહિપુરના વ્યાપારનો પાયો છે. મહિપુર જવા સારુ પાસ-
પોટ જોઈએ છે, તેના સારુ મહિપુરમાં રહેના પોલીટિકલ એજન્ટને
ટપાસ કે તાર દ્વારા અચ્છ કરવી પડે છે.

દિમાપુરમાં હાથ જતરથી સોદાયેલું ૩ બગરમાં આવે છે. મહિ-
પુર તરફ મોટરજસ નામા પર્વત પર ચઢીને જાય છે કે જે ૧૩૩
માઈલ યાવ છે અને હમ્દાસ કે જે મહિપુર ચહેરનું ખીલું નામ છે ત્યાં
પહોંચતા ૧૦-૧૨ દલાક લાગે છે. દિમાપુરથી નીકળી નીચોગડ કે જે
સ્થળ ૧૦-૧૨ માઈલ યાવ છે ત્યાં પાસપોટ તપાસવામાં આવે છે અને
નોમા પડાડનો ઘાટ ત્યાંથી શરૂ થાય છે. સડક ડામરની છે અને પડખે
વિવિધ વનસ્પતિથી ભરેલા હરિયાળાં પડાડો અને ઝરણાં, મીઠી તેમ જ
વનખીથી ભરપૂર ખીલો આવેલી છે. સડક સર્પાકારે વીંટાળા લેતી
પડાડાના ઢાળ પરથી જાય છે અને આસપાસનું દરેક રમણીય માલૂમ
પડે છે. જેમાં પણ આઠથી બાર અને ૨૭ થી ૩૨ સુધીના માઈલનો
દેખાવ જડુ ક્રેપ્સ, મનોહર અને આંખને દંડક આપે છે. ત્યાં નગર
નાળો ત્યાં વનરાજી માલૂમ પડે છે. જમીન તો મુદ્દા નગરે પડતી
નથી.

નીચોગડ પછી ઢોલીમા નામનું મોટું ગામ આવે છે. જે મહિપુરરોડથી
૨૭ માઈલ યાવ છે. એ પછી ખીરમા અને પછી મહિમામ આવે છે,
ત્યાં આગળ મહિપુરરોડથી બપોરેથી મોટરજસો આવી જાય ત્યાં

મણિપુરશહેર કે ઈન્દ્રાલ

મણિપુર શહેરથી આવેલી અને અટકાવી રાખેલી મોટર
રોડ તરફ અને ત્યાંથી આવેલી મોટરગસોને મણિપુર
દેવામાં આવે છે. નાગા પહાડના લોકો મોટા બાગે પો
અને ઉપર અંગ ઉધાડું રાખે છે, બ્યારે સ્ત્રીવર્ગ છાતી સુધી કપડું
વીંટાળે છે. નાગા પહાડની વસતીને નાગા લોકો કહેવામાં આવે છે.

ઘાટ પૂરો થતાં વનરપતિ પાંખી પડી ગય છે અને મણિપુર ૧૨-
૧૩ માઈલ રહેના જાતના ખેતરો આપના લાગે છે. નાગા પહાડ પર
વાંસ, નેનર, દીવાસળીનું લાકડું, વગેરે જોયા હયો અને જંગલી ફળાં
આદિ અનેક વનરપતિ લાગે છે.

મણિપુરશહેર કે ઈન્દ્રાલ

મણિપુર શહેર મણિપુર નામના હિન્દુ રાજસ્થાનનું પાટનગર છે.
મુસાફરો માટે ધર્મશાળાની સારી સગવડ છે અને બ્રાહ્મણની વીરો
પાસે જ છે, સો એક મારવાડીની કુકનો છે અને એક જૈન-દિગ્-
ગરી મંદિર છે. ઠાકુરવાડી એટલે દેવનું મંદિર રાજના મહેલના
કમ્પાઉન્ડમાં છે અને જોવા જેવું છે. લોકો નેપાલીને મળતા ઉલળા
છે, પુરખ વર્ગ ધાનિયું પહેરણ પહેરે છે. સ્ત્રી વર્ગ મોટે બાગે છાતી
સુધી કપડું વીંટાળે છે અને ઉપર સંકેદ કપડું ખબા પર નાખે છે.
અંગોડો મૂર્ચાને માથુ ખુદ્દું રાખે છે. કાનમાં ઝીણું ઘરેણું પહેરે
છે અને કપાળે નાક સુધી લાણું અંદાનું દીણું તાણે છે. સુગંધની
માઠણોને મળતો પહેરવેશ જણાય છે, લોકોની સ્થિતિ મરીય છે.

સ્ત્રીવર્ગ હાથપણાટ, બરન, મૂથણ વગેરે કળામાં પ્રવીણ છે.
સાડી, ચાળીખદ, ફેટા, પછેડી, ધાનિયા, પહેરણનું કાપડ, આદર,
મરદંદાની, ઓસીકાના કવરો, પરન, ટેગલકોચ, રજાઈ વગેરે તૈયાર
કરે છે અને હાથે હાંતેલ તથા મોટે ભાગે મિત્રનું મુનર, રેશમ વાપરે
છે અને દરરોજ સાંજે ગુજરી બરે છે, અને માલનું વેચાણ કરે છે.
એ ગુજરીમાં ત્રીજોના જ હાથે દોષ છે અને ખાસ જોવા લાયક છે.
આસામની સરહદને જાગીને આવેલ થઈદેશમાં ગુજરીમાં ત્રીજો જ

બાપાન ડર છે. પેદાનમાં ચોખ્ખા થાય છે અને ખાડ બનાવવામાં આવે છે. આસામમાં મોટે ભાગે ગાયો મોપાય છે.

વસતીમાં શ્રી વર્ગનું પ્રમાણ બહુ મોટું છે. જેથી ટેકસાસ પુનપેને ભેટી વળી શ્રીઓ હોય છે. દુકાનદારી તથા ગામરમાં ભીંઓ જ વધારે પ્રમાણમાં વ્યાપાર, મેજમાર કરે છે. વિશેષ પ્રમાણમાં કાગળ જ શ્રીઓ નોનિમાં પાળી હોય એમ અંજગાય છે. તેમનો નામ જુના પ્રકારનો છે.

અખીનો કાનિય વર્ગ નુદા માસ, ઈડા ખાતો નથી. જ્યારે નાળા માવામાં અખીને જાવ આવતો નથી. ચાખા સુગંધીદાર થાય છે. તાકજાણ દરેક પ્રકારની મળે છે. હાલ-નિર્વાહ માનિક દ્વારા કપિયામાં થઈ ગયે છે.

કન્દાનથી દામાપુર પાછા આવી પાંડુ, અગાનમામ, પંચનીપુર જકશન થઈને જમાતગંજ નદીને કિનારી પહાડપુરના અવગેરા ભેટી

પહાડપુર

કરકર્ત બગાવમાં આ ગામે જવાને જમાતગંજ ગેશને કિનારેનું પહાડ. જમાતગંજ નાનું ગામ છે. અને પહાડપુરથી વણ માલક થાય છે જવાને ખાડ મળે છે. જેનો કાચો છે. જમાતગંજમાં મુઝાકરો માટે નેટકાઉસની મગસ છે. અહીંના અરકેનો અનિ ચાકરુંક ન. એમાં એક મોટા વિન્તીબું મંદિરના ખંડિયેના મધ્ય બાગમાં એ નંદ વિનળ મંત્રના ખડર પડેના છે. એક શ્રીમત જુદ મંદિરના બાગનો ધોરક દૂર જડી આવેન છે. એ બધા અવગેરો ■ થી ૧૨ સંખ્યા જણાય છે.

પહાડપુરના અવગેરો નિદાગા જમાતગંજ રેલવેના ચાલી આગ ગાડીમાં ભેસાં કચકપા થઈને નામપુર રહે રજ મી મે ૧૯૪૦ ના રેલ દ્વારા મુલુદ આવી મરો.

કાનપુર

સંપૂર્ણ પ્રાંતમાં મોટું વેપારી નેમજ ઉદ્યોગી સહેર છે અને મંત્રા

નદી પર આવેલું છે. વસતી ૧,૭૫૦૦૦ની છે. જી. આઈ. પી. રેલવેના ઝાંસી-કાનપુર કાંટા પર એ મોટું જંકશન સ્ટેશન છે. તેમજ પી. પી. એન્ડ મી. આઈ, એન. ડબલ્યુ અને ઇ. આઈ. રેલવેનું મંગમ સ્થળ છે. ઉત્તારઓર્તી ધમાલ સગ રહે છે. સાત રેલ્વેલાઈન અને ગિટાવરીંગ કોમો વગેરેની સારી સગવડ છે.

મુસાફરો માટે સ્ટેશન પાસે તથા ગંગાજના મિન્દસીયા, પમમેંટ વગેરે ઘાટો નજીક અને જૈન યાત્રાળુઓ માટે કાચના મંદિર પાસે ધર્મગાળા છે. મરમંજમાં લોજીંગ અને મોડિંગ હાઉસ અને હોટલોની સગવડ છે. સ્ટેશન પાસે દરેક પ્રકારના વાહનો મળી શકે છે. સિગ્સિયા ઘાટ સુધી ગરેર વચ્ચે થકતે ટ્રામ પણ જાય છે. શહેરમાં મુરમંજ જેવા ખેચાર રસ્તા પડેલા છે. બાકીના સારા છે. શહેર અને હાલધી એ ગરેરના બે વિભાગો છે. કેન્ટોનમેન્ટ અથવા હાલપોતો વસવાટ છોટો હવાયો છે અને રસ્તા પડેલા છે.

મકાનો અસલી આંધળીના વણ મળવા પર્વતના છે. કેટલાક મકાનોને બહાર જળ કાંટેવાં છે, ગરેરનો વિન્નાર મોટો છે. કલેક્ટર ગંજ, કોપરગંજ મુરગંજ, નવાગંજ, આદિ બાપાર તથા હિંદોગના મોટા મથકો છે. પહેલા બે મથકોએ અનાજ તથા તેલીગિયાના જથ્થા-બંધ રાજગાર તથા છેલ્લાં બેમાં છટક વેપારીની મોટી દુકાનો છે. પેદાશમાં અનાજ, તેલીગિયા, કપાસ વગેરે છે. તોલ ૮૦ ભારનો અને બાવ મેટ્ર પર થાય છે. બાવ કમિટી સુકરર કે છે.

શહેરમાં વીજળીના દીવાઓ મેહવેલા છે. પાણી મોળું પણ લવકું છે. જમતીમાં હિન્દુઓનું પ્રમાણ મોટું છે. સૂફી, કાયેન્ને, દવાખાના, ધરિપતાલ, લાખરેરી આદિ છે. કોલેજોના બે મોટા મકાનો જાહેરનામ વચ્ચે બાંધેલાં છે. ચાર સિનેમા થીયેટરો છે. અનેક જાનના તાબૂદ-નાગરવેલેના પાન તથા તંબૂલો ફરકાખાદ્યો અને ખડખૂયો લખનોધી આવે છે. ફાવસા, લાંબી વગેરે એવા પુઝળ પ્રમાણમાં આવાત થાય છે.

અહ્યાગાદ રોડ પર પોસ્ટોફિસ મેદાન આવેલું છે. ઠંડી મુઠ્ઠા એટલે માનગેડ પર મોટી મોટી ગ્રોપો-ફુકનો છે. ક્વીનપાર્કમાં ક્વીન વિક્ટોરિયાનું કોંસાનું મોટું આવડું છે. આગળ ગ્રામનાં ઇમ્પીરિયલ બેન્ક, કોમર્સિયલ બેન્ક, ગ્રીયેટર, મોટી પોસ્ટ ઓફિસ, અહ્યાગાદ બેન્ક અને મેમ્બર ઓફ કોમર્સ આવે છે. જૂના કાનપુર પાસે મોડલ ફાર્મ છે.

ઉદ્યોગમાં ઘસ ફેક્ટરી, આઈસ ફેક્ટરી, બેપતેલનું કારખાનું, ગરમ નથા મુતરાડિ કાપડની મિલો, જિનીંગ પ્રેમો, ખાંડના કારખાનાં, ચામડાનાં કારખાનાં, જૂટ બનાવવાના કારખાનાં તથા મંગાણના કિનારે આવેલી મર્ચન્ટે જૂટ અને આર્મી હકીપમેન્ટ ફેક્ટરી વગેરે જોવા લાયક છે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં સરસવનું તેલ મોટા બાજે ખાવાના કામમાં વપરાય છે. હમણાં હમણાં મગફળીની પેદાશ મોટા પ્રમાણમાં કરવામાં આવે છે. અહીંયાં તંબૂઓ પણ સારા બનાવવામાં આવે છે.

મંગાણના પેલેમેન્ટ ઘાટ પર આનંદેશ્વરનું મંદિર છે જ્યાં રનાન અને શ્રાદ્ધ કરવા માટે સાત્રાશ્રુઓની આવ જાવ ચાલુ રહે છે. બ્રાહ્મણોએ ત્યાં છત્રાકાર લાકડાની હાલડીઓ લીધી કરી છે. નદીનો પટ અહીં મોટો છે. ૧૮૫૭ ના બળગ વખતે કતલ થયેલા અંગ્રેજોની યાદમાં મંગાણના કિનારે રમાગ્ક ચહેવું છે, જે 'સતીચોક' નામથી ઓળખાય છે. એક દૂવો પૂરી આસપાસ સુંદર બાગ બનાવી મંગે, મરમરની તકનીઓ મેતરીને બેસાડેલી છે. જોનાનું કાચનું મંદિર નાનું હોવા છતાંય એનું મીનાકારી કામ ખૂબ આકર્ષક અને જોવાલાયક છે.

લાખનૌ

સમુક્ત પ્રાંતમાં જોમની નદીના કાંઠે અઢી લાખની વસતી વાળું આ એક મોટું શહેર છે. ઇ. આઈ આર: કે અને બી. એન્ડએન્ડ, હસલ્યુનું જનરેશન છે. રોજનું મકાન બપોરના ચરેલું છે. પાંચ પ્લાટ-કોમ છે. શહેરનો વિખ્વાર મોટો છે. વાહનો વગેરે રોજન પાસે મળી.

શકે છે હિતારૂઝો માટે અમીનાબાદમાં ગેલીવાનની હિન્દુવર્મશાખા અને યોર ગર્ગોઈડ ગ હોટલો તથા ગોગ દરવાજા નજીક જૈનપારિદેશ માટે બદ્મીચંદની ધર્મશાળાની સમરૂ છે. સહેરની બહારના રસ્તા મોટા અને અદ્દ સાકડા છે તથા વીજળીની બત્તીઓની બાવન્યા છે. પાણી ગોળુ પણ દુબકુ છે. વમતીમા હિન્દુ પ્રમાણુ મોટું છે તે પણ સસુકત માતના બીજા સહેરોના મુજાવવાયા મુગનમતો વધારે છે.

પેદાશમા અનાજ, તેલીમિયા તથા કામ છે આમા, ખડખૂચ, કવિગમ, બીચી, કાનસા વગેરે ફળોની આબાત સાગી થાય છે બધ્યા બધ માનની મહી સાહદતગજમા છે, બનારે છૂટક વેપાર મર્વત છે. અમીનાબાદમા મોગી મોટી કુકાનો છે તોય ૮૦ બાગનો આવે છે. અર્ધી અતર, મુગધી તમાકુ, ગડાક વગેરે વસ્તુઓ સાગી મળે છે, ખાડ, તેન, બોટના કારખાના ઉપરાત આમડાની બનાવટો પણ થાય છે, બીજા કામ હિતમ થાય છે. ચર સિનેમા થીયેટર છે. ખાવાના પાન અનેક જાતના વેચાય છે

ગરુમા હામગુન, કોનેને, ખખીન નો, કચેરીઓ, તારટપાલ ઓફિસો તથા શ્રીમત વર્મ અને નરામોના મોગ મોટા મકાનો બાધેના છે. મોગ તથા નાનો છમામયારો, રમીડન્સિ અને બેપીગાડ-ગેટ, કેસરબાગ, છત્તરમજિન, મન્છીબજન, હમિનાબાદ, વેધશાળા, હોખડનો પુન, અર્ધિવમ પ્રાણિમ પ્રદ્યથાન, આનમમામ, દિવકુગ વગેરે પ્રતિદ અને જોડાતાવક ગ્યજો છે. છરકજનો માટે ગોગ દરવાજા પામેનો ચોક મશહૂર છે જૈનોના ૧૪ મન્દિર છે, જેમા ચૂડા મનીમા બાક, દાતાનાડીમા પાય અને માતમજમા એક છે.

મોટા છમામયારાનુ પ્રવેશદાર હમામદાર છે. નેમા બાધેનું મકાન જામુ અને ખૂબ ઝાનકદાર છે અને કરતો વિશાળ કમ્પાઉન્ડ છે એનો તોય ૧૬૮ ફૂટ લાંબો છે, અને લાંબુ કે ચોખંડની વપગણ વિના છૂટ ચૂનાની મોગી કમાનો બીજા ક્યોને તેના પન્ કાફેટની ગરુ કચેલી

છે. જ્યારે નાનો ધમામથાગે મોટાની જેમ વિજાળ નથી. તેના દેહમાં મોટા મોગ કાચના ઝુમ્મરો ટાંગેનાં છે જે તાજિયા પળ માચવી રાખવામાં આવેલ છે, જેમનો એક ચદનો જનાવેનો હોવાનું કહેવાય છે. બીજે તાજિયો પ્રત્યેક વર્ષે નવો જનાવવામાં આવતાં જૂતાને ખૂડાડી દેવામાં આવે છે કમ્પાઉન્ડમાં બગીચો અને ફોજ છે.

કેસીડ-મીમાં છ સ ૧૮૫૭ ના મળવા વખતે મૃત્યુ પામેના મર હેન્ડ્રી લોરેન્સ વગેરે અમનગિની મદાદુગીના મ્મારકો ચળેના છે; તથા વડાઈનું મોટન તિવાર કમીને ગોંવેનું છે કેસરગામ, એટલે જૂનું અત યુગ વિજાળ જે. તેમાં સામ માગે મોટી મોગી ધમારતો બારેની છે તથા મલોમધ બગીચામાં મકનરા માત્રમ પડે છે હવર મજિલના ઢાળઓ ગોંવેવા છે એ મહાન હાન યુગોપિયન નજ તર્કે વપગાય છે

આ શહેર પડેના અયોધ્યાના નવાગની રાજધાની હતું. અયોધ્યા ગાજના આપ મહાનખાન ૧૭૩૭માં મજનરે નિમાયો અને તેગે પોનાના વમવટ સુરુ લખગીને પમદ કથું હતું. ચોધા નામ અમદ-ઉદ-દૌલાના વખતથી લખતોનો હામાડે ચાનનો આવે છે સને ૧૭૬૮માં વખતોના નવાગે વચકરના મહાજના મદનામાં અડધુ ગાજ અગ્રેનેને મોપી દીડું ૧૮૦૧ની સુરેલથી તે અગ્રેનેના હાથમાં રખેવાળ નગીકે આખ્યા પરી નવાગની નમળા રાજ્ય સના પીના કોયા તમે ૧૮૫૬માં ખાનસા કરવામાં આવ્યું. અદી વરકરી હાવણી છે.

હિતર પ્રદેશમાં બામુદી, રણડી, દૂધ શરજન વગેરે પ્રવાહી ખીખ્ડા તથા ખાલ વસ્તુઓ માગીની હડી કે પવાનીમાં આપવામાં આવે છે. આ તરફના મામડમાં ૨જી હવવાઈની દુકાન હોય છે, અને શાકપૂરી ગગ્યા ગરમ મળી તકે છે. બીજાના હાથનું પકાવેનું ખાના નથી તેઓ મતુ એટલે કે એકેના જના નો લોટ પાપીમાં કાન પીને ખાય છે.

બરેલી

સંયુત પ્રાંતમાં રોડિવખાંડમાં આવેતું જિલ્લા તેમજ તાતુમાન

મુખ્ય સડેર છે. વસતી ૧,૩૦,૦૦૦ ની ગણાય છે. ઇ. આઈ અને આર એન્ડ ટે રેનવેન મોટુ જંકશન એશન હોઇ પાવ તો પ્લેટ-ફોર્મો છે. સ્ટેશન પામે વાહનો મળી ગકે ૩, અને હાઈવેઓ માટે ધર્મશાળા અને લોન્ગ-મોર્ડિંગ હાઈમાની મગલ છે

ગડેરનો નિતાલ મોટો છે, અને મીનીન તથા ધાવણી એમ બે વિભાગોમાં વહેંચાયેલું છે. મનર પટ્ટી તથા હાસ્ટીના રસ્તા પહોળા છે. મનોના મોટા ભાગે ચોક મજલાના છે.

પેટાશમાં અનાજ, તેલીમિયા તથા શેરડી જે છટક વેપાર કેન્દ્રોમાં સાદા આવે છે આગ્રક મિનેમા વીથેટમે જે ગહેરમાં વીજળીક બત્તીઓ જે અહીંનું પામી બનક અને મીકુ છે

અહીંથી આગ-વીંછે માધ્યમ પર ગમનગર ગામ પાસે સહાબારતના સમપનો અહિક્ષેત્ર નામનો નાગમિતિ નિર્મે બેવા લાપ્ત છે.

કાથગોદામ

સયુક્ત પ્રાતના કુમાઉન વિભાગમાં હિમાનગની તળેલી આવેલ છે, અને આર એન્ડ ટે નલવેનું ટર્મિનમ સ્ટેશન છે મુખ્ય હિમિયુ છે અહિંથી હિમાનગના ગંધા શિખરા પર આવેલા નૈનિતાલ બધાલી, રાફીમેત, આનમોગ આદિનિખ્યાત સ્થળોએ જવાન છે. બમ સર્વિમ આનુ છે

નૈનિતાલ

સયુક્ત નાતમાં કુમાઉન વિભાગમાં હિમાનગની એક હાંની ટેકરી પર ૬૫૦૦ ફૂટ ગચાપ્રથ નૈનિતાલ નામના સુન્દર મગેનની નાપામ વનેહ આ ગિર્જિનર આની રસની ડ્રમ દમ્ભરની અંનન ડ

આ સડેર આર એન્ડ ટે નલવેનું કાથગોદામ ટર્મિનસ નગરની ગાલીસ ગાઈન થાય છે અને ત્યા જંગ આનવાન દુરી મકર તથા મોટરમગો મગ છે નામ આ સડેર જિનાનુ મુખ્ય સ્થળ હોઇ આ પ્રાતના મનરે હિનાગામાં ત્રી રડના આવે છે. વિઝીટમે માત્ર હોઈંગ બોલી ગડાકિરોની સારી સગા હોવા ઉપરાંત ધર્મશાળાઓ પણ છે.

સુન્દર મકાનો અને ૧ મનાઓ પણ બાહેથી મળી શકે છે

નેનિતાય સરાવર ઉત્તર-દક્ષિણ આનર પોણો માઈન અને પૂર્વ-પશ્ચિમ પા માઈન પડોણુ છે, અને દરિયાગા વૃક્ષોથી ભરચક ઊંચા પદાર્થો વચ્ચે આવેલુ છે, સુગંધની ચારે માણુ સડક આવેલી છે પૂર્વ પશ્ચિમ તરફ આવેલી ઝેકગીઓના ઢાંગ પર સુન્દર જગતાઓ ઓ લોગ-મોટી ગ હાઉસો આવેલા છે. દક્ષિણ-ઉત્તર છેડે આવેલા વસતીને તદનાતાન અને મત્વીતાન કહેવામા આવે છે તત્તનીતાનમા ઠેરુઠેક પતરાના ચાર મજના મુંધીના મકાનો આદિવાસીઓના છે તત્તીતાન મત્વીતાનના મ નોના દાદરા નીસરણી ગસ્તા પર મૂકેના છે જન ન્હુ મોટુ મથક હેઠ તા દુગી મખગ તથા મોગ્ગસોડુ ટર્મિનમ હોરાથી અહીં આગમથી ગનર્નર સિવાર જાણો રિક્ષા, દાડી, થોડાપર કે પગપાળે ચાનાને જલુ પડે છે આ નિભાગ ગનાય છે

મત્વીતાનમા પણ કેટલાક એંગ જ મકાન છે, પણ મોગ ભાગ તત્તનીતાનના જેવો ગતીય નથી અહીયા તળાવ ખગ નહા દેનીતુ મદિર જાણતુ છે તેમા નાની સરખી વમસાગાની સગવડ છે થોડે છેડે પશ્ચિમ તરફની ટે ગી હોળ તાગાની મન્ક પર દેરીની જગા છે જનન ગ્રામ અહીની ચમનીની ગ થકા છે સ્ત્રી વર્મ સવારમા જ મોગ ભાગે દગન આવે છે

મજેવર અને મત્વીતાન નિભાગ વચ્ચે એક નાલુ જલુ મેાન છે કપ્પીન સિનેમા નેનિતાન ક્વમ, મોગી શોપો તથા રિક્ષા વગેરે ધાનોતુ એન્ડ અહી હોર્મ સરાસ સાગ લોકો હતા ખારા તથા તાગાનમા મોગીગ કરા માઝ આવે છે રાજ પ્રમીને મિલિટરી એન્ડ વાગે છે અો અલુક રોજ ફૂગેનની રમત તથા કનાયત વગેરે જોનાય છે તળાવમા મોગીગ સડેન માણુવા માગે બોટો પણ મળી શકે છે

પૂર્વ જાણુ ટેમ્ગી પર શ્રામત વર્મના જગનાઓ ડોટલા અને મોગ મોગી શોપો છે, જ્યાર દક્ષિણ હડા પાસે કેન્ટોન્મેન્ટ છે પશ્ચિમ

તરફની ટેકરી પર મેટ બેસે અને સન્ટ નાન્મીસ કોલેજ, ગરન્ટ
તથા અમલદાર વર્ગ માટેના બચનાઓ વગેરે વચાદ માટે ઉત્તમ
લેખાય છે સાધના પીકવાળી ટેકરી પણ વચવાટે મારી હોય ત્યાં
પણ સુંદર બચવાઓ બાધેના છે

સાધનાપીકની જિઆઇ દરિયાની અપાટીથી ૮૫૦૦ ફૂટ હોવાથી
નીચે કાયગોદામ, રાણીખેન, આમોગ આદિ દૂરનો હિમાનયનો પ્રદેશ
અને બરફના ગિબગે આકાશ સ્પર્શ હોય તો અષ્ટ નિર્ધારી વાતર
છે. એ પિક પર પગપાળે અથવા ઝાડી, ઘોડા વગેરે વાહન પર સવાર
દઈને જઈ નકાય છે. અહિની મોસમ એપ્રિલ-મધ્યે લેખાય છે
અને એ દિવસોમાં પણ ધણી વેળા વરસાદ પડીને ધુમ્મસ છતાં
જાય છે.

અહીંના હવા પાણી ઉત્તમ છે પાણી મીઠું અને દમક છે ટેકરી
પર વીજળીની બસીઓ છે મેર ૮૪ ભારતો છે. મુમાકર દીર જોઈ
રૂપિયો મુનિસિપલ ટોન ટેકમ લેવાર છે. નૂનની તા ૧૫ મી થી
મધ્યેગરની તા ૧૫ મી સુધી વર્ષાઋતુ મણાય છે કાષ્ઠક વેળા
અતિ વર્ષા થાય છે. નરતા બજડી જાય છે, અને વાહન વ્યવહાર
અટકી પડે છે

અહીંના મુળવતરીઓનો પોશાક મર્યાદારાઓ નજી વસોનો છે આ
વર્ગ નેરવાળો અણિયો, આખી ગાયનુ બર્મિનાન અને માથે ચૂદડી બાંહે
છે લોકો જે હીમણા નાન ખાતન હાથ

ઉત્તર દિકુન્નાનમાં હોટવેમાં લોથંગ, બોડોંગ લાઉમાનુ મિય
અનગ અનગ દરવાનો રૂંદો હોવાથી ગાકાહારી તથા મિનગાકાહારી
મુસાદર વિના સકોલે રમ લાડે રાખીને રહે છે, અને મનગમતો
ખોરાક હોટવેમાંથી કે બજારથી મંગાવી જાય છે, અથવા તો પોતાની
રમમાં પકવી શકે છે હિમાનવની ધણી ખડી ટેન્ડીઓ પર અનેક
જાતના ફળો તેમ જ વિવિધ શાકભાજી મળી શકે છે.

ભવાલી

આમોગ તરફ જતી સડકે જેવરી પની આવે છે. આ ગ્રામ

હિંદ પર્થન

જયના મેનેરિયમ માટે વખણાનું લીલોતરીથી બરપૂર મુંદર ખીણ વચ્ચે આવેલું છે, અને હવા પાણી આરોગ્યરક્ષક વેળાય છે, વસતી સારી જેવી છે. ડાક જમણો, લોછંગ-દાહિયો, દોઢલો વગેરે દરેક પ્રકારની સગવડ છે.

આગળ આવતા ખેરનાના ગરમપાણી નામે ઓળખાતી જગ્યા આવે છે. અહીં કેસી અને સરયુ નદીનો સંગમ થાય છે. મોટર જસ થોડો સમય કોબી રાખવામાં આવે છે. ગરમ દવાને લીધે પાણી ગરમ રહેતું હોવાથી ગરમ પાણીસ્થળ કહેવાય છે. હિમાલયનો પ્રદેશ હોવા પડાડો, કાંચી ખીણ, અને દરિયાથી અટવીથી ગરમક હોઈ મોટર જસ સર્પાકારે જતી સડક પરથી ઘડોકમાં ખીજમાંથી તો ઘડીકમાં પદાડની ધારપરથી, ઘડીકમાં સખન-અડાવ પરથી તો મડીકમાં આકરા ટોળાણ પરથી જતી હોય છે. એ વેળાનું દરવ માત્ર આદ્યજાતનક જ નહિ પરંતુ અનંદુલ છે.

હિમાલયના પડાડોના ટોળાણ પર ઘણે જાગે નાના નાના ખેતરો હોય છે અને તેથી ફદી છવાઈ વસતી સર્વત્ર જણાય આવે છે. જગી અંદ-જના પ્રદેશમાં માત્ર પગદંડા અને ફેટી માર્ગે જઈ સકાય છે. થોડા ઢાન્ડા, વગેરે વાહનોનું ચલણ વિશેષ છે. પણ જ્યાં જ્યાં મોટર જસ હોડે છે, ત્યાં સાહોના ખેતો ચાકતા જાય છે.

રાણીખેત ✓

આહોરાત્રી અડક ૫૦ આવેલું મોટું સિટિશ કેન્ડોમેન્ટનું સુપ્રસિદ્ધ સ્થળ છે. જમ્મર તેમ જ ગમની સારા પ્રમાણમાં છે. લોછંગ, બોર્ડોંગ દાહિયો, ડાક જમણો વગેરેની સમગ્ર છે. ગરમ પાણી નામનું સ્થળ કાઠવા પછી મોટર જસ મોટે જાગે ડાહ્યા નદીની ખાણની બેળડ પરથી રાણીખેત સુધી જાય છે. એ વેળા આસપાસનું દરવ મહત્ત્વ રાખેલું માણ્ય પડે છે.

અહીંથી રામનગર નરે જસ સર્વિસ ચાલે છે. રામનગર આર.

આદમોરા

એન્ડ ટે. રેનવેનું ટર્મિનમ રોગન છે. હવેનાથી બદલીનાથ, કેનાર-
નાથ વગેરે તીર્થયાત્રાએ જતાં યાત્રાળુઓ, વળતી વખતે અહીં ઘસને
રામનગર જઈ આગમોડી પકડે છે. પણ હમણાં એ સડક બગડેલી
છે; એટલે ટ્રેકજોડામ જઈને ટ્રેકનમાં ભેગે છે.

આદમોરા ✓

સંયુક્ત પ્રાંતમાં કુમાઉન વિભાગમાં પંદર દળરની વસતીવાળું
હિમાલયના એક જિંઆ પહાડ પર આવેલું આ ગિરિનગર ગિલાનું
તેમ જ તાલુકાનું મુખ્ય સ્થળ છે. રાણીખેતથી આદમોરા ૩૦ માઈલ
ધાય છે અને ચીલના ઝાડોથી ભરચક જંગલ વચ્ચે ઘસેતલા જવાની
સડક પસાર થાય છે. આદમોરાનું મધ્ય હરિયાણી સપાટીથી ૫૬૦૦
ફૂટ ઊંચું છે.

શહેર લાંબુ ને લાંબુ પહાડ તેમ જ એના લગ્ન પર વસાયેલું છે.
મકાનો ટૂંકા મંગળાના પતરાનાં છાપરા અને નાના બારી બાળખાવાના
છે. બગીચાની સડક ૧૫ થી ૨૦ ફૂટ પહોળી છે, જ્યારે અંદરના
ભાગમાં સાફડી ગલીઓ છે, જે ફરસળથી કચ્છી છે. પાણીના નળો
ધણે ભાગે ગલીઓમાં જ ઝોડવેનાં છે, અને પાકા ત્યાં જ નહાવજી
ધોવાણ કરતાં હોવાથી ગંદકી રહે છે અને અવર જવરમાં અડચણ
માલૂમ પડે છે.

હિમાલય પર ઓકટોગર મહિનાથી બરફ પડેલાં ૫૩ થાય છે અને
સખન ઠંડી પડવા માટે છે. પણ આ મધ્યે જવનું જ તેમ બનતુ
હોવાથી ઠંડી કડક જણાતી નથી અને તેથી ઘણા પગદેશીઓ આ
મહિનાઓમાં અત્રે રહે છે. વિઝીટરો માત્ર લોજીંગ, મોડીંગ હાઉસો,
ડાક બંગલાઓ તથા ધર્મગાળાઓની માગી મગવડ છે. વળી શહેરમાં
તેમ જ કેન્ટોનમેન્ટ આદિ સ્થળોએ બાડેથી પણ જગ્યા મળે છે.

પેદાશમાં ચેઆ, ઘઉં, જીવાળ વગેરે અનાજ ઉપરાંત કડોળ નધા
સફરજન, નાસપાતી વગેરે વિવિધ ફળો થાય છે. સુતરાઉ તથા ગન્ધ
કાપડ દ્રાવ્યસાગ પર તૈવાર કરવામાં આવે છે, અને હાથે કાપેલ તથા

મિલના મૂતરમાંથી ટ્રેટિંગનું કપડું તથા પદ્મમીનાને વલુવામાં આવે છે. પદ્મમીના સારુ લીન જર્મનીથી મંગાવવામાં આવે છે. ઉપરાંત અનેક વસ્તુના વમાણા, બાંગ, ગિલાજિન, કુતુરી નવા લાંબા વાળના મુંવાળા મુગચમો મોટા પ્રમાણમાં વેચાય છે. ચીવના થડના રસમાંથી મેવટાર, સ્નેહ હમેસ આદિ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

વસતી આ તરફ મોટે ભાગે હિન્દુઓની છે. મુઘલમાન વસતી ઓછી છે ક્યાંક વટસેલ ખિસ્તીઓ નગરે ચઢે-છે. સહેરની બજાર વચ્ચે લડન મિશનનું મકાન છે. મિસનરીઓ હિન્દુ સંન્યાસીઓ કે બ્રહ્મચારીઓ જેવા બમવાં વાંચો પહેરીને અજ્ઞાન લોકોને હેતરપીડીથી વટવાવે છે અડ્ડીના બ્રહ્મજુ કે 'વરપગ' ધરું. 'ભાગે માંસાદારી દોલ છે અને દેવદેવીઓ આગળ તેનો ભોગ ધરે છે. લોકોનો પોશાક મ્યાંત્રવાળો છે, સ્વભાવ નમ્ર છે અને તેઓ બુદ્ધિવાન, મદવાળા અને હમાગિન વાળા બે લે છે.

ડાકબંગલા બાજુ પહાડને ઉંડે જગ્યા પર કેન્ટોમેન્ટ અને જંગલોઓનો વસવાટ છે. હવાપાણી સારા છે. સડમે સારી બાંધેલી છે અને ત્યાંથી આગળ ચાલતાં ચીકકપટમાં શ્રી રામકૃષ્ણ કુટીર આવેલી છે, જે પહાડની ખીણની ધાર પર નાની સમ્પી એકાંત જગ્યા પર છે, શ્રી રામકૃષ્ણ મકાના સાધુઓ મારે એ બાંધેલી છે, જેમાં બ્રહ્મચારી મન નૈવધ્યાન તથા સ્વામી અનુભવાનગિનો દાસ સુકામ છે.

સહેરની ઉત્તરે નદા દેરીનું મંદિર તથા લેવખાનું છે. રાણી-ધારા નામથી ઓડખાના બાગના દવા પાણી વખણાય છે. રહેઠાણો છતાં જવાયાં છે. આગેક માંડ પર કાળામટી નામનો પહાડ છે, જેન. જાંબા સિખર પર અગ્નિશિલાસથ પરથી આકાશ સ્વચ્છ દોલ ત્યારે દિગંગંગો રજા દેખાય છે. તેમ 'ડાક બંગલાના વરંડામાંથી પાણુ નિરાળી ચકાલ છે.

હું ડાક બંગલામાં બે એક દલાલ રહીને કાળામટીપહાડ પામે બે વખુ વર્ષથી રહેતા અને દેવામ તથા માનસરોવરની કલિનવાત્રાએ ફરી આવેલા મુજબવાસી મારા મિત્ર વલ્લભદાસ ગુજસ્તીદાસની કુટીરમાં

ગેવા ગયો. પાસે જ સાંતિલાલ નામનો નવયુવક જોમને અહીંની લોકલખોડની શાળાઓમાં તકલી પર સૂતર કાંતવાનું શિક્ષણ અને વણાટ કામની તાલીમ આપવાં માટે રોકવામાં આવેલ છે. અને જે રોક શ્રી વલ્લભભાસની સાથે દેવાસ વગેરે સ્થળોએ જઈ આવેલ છે તેમનું કુટુંબ રહેલું હતું.

આ સ્થળ નૈનિતાલથી સડકે ઝોંશી માઈલ થાય છે. પૂર્વે જ્યારે સડક બાંધેલી ન હતી ત્યારે જોયા પહાડોના ચડાણો અને ઊતરાણો પરથી પગ પાળે અથવા દાંડી પર બેસીને મુસાફરો જતા હતા; અને ૩૨ માઈલનો પગદંડો ગણાતો હતો.

ખાલી

આમોરા જિલ્લામાં દરિયાની સપાટીથી ૬૬૦૦ ફૂટની જોંથાઈએ એક પહાડ પર આવેલું આ સ્થળ છે અને હમણાં 'શિલાગ્રમ' નામથી ઓળખાય છે. અગાઉ વિલગ્ન નામના એક અંગ્રેજની એજન્ટ હતી. આમોરાથી દશ માઈલ થાય છે અને પગપાળે જવાય છે એ પગદંડો. આઠથી દશ ફૂટ પહેલો છે પહાડની ધાર પરથી ઘડીકમાં ચઢાઈ પરથી તો ઘડીકમાં ઊતાર પરથી સપોંકરે આવ છે. અને ખાલી નજીકનો દોઢ માઈલનો ચઢાવ અખત માલુમ પડે છે.

હું આમોરા પહોંચ્યો ત્યારે એવા ખગર કાને અથાવા કે શેક જમનાલાલજી બગાજ અને મુંગઈ શહેરની મદાસબા સમિતિના માનક મંત્રી શ્રી આર્મીદાસી બક્ષરમાઈ વગેરેનો શિલાગ્રમમાં કાવ છે. જેથી હું જગાનસિંહ નામના એક પગાડી કુશીના માથે રો ગિસ્તરા અને હેન્ડમેન મૂકી તા. ૯મી જૂન ૧૯૩૩ના રોજ ગાસકે ખાલી જવા જિપડયો. પહોંચોનો કિલકિલાટ, સરિત ઓનો રસરાટ, ખરદાચાદિત સિખરોનો ચક્રચક્ર વગેરે દિશાવધના નદુત દરેયોનો મને પ્રથમ અનુભવ મળ્યો. રસ્તામાં આવતી પ્રશ્નક કનો પર ચાઢ, પાન ખાત નવ વાગ્યા પહેલાં શિલાગ્રમ પહોંચતા

જાણાય કે એ જન્મે ગૃહસ્થો મુંબઈ ચાલ્યા ગયા છે.

એ જ આશ્રમમાં રહ્યો એ જ જસો ગિર્મીણી જમીન પર આવેનો છે, તેમાં મફરજન, નાનપાતી, ગુલામી ગેરે ફળદક્ષો તથા દેવદાર, ચીન આદિ મોટા ઝાડો તેમજ પુષ્પરોપાઓ ઉછેરીને મુન્દ ખામ બનાવેતો છે અને વચ્ચે કારંજ ગોખીને ફરતુ પા-મ્ખા-ઉન્ડ જાધેનું છે નજો મૂખીને પાણીની વ્યવસ્થા કરેલી છે

મ્થળ એમત અને બીની વનરાજ વચ્ચે આવેનું છે જેડ જમના લાનના ગોના ગોઠ્યુંના કાગખાનાના મુનિમ તેમના ચિરછવી તથા બાપ મોહન અને ગોગ ગોપાનદાસ તથા પ્રબુદાસ માધી ગેરેનેના તથા વસવાઈ હતો જે દેડાડા દેવ આશ્રમમાં રહી ૧૧-૬-૩૩ના પ્રમાને ગોગ ગોપાનદાસ, મોહન ગેરે મડળી સાથે રિડસગ અને જડીના પદાડો પર પગપાળે ચડી ગયો અને જયેરે પાઠો આવી ગયો

વિંડસગ-મંડી

આ પદાડ ખાની-જેનાશ્રમથી નજીક માલ ન થાય છે એની જગ્યા દરિયાની સપાટીથી ૭૮૦૦ થી ૮૮૦૦ ફૂટની વેખાય છે પદાડની વનરાઈ મનોહર છે, ચઢાઈ જુઠું મખન છે અને મન્નેના શિખરે પગથી દિશાતપના હાથ શૃંગો જેડી ખીલો અને મરિનાના ઊંચા નીચ નિંદાળા શકાય છે જડી જેને મેગ શિખર કહેવામાં આવે તે ૮૮૦૦ ફૂટ ઊંચુ છે

ગૈતાશ્રમમાંથી તા. ૧૨-૬-૩૩ના ગેજ પાડો આ મોરા આવી ગયો અને જેડ શ્રી વનમદાસની કુમરમાં ગયો આશ્મોરાથી દેવામ, માનમરોવર, પિંદારી ગેસિગ માવાની (જ્યાં સ્થામી રામચીર્ણ અદ્વિતીય આશ્રમ છે) તથા ગરુડ પદાડ આદિ સ્થળોએ જવાય છે પહેલા ચાર સ્થળો તરફ પદાડોની ખોજપર ડી કિનારી તેમજ જોયા જોયા પર્વતોનો સખત ચઢાઈ અને ઢોળાવ પર ચામને આવી દસ ફૂટ પમદડો જાય છે, જયારે ગરુડ પદાડ મુખો મોટરની નજીક છે

દેવાસ, માનસરોવર આશરે ૨૦૦, પિંદારી ગેસિગર ૬૮ થી ૬૬,

આપાર્ત ૫૦ અને ગરડ પહાડ ૪૦ માર્દન થાય છે. ઉચ્ચ ભાગો મેથી તળેટીમાં માસ પથ ત મોટા બાગે ખુદના ગડે કે અને એ પછી મગફ પડતો હોરાથી કકાઈ જાત 'ક' ચોડા, નાડી કેની વગેરે અલગો નામા મળી રહે છે ઉકત ગાનાઓમાના રસા ખગા પા અમુક અતરે ડાખ અમનાઓની સગરડ મારી ક સીધુ સામાન રાખી રહે એવી વ્યવસ્થા છે ઉતાગની ચારી કોઈક જગોએ ખાનમામા પામે તો કોઈક જગોએ ચોખીનાગને હાથ આ નાચ્યા મોપેની ર, નળી કપાક મીઠુ આમાન વેચનાર દુગાનદાર પામ રાખેના હોન છે તિસક પશુઓની ખીક નથી

ટિપ્પેટના જલપા અટત જટાએઓયા માનવ નહેતા મો મદૂક પાસ હોન તો મા

કૈલાસ-માનસરોવર

આમોગાથી કૈનાસ તથા માનસરોવર ૧૨૬ જતા ગાતામા આનન પડાવેા અથના મુકામે અને તેમની વચ્ચેનુ અંતર ગગે નીચે પ્રમાણે છે —

૧ હોનચીના	માર્દન ૧૪	૧૦ છુધિ	માર્દન ૧૦
૨ જનાગી નીના	, ૬	૧૪ ગરમ્માન	, ૧૦
૩ ગણાઈ	, ૮	૧૫ કાનાવાની	, ૮
૪ મેનીનાગ	૧૦	૧૬ તીપુપુરા	, ૮
૫ રન	, ૧૦	૧૭ જુગા	
૬ નાનીહાટ	૮	૧૮ તાકનામેદ	
૭ અમોટ	, ૮	૧૯ ગોગી ઉદિવાર	
૮ બાગાહાટ	, ૧૦	૨૦ માનસરોવર	
૯ ધારચુના	, ૧૦	૨૧ થોન	
૧૦ પેના	, ૧૦	૨૨ માનસર	
૧૧ તાચના	, ૮	૨૩ કૈલાસ	
૧૨ ગનાવાર	, ૬		

અરકોટમા રાગ સાઈમ ગે હ અને માલુસ સાથે આપે કે
મરખ્ય ન પર્યત વસતી છે લીપુતરાથી ત્રિજે પ્રેશ શરૂ થાય છે
અને મગ ના સાત પહાડો નખત આવે છે કેનાસથી બીજે રસ્તે
પાછા વળતા નીચે મુજબ પહાડો અથવા મુકામો આવે છે —

૧ ગ્યાનીમા	૮ શુધ
૨ મયુ	૧૦ મુનસ્પારા
૩ લાનપહાડ	૧૧ કાની
૪ ઉરાપુરા	૧૨ તેજમ
૫ મેતમ	૧૩ સામધુરા
૬ શુરકુ	૧૪ કપકો
૭ તુઆ	૧૫ બાગેસર
૮ સામ હાયાગ	૧૬ તાકુતા
	૧૭ આનમોરા

ઉદાત્તુ નુકા ત્રિજે પ્રેશ હે ઓ ગરફના માન પહાડ છે
મેતમથી અમેદ હદ શરૂ થાય છે

પિંઢાગી ગ્લેશિયર

આત્મારાથી પિંઢાગી ગ્લેશિયર તરફ જતા રસ્તામા આવતા પગલા
અથવા મુકામે આ તેમની વચ્ચેનું અત્યંત કત્તાદિ નીચે પ્રમાણે છે —

૧ તાકુતા	માધન ૧૪	૫ લાકુની માધન ૭
૨ બાગેશ્વર	, ૧૧	૬ ખાલી ,, ૫
૩ કપકો	, ૧૪	૭ ખાલી ,, ૪
૮ મોદાગખત	૧૦	૮ ગુરકિયા ,, ૩

તાકુતા અને બાગેશ્વરના પાંચે પામે ડાક જગલા છે અને ત્યાં
ખાનસામા જાય છે પગ, લાદારખન અને લાકુનીના ડાક જગલામા
માન મોટા ૧૦ ગેડે માલી, પગા આ કુરમિયાના ડાક જગલા પી
ચાલી લોદાગ મેતના કુમન ૧૦ પામે ગાખરામા આવે છે કુરકિયાથી
ગ્લેશિયરનું દર નજીક પગા માડ છે અને કાપાઓ સમી શકાય છે

માયાવતી

આમોરાથી માયાવતી તરફ જતા રસ્તામા આવતા પડાવો અથરા મુકામો અને તેમની વચ્ચેના અતર ઇલાદિ નીચે પ્રમાણે છે —

૧ હમગડા	માઇલ ૧૦	૪ ખેતીખાન	માઇલ ૪
૨ મોરનાવા	" ૮	૫ લોહાપાટ	" ૬
૩ દેવીધૂરા	, ૧૦	૬ માયાવતી	" ૪

માયાવતી તરફ જીજી જતે જતા આવતા પડાવો નીચે પ્રમાણે

છે —

૧ હમગડા	માઇલ ૮	૪ ખેતીખાન	માઇલ ૧૪
૨ જૈતી	" ૮	૫ લોહાપાટ	" ૬
૩ દેવીધૂરા	"	૬ માયાવતી	" ૪

ગરુડ પહાડ

આમોરાથી ગરુડ પહાડ તરફ જતા રસ્તામા નીચેના મુકામો અથવા પડાવો આવે છે —

૧ મોમેશ્વર	માઇલ ૨૦
૨ કાસાની	૧૦
૩ ગરુડ પહાડ	, ૧૦

આમોરાથી ૧૪ ૬-૩૩ના રાત્ર પ્રાત્ર માટે નીકળાને જોરે કાથમોદામ ષ્ટેશન આવી મોરારામા જવા રવાના થયો

લાલકુવા

કાથમોદામ ટર્મિનસથી ચોલ માઇલ ૫૦ આર એન્ડ ડે રલવેનુ આ જકરાન રોડન છે અહીંથી એક કાટો બગનો તરફ અને બીજો કાટો કાશીપુર જમ્શન થઇને રામનગર તથા મોરારામા તરફ જાય છે આ ષ્ટેશનથી દોવામગાનુ લાલકુ મોટા પ્રમાણમા નિકામ થાય છે કાશીપુર પર્યંત ઘાડુ જગન માનુષ પડે છે

મોરારામા

સમુદ્ર પ્રાંતમા આવેલુ છે અને ૮૧૦૦૦ ની વસતીમાળુ છે

મેરાનાના જિન્નાનું મુખ્ય સહેર તેમજ આર એન્ડ કે તથા હ આઈ
ટેલેવેનુ જાગન એગન હ મુખ્યસરો મોટેધર્મનાગાએ નાગ બાર્ડિ મ
૯ કિના તથા જાગ મમતાની મગડ હ રંગના પહેાગા , બાક પામના
મગાર બાગ મિનાય નહેન હાલકડ જેવુ બમે હ

મન ગાગન પામે અનાતી મટી-ગાગર હ નસીગિના, માસ,
અનામ આઈ કિરાન્ન કિરાત મમગા નીના ત મૂચ અને ખ-મૂચ
આગ થાર હ આ પા પી ૧૧૧ પળ મોગી હ દનના તથા તમેળા
ના પી ૧૧૧ આ પા પી પી ૧ પો ૧૧૧ જગ્યા ૧૨ માનુષ પડે હ
સમતી મોગ માગ મગી ૧ જન મોગ નામે દિન્દુઆ પી હ નાનમો
દાગા જન રગટે મગા ૧૧ હ

મામગુ મૂન મનારવાની કિરોગ અન ૧૨૫ આન , આ
કિપનત ના પા પિતમના વાચ પા પીના ને હ અન તે ૧૧૫૦ પા પા
જન રનકનુ કનાન મન કનામા આવે , હરંગમા પ્રાયમિ કિમમુ
રજિનત ૧૧૧ કોન ૧ હિપનાન મગ તદન માન મોની ૧૧૧ થા
હ આ ત હ નાગિયા વામા બ નખન કનામા આવે પડના
નાગિયા પગા બીજા તાગિયા મોક ગામ અન નમગા દિવન થાપ છ

દહેરાદુન

નમુકત માતમા ૨૩૦૦ ફૂટ કીચી મુ ૧ જ આ પગ પર્વતની
ખીખ વન્ન આવેનુ હ અન જિન્નાનું મુખ્ય સહેર તેમજ હ આઈ
મનનુ દર્મિનમ રોલન હ જાગ મનો, ધર્મનાગા પોહગ
બોર્ડિ નાગર મોર કિરાત એ ન પામ આવેના જેન મમનામા
વ્યવસ્થા મારી હ

થગ દગદુપ તથા દનાપાખી સાન દોર્ડ આગગરસક હ
અદા મોગી વમ્મી હાસપી દોર્ડ સહેર પા પા ના મોટો , ગાગર
પગી હામી તથા અના આગ હ

સિવાનો નુ દ ક ન વાચાથી પાગ મામ ૧૧૧ ને ૧ મમુ
ગી ૧ જગિખ્યાન મોરિવમ થગ અનાથી ૨૧ મામુ ૫૨ ૧

મસુરી

અને મોટર વાહનો રોજ જાય છે. સખત સિવાળામાં મસુરી
એક વેપારીવર્ગ અહીં બેસી ગયા છે.

શહેરમાં ત્રણ સિનેમા થીયેટરો છે. મેદાનમાં જ્યાં જતનનાં અનાજ
પાકે છે. એવાની નીપજ સારી છે અને વખાણમાં છે. આંખા, લીંગી
આદિ અનેક જાતના ફળો થાય છે. તેમાં લીંગીનું ઉત્પન્ન મોટું અને
ખૂબ વખાણાય છે. એવામાં દંસરાજ અને જાસમની જાત ખૂબ
મોટું બેળાય છે. આ પણ ખેડ થાય છે. આ ગ્રામ્ય મુઠ્ઠામ મન
સત્તરમી સદીના અંત ભાગમાં વસાવેલું છે. અને એના મંદિરના
મકાનો ઉત્તમ કારીગરીવાળા અહીં છે. અહીં આવેલાં વેપારીઓમાં
મોટામાં મોટા દરખીનો છે. જંગલોમાં વાલ, ચિતા, રીંછ, લાળી વગેરે
વિંસક પશુઓ પણ છે.

મસુરી ✓

સંયુક્ત પ્રાંતના ઈલેરાકુન ગિરનામાં દિમાસય-પર્યટની પ્રથમ
હરોળથી ૧૭૦૦ ફુટ ઊંચી એક ટેકરી પર આવેલું બહુ દરિયાજી
અને રમણીય મેન્ટરિવમ ગ્રામ્ય છે. ઉનાળામાં મખન તાપમાંથી
રક્ષણ મેળવવાનું વિખ્યાત મિરિનગર છે. વસતી પાંચોસ હજારની
ભરબક થઈ જાય છે આ ગ્રામ્ય 'કવીન ઓફ હીલ્સ'ના નામે જાણ-
ખાય છે.

ઉક્ત મથક ઈલેરાકુનથી ૨૧ માઈલ થાય છે; અને મજપુર
ધમને મનિન્ધુ પર્યંત મોટર જાય છે, જ્યાંથી દોરે- માઈલ પમ પાળે
અગત્ય થોડા, ગિલા કે માંડી પર બેઠીને જવું પડે છે, ગિલામાં બે જણ
એવી શકે છે. અગાઉ રાજપુર પર્યંત સાત માઈલ સુધી મોટર જતી
હતી અને ત્યાંથી આત માઈલ પગાડેને રસ્તા હતો. પિંડીટરે સાડુ
ડાક જંગલો તથા વેન્ડોર અને ફુલરી એમ મસુરીના જાન્યે વિભા-
ગમાં લોચંગ એડીંગ લાઉઓ નથા ધર્મશાળાઓની સગવડ છે. મસુરી
જ્યાં જવું હોય એક રૂપિયો ટોલટેક્સ લેનામાં આવે છે.

રસ્તા સાધારણ પટ્ટાખાઈના અને ડામર નિર્મિત છે. વીજળી

ચમુનોત્રીથી ગણાએત પાછા આત્રીને ત્યાંથી ઉત્તર કાઢ્યા તથા બટવાડી ચલ મગોની ૯૧ માઈન થાય છે અને ગ્લામા નીચેના પડાવો આવે છે,—

(૧) ખરખાન નાઈલ ૫ (૨) રાજાગાવ માઈલ ૭ (૩) ડુમનોર માઈન ૭ (૪) ઉપગિરોટ માઈન ૧૦ (૫) ઉત્તરકાસી માઈલ (૬) મુનેશ માઈન ૬૫ (૭) ભગવાડી માઈન ૮૫ (૮) મ માણાળી માઈલ ૮ (૯) મુની માઈલ ૧૦ (૧૦) ધતાડી માઈન ૭ (૧૧) ભૈરોવાળી માઈન ૭ (૧૨) મગોત્રી માઈન ૫

મગોત્રીથી બટવાડી પાછા આત્રીને ત્યાંથી ત્રિયુગી નારાયણ ચમુને કે દેવનાથ ૧૨૨ માઈન થાય છે અને ગ્લામા નીચેના પડાવો આવે છે—

(૧) ભૈરોવાળી માઈન ૫ (૨) ધગલી માઈન ૭ (૩) મુની માઈલ ૭ (૪) મ માણાળી માઈલ ૧૧ (૫) બટવાડી માઈલ ૯ (૬) સૌડગાવ માઈન ૫ (૭) છુલ્લ માઈન (૮) ભેલકે માઈલ ૪ (૯) પ મરાણા માઈન ૫ (૧૦) જાના માઈલ ૪ (૧૧) જૂના દેવ માઈલ ૫ (૧૨) માન ગિના માઈલ ૫ (૧૩) ભૈર માઈન ૩ (૧૪) વૃત્ત માઈલ ૮ (૧૫) દો દ માઈલ ૭ (૧૬) પુવાલી માઈલ ૭ (૧૭) મેડ માઈન ૧૦ (૧૮) ત્રિયુગી નારાયણ માઈન ૫ (૧૯) શાકબગી માઈલ ૧ (૨૦) ગણેશ માઈલ ૭ (૨૧) ગોગીકુડ માઈલ ૪ (૨૨) અમાર માઈલ ૨ (૨૩) ગામવાડા માઈલ ૨ (૨૪) કેરનાથ માઈલ ૭

કેદારનાથ થીનાડા, ચમોત્રી ચમુન મતીનાથ ૧૦૦ માઈલ થાય છે, એ ગ્લામા નીચેના પડાવો આવે છે—

૧ રામજાડા માઈલ ૭	૭ ગોગીકુડ , ૪
૩ રામપુર , ૫	૪ મામ માઈલ ૫
૫ નાના માઈલ ૬	૧ મુખ મતી માઈલ ૧
૭ ઉખીમં માઈલ ૮	૮ મણસ માઈલ ૩

અધિકૃત

૬ દુર્ગ માહત ૧૥	૧૦ ગોપી માહત
૧૧ યૌવતા . ૩૥	૧૦ નુંગનાથ "
૧૩ બીમ માહત ૩	૧૪ મહન માહત ૬
૧૫ ગોપેશ્વર માહત ૬	૧૦ ગમોવી માહત ૧
૧૭ મઃ " "	૧૮ નિન્દા " ૩
૧૯ દિવા નૈભ , ૩	૨૦ પીપ્પકોના , ૩
૨૧ મહુડ મઃ , ૧	૨૨ પાનાવ મઃ , ૪
૩૩ કુમાર ચત્રી, ૬૥	૨૨ ઝેરલી મઃ , ૬૥
૨૫ વિષ્ણુ પ્રયાગ , ૩	૨૨ પદ્મવત ,
૨૭ લામળાવડ , ૧૥	૨૨ હનુમાન , ૩૥
૨૯ મહીનાથ , ૪	

અધિકૃત ✓

મહુત પ્રાપ્તના દર્શકાદિ શિલ્પનામા દિમાનની તમેડીમા ગંગા-
 છના કાર્ય અઠ પ્રમોદ નીચ છ મહુગીથી લગ્નદાર તરફ આતા
 હ. આઠ. જનનેના માનના જ કસનથી મલવનો એક રાંદા અહો
 મુધી પુમાનેના , મમ મળનાથી થોડ કડ જ નવન ગાદન તથા
 મમજ રોમન પામ મમો નકે છ પાનાપુઆ નમજ મુન્દાદગ માર
 ફેટલીક ધમ શામાઠો ક જ મા કાગી કામગી નાગાની ધમ માળા
 અને પગલસન પામન ,

પરિત મનની મમા નકા નિનાનન પનાદો પ્રલમાળી રહેની
 આવી આ અગ ૧ દાર પદી દોરાથી નમજ કેરાનાથ, મરનાથ
 નમજ પ્રમોદ વાગો ૨ નાનાથ મહી ચર્ચન જનાતુ દોરાથી દનરા
 વાત્રિકો આ ન્યથ મમા મા નનાન કડ છે નીનેના પદ મોગ કાના
 છનાં પાણીના વેગ જમ્મરા છ કોલ વાટ પાન નથી રોજ સાન
 તેની આરની ઉના નાગા આવે ૭ તથા તટ પામે સાનુ સન્યામાઠો
 વૃક્ષોના થડ પામ આતરા ૪૨ પાન નાની પડગ મુકુ ક.

ગામ નાનું જેનું પણ યાત્રાળુઓની સારી સંખ્યા આવતી જતી હોવાથી પ્રતિ વર્ષ વધતું જાય છે. મનગમી દુનરાઇની હાટડીઓ છે, નવા બોજનના પ્રયત્ન કરી તકાવ છે. ધર્મશાળાઓ તથા ગંગાજી બજારની પાસે જ રહે છે દિવાલના પહાડો પર નાનાં વિવિધ વસ્તુઓ વેચવાની થતી હોવાથી આ તરફ આયુર્વેદિક ઔષધોત્પાદનો વધારે ઉત્પાદન મળે છે. ગરના કાચા આ ગામની માંધણી કમઘા નગરની અને મહાદેવી નીચે છે મોટર સર્વિસ દ્વારા તરફ જાય છે.

લક્ષ્મણ જુંહો ✓

સરિંગન નું માઇલ દૂર ઈ. માર્ગમાં જલ્લારીઓ અને મન્યા-મીઓ આજમો અને મરિયા આવે છે જ્યાં પાકશાળાઓ છે અને વેડ તથા વ્યાનરજનુ અધાન કરાવવામાં આવે છે રસ્તો નાના નાના પહાડ તથા ગંગાજીના કિનારે મિનારે ચળતે ના છે. ત્રિપિથથી આટલે સુધી મોટર આવી શકે છે પછી પગપદોડે છે પ્રદેશ સુંદર દરિયાગોળા અને ગાત છે.

અહાંયા ગંગા નદી કેળનાથ, બીજીનાથ જગાના રસ્તા આડે મામ મામ આવના પહાડો વચ્ચે થઈને વડેની હોવાથી યાત્રિકો નદી સુગમતાથી પાર કરી શકે છે મોટા અડધા દુર્ગમ જામે જૂનતો પુખ બાધેતા છે જ નદમનુ જૂનાના નામ ઓગળાઈ છે લાક્ષણિક જૂનો ૧૬૩૦ માં નેનાથ થયા છે પ્રથમના જૂનો ૧૬૪૪ માં તથા ૧૭૫૦ માં હોના. ત્રણ ના પછી ના જૂનાનું નાનામાં શરૂ થયું હતું. એ સમય દરમિયાન કિંગીનારા યાત્રાળુઓ નવી પાર કરતા હતા.

ઉક્ત જૂના તાનાના માર જાગ્યા મજબૂત દોરડા, એક પડમે બે અને બીજો પડમ બે કુપન બીજો બેથી તેમાં બન્ને છેડે નાકા પાડેલા જાડા મગિયા પરાળી તથા પન જેડની તગિથથી માગસામે બેનેમાં તારના મજબૂત દોરડામાં બીજા નાના સળિયાના આકાશ બેગની તેને બીડી દઈ તે ૧૨ કાંટા કાંટા છે અને બન્ને બાજુ કમર સુધી મજબૂત નાજી ગૂંચાને દોડે બાધેતો છે.

હરદ્વાર

બૂંધેલા હાથે નહિ મટે જાનને તરફ જતા મજબૂત તારના સાં/
ખેંચેલા છે અને તેમાં આંકડા વળગાડેલા છે અને હેંજળના તેમજ
રના દોરડાં મચીનથી ખૂબ ખેંચીને નદીના જાળને કિનારે પત્થરના
ખાણેલા હાંચા ચાખવા સાથે બાધીને રસ્તોની ચપાટી સાથે બૂંધાને
મેળવી લીધો છે.

હરદ્વાર

સંલુકત પ્રાતના જાવરાનપુર જિલ્લાના બેક તાલુકાના મથક છે
અને હિમાચલની તળેડીમાં ગંગા નદીના જંગલોમાં પડેલા આવેલું
છે. આજે રેલવેના લોકસર જંગલન થઈને દહેરાદૂન નજર જતા હાંડા
પર સુપ્રસિદ્ધ ઝેરન છે. હિન્દુ લોકોનાં બે પ્રસિદ્ધ તીર્થધામ છે.
મગા નદી હિમાચલના પહાડી પ્રદેશ હાંડી હિન્દના મેદાનમાં જે રથને
દાખલ થાય છે તે રથને બે આવેલું છે.

ચહેરે બહુ પ્રાચીન અને પાપડીપને વસેલું છે. રેલવેના પાસેના
બામ માયાપુર, પડીના હરદ્વાર અને ત્યાર પડીના બામગોડા નામે
જાણખાય છે. એની એક તરફ પહાડ આવેલ છે અને બીજી તરફ
ગંગા નદી વહે છે. મુસાફરો મટે રેલવેના પાસે ડાક બંગલો તથા
હરદ્વાર અને બામગોડામાં ધર્મચાળાઓની સમગ્ર છે કેટલાક
ધાત્રાળુઓ જંગા બાંડે રાત્રી નામે સમય પડાર નામે છે રેલવેના
પાસે કુલી તથા વાહન નગરે મળી શકે છે. તથા હાંડામાં મગાજના
ઘાટ પાસે કેટલીક સારી બેઝીંગા છે અને મરમ બાજીન મળી શકે છે.

કનખત બે માછન થાય છે અને રેલવેના પાસેથી સડક જાય છે.
ત્યાં પણ ધર્મચાળાઓની સમગ્ર છે હરદ્વાર તમ જ લી ધોડા જાતી
સડક કાપડેશ નરજ જાય છે જે ૧૪ માછલ થાય છે અને ગસ સારીસ
ચાલે છે. ઉત્તર રથગોએ નાના મોટા દેવ દેવીઓના મંદિરો છે. હર-
દ્વારમાં 'હરિ કે ચરણ' અથવા 'હરિ પાવરી નુ આદાત્મ્ય અનેક છે,
આ ચરણ મગાજના ઘાટ પર દોવાલમાં હાંપેલા છે. દરગાજ સધા
કાળે તેની આરતી ઉતારવામાં આવે છે. રાના, મુડન, તર્પણ, અર્ચન,

પૂજન વગેરે આ ઘાટ પર નિયત સ્થાન પર કરવામાં આવે છે.

‘હરદી પાથરી’નો ઘાટ મંગાદારના મંદિર આગળથી શરૂ થતી હરદારની જગતર અને તેને અડોઅડ આવેલા મંગાભિમુખ મંદિરો અને ધર્મશાળાઓને લાગીને સમાંતરે આવેલા છે અને તેને ‘હરસખ’થી કહેલી છે. એ પાછળ ૩૦. ૮૬૦૦૦ ખર્ચવામાં આવેલાં છે. હરદારની જગતરના મંગાભિમુખ મંદાનાના ઘણાખરા પ્રવેશદ્વારો ઘાટ પર મૂકેલાં છે. ઘાટ જદુ પડોયા છે અને નદીમાં પગથિયાં ગાંધેલાં છે. પંડયા ઓમે પણ જલસાંજી વગેરે ધાર્મિક ક્રિયાઓ વજમાનોને કરાવવા સારુ ઘાટ પર લાકડાના માંચડા જોવા કરેલાં છે.

ખીને હરસ જંધી ઘાટ ચારે જાગુ પાણીથી વીંટાયેલા બેઠ માફક નજીકમાં જ ઉપગ્રસ્ત ઘાટની ઉત્તરે ગણિતો છે અને કાંકરેટનો પુષ્ક ખાંધી જળોને એક ખીજા સાથે જોડી લીધા છે. પાણીનો વેગ અહીં જદુ તીવ્ર છે. એક તરફ ફેનાલ અને ખીજી તરફ મુજા નદી એમ બે શાખામાં મંગાજી આ ઘાટ આગળથી વહેતી જાય છે અને સહેરો ઉછળતી રહે છે. અહીં નદીનું તળિયું પથ્થરનું હોવાથી પાણી જદુ રવરવ માલૂમ પડે છે અને ફેનાલના પાણી કાનપુર સુધી વહેતાં જાય છે.

ઉક્ત ઘાટો પર સવાર સાંજ પાત્રિઓની બીડ રહે છે અને નડોઝ ઓછા થાય એટલે સાંજે ઘાટ ઉપર દળરો ચાચાણુઓ બેગા થાય છે. ઠંકાણે ઠંકાણે સાધુસતો અને ધર્મપ્રચારકો વ્યાખ્યાન આપતા માલૂમ પડે છે અને બગ્ગન કીર્તન થતા જલ્સાય છે. ફરિયાઓ દર્દીવડા વગેરે ખાલ વરતુઓ અને સરગત વગેરે કંડા પીખાઓ વેચતા હોય છે. પાચાણુઓ શેતરંજીઓ વગેરે પાથરી મોડી રત્ન સુધી ઉનાળામાં પડતા નાળી પડવા રહે છે. નદીનો પટ વિસાગ જોઈ સામા કંડાના પ્રવેશનું દ્રશ્ય રમણીય લાગે છે.

સાગર આરતીવેળા છાગડીમાં ફૂલો ખરી તેના પર ઘીનો કે કપૂરનો દીવો પેટવી ફેટલોક છાગડીઓ એટલે આરતીઓ સાથે જનપાની રંગ બેરંગી ફાનસા નદીમાં નરતા મૂકવામાં આવે છે. એ તરતા ફાનસા

દેવાઓનો દેખાવ અતિમોહક અને આનંદ પુમાડે એવો હોય છે. દાનદક્ષિણાનું ફળ આ ક્ષેત્રમાં વિશેષ અંકાય છે. એટલે કેવાક યાત્રા જીઓ શિક્ષકોને ભોજનવસ્ત્રોનું દાન દઈને પુણ્ય ઉપાર્જન કરે છે, અહીં જ મહાન બાળ, મળેલીને જાણે, ગરસ અને અફીળીને અફીળીના પેમા ઓઝી તકવડે મળી રહે છે.

માર્ગે કિનારે પહોડ પર ચંડીદેવીનું મંદિર છે ત્યાં બહુક રતે કનખન થઈને જઈ મકાવ છે. કનખનમાં રામકૃષ્ણ મેવાશ્રમનું મજ્જીમયનું કામ પ્રતિસંનીય છે અને આર્પમવાડોનો કાંમર્ગી ચુરકુળાનું મહાવિદ્યામય પશુ જોવા જેવું છે આ સિવાય મત્તનિરાકાર, સત્ત નિરંજન વગેરે મરો, આવશો, પાશાળાઓ વગેરે અહીંયાં છે તપો-ઋતુમાં મજ્જરોનો ઉપદ્રવ માનૂમ પડે છે.

કાગરી ચુરકુળામાં વમતીશૃદ્ધ, ભોજનશૃદ્ધ વિદ્યામ્. આનંદ આંદ નાનાં મોટાં અનેક મહાનો જાહેના છે જગ્યા વિશાળ અને એવાત છે એમાં ઝથી આર વર્ષના ક્ષત્રિયાની ગાળકે જેમના માખાપો મામિક ચૌદરપિયા આપી મકતા હોય તેમને કાખન કરવામાં આવે છે, અને મેટ્રાક થતા પછી તેમને કોનેજમાં શિક્ષણ આપવામાં આવે છે અને સાથેસાથ વેદ, મ્મતિ તેમજ સસ્કૃતનું પદન, આદીના વસ્ત્રો પડેવાનું, કાનસાનું મેરે ફર નિયાત મળેમ છ. આ સંસ્થાના અધિષ્ઠાતા મર્વરેના નામે જોળખાય છે. વિદ્યાબ્યામ કરીને ઉત્તાણ થયેલા વિદ્યાર્થીઓને 'રનાત'નાં પહોરી આપવામાં આવે છે જહાગના આધુર્વેન્દિક અભ્યાસીઓ જ કોનેજમાં પ્રવેશ મેળવી શકે છ

દરદારથી રવ માર્ગે દેવેશદ્વાન તરુ જતા મન્ને પડ મે રેર જ મય આવે છે વચ્ચે મે ભોમ્મ આવે છે અહીં ગિયાનિત કમ્તુગી વગેરે વસ્ત્રો નેપાલના પહોડોમાંથી મોટા પ્રમાણમાં વચ્ચામાં આવે છે રદાક્ષની માળાઓ તથા કકુ એટલે હજાર રમવાની પત્થરની નાની ગોળ છીપરા પુષ્કળ પ્રમાણમાં જળરમાં દેખાય છે જહરીનાથ, દેદા-રનાથ વગેરે દિમાવચના ધામેની યાત્રાએ અહીંથી જવાય છે અને

ને મટે નેત્રની મામગ્રી તથા કુલી, દડી વગેરે મળી શકે તે યમુ નોત્રી, જોત્રી વગેરે ધામોની યાત્રા કરવાની અમનાશ મેવનારે ગમુગીથી જનુ સનાહકારક કે.

દ્વારથી દેવપ્રયાગ, રુદ્રપ્રયાગ, નાના, ત્રિગી નાગપણ થાને કેના નાથ ૧૮૭ માધવ થાપ કે અને ગ્તામા નાંચેન. પકારે આવે છે

૧ કાગિરથ	માધવ ૧૮	૭ વદમણ મૂનો	મા ૩
૨ મૂનર	, ૬	૪ બડી બીજલી	, ૮
૫ મદન મેન	, ૬	૬ મકાદેવ	, ૩
૭ કાડી	, ૭	૮ વ્યામ	, ૪
૯ દેવ પ્રયાગ	, ૭	૧૦ સ્ત્રીપ્રયાગ	, ૭
૧૧ રામપુર	, ૩	૧૨ ત્રિજોદાર	, ૫
૧૩ શ્રીનમર	, ૩	૧૪ સુકુતા	, ૫૧
૧૫ બડીમેરા	, ૩૧		
૧૬ ખાખગ	માધવ ૩	૧૭ નરકો	માધવ ૨૧
૧૮ ગુનાગ ૧	, ૩૧	૧૮ રુદ્રપ્રયાગ	, ૧૧
૨૦ ગમપુર	, ૭	૨૧ અગનમુનિ	, ૩૧
૨૨ મોડી	, ૨૧	૨૩ મદકુર	, ૨
૨૪ ભેગી	, ૨૧	૨૪ ૬૩	, ૩૧
૨૬ ગુપ્તકાંડ	, ૭	૨૬ નાથી	, ૧
૨૮ મેના ન નાથ	, ૧	૨૮ વ્યોમ	, ૨
૩૦ કાગ	, ૩	૨૯ ગમપુર	, ૫
૩૨ ત્રિયુમ ના	, ૪	૩૩ મેનાપ્રયાગ	, ૨
૩૪ ગૈરીકુડ	, ૨	૩૫ જાનક	, ૬
૩૬ રામપ્રાગ	, ૨	૩૭ કેદારનાથ	, ૩

દ્વારથી દેવપ્રયાગ, રુદ્રપ્રયાગ, ગમોળી થાને ખાગીનાથ ૧૮૩ માધવ ૧૧૨ કે અને ૨ નાના ની ના પાળા આરે છે —

૧ કાગિરથ માધવ ૧૪ ૭ કદમણ મૂનો માધવ ૬

૩ ગુનર	માર્ગ ૬	૪ બડીળીબલી	માર્ગ ૮
૫ બહુમેલ	, ૬	૬ મહાદેવ	, ૩
૭ કાંડી	, ૭	૮ વ્યામ	, ૪
૯ દેવપ્રયાગ	, ૭	૧૦ નાણીકાગામ	, ૭
૧૧ રામપુર	, ૩	૧૨ મિત્રદેવ	, ૫
૧૩ શ્રીનગર	, ૩	૧૪ સુકરતા	, ૫૧
૧૫ બદીમેગ	, ૧૧	૧૬ ખાકરા	, ૩
૧૭ નરકોટ	, ૨૧	૧૮ ગુનામરાય	, ૩૧
૧૯ રુદ્રપ્રયાગ	માર્ગ ૧૧	૨૦ રામપુર	માર્ગ ૭
૨૧ અગત્યનિ માધવ કા		૨૨ સૌડી	, ૧૧
૨૩ ચંદ્રપુર	, ૨	૨૪ બેગી	, ૧૧
૨૫ કુડ	, ૧૧	૨૬ મુખતકાશી	, ૨
૨૭ નાના	, ૧	૨૮ બેતાનારાયણ	, ૧
૨૯ ગોમ	, ૨	૩૦ હાટા	, ૨
૩૧ રામપુર	, ૫	૩૨ ત્રિયુગીનારાયણ	, ૮
૩૩ મોતપ્રયાગ	, -	૩૪ ગોમીકુડ	, ૨
૩૫ જગન	, ૨	૩૬ રામનાડા	, ૫
૩૭ રેદારનાથ	, ૩		

હરદ્વારથી વપ્રયાગ ચગોલી થપને બદરીનાથ ૧૮૩ માધન થાય છે અને રસ્તામા નીચેના પડાવો આવે છે —

૧ સુપિકેલ	માધન ૧૮	૨ વદમભુ ઝૂનો	માધન ૩
૩ ગુનર	, ૬	૪ મડી બીબલી	, ૮
૫ બહુ મેલ	, ૫	૬ મહાદેવ	, ૩
૭ કાંડી	, ૬	૮ વ્યામ	, ૪
૯ દેવપ્રયાગ	, ૭	૧૦ રાણીકાગામ	, ૭
૧૧ ગામપુર	, ૩	૧૨ મિત્રદેવ	, ૫

૧૩ શ્રીનગર	માઇલ ૩	૧૪ સુકરતા	માઇલ ૫૧
૧૫ બટ્ટીમેગ	, ૩૧	૧૬ ખાકગ	, ૩
૧૭ નગકોટ	, ૨૧	૧૮ ગુનાગરાય	= ૩૧
૧૯ રુદ્રપ્રયાગ	, ૧૧	૨૦ રતેડા	, ૬
૨૧ શિવાનદી	, ૨	૨૨ કમેડા	, ૪૧
૨૩ ચટવાપિપગ	, ૪૧	૨૪ હર્ષુ પ્રયાગ	, ૩૧
૨૫ લંગાસુ માઇન	, ૬૧	૨૬ મોનાતા	માઇલ ૪
૨૭ નદ્રપ્રયાગ	માઇલ ૪	૨૮ મૈયાની	, ૩
૨૯ દોપલી	, ૨	૩૦ ચમોલી	, ૨
૩૧ મઠ	, ૨	૩૨ સિવામેજુ	, ૫
૩૩ પીપ્પા કોટા	, ૩	૩૪ ગરુડ ગંગા	, ૪
૩૫ પાતાય ગંગા	, ૪	૩૬ ગુલામ કોટી	, ૨
૩૭ કુમાર	, ૨૧	૩૮ ઝડકુદ્દા	, ૩૧
૩૯ સિંગધાર	, ૨	૪૦ જોશી મઠ	, ૧
૪૧ વિષ્ણુ પ્રયાગ	, ૭	૪૨ ઘાટ	, ૪
૪૩ પેકુકેશ્વર	, ૭	૪૪ લામનમઠ	, ૨૧
૪૫ હનુમાન	, ૩૧	૪૬ ગજેન્દ્ર	, ૪
૪૭ બરેલીનારાયણ	, ૧		

બરેલી નારાયણથી ચમોલી, હર્ષુપ્રયાગ મોનાની, મૈસમેરી સૌખુડા થઈને રામનગર ૧૭૦ માઈલ થાય છે અને રમ્તાયા નીચેના પડાવો આવે છે—

૧ હનુમાન	, ૫	૭ પંકુકેશ્વર	, ૬
૨ ઘાટ	, ૨	૮ વિષ્ણુપ્રયાગ	, ૪
૫ જોશીમઠ	, ૭	૯ ગુનાગકોટી	, ૬
૭ પાતાલગંગા	, ૭	૮ ગુરુગંગા	, ૪
૯ પીપ્પાકોટી	, ૪	૧૦ સિવાસેજુ	, ૬
૧૧ ચમોલી	, ૧૭	૧૨ નદ્રપ્રયાગ	, ૭

૧૩ કણુપ્રયાગ માઈલ	૧૩	૧૪ સિમેલી	માઈલ	૪
૧૫ આન્નિદગી	૬	૧૬ જંમલ	"	૮
૧૭ રામ	૧૧	૧૮ ગોવિંદ	"	૩૧
૧૯ ગેલ યોગ માઈલ	૭	૨૦ ચૌખટા	માઈલ	૮
૨૧ ખાસી રામ	૧૭	૨૨ જિંકિલા સૈણ	"	૧૧
૨૩ સિગકુટા	૧૫	૨૪ મુન્ડા	"	૬૧
૨૫ ગોંદી	૮૧	૨૬ દેટા આમ	"	૬
૨૭ ઉમરિયા	૩	૨૮ મુહારત	"	૪
૨૮ દિફલી	૪	૨૯ ગમનગર	"	૬

કણુપ્રયાગ પાછા આવતાં મન્દી નારાયણની નાના પૂરી થઈ લેખાન ઈ. મેલીનીલા આવતા કૃષ્ણ-હાંડી વાસાને દગર પૂરો થાય છે અને નવી વ્યવસ્થા કરી લઈ પડે છે. ચૌખટાથી ગમનગર અને કાયગોદામના રસ્તા જુદા પડે છે. સિરક્રેટીથી બેલગાડી બાંહે મળી શકે છે.

બદરા નારાયણથી અમોયા, કણુ પ્રયાગ, સિમેલી, મેલીનીલા, ચૌખટા આવી ત્યાંથી કાયગોદામ ૭૧ માઈલ થાય છે અને રસ્તામાં નીચે મુજબ પડાવો આવે છે —

૧ મહાકાલ માઈલ	૮	૭ ધારામુ	માઈલ	૬
૩ ગયત્રીયા પોખર	૬	૮ મજખાની	"	૧૧
૫ જમન	૮	૯ કમરોચાલ	"	૬
૭ ગમનયાણી	૭	૧૦ જુવાની	"	૧૧
૯ મામતાલ	૮	૧૦ નાણીએન	"	૬
૧૧ કાયગોદામ	૪			

હરદ્વારમાં પ્રત્યેક ગામ ત્રે દુબમેજો બનાય છે, ત્યાં માધુ, સાંવાસીઆ, યાત્રિઓ અને લાખાની મજ્યામાં એકત્ર થાય છે. ગૈવે હરદ્વાર કહે છે. રૈખ્યુવે હરિદ્વાર કહે છે. આ ઉપરાંત માયાપુતયા કપાલા કે શુભીના એવા પ્રાચીન નામો પણ એ સ્થળના જણાવ-

વામાં આવે છે, આ મમય નમા કૃષીવ સ્થપિતુ કૃષી-સાથમ સતારવામાં આવે ૬

ଆହରାଣପୁର

મધુન પ્રાનના શ્વનાપુર નિવાસ આ મુખ્ય મથક એક મૂળ
૬૬૨ જ, અને એની સમીપ વીંચ હાલની પેળાન છે ૬ આ
૩૬૬, એન ૫૫ મુ ૨૧૬ તથા શાહદા શાહરાનપુર રેનવેનુ ૧મી આ
૪૫૫ ૧૦૫૫ ૬ મુમાકરોની અર્ધીયા વળી આવડનવ છે

શરૂઆતી અંગ્રેજીના નિર્માણ પદોમાં, માળીના નિર્માણમાં
નાના અને નાના હોવાથી વર્ષોનું કાલ થાય છે. મનને એથી
વધુ મજલાના સામ સાહેબ છે અને ઉપર આગાહી કરીને તેના
પર પાપખાનાના નિર્માણના હોવાને જોઈને જોઈને રમ્યાં છે. મારા
છ, અને જોઈ મારી દુનના નિર્માણમાં વગેરે મોટે ભાગે ત્યાં
આવેના છે. પની જામ મોટે છે અને તેમાં નાનાવિષ હોવા,
વેલા, વધો ઉઠ ના હ

ચેતનામાં બનાવ, તેની વિચાર શક્તિ વગેરે છે. ઇંગિતો પાકે
મેળે થાય છે. શ્વાસ, પીનસાના કારખાના, આગની ગીરણીઓ,
કામગીરી મિન, મનના ના પીણા બનાવવાના કારખાના વગેરે
પણ અદાવા છે.

મીમતા ✓

५ मम प्रान्त २॥ ओ॥ सुप्रसिद्ध गिरिनगर ७ दि इती वडी
 सन्ताननु तेम ८४ ममम सु १२३ इनामानु मय ५५ ७६ निमातप
 ५५ तनी जनानी दा ५० दुभा सान दगदर हूट जिवी रेकी पर
 आवेनु आ सद्गति न्यपीर अन आगेअर्पके न्यम ४
 ओ टकी पर भाडा भाप ११ गवे गडी तथा दुगी मका हासका
 ७६ गडी नाक ११ ६५० नुडी मय ७ के ७० न्यासा म दशन
 यलन आना पदगा भापन गेन न्यम ७६ गवेना हाटा साधे
 ११ ११ ११

કાલકાળી સીમલા રેલવે તથા સડક બંને માર્ગે
માર્ગજ યાત્ર છે. બંને સડકે જિયા પહાડોના આ
દોળાળો અને તેમની બેખડો તથા ઝેડી ખીણોની ધાર
અવળા વીટાળા દેતી ઘડીકમાં ઘેરું દરિયાળાં જંગલ વચ્ચેના,
ઘડીકમાં પહાડોમાં કોઈ કોઈના બોમ્બાઈથી સર્પીકારે ઉપર ચડતી
જાય છે અને સીમલા સ્ટેશને પહોંચે છે. થોડે છેટે સુ ખવાડ આવેલું
છે અને એ પાથ કાર્ટરોડને લાગીને જાયેલું છે.

સ્ટેશનનું મધક સુંદર તેમજ રમણીય જગ્યા પર જાયેલું છે
અને રેલવે લાઈન એકવડી-મીંગલ હોય વચ્ચે નાના મોટા ૧૦૩
બોમ્બા આવે છે. આગમણી ચાલતી હે.ય છે ત્યારે આસપાસના
મનદર નાનાવિધ દસ્થો દેખી મન ઉત્કાસ પામે છે, જ્યારે પીછ
પાછે ખીણની ધારને અડોઅટ ચાલતી ગાડી નિહાળી હેલું ધડક ધડક
ચાય છે દુરોગકારો પણ નિયત સ્થાને કાર્ટરોડ પર જાયેલાં ગેરજ
સુધી જ જઈ શકે છે. માત્ર વાહસંગેય અને પગજના મયનંદની
કાર આગળ જાય છે જાકની ખીછ બધી ચ કારા પરવાનગી વિના
આગળ જઈ શકતી નથી

સીમલા કાલકા વચ્ચે રેલન લાઈન એકવડી કોવાના કારણે આગ
ગાડી સવારમાં એક જ વેળા આવે છે અને જપોગ પછી એક જ
વેળા જાય છે. આ ઉપરાંત એકાદ વખત રેન, મોર આરમ્ભ કરે
છે, જ્યારે દુરોગકાર મહે તે વેળા આરમ્ભ કરી શકે છે, તેથી
કારનો રોખીતવર્ગ તથા બંને મર્ગો નિહાળતાની છત્રામા રાગા કુતૂહલી
વિઝીટરો કાલકા પર્વત મોટે ભાગે કાંમા આવજન કરે છે કાર
શખવાનું ગેરજ બાહુ કાર દીઠ એક કપિયો દરરોજનો લેવામાં
આવે છે.

વિઝીટરો સાગુ ધમ્પીરીયલ, રાયવ વગેરે હન્ડિયન તથા સેમીય,
ફોર્સેટક, મેડોપેલોઝ, કલ્કોક્સ આદિ ગુરુખીયન જગ્યા હોટલોની
સમગ્ર છે. હન્ડિયન હોટલોમાં ગાય જાયેના ફર્નીચર રમતા ઓઠામાં
ઓઠા દરરોજ રૂપિયા અઢી લેજે બોજનના ગ્રાંથ સાથે અને

મામા ઠાકર ઝપિયાના બાકાથી માન ગઈરા સારુ મળી શકે કે રનવેના મુ' આવે ઝયાઈની મામે માર્ગ પર ચાગ મળનારામા મધાનમા આવેલ મયત હોટનમા ૩ તા ૩૦-૬-૨૪ થી ૨૪-૭-૨૪ પર્યાત ૫૬ દાકા રહ્યા હશે.

જો મુસાઈરા માત્ર મર્ગનાગની અવસ્થા ૭ જ્યા મહિર નામજેરી અનંત રાખાણની મનર ૭ મદાન ગોડ નથા હનિન ૧ નર મ્યેના દોમાળ પર માનના પમથિરા પામે તે આવન ૭ એના આ તિસ મુરી રહેતાની હટ વડ મળત માગે કમ ૭ મળત ઝવિરા ને બાઈ ન મા આવે અકા ૧૧ ગોસમ મે માસરી એકોગેમ ર્થન ને ૧૧ છે આ પડી મુની ૭ડી પડે ૬ એન ત્યાના મુજ રહેવારીઓ મિરાપ માની ૧૧ નોઠો આ ૧ જન ૭ પાગ માવ મમ ૬ મિરાપ આરી દુડાના ગેરે માત ૭

મામમમા નિરિષ બાસ માનના અન નાનાવિવ પાસાઠ પહંતતા પિના તતીઓ તથા રજ્જીઓથી આ ગેકરી મગાઠ માય છે હવામાન ખુરાનુમા ને કે રસા નુમાગે મિતેર ૭ થ પડે ૬ મરની મુગ યોજના અને ટેગીઓના દો માણત લીધ માત્ર કીય થના નથી હરવા ફરવાની ખૂગ મુર્તિ રહે ૬ મીમવાની મધા ગેકરીઓ તથા ખીજો દાદાગ સરુ, નીલ વગેરે ઓ આ જસો ઓ વનગતિથી બરૂર ૬ અન ચાગ તન મનદર અમ માનમ પડે ૬

ભીમનાનો અવાજ હથ હથ ટેગીઓના મથાગા અ ૧ તેના મડ બેતરે હાગા ૧ નથા ખીજોમા માધેના પતરાના માદા વગેથી માગી માટા માટા ગામરેટના મ નો અન માગી ચાગા આનીમ ૧ મગનાઓમા માનનોમા સિસ્તના તતા ૭ અ ૧ નમો અ ૧ પાન સડો નથા મદુ અમમ રરના નુપા ૧૧ રજો જવાન મગરાગા રગા કાઢી, વેડા ૧૧ ન એમા મથાગા ખગના મધાન ગાડ ૧૧ ગીતે રમ મા માટે ઉતમ અન માકા ૧૧ આની મગી ૫ ૧૧ મગીની મતોઓ અ ૧ પાળી મા ના ૧૧ ૧૧ થા કોની છે

મહાલ તથા અપર મહાલ રોડ પહોળા છે અને એ પર વાહન-
રાયનો ખંગલો, એસેમ્બલી હોન, સરકારી ઓફિસો, મ્યુનિસિપલ લિટીન-
મકાન, બેંકો, સિનેમા ગૃહો, થીયેટરો, રાજ્ય મહારાજા તથા શ્રીમંત
વગેરેના ખંગલાઓ, યુરોપીયન હોટલો, લાઇબ્રેરી, હસ્પિતાલ, પોલીસ
સ્ટેશન, ટપાલ તથા તાર ઓફિસો, કેન્સીગ્રુડજની મોટી મોપો વગેરે
આવેલાં છે. સાંજે અપર મહાલ રોડ પર આવેલા મેદાનમાં બેન્ડ
વગે છે, જે વેળા વિત્રીટરોનો મારો જેવો જમાવ થાય છે એ રોડ
પરથી સ્ટેગન તેમજ રેઇસ કોર્સ તરફના જાને પડખેના દૂર દૂરના
દુબ્બો નગર પડે છે

કાટરોડ અને મહાલ રોડ વચ્ચેના ઢોળાણ પર લોઅર ખજાર
જોટલે ઇન્ડિયન જાનર આવે છે, જે પહોળાઈમાં ૧૨ ફૂટ છે અને
ઝોની બન્ને બાજુએ દુકાનીની લાખી દાર આવેલી છે કાપડ, મથ-
કાક, મોઝા, મમકા આદિ સામાન તથા મેવો, મસાલો મીઠાઈ
વગેરે વસ્તુઓ આ ખજારમાંથી મળી શકે છે અને એનાથી નીચેની
ખજારમાં અનાજ, શાકભાજી, મટન વગેરેની દુકાનો છે, કેટલાક કાટરો
મુખીના ઢોળાણ પર રોટા ૧, હેરકટી મસલનો, દૂધની ડેરીઓ વગેરે
આવેલ છે

અપર મહાલ રોડના બેન્ડ બેન્ડ નાજક આવેલી બાકુલીવધી તે
કેટલાયસરોયનો જગતો જે હાંચી ટેકડી પર આવેલ છે ત્યાં મુખીનો
જાગ મોટા 'ગીમતા'ના નામથી જોળખાય છે, જ્યાં બાકુલીવ
પોએથી તે પંજગતો ગવર્નરના ખગતો મુખીનો જાગ 'નાતીમીસવા'
ના નામે જોળખાય છે, બાકુલીવની જગત આડોલ ફૂટ છે. એ
ટેકડી પર મેદાવીર જોટલે હનુમાનનું મંદિર છે અને અન્ન ટેકડી-
ઝોની મુકાબલમાં જેથી હોન ઝોની પર વાહન વિશેષ મંજૂર
માન્ય પડે છે. કેટલો અપર મહાલના મેદાન પાસે આવેલા મર્યા
કામખથી શ્રેષ્ઠ થાય છે અને કિપર કેટલાક જંગલો જાણેલાં છે.

બાકુલીવની હાંચી બાજુ આવેલી સડકે જ્યાં લકડઃ બાજુ આવે
છે, જ્યાં સાકારની ગરેજવરે મેકરી બનાવેલા તથા શાકીઓની દુકાનો

છે. રોસની લાડીઓ વખણાય છે. એ રસ્તે આગળ ચાલતા સરસી વડાની ફાદી અને માંજોલી ગામ આવે છે, જે મુમારે જે માખણ થાય છે.

અપરમદાવના મેદાન પામે આવેલા મર્થ આગળથી બીજે રસ્તે નીકળીને જાકુહીસને ફરતો પંજળના ગવર્નના જંગલા પાસે થઈ માંજોલી ગામ તરફ જાય છે. માંજોલીથી આગળ વધતાં મમેજી આવે છે, જે જે માર્ગસ થાય છે અને વચ્ચે જોમદું આવે છે. મમેજી મરામા ગીધી મેળા વખતે ઘણા લોકો બેળા થાય છે.

ત્રીજે રસ્તો કાટરોડ રંગી જતાં મદાસરોડના જોડાળ બાદનાં સીમસાની બજાર આગળથી પંજળના ગવર્નના સેક્ટેરિયેટ ફાંટી પામે થઈને અરોવો લેનો આ જોલી ગામ જાય છે અને મુખ્ય સા બજાર પાસેથી મીધી ગામ તરફ ચાલી જાય છે જે ચારેક માખણ થાય છે.

જામસરોવના જંગલા પાસેથી એક રસ્તો ગીવો અને બીજે રસ્તે સમરદીપ થઈને બાલુમજ તરફ જાય છે. જન્ને રસ્તા ત્રણેક માખણ છે અને એ પરથી મપાંકાઈ અને જોમદું, જોમાંથી મડગડ અવાજ કરી જતી રેનગાડીકું દસ્તર્ જોઈ મકાય છે. એકાંતિક ન મનો શોધ જાં પડે છે. તે બીજી મમરી લીનથી જે માખણ થાય છે. સીમસામાં શેષ રિક્ષા તમેરે વાડના કમાકના કરારથી બાટે મળી શકે છે રિખામ એક જ માખણ બેઠી શકે છે.

સીમસામાં મખણ ચડાવે અને ઉતરાવે દેવાને લીને મ રખાવ નહિ કોઈને લાગે એ કામ ક ગીરી કુલીઓ કરે છે. જાડા તારવળે જાય વગરનો કચળે ધાબી તે જાડીના આધારે રપ ઈંટનાં પોતાં પતરાં કે સળિયાનું જડક ખાંડ કે અતાજની એક મુળ. જોમદું બેથી વજ રવા. લાકડાનો મોરો બાગે લવણ વગરની જે થેરોને પેડીના વનેર માનાન આવી જાતી ન થે જલસીને તાંડી તેના જે માખે બંરતી નેસન, મેરેજ કે મુઝકાડથી લીધાંને ફરિયાન મખે

અને મદાન રોડ વગેરે સ્થળોએ પહોંચાડે છે

વજનદાર અને બારે મામાન જેના કે પીપ કાઢતિનેરી વગેરે મામાન માચીપર મૂળી તેમા આઠા અનગા વામડા ભેરડી બેથી ખાર કુનીઓ ખાધ પર ગંથગને કિડ ચઢાવે કે અથવા તે ઉપરથી નીચે ઉતારે છે એ વેળા તેમા ચારુ તેઓ હાથમા લાકડી રાખે કે અહીં અનેક બાત ૥ ફોલ તથા તાળ શાકભાજી મળે છે, જેમા મોળા મોળા મગજા નાન તેમજ મહે રમડા મટાગ તથા પટાણાની બાકી શીંગો ખામ વખણાવ કે

સીમનાથી ૧૮મા ગળા કાન ધાગ્યી ઘનકા સુધીનો ગગ્ગો ખૂબ સાત અને મનજ માનુષ પડે છે માગમા મોનાન અને કસાનનીનું પ્રખ્યાત રથળા રાવે ક સોનોન ગીચ કેડ રગ્ગો મામ વચ્ચે થઇને પમાગ થાન છે ઓ મસ રની ગયી ટે ગી પ આવેનુ છે થોડેક દૂર જતા હકકાપુ દૂતર કે જનાનર રગ્ગુ હોન તે ૬૬૨દીઓની સારવાગ વરવામા આવે છે

પતિયાળા

પજામ પ્રાતમા આવેન આ એક સીમ સગ્ગાનતી રાજધાનીનુ શહેર છે અત એન કમ વ જનવના રજપુરા-નટિના શાટા પરનુ રેનવે સ્ટેશન છે નસતી પચાસ હમરની હ, મકાનો અમલી બાવ હીના જમ અને મોખનાસગા છે રગ્ગા મારા સફાર્દાર અને મજાર મોડી છે અને બમાપારનુ સાધારણ મધ્ય છે

પ્રથમ રમાળ અન હયાળો સ્ટેશનનુ મકાન નાનુ પશુ મુર કે પારો જ ટિઝીંગના સારુ અગ્રેજ હમ પર રામ્ય તરફથી પતિ યાના હોળમ ચાપુ છે, અહીંના જીનોનુ રથાનક છે અન ૧૭૦ થી ૧૨૫ ઘરોની વસતી છે મોલીયાય, મિનાતા મગનો તથા ખારાંગી આદિ રથગો જોવા નામ છે

મે તીમાગમા નાનાવિધ ફૂનકાડો બેઠેરી સ્વચ્છ વચ્ચે નામા પૂતળા

ગાદવેલા છે તથા એક વિશાળ પાણીનો હોળ ગાંધી તેના પર મૂકતો પુત્ર મૂકી તેને ખૂબ સુગોબિત કરેલો છે. એમાં રાણીઓ વાદને મહેન ચણેલો છે તેને ફરતી દીવાલ ચણેલી છે અને સર્વત્ર વીજળીના દીવાઓ ગાદવેલાં છે.

પારાગ્રી નામનો દ્વિતીય મોટો બાગ ગેશન પાસે આવેલ છે. તેને બાર દરવાજા છે અને તેમાં અમલદાર વર્ગ માટે મકાનો બાંધેલાં છે. કચેરીનું મકાન મોટું રોનકદાર છે અને બાજુમાં મોટું તળાવ છે, જેના પડખે કાલિકાનું નાનું મંદિર છે. એ મંદિરમાં રોજ પ્રજાને અધિ નિગિતે એક બડો કપાલ છે, જે દૈનિક અન્યત્ર કડુલું છે.

હિંદુની અંદરના મકાનોમાં દરબાર હોલ મોટો છે અને તેને મોટા મોટા કાચના જૂંમરો છતમાં લટકાવી તથા રાજા તેમજ માછ રાજાઓ, શહેનશાહો અને શહેનશાહબાનુઓના તૈનચિત્રો બીંતવડ દાગીને ખૂબ બજકદાર બનાવેલો છે.

એક મકાનમાં ગળ સહેનશાહે સિધાવે ત્યારે તેને રહેવા સાથે તૈયાર કરેલો કર્પાનો આંગડો તથા અંગાડી, પાવણી આદિ માંના ચાદીનો સવારીનો સામાન મળીને ગળેલો છે અને બીજા મકાનમાં માછ રાજાઓની રાણીઓનો વચરાટ છે અને ત્યાં આમળ નાધારજી દરની એ જૂની તોપો પડેલી છે.

લુધીઆના

પંડિત પ્રાંતમાં આવેલું આ વિદ્યાનું મુખ્ય મથક છે. વસતી સુમારે ૭૫૦૦૦ની છે. એનું દરમિયાન દેનવેનું જ કસન ગેશન છે. નિત્રી દરેક સારું ડાક જાંચેલો અને ધર્મશાળાની મજાદ છે. ધાસમણી પાસે હિન્દુ મુસાફરો માટે ધર્મશાળા છે. ગેશન પાસે દાગા જાડે મળી શકે છે.

મકાનો જેથી વજી મજાદા સુધીના અચામીયાના છે. રમના મુખ્ય જાનકા મિવાવના માંડા અને દરવાજા છે.

પેલાશમાં જાંધી જાનકા અનામ. કપાલ તથા તેઓનિયાં છે. જાંધા

બંધ તથા છૂટક વ્યાપાર મારો છે. મોખા, મંજીફગક વગેરે મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર થાય છે. જેનોની વસતી આશરે બમો ધોની છે તથા શિપર બંધ મોટું દેરામર અને ગ્યાનક છે.

રોઝપગીના અનેક કારખાના ચાલે છે. ગરમ તથા ઢુતરાઉ કાપડ, અને કોટી મ તેનાર થાય છે. સુનગી મોટા ભાગે મિલનું અને બેન જર્મનીથી ક તાઇ આવેલુ વપરાય છે. બહીની બેમો સામાન્યપણે પાઠા ૧૨ થી ૧૪ મેર દૂધ આપે છે અને દેતનીક ૧૧ થી ૨૦ મેર પશુ આપે છે.

કપુરથલા

પંજાબ પ્રાંતમાં આવેલા એક નીચ મર્યાદાનુ પાટનગર છે. શહેરની વસતી ૧૮૦૦૦ ની છે, અને જનસ્થ જડસનથી ફાગેજપુર જડગન જતા રોડ. ડાંગર, રેનવેના કાટા પર આવેલુ છે શહેરની બાધણી રોડનકાર છે તથા ગાના પકોળા અને સુનકતારાળા છે. રસ્તા પર વીનગીક મસીઓ મોટાવેલી છે

શહેરનો મુખભાગ બળકદા છે, એલન પામવી ગર ચતા રસ્તા પર મામ મામે રાજના તેમ જ શહેર મુન્ન મકાનો બાનેના છે. મકાનોની ચારે ચાનુ હરિશાગા માગ મનાની ખૂમસુત મનાવેના છે બજારમાં પણ અવ સરખી માવણીના હારમથ ચણેના મકાનો છે. શહેર નાન છે હતાન નિચીટરનુ ભક્ષ આદ્ય છે. વસતી નીચ, દિન્દુ તથા મુસનમાનો પ્રમાણમાં વિશય છે જેનોના પાચ નરા છે.

ગેશનથી શહેર જતા પ્રથમ મસજિદનું મોટું મકાન આવે છે અને તેને નિશાગ કમ્પાઉન્ડ માવનું છે ચાર દરવાઝ મુકેના છે તથા એક ખૂણાપર મુદર મિનારો ચણેવો છે રસ્તાની સામી બાજુ એક નાનુ પશુ ખૂમસુત ગમારનુ મકાન ખડુ છે જગક આગમ જતા ગુરદાર આવે છે કે જે મકાન પણ મુદર છે.

અન્ય મકાનોમાં હાઈર, વ, કોલેજ, હાઈકોટ, ઓર્ગેનેજ, સગક, ગી ખમનો, હોડગીઓની ઓર્ગેનેજ, સાના બાગ, જનાના હોરપીટાલ,

મનાતન સુશામદ, ગાળીમહેન ના માહેગની કોલી, લાખેગી કનમ,
કમવા તામ મહાગાળનો મહેન વગેરે છે તેમ જ ચોપામ વિગાળ કમ્પા
ઉન જ રેન ક અને મુર ગામર મુગાબિત કરેન છે

જલદ

પગમ પ્રાતમા જિન્નાતુ મુખ્ય નહેર , અને એન કનસુ
નેવેતી મૂળ નાતન પર નકશન એકન છે વમતી મુમાર મા' હમ-
ગની છે

અવાથા રેનવેના બીજા રાટા ના જો છે અને જો આપ્ટેન્ડ
પનાશમ બાવેના છે મુમારે માટે વર્મગામ અને કાલ મગદાની
મગવડ છે વાહનો પણ મળી રહે છે રહેર અને જાણી એમ જો
વિભાગો છે

શહેરના મમનો તપુ માગ સુનીના છે દીરાનો પર કરનાત કર
વામા આવતી નથો પરી નામી છે અને શહેરની અરના રના
સાત છે

પેશમા જરી તતુ અન , તેવ તિયા વગેરે છે છટક રો
ગાર મોગો છે વમતી તીમ, હિન્દુ મુનમમાન વગેરેની છે જોનોના
થોડક ધરા અને જાવલીમા મગે છે

અહીંનું કના મહાવિદ્યાન મુખ્યિદ છે એનું મહાન શહેરમા
નર ખુદની અન અરજ જગરા પગ મેવું છે કનાઓને રહેરા માટે
મોટું મહાન ગાલીન વચ્ચે નોક જાહેરા છે. રૂન સાગ ચારી માવેલી
જા સિસાર રમાક અન જમતાનો ખડ ગાધી બાણ મૂકવા નથા
જેનવા માટે કામના ચડ કિન પાગવાની જાહાણુ મેલી છે નોક
વર્ગ માટે જોનીઓ માવેરા છે

અમૃતમર

પગમ પ્રાતમા જિન્નાતુ મુખ્ય શહેર છે અમતી ચીખ, હિન્દુ
તથા મુનમમાન વર્ગની તમજમ ગેક વખ પનોતેરે હાતની છે.

વપાતર તથા ઉગ્રામનુ મધક દારૂ નામીય નશ્તા વિનાન ૫૦૦, દિબેટ, નેતાન નજેર દગાના પેપરી વગ અદા દખાવ, આ શહેર નીમ લોકોનુ મોટુ નીચ ન્યાય ૭ અન એક દગાનુ રન વેનુ મુખ્ય લાખન પર આવેનુ મોટુ જમન ગેસન છે, એટલે મુખારેલી અવગ જાર મનન રથા કરે ૬ ધર્મગામગો, પોશંગ હાઉમો વગેરે ગેસન પાસે છે મહેરના એક વેન દેગમર પા ૭.

શહેરને ફરતો ડોલ અને એને નાગ દગવાન છે. મર્મો આ માગ સુધીના છે અને તેમ ની જનારની નીચાવે પર કનાત કરનામા આવતી નથી અદરના ગના સાકડા અને મદા ૬ અરે રમના ના ફિસોમા બ. ૬ ચડ થાય છે. માન માનગેટ પામ ની માય બમગેના રમો આવડી પથ ત સાગે છે. શહેરમા મચ્છરના ઉપદન વગેરે છે

શહેરમા જિંદનાને નગની તમામ ખેરીઓ તથા ગદતા, કેનેને, દવાખાનુ, દરિયાના વગેરે જરૂરિયાતના વવા ખાતાઓ છે. પેદાગમા બધી વનતનુ અનાજ, તેડીયા તથા ઉલોગ પુનરમા દાથાખાનુ ગામાયા, શેનરછ, ચાન, સુતરાકે તથા ગેશગી કાપડ દાથીદાત ની વસ્તુઓ રગેરે સરસ વાપરો થાય છે અરીનુ મળોનુ મોનાનુ મદિર, ફુર્ગી માનતુ મનિ અને જનિવાનવાનાગામ વગેરે રથગો નેવા લાવક છે

શાળોનુ સોનાનુ મદિર જેને દગ્યાર સાહેબ તરીકે એ જખાન વામા આવે છે તે અમૃતસર નામ ના તળાવ નચે મરેનુ છે તળાવ મોટુ છે પ્રદક્ષિણા સાટુ ચાર જામ્નુ પામ જારીને ફરમગની વરેલી છે અને કરતી વિવાન અખી લીવેલી છે ચારે ખૂણાપર મિનારા ગાધેના છે અને એ પર રાન રાસના કરામા આવે છે મદિરમા જવા માગ દરગાર સાહેબના મોટા દાર માગે નગાવ નચે પામ બાધેલી છે અન તેના પર આનમ ની નાદીઓ જડીને જનન પડળે સગેમરમરના રોનકદાર કંકરા કરના છે

મદિર રોનકદાર છે અને તેના ઘૂમટ અને દગવાનઓ પર મોનાના

પતંગ વડેલાં છે તેમ જ બીજા પર મેળાનો દોશ ચકાવેલો છે, મંદિરના મધ્ય ભાગમાં એક સુમેરમરની પીટિકા બનાવી તેના પર ગ્રંથ સાહેબ-શિષ્યોના પવિત્ર ધર્મ પુસ્તકને પધરાવેલ છે અને રસમી વર્તીના ઉન્નત ડાગીગાગીવાગા ઉમાત વડ તેને ગંડી રાખેલ છે. સવાર માગ તેની પૂજા થાય છે અને આખો દહાડો તેની આગળ વાજીય સંગીત ચાલુ રહે છે.

દુર્ગામાનાનું મંદિર દુર્ગાર સાહેબની પધ્ધતિપર દિનુઓ તરફથી આવવામાં આવેલું છે અને તેના તળાવમાં પાણીને બદલે બગીચો બનાવી ગ્રંથ સાહેબના ટુકાણે બગ્ગ મતિ બેસાડેલી છે અને તેને સમય સમયના વખતે ગાળવામાં આવે છે મંદિરના કાઠની ગદાર વાગ તન્દ્ર મટે અને ના મોટા મંદિરે આવતા છે, તેમ જિવપુર્ગના મદિમા મોટો છે.

જનિવાનવાયા ગામ એટલે મંદિર માખુમાએ દામા જ પાપાત કરીને તેમ કાચની જોડુકમીલા પરના જગમગિદ્દ જગ્યા. એ ન્થળ દિન્દિનીતાના જન આખા દત્તા એ નક ગામેન છે અને મામના મુખજા પ્રજાએ ખરીંગ લઈ તાં ગામ દત્તિલામ એતિખના છે. ૧૨ બોડ મળેને બેડી ગાવાને.

શંખાના આદિ નુ મામા નામ.

નાટ મન્યા દત્તો એથા આમ રામની જગલીના તળાવ પરનો જન જાદવાદ પામેથી અને ૧૫૭૭ મા મંદિર એથા શાખુનું એ જગમગ દત્તુ તેનું નામ આમમા મંદિર અમદાસ રેડાની જગલી પર જ એન દાકન છે, જગાર બીજી દત્તોન તળાવ અમુતમર પ.પુ. મુર્તુનું નામ અમુતમર પ.પુ. છે એમ જગારીનામ પચી જ મિયાલકોટ.

જિનનું મુખ્ય મંદિર અને પંચગચાના મુખ્ય મંદિર પ્રાપ્ત છે. જેમા દિન્દિ-મુખતમા મંદિરે ૧૨૫૨ અને ૧૨૫૩ એમ બેના ને વિખાતે છે એન કોનું મંદિર ૧૨૫૪

નમસ્-મિયાનકોટ માટા પગ્નું એ જકાન એશન કે અને ડેડીના
ગાગાન પર એનું છે મકાનો ચાર માગ સુધીના છે બધી પગ
ડીનાનો પર કફનાત કરવામા આવતી નથી રગ્ના કેટલાક પડોળા અને
કેટલાક માકડા છે તથા તેમાના કેટલાક પર દસગધો કરેલી છે

શહેરથી ઘોડે દૂર મોગી નરકી ઠાવણી છે, જેનો વિસ્તાર ખૂબ
મોટો છે અને રગના તુલર અને સુધડ છે બધી ચેંગેડ માત્ર મોગી
મોગી મે ભોતી બ્યવસ્થા છે અમનદાર વર્ષ માટે મોટા મગના બાધેના
છે, નસ્તા પડોળા અને મીઠા સપાટ છે અને તેના પર મુ ર મકાનો
થયેના છે બાળકોની પલ્લુ મોગી કે

પેગાશમા બધી જાતનું અનાજ તેરીમિયા વગેરે છે અને ઉલ્લો
ગમા સપાડાનું રગીન કામ, લોહાની મનાળિ, નરીમામ, બરતમામ
તથા વીતોરકસ એટને ક્રિકેટ, ટેનીમ વગેરે રમોનાની વસ્તુઓ નૈપાર
કરવામા આવે છે બધી જૈનોના ઘરો છે

જમ્મુ

કાશ્મીરના હિન્દુ રાજાધાનનું સિયાગાનું પાગ્નગર છે અને
પાત્રીન લગ્નગની છે આ શહેર એન કાપુ રેનવેના મિયાનકોટ
જમ્મુ કાટાપરનું ટર્મિનસ સ્ટેશન કે મિયાનકોટથી મહમ ગાર્ગે
ઝીમ માઇન થાય છે અને મોટર સર્વીસ ચાલુ છે રાજ્યની મરદ
પર જકાતી થાય છે

શહેર ટેમ્પીયર વમનુ છે શહેરની અંદરના રગ્તા સાધ્યા છે
અને ઝીપરોથી દરમ માધેલી છે મોટા મકાનોને ખનાતો પેગાજો
લાવરગનુ પર્સન્ટમ કનુ લેન છે આ કેટલાકપર નમ્મી કામ કરી
ગોખ ઝડુખા રાગેલા છે સુમારો માટે ધર્મશાળા તથા રુનાય મંદિર
રમા બિનરગાની માગી મગનડ છે, જૈનોના દેગસર તથા મ્યાનક પલ્લ
છે જૈનોની સુમારે સવાઓ ધરેની વમની કે જૈન યાત્રાળુઓ માટે
ગોશાળામા બ્યવસ્થા છે

સ્થુનાયનુ મંદિર મોટા મજરમા મોટા સ્ટેન્ડ પામે આવેનું

છે અને એનો લેગમે મોટો છે. મુખડા પર દુમનો: જાવેલી છે. એના
 જોગાનમા ડાખવ થતા પ્રવેશદ્વાર પામે માછ મહાગંગાએના અમરણાર્થે
 ત્રણ સુમાધિએ જાવેલી છે અને નેમા મહાદિકના લીંગો છે. મુખ્ય
 મંદિરમાં નામ. લક્ષ્મણ, ગીતા-ગની ખૂગમગન મૂર્તિઓ છે. પશ્ચિમજી
 કરતા કેટલાં મંદિરોમા દેવ દેવીઓની આદૃતિઓ અને હાલરો નાના
 મોટા શાનિઆમોના દર્શન થાય છે

અનુપમ વસ્તુ મહાન મોટું છે અને દરજાગદી મહક પર
 આવેતું છે. તેમા લાઇએગી અને લોનની વ્યવસ્થા છે. મામે કીચા
 પડ્યાગ કીપગ ચિત્રનું મોટું મંદિર છે, જેને કરતા કીચા મોટાં જાંધી
 અનેક શાનિઆમો જોમાયા છે અને જ્યે જગાધારીમા મોટું ચિત્રલિંગ
 અને તેને કરતા દોડયા બે ફૂટ ગીચાદના સુમાગે દંગે જીમન શિવ
 ત્રિંગો છે. એરી જ ગીને જગક છટે તેના પા જ કિન્તીપ જગાધારીમાં
 રદદિકના નિવર્તિંગો ગોવના છે. પાળા કીની પીદિકા પર સંકર-
 પાર્વતીની મૂર્તિઓ છે, મંદિરના પડ્યાગ પરથી સરેરનું દરજ જોઇ
 શકાર છે.

કુલ મહકે આગળ આજના જનાના પાર્ક, પુરણ તથા નીન
 મટેના આવે છે જન દરજાગદ આવે છે. એના વેશવે મોટો છે
 અને ત્રણ તરફ ખજનો, એકિસો વમેના મકાનો છે ત્યે વિશાળ
 જોગાનમા ગળીનો છે અને તેને કરનો અને મખેયો છે. એના મુખ
 હાનમાથી મોટે નાવે પેશા દેવામા આવતુ નથી પેશની વખતે માથે
 ટોપી કે દોટી અથવા પાવટી કે એક દ વેનનો રમાવ પણ માથે મૂક
 વાળી ચાલી રહે છે હુ સુમાધીમાં ટોપી પહેરનો નથી એરી પ્રવેશની
 વેગા મે માથે રમાન મૂષો દતો

સરેમા પોલીસથાક, કચેરીઓ, દાખરૂવ, કોલેજ તથા પાળીનગ
 અને લીનગ જતીઓ જ. એમ માર્ગને અંતર ગીનાગની નહેર છે
 આ તથા આગળ પાવર દાટિમ જાહેર હ પાળીના જોડયા લીનગ પેશ
 કરવામા આવે છે એ નહેરમા પીગમના જરનું પાળી કુનજામાં

નહેતું' દેવાથી લોકો સધ્યાકાળે નીના તટ પર ધામા નાખે છે અને ત્યાં નહાય છે, નાન્ટો કહે છે અને ગંડકા નથી મળે માણે છે.

હું તા. ૧૮-૭-૨૬ નાં સાંજે મિયાનકોટથી અમમાં નીકળી રાત્રે જન્મુ આગિને ક્લેનમધના મોસાળા નાગે ઝાળખાતા નવા બધાયેલા મકાનમાં ઝિતયો હતો. બીજો દિવસે સધ્યાકાળે એક ગૃહસ્થતી સાથે ચિનાળની નહે બેવા ગયો. અમે નહેર ઉપર આવવા દાંગામાં બેઠા તે અગાઉ મારા ઉક્ત યજમાનના મોટા પુત્રે બેઠો મેં નાસ્તો કરી લીધો હતો મને લગતે જૂખ ન હતી નહેર પર આવી પહોચતા મારા યજમાન મને કહેતા વાગ્યો કે 'આ પોતડી પહેરીને પ્રથમ નમે નાહી લે. નહાતાબધુ ગમ્મત પડશે અને જૂખ પણ સારી થઈશે.' મેં પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે 'આપણે દાંગામાં બેઠા તે પહેલાં તમારા પુત્રો સથે મેં નાન્ટો કરી લીધો છે જોડે મને મુદ્દમ જૂખ નથી.'

એ ગૃહસ્થે પોતાની સાથે આવેલા પોટલો છોડી તેમાંથી ઠરી કાઢીત જુગી પોટલી ખાધી. નહેના નીતળ જગમાં પધગાળી અને મેસનો બીજો છોડે રેતી પર રાખી તેના પર વજ્ર મૂકી દીધું અને મને નહાવાનો આમ્ર કરવા વાન્યા મેં આખરે પોતડી પહેરી લીધી અને પાંચેક ડગલાં જેવો પાણીમાં ગયો કે મારા પગો અકડાઈ ગયા અને શીતળ ટેકરીઓ પર ગમે તે ઋતુમાં કંડા પાણીથી નાવાનો મારો વર્ષોજૂનો મદ્ર જીવરી મયો નહેરમાંથી હું બહાર આવ્યો તે બધા સર્જનના અતિ આમ્રથી તેમ જ કુટુંબના વીધે હું બીજી વેળા અંદર ગયો અને થોડુંક પ્રિયેષ અદ્દ આનને માથું પલાળ્યું પણ વધારે સમય થોભી તકથો નહિ હોયતની કોશિસ કરી હું મારા ઘડને પાંચેક મિનિટ પાણીમાં રાખી શરૂયો હતો એ પછી જેવા ગૃહસ્થ અને તેમના જે નાના છોકરા નહાતા ગયા.

પાણીમાંથી બહાર આવતાં માગી શૂખ ઊઠી હતી અને નારતો કરતાં પ્રત્યેક કોળીઓ અને મિસરી સમાન વાગતો હોતો. અને ખૂબ ચાવી ચાવીને આવતું દિવ ચતુ હતું અને અશ્વર્થ જેટલો દીર્ઘકાળ પમાર થઈ જાય છતાંય ચિનાબની નદેર પર માણેન મોજ આજે પણ યાદ આવતી ગઈ છે. મુમત્ઝી મુખમયક અને ઝોડે ખર્ચે કરવાની આવનાવાળાએ સરંજમ ઝોડો રાખવો જોઈએ. આજના જમાનામાં દરેક જથ્થે ઉપયોગી વસ્તુઓ મળી શકે છે હું એવા જ વિચાર વાગે હોવાથી માત્ર બેડીંગ અને હેન્ડમેગ સાથે રાખતો. કપડાં બેડીંગમા જ મૂકતો. માગી બીજી વારની મુમત્ઝી વખતે મુખમયક ખરીદેલ દુર્મીન સાથે માગ પ્રિય આપ્તજન બાઈથી શુભામયદના આગ્રહથી અને તદ્દગત આપેન તાનીમથી ધૂળિયાથી તેમનો ઠોઠાકનો કેમેરા માથે બીધો હતો અને એ હું માગી હેન્ડમેગમા રાખતો હતો.

હું સિવાજકોટથી જન્મ જન્મ જન્મ માગતો હતો અને જસ ઊપડવાને દહુ વેગ હોવાથી માગ બેડીંગ અને હેન્ડમેગ જમના છાપર પર મૂકી સહેરમાં ફરવા ગયો હતો. પાછો આવ્યો ત્યારે જસ ઊપડવાની તૈયારી હોવાથી મારી કંટમીટ પર હું બેસી ગયો. જહાની ચાલું આવતા એ ખાતાના માખુસો છાપર ઉપર ચઢી લોભોનો સામાન તપાસવા લાગ્યા, એ વેળા મારા પામે જહાની મામાન નથી એમ કહી હું માગી જગ્યા પર બેસી રહ્યો હતો. હેન્ડમેગને હું ચાવી આપતો ન હતો. બીજે દિવસે પ્રમાતે દુર્મીન કેમેરા, અને ચાકુ હેન્ડમેગમાંથી જહા નહિ અને મારા પ્રમાતે માટે ખૂબ પગાવો મળ્યા અને પરિમલ પ્રત્યે વિગેર ઘૂંટા છટી

શ્રીનગર

કાઝીર દિંદ મંસ્થાનનું મુખ્ય પાલનખત સહેર છે અને જન્મુથી ૨૦૩ માઇલ પન આવેલું છે. મોટરસર્વિસ ચાલે છે. શ્રીનગર સહેર હિમનિગિની પહેલી અને બીજી હાલ વચ્ચે કાઝીર નામની વિખ્યાન અને અતિ સુદૃઢ બીજીમાં ૫૦૦૦ ફૂટની ઝિયાલની મથાગી ૫૦

જેમ નદીના બન્ને કાંઠા પર મામ સામે લાંબુને લાંબુ વસેલું છે. ડોગરા રાજપૂત, પંડિત વગેરે હિન્દુ અને મુસલમાન મળીને લગભગ દોઢ લાખની વસતી છે.

કાશ્મીરનો પ્રદેશ પહાડી છે અને હિન્દની છેક ઉત્તરે વાવવ્ય ખૂણામાં દિમાસલમાં આવેલ છે. એનું સુપ્રસીદ્ધ 'અનેદુ' તથા અહલુત છે. એની ડાંચા ગિરિમાળાઓ, બરફથી છવાયેલાં શિખરો, ખીણોમાં વહેતી હીમ નદીઓ, પહાડોના ઢોળાવે પડ્યાં વહેતાં શીતળ પાણીના ઝરણો તથા પડતા મોટા ધાંધા, વાવ્યા વિના એની મેળે ઉડી નીકળતા વિવિધ ફક્કાડો અને અનેકવિધ જીંચા, વૃક્ષોથી બર-પૂરા જાડીઓ વગેરેને લીધે કાશ્મીરને હિન્દનો ખગીઓ કહેવામાં આવે છે.

બૃહત્તર શાસ્ત્રોએનું એવું અનુમાન છે કે કાશ્મીરની ખીણને ઠંડાણે મૂના વળતમાં સંગર હોય એમ છે. કાળાંતરે તે સરોવરનો દક્ષિણ કિનારા જેમના પાણીથી પ્રસાદને તરી જતાં તેમાંનું પાણી વધી જઈ સરોવરને સ્થળે જાડી ખાણ બની ગઈ છે. એ પ્રદેશના સપાટ ભાગ ઘાટી અને પહાડી ભાગ માંસ કહેવાય છે. જેનો એકંદર વિસ્તાર એકાદથી હજાર ચોરસ માઇલ છે અને વચની પાત્રોસ વાખની છે, જેમાં પોણો-ભાગ મુસલમાન છે. લોકો સરીરે જિંચા મૌર વણના અને ખૂન-સૂરત છે. અંધોના જેવું સૌન્દર્ય હિન્દના ખીંગત ભાગોમાં ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે.

કાશ્મીર સંસ્થાનના શ્રીનગર, જન્મ, સદાખીતિમેદ એમ ત્રણ પ્રાંતો છે. શ્રીનગર પ્રાંતના શ્રીનગર અને મુલકરાગાદ એમ બે જિલ્લા છે. પ્રથમ જિલ્લામાં શ્રીનગર, પ્રતાપસિંહપુરા, અનંતનાગ, કોલહગમ, અવંતી-પુર, પારમુદ્ગા, ઉત્તર મચ્છીપુરા એમ સાત તાલુકાઓ છે. ખીંગત જિલ્લામાં મુલકરાગાદ, ચૌરી, કરનાપી એમ ત્રણ તાલુકા છે. પ્રતંતો વડો મવર્નર, જિલ્લાનો વચ્ચર, અને તાલુકાનો વડો તદસીસદાર કહેવાય છે. રાજગાદી પર ડોગરા રાજપૂત રાજનો અમલ છે. રાજકારણનાર ચલાવવા માટે મહારાજના અધ્યક્ષપદ તથા મહારાજ કાઢિ-સીસ છે.

જે કાયદા થકે છે અને વહીવટ ચલાવે છે.

શ્રીનગરમાં નવેમ્બરથી વન-સુઆરી પર્યટન ખરડે અને કડકડની ઠંડી પડે છે. એ પછી ગરમ તેમ જ ઠંડી ઉત્તરોત્તર ક્રમો થતાં જાય છે, ઓગસ્ટથી પાંચી થોડે થોડે એ ઝડપુ ગરમ થાય છે, એથી અહીંની મોસમ ફેબ્રુઆરીથી ઓક્ટોબર સુધીની ગણાય છે. હવામાન ફેબ્રુઆરીથી એપ્રિલ અને ઓગસ્ટથી ઓક્ટોબરનાં ઉત્તમ લેખાય છે અને ફળ ઝાડો વગેરે ફાલે છે. મે, જૂન, જુલાઈ ગરમ લેખાય છે. અને ત્યાંનાં શ્રીમંત વર્ગ શુભમર્ગ, પેલગામ વગેરે સ્થળોએ રહેવા જાય છે, એ ઉચ્ચ પહાડી પ્રદેશનો ખરડો એ દરમિયાન ઓગળી જતો હોય.થી ઓગસ્ટ સુધી ત્યાં રહી શકાય છે. વરસાદ સરેરાશ વીસથી પચીસ ઇંચ પડે છે.

કારમીરના પ્રદેશમાં રેલ નથી. મોટર સર્વિસ પણ અમુક સ્થળો સુધી જ દોડે છે. અંદરના બાગમાં પરચરતા છે. પગપાળે અથવા ટફ કે સાંખી એ દાડી પર ગાંધલી ખુરશી પર બેસી ઉંચકાઈને જવાય છે શ્રીનગર નવાની મોટર સર્વિસ જમ્મુ-રાવલપિંડી અને હવેલિયન રોડનથી દોડે છે. હવેલિયન રોડન નક્ષિલા જંકશનથી નીકળતાં હાંટાપર આવેલું છે અને રાવલપિંડીનું રોડન મેઈન લાઈન પર આવતું હોઈ ત્યાંથી શ્રીનગર ૧૯૬ માઈલ થાય છે.

જમ્મુ તેમ જ રાવલપિંડીની સડકો ઊંચા ઊંચા પહાડોના આકારો ચઢાણો અને સખન ઉતરાણો, પહાડોની કોરા, બેખડો અને ખીણોની ધાર પર ઘડેને દરિયાનાં વંના, નૂવના પૂલો, તથા બોમદાઓમાં ઘડેને સર્પાકારે પસાર થતી અને નવ હમ્લર ફૂટ ઊંચાઈના પિરપંગલ નામના પહાડ પરથી એક ઉપર એક એમ સાનેક પોંટા મારતી જતી હોવાથી ક્રમભેર મનમાં વિઝીટરને મોટરમાં ધૂમ ચડે છે અને નમ્બર પણ આવી જાય છે.

ઉપરોક્ત સડકો પર અંધારું હવાવા પછી મોટર આગળ વધી શકતી નથી, એથી ઘણે બાજે મોટર બસ ખીજે દવાડે શ્રીનગર પહોંચે છે. જેમાં પણ પહાડની બેખડ કે હ કારણે ધસી પડીને સડક વચ્ચે

નગર ઊની હોત તો એકાદ નિયમ વધાર પણ લાગી આવે જ અને વચ્ચે કેટકે જગ્યાએ પડતી નાખવો પડે છે. જે મુજબની રીતની જુનાઈ ૧૯૩૩ના મંત્ર જાણે નીચેના હોતો પણ આમને પડાઈ વચ્ચે પડી ગયેલો હોવાથી ઉપર જગ્યાના મુજબ નવામાં અડચણ પડી થવાથી પડેલી રહેતે એક વચ્ચે મોટા પામે બાકાના ખાટના પર અને ખીટી રાને મુન્ડાના ડાક મગનામાં મારે પડાર કંવા પડેલો હતો.

જમ્મુથી શ્રી નગર જતાં જાઝર, ઉમરપુર, ધરમથા, મહાદ, રામગાળુ, ગમસુ, પિરપાનત પડાર અને એના પર જાતના અડધા માછનની લગાઈતો જનીદન બોમદો પસાર કર્યા પડી ઉત્તરાજી આવે છે, અને કાશ્મીર લેવી તરફ મે મુન્ડા અનતીપુર, પામ્પુર ગયો આવે છે, જ્યાં ટપાત તાર એશિમ, ડાક જમ્યો તેમ જ દુકાનેનાં મગાડ છે, એવી જ રીતે રાવનપિંડીના રહેતે પ્રખ્યાત મગીલાય, મીંગેક નિત્રા મળી અને જારામુલા નામનું મોટું ગામ આવે છે એ રંગા જેનમ નદીને કાંઠે કાંઠે મોટા ભાગે જતાં લોમ નિયામમાં પડેલાં નદે કાંઠે જારે ખીજા માર્ગે જરફ પડવાને લીધે જાધ પડી જાય છે.

શ્રીનગરમાં ધર્મશાળાઓ, બાઈગ-મોર્ડીંગ હાકિમા કોરા ઉપગન મકાનો બાંહે મળી ગયે છે આ ઉપગત પાગી પર તળી નાની મોની હાજિમ બોટામાં પણ રહી રહેતી છે જે તા ૨૦ થી જુનાઈના રાજ પહોંચી જેનમ નદી પર આવેના અમીરાદન નામના પ્રથમ પુન નજીક ખાનસા હિન્દુ હોટલમાં મીચે માગે કમમાં તાઈગ-મોર્ડીંગના માસિક રૂપિયા ઉપના કમન્યા ગ્રંથમાં હતો મહેરની અંદર રજા સાકડા અને મહા છે તથા મકાનો હમરડા વગરના અલ્લુડ હાકડાના તેમ જ કેટલાક પાકી બાધણીના સ્થૂંક મગના સુલીના છે તેમાં સડાસ કે મોર્ડી હોના નથી. મહોમોની મોઠનજુ નદી કાંઠે કરના છે.

મહેરની વચ્ચે જેનમ નદી વડે છે, જેના પટ આગળ ૫૫૦ ફૂટ પહોંચી છે અને તેના પર બાકડાના સાત પૂતા બાધના ૭ જેન અનુ ક્રમે અમીરાકદન, હનાકદવ ફોનકદન, જેનાકદન, અનાકદન, નના વડલ, સફાકદન નામ આપેન છે પહેલા પુન પછીથી તે સાતમા પુન

સુધીનો ચક્રેરનો ભાગ ગીચ તથા ગલીચ છે, જ્યારે અમીરાકદલની આસપાસનો તથા ઉપરનો ભાગ ઘૂટો, ધરો પાકા, સડકો પહોળા છે. મોટર ગેરજો, ધમંચાળાઓ, હોટલો, કસબો, સિનેમા ગૃહો, રમનગમતના મેકેનો, જાહેર ખાઓ, હાઈસ્કૂલો, કોલેજો, તાર દપાલ ઓફિસે, બેંકો, કચેરીઓ, બંગલાઓ, મહેલો તથા મોટી મોટી ફોર્પા મુખ્યત્વે અહીં આવેલ છે તથા હાલિસખોટો પણ અહીં આમળ જેલમ નદીના બન્ને કિનારે બાંધી ગમ્પચામાં આવે છે.

કાસ્મીરના પ્રદેશમાં જુલ્હર, ડાલ આદિ મોટાં મોટાં સરોવરો, જેલમ, ચિનાબ, સિંધ વગેરે નદીઓ અને નહેંગ તથા મીતળ પાણીના અને ઝાણાંમાં વહેતા હોવાથી જમીન ગરુ રસાળ છે. સફરજન, નાસ્તપાતી, ગુલાબી, પીચ, આલુ જુઆર, વિલાપતી પંર-પશુગોસા, અખરોટ, જરદાળુ, અંશુર, ગદામ, ચેરી, પ્તમ, શેનૂર વગેરે નાના વિધ ફળાકાં તથા નરકારી પૂષ્કળ પ્રમાણમાં થાય છે. આખા, ઘઉં મકાઈ તથા બીજી જનનું કોળા તથા નેલીગિલા થાય છે અને પામ્પુર ગામના મીમાડામાં ઉત્તમ જનનું કેસર નીપજે છે.

વનસ્પતિમાં અનેકવિધ ફલ જાડો તથા ઔષધીઓ થાય છે. હિન્દના ખીમ ભાગોમાં કવચિત જ નજરે પડતા પોપહર, દ્વદાર, ચીલ, વીડી, સુકિલંધીઝ આદિ જાંચા અને જોમ થડના સીધા તેમ જ બટાહાર વૃક્ષોના ઝુડો નજરે પડે છે. પોપહરનું થડ સફેદ હોવાથી જોને સફેદાના ઝાડ પણ કહેવામાં આવે છે. ચીલમાંથી સરેશ, કાલતાર વગેરે બનાવવામાં આવે છે. ચીનાર અને સુકિલંધીઝ હવાને શુદ્ધ કરે છે. શૂમર્માં લોખંડ, માસુ, મોનું, કેલસા. ચળકના પથરો વગેરે ખનિજો છે પણ રેતવે વિના ખાણો બાદવામાં પરવડતું નથી.

હાય કસમમાં કાસ્મીર પ્રખ્યાત છે. જોઓની દચલો આંગળાંની વાંટીમાંથી આખીને આખી નીકળી આવે એવી કુમાસદાર પશમીની સાલની બનાવટ ખૂબ મશહૂર છે. ગાલીચા, શેનરંછ, નમદા, આસનો વગેરે પાથરવાની અનેક વસ્તુઓ તેમ જ પશમીપટુ વગેરે કાટી જનું ગરમ

કાપડ તથા ચિનના શાલ, કુશાલા, કામળા, અને વેલબુદ્ધાના રેશમના માફતા, ચોળી, ઝમ્પલાં તેમજ ખારી, દરવા નના બુટાકાર પડદા તથા રેશમકલોચ લમ્બા કારીબીરીવાળા અને છે. વળી અખરોટના લાકડાનું નકશીનગર અને પેપરમસીન રંગીત કામવાળા સામાન તથા ચમકના રંગદાર પત્થરો તેમજ અટ્ટીક, ઉપલ, માણિક, નીમમનાં એલિંગ, વીટી, માળા વગેરે વિવિધ ધરેણું અને ખારીક કેતર કામના ચાંદીના વાસણો તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત નેતરનું કામ પણ સાદું થાય છે. કાંગરી એટલે નેતરથી ગૂંથેલી માટીની સમગ્ર મુસાફરોનું ખૂબ લક્ષ આકર્ષે છે.

હાઉસબોટ બોટામાં બોટા પચામ ફૂટ લાંબા અને ૧૦ ફૂટ પહોળા હોય છે અને તેમાં સુવર્ણી ચોરડીઓ, દોલ વગેરેની મોઝ ઉપરાંત નાના પ્રકારના રાચ રચીલા-ખુરશી, ગેજ, કોચ, પદમ, પડદા, ચિત્રો વગેરેથી શણગારેલાં હોય છે. કેટલાક બોટહાઉસ ઉપર માળ, માળિયું કે વરંડો બનાવી કંઠેડા ભરી લીધેલો હોય છે. વીજળીક ખતીની પણ ગોઠવણ હોય છે. બોટનું તળિયું સપાટ હોય છે. તેની સંભાલે કીચન બોટ અને સિકારો-દોડી રહે છે. કીચનબોટમાં નોકરો અને માછી-ખલામીઓનું કુટુંબ રહે છે અને રાંધવાનું કામ થાય છે સિકારો કાંઠા પર કામકાજ અથવા નદીમાં સહેલગાલે જવા આવવાં મોટે ઉપયોગમાં લેવાય છે.

બોટનું બાકું તેની સંખ્યા અને સોઝ પર માસિક રૂપિયા ૧૦૦ થી વધારે હોય છે. કીચન બોટનું બાકું બોટ કરતાં ઓછું હોય છે. કેટલાંક મુસાફરો માત્ર કીચન બોટ બાંડે રાખી રહે છે. મજદૂર તરતું મકાન જેલમ નદી અને તેની સાખાઓમાં કે નહેરો દ્વારા કાચ, લુહર, માનસખવ વગેરે સરોવરોમાં તેમજ મધ્યારખવ, ખીર ભવાની, અનંત નાગ, બારામુલ્લા આદિ સ્થળો સુધી દૂરદૂર ખેંચી જઈને મનમમતે સ્થળે ચોભાવાને ગાળી લકાય છે. એમ કરતાં વધારાના કુછીઓનું મહેનતાણું આપવું પડે છે તથા વીજળીનું બિલ અને ચોભાવેલી જગ્યાનું બાકું ચૂકવવું પડે છે.

કામ્બોરના મારગવત આલ્મશો એટલે કે પંડિતો સિવાયનો હિન્દુ-મુસનમાન વર્ગ મધુષા અમલ છે બાપા મંદુર-દારસી મિશ્રિત છે અને લીપી દેવનાગરી જેવી છે. યેગીઓમાં કામ્બો બાપા વાગ્ય છે અને દેવ-મંદિર તથા પારપૂજનમાં પંડિત મંદુર બાપાનો ઉપયોગ ગળે છે અહીંનો હિન્દુવર્ગ પંડિતો મુખ્ય માસાહારી છે અને દાદી ગળે છે. હિન્દુઓ અને મુસલમાનોના પત્થરવેશ મોટે ભાગે એકસરખો છે. નીચે પાછળનો નંગોટ કે ચૂંઈ પહેરે છે અને ઉપર પગ સુંધી લાંબો ઝબ્બો-ફેંગન ધાનીને માથા પર ટોપી ઓઢણું કે કપડું રાખે છે.

પંડિતવર્ગની સ્ત્રીઓ કપાલમાં પાંજો અથવા વાન ચાંદનો કરે છે, અને જલન પર કમળે પહેરી ઉપર ગંગીન ફેંગન ધાયે છે હમણાં હિન્દુ સ્ત્રીઓ સાદીઓ અને જાનના પહેરવા લાંબી કે અને પંડિતો ધોતિના અથવા પાનૂન અને કાટ પહેરવા જાગ્યા છે. માથા પર પારસી-ઓના મોમેટો જેવી પાનગ અથવા કેટા મૂકે છે અને કપાલમાં ચાંદનો ૩૦ ૬ અહીંના શિરાળામાં પડતી મખન હંડી અને કુનાળામાં પીઠળાતા મગફળા ૨. ૫ પીના કારણે થોડા નાનું વેાનુ ગોણુ ગમે છે. જમની ગર્ગળ અને ખૂંચ મકે તુ કેમથી નેમના સ્ત્રી મંદા રહે છે.

અહીં તો મુસનમાન વર્ગ જરત, નકશો, વખાત વગેરે હુન્નર-ઉત્તોગમાં પ્રીણુ છે, અને હાલિમ મોટે હાલ માથાઓ-ખનસીનું મામ તથા નડર અક્ષત તેમજ કુનીનું નામ કહે છે એ બધું મહેનતુ વર્ગ ૨, સર્કરમાં લીટીક જત ઓ તથા પાગીના નંગો છે મોટર ટાંગા, વગેરે વાદનો, ની-અરોતર કે નકેગમાં મકેન કરવા મારુ રિતી, રિતમ. આદિ પેહીઓ વાજગી બાડે મળી મકે છે.

શ્રી નગરમાં ડાબે તરફ ઉપરના બાગમાં સ્ટેટ હોસ્પિટાલ, પ્રતાપ વાન્દેરી, ૨૨ પીકન ઇન્ડીયન, મિટલ કેન્ટરી, હજૂરી સામ, માથાટ્ટેટ તથા ૨૪ વજરના વડાગો છે પોસ્ટર, ચીનાર વગેરે બીયા દક્ષે પી ની કાંતની મકે સુંદર અને સાત ૬ તથા સામા કાઠાની જેમ અહીં

પશુ ડેટલીક હાલિસ ખેટ થોભાવવામાં આવે છે, જારે નીચલા ભાગમાં અખિલ હિન્દ ચગખાસ થતો જંડાર, હરિમિ ગ હાઈડ્રીટમાં છે જરાક આધે એનું કારખાનું છે. કાંઠે કાંઠે સહેન તરફ રાજમહેલ (શેરધડી), રધુનાથનું જૂનું મંદિર, મહારાજ ગંજ, અલિ મસજિદ અને છતમનવેર વગેરે છે. રાજમહેલમાં ઓફિસોના મકાનો અને એક મંદિર છે, જેના ધૂમટ પર સોનાના દોળ ચઢાવેના પતરાં જડેલાં છે. નદી કાંઠે ખાટ બાંધેલ છે મહારાજ ગંજના વેપારીઓની દુકાનો અને કારખાના છે, જેમાં કેટલાંકના અવેશ હારો નદી કાંઠે મૂકેલા છે અખિ-મસજિદનું મકાન મોટું છે. છતમનવેર એટલે સાતમાં પુન પછી નદીને આડે બાંધેલા બધને લીધે ખેટને બહાર કાઢવા અથવા અદર લેવાની કરેલી યોગ્યથેને યોગ્યભાવવામાં આવે છે અહીં બે પડખે દીવાલ અણી વચ્ચે બે દરવાજાઓ રાખેલા છે. અથમ એક દરવાજો ઉઘાડી ખેટને અદર તરફ પાછો વાળી રહેતો બીજા બાજુનો દરવાજો ઉઘાડી ખેટને નદીમાં ઢાખવ કરવામાં આવે છે. આ બાજુ એક બીજા નાની નહેર ગેરધડી પાસેથી કાઢેલી છે.

નદીના જમણા કાંઠે અમીરાકદમ પાસેથી એક નહેર નીકળી ચીનાર બાગ આગળથી ડાન સરોવર તરફ જાય છે અને બીજા નહેર ઉપરના ભાગમાંથી કે યુગેપિયન કનજ પાસેથી મર ચમ નીડોઝ હોટલ પાસે બાંધેલા પુલ ટેકળથી થતાં ઉપરુકત સરોવર તરફ જાય છે, મજકર વમનુદત મુલક અને સમીત વાળો છે. પ્રતાપ પાર્ક, રાણી મહેલ, ઇમ્પીરીયલ તાજ ઓફિસ, પોલો ગ્રાઉન્ડ, પ્રતાપ કેલેજ, નીડોઝ હોટલ, રેસીડન્ટનો બગીચો, યુગેપિયન નરસી ગહોમ, ટપાલ ઓફિસ, લોઈડઝ બેન્ક, ઇમ્પીરીયલબેન્ક, સંકરચાર્જનો પહાડ તથા નદી કાંઠે ફેન્સી સામાનની દુકાનો, કચેરીઓ વગેરે છે. હાલિસ ખેટો રિશ્તે બાગે આ તરફ બીજી રાખવામાં આવે છે આ સડક ઠી ઠોઠ લોકો સવાર સાંજ દરવા આવે છે.

શંકરાચાર્યનો પ્રહાડ ઉંચો છે. ગદાજી સાધારણ લેનાથી આમ્રાનીથી ઉપર ચઢી શકાય છે. એની ટોચે એક કિંચા પડ્યાર પર ૧૦૦નું શિવાલય છે; એને માથે મુંજળ છે અને વરંડાને ફરતો કંકરે. બરી સીધેયો છે. મંદિરમાં શિવની મોહું અને ઘણું કિંચુ છે. એ પહાડ પરથી નેત્રમનની તથા તેમાંથી નીકળેલો નહેરો અને અંતમરની આસપાસનું મૃષ્ટિસૌન્દર્ય જિપરાંત ડાહ્ય સરોવર, ચરમેશાદી આદિ વિખ્યાન થાગો તથા દરિપર્વત વગેરે દૂરના મનદર દરેકો આંખોને પ્રિય લાગે છે અને હવા પાતળી હોય ધુમ્મસ રહે છે એટલે કેટલીક વેળા વાંદળા મધ્યેથી પસાર થવાનો અનુભવ થાય છે.

ડાહ્ય સરોવરનો ઘેરાવો માઇલોમાં છે અને તેની ત્રણે દિશાએ ઉંચા પર્વતો આવેલા છે. તેમાંથી ઝોગળનાં જરફના વહેતાં પાણીના નાળાં અને ઝરતા વહેણાથી તે મનન છત્તકાતું રહે છે. એનું પાણી બહુ સ્વચ્છ છે અને ડાહ્ય જગ્યાએ તળિયું પણ દેખાય છે; બ્યારે કેટલીક જગ્યાએ પથ્થર ફટ કળતાં વિગેય ડોકું લેખાય છે. એમાં નાનાવિધ શ્વેત, લાલ કમળ વગેરે ફૂલો ખંમે છે અને પાણી પર, છવાયેલાં છે. તેના પાંદડા પર થોડાક દીપાં પાણી નાખતા તે મોતી મમાન લાગે છે. એ તળાવમાં સિંગોડા પુકળ થાય છે. એ તળાવમાં ઊંચી નીકળતી ધાસ-વેલીઓ કાપી પાણી પર પાથરી માથે ખાતર મારી નાખીને ગારેક ફટ લાંગા અને આંકેક ફટ પડોળા તરતાં ટાપુઓ જનાવવામાં આવે છે અને એ પર ખીરા, તરણ્ય ખડખડ; વગેરે તરકારી વાવવામાં આવે છે એ ટાપુઓ મરુત મુગળ તળાવમાં મમે તે રથજે ખમેડી શકાય છે.

મગેવરને એક તીરે સડકને બાજીને થોડેક હંટે ચરમેશાદી, નિરાલ જાગ, સાલેમાળ જામ, મચ્છીની નહેર, દરવન તળાવ વગેરે અહીનાં મુખિદ દેવા લાલક રથજો આવેલાં છે. બ્યારે ખીજે કાંઈ કાનાવરી, દરવનજામ, નમીમજામ વગેરે તથા તળાવ વચ્ચે મોના કંકા અને કપાકંકા નામના બે નાના દિંગા દેખાય છે. આ સરોવર માથે

જ્યાં નહેરોનો સંગમ થાય છે ત્યાં આગળ સપાટી નીચી હોવાથી સગ-
વરમાંથી વધુ પાણી વહી જતું અટકાવવા સારુ ગોટા દરવાજો બેસા-
ડેલો હોય છે અને જાન્યે, પડખે લોખંડની વાડી સાંકળો બેરવી રાખેલી
હોય છે કે જેને પકડીને નાવિકો વેગથી વહેના પાણીમાંથી હાકેસ ગોટ
તથા શિકારાને દરવાજામાંથી તગારમાં અથવા તેા નહેરમાં હાખત
કરી શકે છે, આ તગારમાં ગમરીયલ અથવા નરીમ ગામ પાસે
તેમ જ નહેરમાં ચીનારગામ આગળ હાકેસ ગોટ બીમી ગળી શકાય છે.
અરુએશાહી, નિશાન, માર્વેમાર નામના અનિ મોલક અને મનોર-
જક આગો પકાડોની તબેગીના હાથપર અને ડુંગળન, ગમરીયલ થઇ
દરમન તળાવ તરફ જતી સડક પર આવેલાં છે, મનકુર ગામો વિશાળ
છે, અને પ્રત્યેકમાં પચ્ચે ઘણાં એક છાજરી નહેર પાંચથી આઠ ફૂટ
પહોળી અને દૈર્ઘ્ય ૪૦ થી ૬૦ આરપાર બનાવી આરસગંધી કરી
તેમાં હોજ અને દારૂન ગોઠવેલા છે અને જાન્યે પડખે સુંદર પુષ્પોના
છોડો તેમ જ ફુડાઓ ઉછેરીને પ્રદપાય બનાવેલ છે. કમ્પાઉન્ડમાં સફર
જાન, નાસપાની, પીચ, નિશામતી પેર વગેરે ફૂલ ઝાડ ઉગેલાં છે, જમીન
પર-જાણે આસમાની રંગના માલીચો બિઝાબ્યો હોય એમ વિશાળની
ધામ કાપીને ખૂણ ઘેનકદાર બનાવેલ છે, શનિવારે જપેાર પછી અને
રવિવારે આખો દિવસ કુરાન જોડતા રાખવામાં આવે છે. એ વેળા
લગભગ વિઝીટરો ગોટર અને ટાપા દારૂ મડકના રસ્તે તથા શિકારા
અને કિચ્છીમાં બેઠી ડાહ સગેવરના માર્ગે આગોની મુનાકાત આવે છે
અને મિત્રમંડળી સમાર્યે ગજકા વગેરે રમી રમરામ તથા અહા પાણી
વગેરે ઉડાવી મોજ માણે છે.

ઉપરોક્ત ગામ ઘણે જાન નોમલ આદવાદ જહાંગીરના જમા-
નાના છે. તેમાં એકગીબચી કમચા ચેનરતા નહેરના વિભાગો પાડેલાં
છે, અને ત્યાં આગળ સગેવરમની દાળદાર શિલા બેમાડેલી છે,
જેના પરથી ખડખડાટ દરતુ અને જ્યાં આવસનો ગોરસ બાજુ કે
પગથિયાવાળા ડાપરનાંધ આટલો ચણેલો છે તેમની નીચેથી સડસડાટ

કરતું પાણી નીચલા ભાગમાં પડતું જાય છે અને છેવટ જાગમાંથી ઘોધની જેમ ઊંચેથી બહાર પડી સડક હેઠળથી ડાઘ સરોવરમાં ચાલ્યું જાય છે. બાગેના ઉપર દરેકો અઔકિક અને ખૂન ખૂન મનોહર હોઈ વિઝીટરને બાગ પ્રત્યે વારંવાર આકર્ષણ રચ્યાં છે.

અશ્વેશાદીનો પગથાર સડકથી ઊંચો હોઈ સીડી ચઢવી પડે છે એમાં અશ્વમેશાદી આરંભ એક નાનકડા સમયોરસ કુંડમાંથી થાય છે કે જે બાગના મધ્યે આવેલાં એક નાનો મકાનના મધ્ય ભાગમાં આવેલ છે. કુંડમાં આશરે એક-દૂટ ઊંચો અને ચારેક ઊંચાં ઘેરાવાનો પથરનો પોસો નજો બેસાડેલો છે, જેમાંથી ગરદ જેવું ઠંડું પાણી સતત છતકાતું રહે છે અને કુંડમાંથી ઉમરાઈ નહેરોના બાગોમાંથી વહેતું જાય છે. જ્યારે નિશાદ તથા સાલેમાર જાગમાં હરજન તળાવની નહેરનું પાણી મધ્યે ચલેલાં મકાનોની પછીતમાંથી બહાર પડી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નહેરોમાંથી વહેતું જાય છે.

મચ્છીની નહેર એટલે કાકી માઠલીઓનું સમદર્યાન. એ રથજ હરજન તળાવ તરફ જતાં સાંજમાર બાગ પછીથી આવે છે. નહેર બેથી ત્રણ દૂર પડેલો છે અને દૂર મુઘો વહેતો રહે છે. જેમાં વચ્ચે પાટિયાં કે જાળોઓ મોકલેને અલગ અલગ વિભાગો બનાવેલાં છે. તેમાં નાના-વિશ્વ જાતની માઠલીઓ સાથે, સોનેરી વજેરે ઉછેરવામાં આવે છે અને તેના પર જાળી ઢાંચી દેવામાં આવેલ છે.

હરજન તળાવ શ્રીનગર શહેરને પીતાનું પાણી પૂરું પાડે છે અને ઊંચા પડાટોની આડે બંધ બાંધેને તેના પરથી પડતાં ઝરણાંઓને રાષ્ટ્રીય નહેર દ્વારા શહેરમાં સ્વચ્છતામાં આવેલું છે. એ તળાવ બહુ મોટું નથી પણ પાણી દૃઢ જેવું સફેદ અને ધણું સ્વચ્છ છે. જગત મારક ઠંડું છે.

અમરનાથના દર્શન આવજી મુદ પૂર્ણિમાનાંકરોજ દર વર્ષે થાય છે. શ્રીનગરથી આવજી મુદ પંચમોના દિવસે સચારી નોકશીને અનંત-નાથ, મટન, ચેન્નાથ વગેરે રથોએ લઈને દર્શનના દરોડે ન્વા પટ્ટોચી

જાન્ય છે અને તે જ દિવસે પાછી ફરી ત્રીજે દિવસે પાછી પેલગામ
આવી જાન્ય છે. એ સવારીમાં સાધુ, સંન્યાસી તથા અન્ય યાત્રિકો
મળી જન સંખ્યા હજારોની થાય છે. અને રાજ્ય તરફથી પોલીસ,
ડોક્ટરો વગેરેની સહાયતા મળે છે. પેલગામથી અમરનાથ સુધીના
અઠાવીસ માઇલના બરફથી છવાયેલા અને સખ્ત ચઢાણગળા પહાડી
તેમ જ ઉજડ પ્રદેશમાં દરેક મળસ પર હલવાપ્રત્યે વગેરે હાટડીઓ
માટે છે એટલે મેળા જેવો દેખાવ જાની રહે છે.

કામન બોટ પાંચોશક ફૂટ લાંબી અને આડેક ફૂટ પહોળી હોય છે.
અને શિકારો બારેક ફૂટ લાંબો તથા છઠ્ઠેક ફૂટ પહોળો છે. તેમાં
વચ્ચે ગાદી તકિયા ગાઢવેલાં હોય છે. જેલમ નદી વેરીનાથ નામના
ચરમામાંથી વહે છે અને અનંત નાગ સહેર આગળથી વહેતી જઈને
બારમુક્તા પાસે સરાવરને મળી જાય છે. ત્યાં સુધીના તેના પદ હાલસ
બોટ ચાલીતરફે એવો છે. તેની સાથે કેટલીક નહેરાનું જોડાણ કરીને
સિંધ નદી સાથે જોડેલ છે.

કાશ્મીરમાં કાંઈ કાંઈ સ્થળે તંબૂઓ-સાઝ જગ્યા રાખેલી છે અને
ત્યાં તંબૂ નાખીને રહી શકાય છે. સરકારી માણસ ધારણસરનું કાઠી
દોઢ રૂપિયાં, ચીંચીં કે જે કાંઈ માસિક બાકું મુકરર કરેલું હોય તે
રસીદ આપીને વસુલ કરી જાય છે. શ્રી નગરમાં ખુનશી તેમજ રામ
ખુનશી બાગની નજીકમાં જેલમ નદી પાસે તંબૂઓ મારે જગ્યા રાખેલી
છે. ગુલમર્ગ તથા પેલગામ આદિ સ્થળોએ પણ તેવી વ્યવસ્થા છે.

ગંધરખલ

શ્રીનગરથી ત્રેસ માઇલ દૂર આવેલ છે અને ત્યાં મોટા, ટાંગા
વગેરે વાહનો જાય છે તેમ જ હાલસ બોટ પણ જઈ શકે છે. અહીં
સિંધ, નદીના અંતે તીરે સપાટ જમીન હોઈ ચીનારના વૃક્ષોની સારી
બટા છે તથા સ્થળ ગદ્ ગદ્ અને ગીતળ હોવાથી કેટલાક વિઝીટરો
હાલસ બોટો અહીં બેસી રખાવે છે. હાલસબોટ ચોખાવવાનું રૂપિયા
અઢી અને તંબૂ તાણવાનું બાકું રૂપિયા અઢી દર પચવાડિક લેવામાં

આવે છે. મીધું સોમાન મોંધું કે સોંધું પણ મળી શકે છે.

આ ગ્રથજ દરિયાની અપારીથી ૯ હમર ફૂટ ઊંચું આવેલું છે અને જેતમ નદી દ્વારા મદીપોર ગામ સુધી આવી ત્યાંથી મિધ નદીના ચંદના પાણી ગાળુ જતું પડે છે, નદી જે દિશામાંથી વહેતી આવે છે તેને ચંદના પાણી અને જે તરફ વહેતી જાય છે તેને જીનરતાં પાણી કહેવામાં આવે છે.

અહીંયા એક ચીનારના ઝાડનું થડ એટલું પાકું છે કે તેની અંદર ૩ મી સાન જણા બેસા રહી શકે છે.

ખિર ભવાની

અહીં ખિર ભવાની દેવીનું બહુ વિખ્યાત મંદિર છે અને મંધર ભક્તથી અહીં માર્જિત થાય છે, ગ્રથજ રૂપ છે તથા હોમ હનન વગેરે થાય થના રહે છે મદિના મોગાનમાં એક કુંડ છે જેના પાણીનો રમ ગઢનારા કર છે એમ આમાન્યતઃ મનાય છે.

મોઢન અનેર તથા નહેર રૂપે દાકેસ ખેટ કેઃ મંદિર સુધી આવી શકે છે.

માનસ બલ

નંધરજલથી ૯ માઇલ દાવ છે અને રૂપે ૩૫૫૫ ઉનગામ વાગી દોરાથી ફૂટી મધ્ય કે દાંમાને આસ્મેતીથી દકારવા પડે છે.

આ મરાઠ મેંચા પદાડો વચ્ચે આવેલ છે અને આનંદામ બાફું જગત દોલ માંન અને નમનિય છે. અદાવા વચની નથા. મંગલરમા આગુ આગુના ૩, આ પદાડો પરથી જગદનું ઓગમનું પાળી આવે છે.

એમાદા એક નાની નહેર કાઢી છે જે નુરેનામ નહેરને સંજન પાસ મળી જાય છે; જ્યારે નુરેનામ મદીપોર પાસે રંગમાને મળે છે એટલે કે થો નમગી દાકેસ ખેટ સાદાસ આવી ત્યાંથી નુરેનામ હાગ સંજન દક્ષિે માનમજામ જાય છે. દાકેસખેટ મોખાની કેદમાંક વિ કીટોઃ મેંચ મળુ માળું છે.

ગુલમર્ગ

કાશ્મીર વાળપતું આ પ્રસિદ્ધ સેનેટેરિયમ સ્થળ છે અને દરિયાની સપાટીથી ૮૬૦૦ ફૂટ ઊંચું છે. આ સ્થળ શ્રીનગરથી અઢાનીસ માઇલ થાય છે અને બારામુલ્લા તરફ જતી રોડે અમુક માઇલો સુધી જઈ ત્યાંથી ટંગમર્ગ તરફ જવું પડે છે. ટંગમર્ગ શ્રીનગરથી ચોવીસ માઇલ થાય છે અને મોટર સર્વિસ ચાલે છે. ટંગમર્ગ પહાડની નળેડીમાં આવેલું છે. ત્યાં કુકનો, ગેરેજ વગેરે હોય દહુઃ દાંડી, કુલી વગેરે મળી શકે છે, ત્યાંથી ગુલમર્ગ ચાર માઇલ અથવા ૨૧૦૦ ફૂટની ચઢાઈ પર આવેલું છે. પગપાળે પણ ચઢી શકાય છે.

ગુલમર્ગની મોસમ મેથી સપ્ટેમ્બર સુધીની લેખાય છે, કે જે સમયે લોક સંખ્યા, વિઝીટરો, કુકાનદારો વગેરે મળી પાંચ હજાર પર પહોંચે છે. ઓક્ટોબરથી જરૂર પડવો શરૂ થાય છે એથી રમોપિયા સિવાય બધી કુકનો, હોટેલો, કલમો, જંગલોમાં જઈ થઈ જાય છે. અને વસતી ચાલી નીકળે છે. અહીં મકાનો લાકડાના બાંનેસાં હોય છે અને હિપાનું ડાવરું પનરાનું હોય છે. પ્લીન્ય પત્થરની બાંધવામાં આવે છે.

પહાડનું ચઢાણ ખીલ્લોના કિનારા પરથી થેરા હરિયાળાં જંગલ-માંથી આડાં તેડાં વાંકાં લેતું જાય છે અને વરસાદ ન હોય તો ચઢતા ખુદ આનંદ પડે છે તથા થાક ઓછો લાગે છે. ટંગમર્ગથી ગુલમર્ગ સુધીનું દહુનું બાટું નવ આના, દાંડીનું બે કપિયા દસ આના અને કુલીનું ફક્ત ચાર આના ગત્ય તરફથી મુકરૂ કરેલું છે. અહીં દોટસની સગવડ છે તેમ જ મકાન વગેરે બાંડે મળી શકે છે. મુકરૂ કરેલી જગ્યા પર તંજૂ નાખી શકાય છે. તંજૂ તથા રાચરચીલું કાશ્મીરમાં હરેક-રથે બાંડેથી મળી શકે છે.

ગુલમર્ગની ધરતી સપાટ તેમ જ ટીંગા ટેકરા વાળી હોય તે તરફ કુંગરા અને જીંગા પર્વતો આવેલાં છે. દેવદાર, ચીલ, ગદ્ગુ આદિ મોટાં જૂથો અને વનસ્પતિ વગેરેથી લીલીછમ તેમ જ આંખને ગ્રિપ

લાગે છે; તથા ચાંદની રાત્રે સડકો ઉપર તેમજ જંગલોમાં ઝગઝગાટ કરતા વીજળીના દીવાઓને લીધે ચંદ્રમંડળ મમાન માન્ય પડે છે. ગુલમર્ગ દ્વંમેશાં શીતળ રહે છે અને વરસાદ પડતા શીતળતા વધી જાય રાત્રે રજાઈ તેમજ કમળી ઓઢી પડે છે.

અહીં યુરોપિયન તથા અમલદાર વર્ગ વિશેષ પ્રમાણમાં આવતો હોવાથી જાનરમાં મામ સામે દુકાનોની લાંબી દાર આવેલી છે અને હરેક ચીજ વસ્તુ તથા સૂકો, લીલો, મેવો, ખીંચા, ફરસાજ વગેરે મળી શકે છે. હિન્દુ મંદિર ગ્રીષ્મયુરુદ્વાગ અને ખ્રિસ્તીઓનું ચર્ચ પણ અહીંયાં છે તાર ઑલિસની સમગ્ર છે હોમી, ટેનીસ, પોલો, ક્રિકેટ, રેસલોસ વગેરે રમતમચત માટે મોટાં મેદાનો તથા ક્લબ પણ છે.

સડકો પાટી જાવેનો છે; જેમાં કુમરો પાઠગ ધનને ખીંચી પગથી કાઢેલી ગોળ ઠંડી સડક લંબાઈમાં આસરે આઠેક માઈલ છે હવે ખાનારાઓ માટે એ સર્વોત્તમ છે. એ મડકે પરિક્રમણ કરવાથી એક નરક જીંચા પહોડો અને બીજી તરફ મોટાં મોટાં હરિયાળાં જુલો તથા ખીજોમાં વહેતા નદી નાળાં વગેરે દૂર દૂરના દરયા નિલાજવાના મળે છે.

ખીસનમર્ગ નામનો પહોડ હરિયાળી સપાટીથી ૯૫૦૦ ફૂટ જીંચો છે અને તેનો ચઢાવ યુરોપિયન કક્ષય પામેથી થોડુંક આગળ ચાલતા શરૂ થાય છે. એના પર પગપાળે અથવા ટકુ પર કે હાંડીપર બેસીને જવાય છે. અહીંયાં જુલાઈમાં જરૂર પીમળવા માંડે છે. એ પછી થોડુંક યુરોપિયન તંજૂ નાખીને તથા યુલ્ગરો-બરવાટો પોતાના જાનવરો સાથે વસવાટ કરે છે. એક બે ફૂટ સમયોરસ નાનું સરખું ઝરણું અહીંયાં છે જેમાંથી જરૂર જેનું કંડું અને નિર્મળ પાણી અખંડ વહેતું રહે છે.

અરવાટ પહોડ ખીસનમર્ગથી જીંચો છે અને તેના પર ચઢવાનો પગદંટો ઉપર જણાવેલાં ઝરણાં પામે થઈને શરૂ થાય છે. એ ચઢાવ અતિ સખત છે, અને શ્વાસ બરાબ આવે છે. અદેશપથર નામનો પહોડ એથી પણ જીંચો છે અને તેની કિચાઈ હરિયાળી-સપાટીથી

પામ્પુર, અવંતીપુર, ટ્રિજબીહારા, અનંતનાગ ૨૯૭

૧૪૦૦૦ ફૂટની છે રસ્તા અફઘાનના મથાળેથી જાય છે અને ત્રીજા ચકાસો છે જૂના જમાનામાં એના પર ગુલ અંકાવવાનો મહેલ ડેરાની કલકથા છે

પામ્પુર

શ્રીનગરથી ૧૦૦ મીલ દુરની સડકે પામ્પુર આવે છે. પામ્પુર ગામના સીમાડામાં ડેસરનો પાટ થાય છે માગર, પોમ માસમાં એ પાટ ત્રિશ્ન થાય છે આ વેળા તે પ્રદેશ ખૂબ મહેકી જાય છે. એટલે આ આગળ જેવો નોંધ દાખલોગે મળવામાં ખુબ આનંદ મળે છે.

અવંતીપુર

પામ્પુર પછી મન માધ્યે આવે એ અહીં એક મોટું જુનું મંદિર જમીન હેઠળથી ખોદી નેલું છે એના ખડિયેરા અને તેમાંથી નીકળેલા માગીના ટુકો જેવા જેવા છે

ટ્રિજબીહારા

અવંતીપુરથી આગળ આનંતા જેવમ અને વીસુ નદીના સંગમ પર આવેલા પુન પછી ૧૬ માર્ગ અને અનંતપુરથી ૧૧ માઇલ થાય છે અહીંયા મીનાનું એક મોટું ટક છે, જેના થડનો ઘેરાવો ૫૦ ફૂટ છે અહીંયા સાદાનસ માઇલ આગળ જતા પેનમામની સડક નીકળે છે અને ખાનામની આવીને ત્રાથી અડધા માઇલે પ્રતાપપુર આવે છે. અહીં સુધી હાઉસ બોટ આની. શકે છે અને ત્યાં ડાક મગનો તથા બજારની સગરડ છે

અનંતનાગ.

પ્રતાપપુર પછી પોણા મહલે પેનમામ બાબુ જતી સડક પર આવેલ છે અને શ્રીનગરથી આશરે ત્રીસ કે ચત્રીસ માઇલ થાય છે તથા મોટું મંદિર આવે છે, વચલી પનીએક હાજરી છે; અને ત્રી

નગર જિલ્લાના તાલુકાનું મોટું શહેર છે. શહેરનું બીજું નામ દરેલા-
માળા છે અને વસતી મોટે ભાગે મુસ્લીમ વર્ગની છે. અહીં પોસ્ટ.
તાર ઓફિસ, સ્કૂલ, હસ્તિનાલય, ધર્મશાળા, કચેરીઓ વગેરે છે અને
ભોંય પર પાયરવાના ગાલીચા વગેરે ઉત્તમ બને છે.

કાશ્મીરના પ્રદેશમાં ફેટલાંક રથગો ઝરા અને ચરમા માટે પ્રખ્યાત
છે. અહીં ત્રણેક રથગો તેવાં ઝરા છે, એક ઝરા જામરમાં આવેલી
મસજિદના દાર સામે છ ફૂટની જાંચાઈથી પડે છે. બીજો ચરગો ખિર-
બવાનીના મંદિર (તુલમુલ)માં આવેલો છે; અને ત્રણ ફૂટ સમગોરસ
કુંડમાંથી વહે છે. અને ત્રીજું રથગ નારગોહિસની નજીક આવેલ
શોખધર્મશાળાના કમ્પાઉન્ડમાં છે. એમાં નાના મોટા મગો પ.ત્રે.
કુંડા તથા ગરમ પાણીના જોવા જેવાં ઝરા છે.

ધર્મશાળા પાછળ હસો ફૂટ જાંચો પડાડ છે અને પામે મંદિર
છે. જેની ડેડગથો ઝરાનું પાણી વહેતું આવે છે અને એક મોટા
કુંડમાં પડે છે. ઉક્ત કુંડમાંથી નદેર દ્વારા વહેતું થઈ બીજા મંદિર
હેડગ થઈને બીજા મોટા કુંડમાં પડે છે અને ત્યાંથી પાણું નદેરદ્વારા
નીકળી ઢાંગદાર સિલાપર થઈને મંદિરના મુખ દ્વાર પામે આવેલાં
કુંડમાં નીચે પડીને નાગજલ નદી સર થાય છે. અહીં મુસલમાનોએ
એક ઝાડને ફરતો ઓટલો બાંધી લીધેલો છે અને ત્યાં નમાઝ
પઢવામાં આવે છે. ત્રણ કમ્પાઉન્ડમાં મંથકના પાણીના નાના કુંડા
પણ છે. અહીંના ચરમાના કારણે હિન્દુ મુસલમાનો વચ્ચે વેળા વેળાએ
વિષવાદ ઉત્પન્ન થાય છે.

મટન

અનંતનામથી પેલમામ તરફ જતી સડક પર આવેલું છે અને
સો એક ધરાની પંડ્યાઓની વસતી છે. આ એક તીર્થધામ છે.
અહીં એક મંદિરમાં બે મોટા કુંડા છે, જેમાં ઝરાનું પાણી સતત
વહેતું રહે છે અને નદેર દ્વારા બીજા કુંડમાં જઈ ત્યાંથી પાણું સર
થઈ બહાર વહીને નદીનું સ્વરૂપ લે છે. એ કુંડા સનાતનીઓમાં મવા-

છત્તી માફક પવિત્ર મનાય છે અને યાત્રાળુઓ ત્યાં ચાલુ સ્નાન કરવા આવે છે.

મંદિરનો કમ્પાઉન્ડ મોટો છે. ચોતરફ ધર્મશાળા છે, એ મંદિરથી થોડેક દંડે પેલગામની સડકે એક ટેકરા પર બે સાંકડી ગુફાઓ છે અને તે દૂર સુધી જાય છે એમ ત્યાંના લોકો કહે છે.

આ સ્થળ અનંતનાગથી ચાર માઈલ ઉપર આવેલ છે અને ત્યાં જ્યાંને ટાંગા જાય છે અથવા પેલગામની જર્મ સર્વિસ ચાલે છે.

માર્તંડમંદિર

મટનથી કાચી સડકે અરુણાખળ તરફ જતાં એક માઈલ પર આવે છે. એ મંદિર માવીન છે અને એના વિસ્તાર મોટો છે. પણ ધણા બાગે પડી મથેલ છે. મંદિરનો વિસ્તાર તેમ જ તેની ઊંચાઈ પરથી તે ભવ્ય દરે એમ જણાઈ આવે છે. મંદિરમાં ખેદદામ કરતાં નીકળેલા લાલ માટીના પચાસેક કુંભો મંદિરના ચોમાનમાં સાચવીને રાખેલા છે. પાસે ગામ છે. જેમાં હિન્દુઓના બે ત્રણ ઘરો સિવાય મોટે બાગે ગુસલમાનોની વસતી છે.

અરુણાખળ

મટનથી ચાર માઈલ ધામ છે. સડક કાચી છે અને માર્તંડ થઈને જાય છે. ટાંગાઓ જઈ શકે છે, અનંતનાગથી સાદાપાંચ માઈલ ધામ છે, આ માર્ગની સડક પાડી છે અને દુરોગકાર તથા ટાંગા વગેરે વાહનો જાય છે. અહાં વિગ્રીટરો સારુ ડાક જંગલોની સગવડ છે. આ જાગ પણ ગ્રીનગરના નિશાદ, સાલેમારની જમ પહાડની તળેટીમાં આવેલ છે અને ત્યાં એક છુલું કમારન છે અને એની પાસે એક કુંડ છે એ કુંડમાંથી ગુપ્ત રીતે ઝરાની શરૂઆત થાય છે અને શ્રોધ-ગંધ નકેરામાંથી પાણી વહેતું જમ જાગમાંથી જલાર આવી મહિટ નાળા નદી અને છે.

આ જાગમાં બે પડબે નાની અને વચમાં મોટી એમ ત્રણ

આરસખંધી નહેરો બનાવીને તેના ગરબીતર વિભાગો પાડી મોટી નહેર વચ્ચે ત્રણ મોટા કુંડો બનાવેલાં છે અને દરેકમાં પચીસ પચીસ કારંબ ગોઠવેલાં છે. નહેરોની બન્ને બાજુ મુલાખ નથા તરેહનરેહના પુખ્તોના છંદ રોપેલાં છે તથા કુંડાઓ ગોઠવેલાં છે, કમ્પાઉન્ડમાં ચીનારના વૃક્ષો તથા ફળ ઝાડો લાગેલાં છે, અને જમીન સર્વત્ર હરિયાળાં ધાસથી લીલીછમ માલૂમ પડે છે. કુવારાઓ ઊડના હોય છે ત્યારે દસ્ય અધૌકિક લાગે છે.

પેલગામ

શ્રીનગરથી અઢાવન માઈલ યાવ છે અને ત્યાં જવા આવવા માટેની મોટર સર્વિસ દોડે છે. અહીંયાં ચોતરફ હોવા પહાડો છે અને તે દેવદાર તેમ જ પાઇન આદિ વૃક્ષોથી અત્યંત દોઢ ટોચપર થોડે યાદ્યે અંશે બરફ પડ્યો રહે છે. લેખર અને શેનામ નદી આ ખીણમાંથી વૃષવાટ કરતી ઝડપથી વહે છે. ગામમાં પચાસેક દુકાનો, આઠ દસ મકાનો. હિન્દુ તથા યુરોપિયન હોટલો છે. આ ઉપરાંત જસો તંબૂઓ કેમકે યજ્ઞ શકે એટલી જગ્યા છે. તંબૂ તેમ જ રામરચીકું બાઉંથી મળી શકે છે, તારટપાલ ઓફિસ પણ છે. દયાવ અનંતનામથી દલકારા દ્વારા આવતી હોવાથી મોટી મજે છે.

મે મહિનાથી તે સપ્ટેમ્બરની આખરમુથી અહીં રહી શકાય છે એ વેળા શ્રીનગર ગરમ ગરમ રહે છે. ઓક્ટોબરથી બરફ પડતાં હોઈ શીતળતા બહુ વધી જાય છે, જેથી ચોકીદારો સિવાયની બધી વસતી આડી જાય છે. ફેબ્રુઆરીના ૨૧-૮-૩૩ ના દેખ શ્રીનગરથી આવીને ખાલસા હિન્દુહોટલમાં ઉપલે મળ્યે એક રૂમમાં જીતપોં દતો; અને મારો બિસ્તરો કોટ પર ગોઠવી રજો દતો એવામાં બાજુની રૂમમાં જીતરેલા અને વરંડામાં પુરશી પર બેઠેલા કલકત્તાવાળા રોહ નારાયણ-દાસ ભગવાનદાસ ગિરેરીઆ અમરનાથ યાત્રાને આયદ કરવા લાગ્યા અને જણાવ્યું કે “આ હોટલનાં ખૂબી પરની રૂમમાં રહેવું મુંઝવેલું એક મુશ્કેલી કુટુંબ પણ આવતી કાલે યાવનાર છે.”

પ્રત્યુત્તરમાં ‘ચિત્તાર ધી સાન્ને જશ્યાતીય’ એમ મે કહ્યું અને
 મુન્નાલી કુટુંબ એવેલે માનચન્દ્ર સુનીભાઈ શ્રોધનાગા જ્યજ્ઞભાઈ સુની-
 ભાઈ કુટુંબ નાની લીડ, જેમની ઓળખ શિખરામાં બેસાને કાન
 મગસર તર જતી વેળા શ્રીનગરમાં ચીનાગ્યામ આગમ તેમની હાઉમ
 પોટમાં પકેનવકેના થન દની, અને શ્રીનગરમાં જેમણે મને જણાવ્યું
 હતું કે તેઓ હવે પેનગામ જઈને ત્યાં થોડા દંદાડા સુકાન કરનાના
 છ ખાતરી કર્યા માટે દુ નોકલ્યો અને મારી ધારણા સાચી પડી
 હતી ચક્રતા નિહાળીને જાણુભાઈ, તેમના પરની મદ્યુર્યા અગ્નિ
 મનુમાઈ જેઓ નરકમાં સરસામાન ગાધા રહ્યા હતા તમે ખોના
 ગિર્યા—“તમે આની મધા? અમે મલા આપતી કારે અમરનાથ
 જવાના છીએ તમે પણ અમારી માથ ચાવો રમેષયા તમે જ ધારી
 જોને માથે નઈ જઈએ જાગ્ય એટલ નગીરે અચ્ચકુ નવો આવે
 અન આનના સનાચી જમનાતુ અના જ રાખતો.

મે કહ્યું ‘માગ પાડતી મિજોગેઆ મે આગદ કહેન ત વેળા ક
 ડુમમગુ હતો તમે પ્રકા હો એવલ નિવન પર આવુ છુ મારી પામે
 જોનરકોટ, જોનાના ગરમ નજો વમરે ને કલ હતુ ને કર્ણી ખતા યુ
 અને પૂજુ ક નધાર ન જરર પડગ? એટલ તમણે સનાદ આપી
 કે ‘તેકાના તળીએ ખાનીઓ ખાતી નન-મી ૭૦૫૧૧થા અમે મધા
 કરી નઈયુ’ મે પૂજુ ‘નગ્યાદ પતો નકિ અટકે ન મ જરાતુ હે’ તેમણે
 ઉત્તર આપ્યો—‘આપતા કાન સમજામે

અમરનાથ તથા નનાથ તદ અનીચી જરાય જ અના સુરી
 પાત્ર મડક ઠે પરી નયુયા જકુટનો પમ કા ક કે ને મથા ગિયા
 પકાડો અને જાડી ખીજોની ધાર તથા જેમના પથી તેમજ આના
 તેડા સખત ચદાણ તથા ઉતરાણુ આ મધાન મથના ન પન્થી
 નાહા નન છ એ પગરો મે મહિનાથી ગર ગમતા તાગનાથી
 ખુતરા લાગે ને અને જોકોટોગરથી પાડો નધ પડી ગાય જ તથા
 દારી કે મોડા પર મેગી અથવા પગપાગે ગાનીને જવાન કે માર્ગમાં

અમરનાથને રસ્તે

પાંગો જોરથી પડા લાગ્યો તથા ટાઢ પણ ખૂબ વધતી ચાલી. અમેએ વાળુ ફગી રીધુ અને કેટલાક હાકિમની પાટિયાની લોપપા પથારીઓ પાથરી ગરમ ઓઢણુઓ લેશન સગી ગયા અને અમારા ચપગસીઓ તથા ઘોડાસાળાઓએ વગડાને આગરો ગોધી લીધો.

પ્રભાતે ઘોડા ઇચ્છુઆધને ઘોડાસાળાઓ કહેવા લાગ્યા કે વરમાઢ જે કે નરસતો અપ થઇ ગયો છે પણ નાને મરક પડ્યો હોય એમ લાગે છે. ઘોડા વમત પડી આડાગમા મૂરના કિરણો વધવા લાગ્યા અને આગાની જીમિંઓ ભિજવા માડી સૌએ સૌચ આદિથી પરવાની નાસ્તો ફગી લીધો અને ઘોડાપર પાગ અમાર થઇને વાવજન તરફ પ્રવાણુ કર્યું. અમારા કાકનાને જતો નિહાળી એક જિજ્ઞેસીઆનો નાકલો જેણે મતા નજીક પતરાના ગાપગથા પડાન કર્યો હતો તેઓએ પણ ઘોડાપર પનાજી નાખતા માડના અન મળને નાકનાઓ પીમુની જાહી અને અતિ સખન ચદાઇ પાન આવી પહોચ્યા. અહીં ઘોડાની નગામ માનાથી અગી એ ચામ જવાયા ઘોડા પાછા પગમા ભરવા લાગ્યો, જોથી ઘોડાવાળો પાગથા દોડી આવ્યો અને ઘોડાને ગડી લીધા પણ મેને દક્ષિન નાગથા ઘોડાપથા જિતરી પડ્યો અને પીમુની ચદાઇ પગે ચઢી ગયો એ સ્ત્રી વિગેપ બાજે મે પગે ચાન વાનુ પમંદ કર્યું.

અહીંયાં હરિયાળી ઓઢી હોઈ પહાડો જિજ્ઞ અને શિખરો પર ચોતરફ નરક નજર પડે છે. માત્ર મેઘનમા નાનાવિધ પુષ્પોના ઝુડો માધૂમ પડે છે. ચન્નનાડીની રાહમા કરાક દોરો ચારતા બરવાડ તો કપાક જેલી નજીક જેડૂતોના એકાદ બે ઝૂપડા નજરે ચડે છે. દૂધ તેમ જ પાગનાના લાકડા પણ જડી આવતા હતા ત્યાં નાવજનના માર્ગમા પશુ પંખી પણ જવદયે-ર દેખાતા હતા.

સાંજે ત્રણેક વાગે વાવજન પડેચવા ઝેપનાજ નામના તળાવ પામે પતરાના ઝૂપડામા પના-આખ્યો એ ઝૂપડા વોડારના જેવા લાગ્યા હોય છે અને તેને એકથી બે દગવામ રાખેવા હોય છે અહીં પણ

તાપશ્વં માણુ ફરી ઘોડા પરથી કોઈકીંમ પક્ષજો જીનારી અંદર ઘોડા-
વગા માંડયો. એવાંમાં એકાએક વાવાઝોડું થયું અને અતિ જોશથી
વરમાદ પડ્યા સાગ્યો; ચોનારૂં દંડીના મોખાં ફરી વળ્યાં. મનુભાઈ
જેતા ખાનસા યુવક અને નેમના પત્નીના અંગેા ગરમ થઈ આરવાથી
છવજીભાઈ વિમાસજીમાં પડી ગયા. ઘોડા સમય પછી વરસાદ વરસતો
ખંધ પડી ગયો અને છવજીભાઈ તથા દુઃ આવરકોટ પહેરીને થોડેક
દૂર જુદા જુદા ઝૂંપડાઓમાં જીનરેલા અપગિચિત કુટુંબ અને મેઠ
ગિતેરીઆના કાફલાની ભેરિયત પૂછી આગ્યા; અને પાછા ફરી રાત્રે
વાળુ ફરી લઈ પોદી ગયા. સવારે વહેણં જોડતાં સામે આવેલા બરફથી
દંકાયેલા શિખરો મૂર્ખના પ્રતિબિંબોથી ચાંદી સેનાના પતરાની જેમ
ચળકતા નિદાળી અમારી ફોંશ પૂન મનેજ થઈ અને નારતો ફરી
ત્રીજી મજાએ ઊપડયા.

વાવજનથી પંચતરણી જતાં વાટમાં કરડાં ચડાણો અને સખત
જીનરણો આવતા હોઈ ક્યાંક જંધાઈને કંઈક થઈ ગયેલી જ બચ્ચની
જમીન પછી કડકડ અવાજ કરતાં ઘોડાઓના ડાખલા સંભળાય છે
તો ક્યાંક ખીણમાંથી વહેતી જતી નદી વચ્ચે બરફની લાદીઓ પડેલી
માત્રુમ પડે છે. એકાદ બે જગ્યાએ રૂ જેવો પેત્રો અને સાકરની
કળીઓની જેમ ચળકતો બરફ જોઈ છવજીભાઈના બાગેડો જાળીન,
મુપોચના તથા બત્રીજી શીમતી ઘોડા પરથી ચેતરી પડ્યા અને મુડીઓ
બરી બરફ ખાવા લાગ્યા. જંધોરે કોઈને મુમારે પંચતરણી નદીના કાંઠે
જાંધેલાં પતરાંના અલગ અલગ છાપરાંઓમાં અમારા કાફલાએ મુકામ
કર્યો અને એકાદ દલાક વિસાઓ લઈ અમરનાથની ગુફા જે અડીથી
ચાર માઈલ યાવ છે ત્યાં જવા ઘોડા પર પાછા ચડી ગેહાં.

પંચતરણીને ઉક્ત પડાવ મુકી ઘોડાક આમજ યાવતાં એક જોયો
કદિન ચડાવ ચડવો પડે છે. અને પેલીગમ તેટલો જ સખત કિતાર જીન-
રવો પડે છે. એ પછી ખીણમાં નદીપર જંધાઈ ગયેલો આશરે અડધો
માઈલ જંધાઈનો રસ્તો આવે છે અને જન્ને પડ્યો બરફ આજીવન

જામરોવાળા લિયા પકાડો આવેલી છે. હિપોક્રેટસ રસ્તા પરથી અમારા ઘોડાઓ આગળ વધતાં ડાબે પડ્યો એક લિયા પકાડ પર આવેલી અમરનાથની ગુફા દેખા દે છે. એ મોટી અને પડોળા જામેલ જેવી હોઈ મોઢા આગળથી જુદની છે અને આગલી ગાગ લિયા અને પાછળથી દબેલી છે.

ગુફાનું ચઢાણ બેભુ છે ચડતાં ત્યાસ ભરાઈ આવે છે, આ ગુફામાં જે એ ત્રણ જોખવા છે તેની અંદર અને જામીન પર પડેલી બરફ જામીને ધન જની જોની ગરફની સિલા પર પ્રત્યેક મામે અજવાળિયાની 'એકમથી' સિંગ બધવા મડે છે અને પુનઃ પૂરું બંધાઈ જાય છે. તેની જ રીતે અંધારિયામાં પ્રતિપક્ષથી મળવા લાગે છે અને અમારે પૂરું ઓગળી જાય છે; એવી માન્યતા પ્રચલિત છે. દરવેળે આવજી મહિનામાં શુદ્ધ પક્ષની પૂર્ણિમાના રોજ યત્રા બનાય છે, જે વેળા શ્રીનગરમાં ભદ્રનની આજેવાની નીચે વારિકોને સધ આવે છે. અમે ભાદરવા સદ ૧૪ તા ૩ છ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૩ના રોજ ગુફામાં જાખવ થયા અને સર્વ જગ્યા ઝીણવટથી નિહાળી જોઈ. ક્યાય પણ ગિગ સિંગ કે દેવપક્ષીનું જોકું દેખાયું નહિ; મારા એક મહારાષ્ટ્રીય ગિગ સાથે શ્રીનગરમાં એ સંગથી માન થતા તેમણે પણ જણાવ્યું હતું કે "અમે ગુફા હતા ત્યારે પણ એવું કશું નજરે પડ્યું ન હતું."

અમારો કાફેસો ગુફા જોઈ પછો વળ્યો બરફના રસ્તા પર પખ-પાળે ચાલોને કુતૂહલ ખાતર દુઝ ઘોડા ૧૦ ન મોડો અને છેડે અગીયાર સોખડની જૂગળી જેસાડોની બાટડી હાથમાં પકડી ૧૫ મે વાલવા લાગ્યો. બરફનો રસ્તો આગળીને ચઢાણ ચડતા હતા એવામાં વાદળ ધેરાઈ જઈ ત્રસાદ તેમ જ બરફ પડેલો મડ ચમ્પ મયો. જીવજીવનાના આગ્રહથી દુઝ ઘોડા પર મોડો અને ચઢાણ પૂરી ચઈને હિતગણુ શરૂ થતાં પોંકો જીતગી પડ્યો તથા નીચે જીતગી આવતા ઘોડા ૧૨ ફરી અસતર ૧૫ મે ચતાળા ગાની અમે અપાગ મુકામે પડોંચી ગયા

બરફ ઝીણો ઝીણો પડ્યા જ હતો હતો અને રડી વધતી જતી હતી. રમેયો તથા જન્ને વાટીઓના શરીર ગરમ થઈ આવ્યા હતા. સદ્ગુણ બાને પણ થાક વાગ્યો હતો એ મમ્મે મને હાજતે બહાર જવું પડ્યું. પડાડો ગધા બરફમય થઈ ગયા હતા; અને જમીન પર ચાલેક ઈંચ બરફનું પડ જમી મધુ હતું, જેના પર ચાનનાં ઠંડકડ ચવાળે થતા સભગાતા હતા એ નજી મને પણ સખત ધ્રુજ ચડી આવી અને મારી પામેના તમામ ગરમ ઓઢણા ઉપરાંત શવજીભાઈએ ઓઢાડેલું પોતાનું ગરમ ઓઢણું છતા કલાકેક ધ્રુજ ચાનું રહી. છેવટે એક મોઝી કાગરી-સગડી પથમ હેઠળ રાખવામાં આવી અને એક નાની કાગરી ઓઢણાની અદર રાખી ત્યારે નાતિ વળી હતી.

રાતનું વાળું સૌએ પોતાના પનમ પર બેઠા બેઠા કપું અને અમારા કાફલા બેળા સિરસ્તેદાર હતા તેમને અમે પૂછ્યા લાખ્યા કે 'અહીં કેટલો બરફ પડે છે ?' તેના ઉત્તરમાં તેમણે જણાવ્યું કે થોડા જ મર્ચો પૂર્વે હડીમાથી એટલે શ્રીનગરથી નીકળેલા યાત્રિકોના સંઘ-માથી છટા પડીને આગળ વધેલા યાત્રિકો અહીં ઓગષ્ટ મહિનામાં બરફ તરે દટાઈ ગયા હતા આ પ્રત્યુત્તર સાંભળીને અમે પેલે પણ બરફ જેવા જની ગયા બીજો દિવસે વહેની સનારે જિંદતા આકાશ અવગ્ઠ માલૂમ પડ્યું અને થોડી પળો પછી સૂર્યનારાયણના દર્શન થયા મૌના હેવા ફેરા બેઠા અને મોઢા હરખાયા અમેએ સામાન વગેરે થોડા પર લદાવી નાખેલા ફરી વીંધે અને વાવજનના વૃકામે નહિ રોકાતા સીધા ચદનસાડી મુકામે પહોંચવું એવો નિશ્ચય કરીને થોડાએ પર ચઢી બેઠા.

બગ્ગ પીમગના મડયો હતો અને રસ્તો ખુલ્લો થતો જતો હતો થોડુંક ચાંવા પડી હું થોડા પરથા બીનરી પડ્યો હતો અને ચંદન-વારી મુઠી મોટા બાગે પડે ચાલ્યો હતો સાંજે અમે ચદનસાડી પહોંચ્યા અને ગ્રેટ હાકિમમા બેઠયા અમારા કાફલામાં સિરસ્તેદાર, તેનના માગુથી, ચેફી રો તથા થોડા ઠાગાઓ મળી ગધા ચાલીએક

જાણા બતા મત્રે વાગુ કરી લીધું અને આરામની મુદ્ર ગયા.

બીજે દિવસે સવારે બોબન કરી પેન્થામ જવા નીકળ્યા, અને તા પછી મપ્ટેમર ૧૬૩ ના રોજ બપોરે પહોંચી ગયા હું બીજે દિવસ નેવમામથી નીકળી મટનમા પન્થામે તા એકાદ દિવસ રહી શ્રીનગર આવી ગયો. અને ત્યાંથી તા ૧૪-૬-૩૮ના રોજ રવાના થઈ રાવલપિંડી આવ્યો.

મરીહિલ

સેનિટેરિયમ સ્થળ ૬ અને રાવલપિંડીના રસ્તા આવે છે એ ૭૫૦૦ ફૂટ ઝાઝાઈ પર આવેલું અને ચોપામ પહાડા આવેના ૬. વિજાદરા માટે ડોળના તથા ધમનાગા વગેરેની સાગી સોઈ છે તથા ગાંધી મુદર છે તથા મે બધાજીવથી આગેાર મુની પ્રશન્ના મથાય.

જુમાઈ—જોગમમા નરસા રહે છે તવેરના પહેલા અના નિયાથી નિયાગો નહ થાય છે અને બરદ પડવા નામે છે હિમેમગથી ફેલ્સનાર્ગ ફરિયાન મગ ધ ૥ પડે છે મહાન ગેડ મુદર છે રાવલપિંડી પોન્ પરી મનરે દમ્યા નિલાગી મકાય છે.

રાવલપિંડી

આ મગ મોટું નરસી મથન છે અને એની વસતી એક લાખ જનનાની રેખાય છે પન્થામનાતના મિલનાનુ મુખ્ય મદર છે અને અને નગરું રતવે પર આવેનું છે.

અહીં યાથી શ્રીનગર જવાય છે મોટર મર્ચાંટો દોડે છે વગી તક્ષિનીના તરફ પવન ગમ સપિસ ચાને છે મહરમા હિન્દુ વસતી રવાન છે રસ્તા પહોંગા અને મમન પાકી મધળીના છે નૂતા, કોનેને, નાખાના, ફુટમારકેટ નગેરે હાવા ઉપગન મુસાફરો માટે પોન્થામ-બોડી મ હાકમે અને ધમનાગાઓ છે વેપાર માટે છે તથા માટે બામે નિરેલી માવના છે પુગલ્ય ફિના સામે અખિન હિન્દુ ચરખા સવનો ખાદી બહાર,

રાજગઢ અને આમપાસના લતાઓ વેપારના મોટા મથકો છે. છાત્રાની સડકો સીધી અને પહોળી છે. રોડનો પાસે વાહનો મળી શકે છે.

તક્ષશિલા

એન. ડમ્ફુ-ગેલ્લે પર જ કચન રોડન છે. અહીંથી એક કિલોમીટર દક્ષિણ તરફ જાય છે.

તક્ષશિલા રોડનથી આશરે અડધો માઇલ દૂર એક મ્યુઝિયમ-મંદિરસ્થાન છે, જેમાં ઈ.સ. પૂર્વેના ત્રણ પ્રાચીન સંદેશો અને શુદ્ધના રત્નો અને મોંઘા જે સૈકાઓથી ઢાંચ રજાં હતા તે ખોદકામ દરમ્યાન જામી ગયી નીકળી આવ્યા છે. હાથ ચક્રન ધરવળરી, ધરેલા, વાસળો, શાઓ, સિક્કાઓ, વેળો છતાંદિ વસ્તુઓને સાચાં રાખવામાં આવેલું છે. એ સંપ્રદાયના જોનાથી તે કાગળા કોલોની રહેણી કરણી તથા હાતર-કળા અને તેમજે દીવેમાં પ્રગલ્ભો અનુભવ મળે છે. એ મ્યુઝિયમ તથા અવશેષો ત્યાંથી વસ્તુઓ નીકળેલી છે તે નિહાળવા સારુ પાસ લેવે પડે છે. પાસની દ. કચન છ આના છે

સૌથી પ્રાચીન સંદેશો અવશેષ 'બીરમા-વેડ' હોયી રેકરીપર છે અને ઈ.સ. પૂર્વે બીજી સદીના દિની સંદેશના અવશેષ 'શીરકાપ' તાન નામની પેલીતમ દક્ષિણ રેકરીપર આવેલા છે કે જેના ઉત્તર છેડે ઠાટ ઢાંચ રજના, ગણીઓ અને મકાનોની પ્લીન્થો માલુમ છે, તુરિય અવશેષ 'શીરસુખ' એ કુશાનોના મળ્યાકાળમાં જાંધાયેલા સંદેશના છે આ સિવાય અગ્રોકના સમયમાં જાંધાયેલ ધર્મરાજ મુખ અને ત્યાં અવેના દેવતામાં અગ્રોકની ગંગાવર મૂર્તિ અને તેમના અવશેષો વગેરે વેંદા શકાય છે.

૧૮.

કુજાલ રૂઠ મંદિર અગ્રોકના પુત્ર અને તક્ષશિલાના મુખા-તાઇ-સુરોપ કુજાલને જ્યાં આમજ તેની માવડી માતાએ દયાથી આંધળા કરી દીધો હતો ત્યાં આમજ તેની વાંઘીરીમાં જાંધેલ છે. મોવરા મોરાર, પિપ્પલન, આસાર વગેરે મુખો અને મોટા ઉપગત જાંધિય

પર એક મોટું દેહું વગેરે છે. આ બધાએ મિલ્લિતથી, દર વર્ષે યાત્રાળુઓ પોતાની સાથે નકશા લઈ આવતા અને તક્ષશિયા અહીં હતી એમ દર્શન કરતા હતા પરિણામે આ જોદકામ થઈને અવગેયો જડી આવેલા છે.

પંખ સાહેબ,

શીખોનું આ એક મોટું ધર્મસ્થાન છે અને પંખન પ્રાંતમાં હોઈ એન. ડમરુ. રેલવે પર આવેલ હસન અબ્દલ રોશનથી ૭૪ સકાય છે. રોશનથી અરધા માઈલના અંતરે આવેલ છે. વાદનો વગેરે મળી શકે છે.

મકાન એક માળનું ધણું મોટું છે. યાત્રીઓ માટે ખોલીઓની સગવડ કરેલી છે. એક મોટો છે. તેની વચ્ચે એક ચરમો છે જેનું પાણી અતિ સ્વચ્છ અને ઠંડું છે. એમાં નહાવાની છૂટ છે.

ચરમાની એક બાજુ દીવાલમાં આવેલા જોખલામાં કાળા રંગનો પંખો છે અને ઉપર ઘણો ઊંચો પંખો બેઠો કીલેલો છે. આ સિવાય પ્રાર્થના માટે હોલ બાંધેલો છે. મોડ માં સર્વને જમવાની છૂટ છે. મકાનના મુખ ભાગ પર હોટેલ, દુકાનો છે. મામ તાનું છે. પાસે કુગરાઓ છે હોલમાં પ્રવેશ કરી વેળા માથા પર ટોપી કે દેટો રાખવો પડે છે.

પેશાવર

વાયવ્ય સરહદ પ્રાંતનું આ મુખ્ય શહેર છે અને મોટું સરકારી મથક છે. શહેર અને જાવણી એમ બે રોડોના છે, અને એન. ડમરુ. રેલવે પર આવેલ છે.

શહેરને ફરતો કોટ છે. કોટને વીથ દરવાજા છે અને કાશુત દરવાજા સિવાય બીજા બધા દરવાજા રાતના દસ વાગે બંધ કરી દેવાય છે. શહેર અને જાવણીનો વિસ્તાર મોટો છે. જાવણીની સડકો અને શહેરની મુખ્ય સડક તથા વેપારી લોકોની સડકો પડોળી છે; અંદરની

છે. ત્યાંથી કાશ્મીરની સંબંધ ગત થાય છે કે ત્યાંથી આગળ જા. માત્ર પાસપોર્ટ લેવી પડે છે

ચેમ્બર યાત્રી આવતી હાલમાંના કાલે જ યાત્રા પડી જાયર ઘાટ આવે છે એ પહેલાંના પાંચી રૂપિયા છે. માર્ગ આડપાન વિનાનો વેશન છે અને પડખે બેસી ઉઠીને જાય છે. વણજાર સડક તથા મોટર સડક તેમ જ રેલવે વાહન આડા તેડા વાક લેતી બેગલામાંથી પમાર થઈ ઉભી થઈ જાય છે. માર્ગમાં જગત્ આદિ મનુષ્ય કિંદના આવે છે અને તેમાં કિંદના કિંદના રાખવામાં આવે છે જેપરંતુ બેસી ટેકાઓ પર અનેક જગ્યાએ ૨૦ થી ૨૫ કિલોગ્રામ માન જરો અને આફ્રી પીકેટ-ચોટીઓ ગોઠવેલ છે, જેઓ રાત દલાશે પહેલાં બે છે

આ પ્રદેશમાં કુદુંગમાં જોના વધારે માણસો હોય તેટલું જાન વધારે માણસો હોવાથી દરેક કુદુંગના માણસો પોતાના જ મહેતાઓમાં રહે છે અને એમાં મહેતા-મામમાં થોડા જ હોઈ એક જીભથી દૂર દૂર વમેલા હોય છે અને મકાનો પર ગોઠી સુરખ વાળેલો હોય છે મહેતાને દૂરતો કમ્પાઉન્ડ આવેલો હોય છે. આફ્રી લોકો અમલુ હોવાથી નજીવા દારણે લઈ પડે છે ત્યાં જુરળો પગથી મામ સામે મદુકો તાક છે હવે એ યાત્રા યોજાવતું જાય છે અને મોટર થવામાં પગે ચાલવા લાગ્યા છે.

અહીં યાત્રાને કિંદાની મારક ચારે જાણુ બેચી લીવાયો બાંધીને તેના બે ખુલાઓ પગ પકીંગે ગયા કરેલા છે આ રથને પાણીની ગડુ હાડમાંથી પડતી હતી. કિલોગ્રામ મરદારે જગો જગોએ પાંચે દાક એ મળીને નળદારા પાણી વાળીને આફ્રીઓની મુઠેલીઓ દૂર કરી ઠ. દરેક આફ્રી દલિયાર રાખે છે

દિલ્હી

દિલ્હી પાસપાન માસગેય અને મધ્યવર્તી સરકારનું વડ મથક છે. સિન્ધુ-ગ માળા રમણ મેદાનમાં દિલ્હી ઉપરે જમના નદીના

દે કે ત્રણેક વાળની વમળી વાળું આ શહેર દિન્દી પ્રાંતનું મુખ્ય અને અતિ પ્રાચીન મરાઠ્ઠર ઐતિહાસિક શહેર છે. વૃન્દુ અને મેવું શહેર એમ બે વિભાગો છે અને મોટું રેલવે જંકશન રોડનું છે. ધણીખરી મોટી રેલવેઓની મુખ્ય ઓફિસો અહીં છે હિન્દના મોટા પંદરે. હિંદ ગેઝેટનો તથા મોટા ગેઝેટ સાથે રેલવે કારા જોડાયેલું છે. દરિયાની મુખારીથી ૭૨૦ ફૂટ ઊંચું આવેલ છે.

શહેરમાં વીજળીથી ચાલતી ટ્રામ સર્વિસ છે. ‘એ જ કંપનીની જમ સર્વિસ દૂર દૂર દોડે છે. ઉપરાંત દુરિંકાર, સમગમ, ‘ટાંગા, એકા વગેરે વાહનો મળી શકે છે. અમાદરો સામ્રાજ્ય સાંઘાઓ. મોટું મોટી ‘ગ હાઉસો વગેરે આંદની. ચોક, ‘લાડોરી ગેટ વગેરે અસખાસના ભાગોમાં આવેલ છે. અનાજ કુરિયાણ, મેવો, શાકભાજી ઇત્યાદિ વસ્તુઓનો ઇટક તેમ જ થોકખંધ મેજગાર એજ રસ્તાઓ પર દેખાય છે. મકાનો પાંચ મજલા ‘મુધીના અને અમાશીવાળા છે. આંદનીચોક અને લાડોરીગેટ વગેરે ખંખરના રસ્તા પહોળા છે અને આંદની ચોકમાં બટાધર ખંધિયું છે. શહેરમાં વીજળીની બત્તીઓ છે.

આ શહેર સને ૧૬૩૦ થી ૧૬૫૦ દરમિયાન મોગલ સમ્રાટ શાહજહાનના સમયમાં વમેયું છે એનો જ્ઞાન કિશોર તથા તેમાં આવેલા મહેલ, મોતી-મરિજદ, દીવાને ખાસ, દીવાને અંબ વગેરે મકાનો અને પુરાણ મિંદાસન ખાસ જોવાલાયક છે. ‘જુમા મરિજદનું બહુ મોટું અને શનકદાર મકાન, એના આમલાભાગ પર જીજુ કરેલું માજી શહેનશાહ એકવડ સાતમાનું ખાનદું રોડન નજીક આવેલા કાબુલ ગેટ કે ત્યાં જનરલ નિકસન મરાયો હતો વગેરે, જૂની દિલ્હીના રથજો મરાઠ્ઠર છે. આ શહેરને અંગ્રેજ મરાકારે સને ૧૮૫૭ના જુલિયા પછીથી પંજાબ પ્રાંત સાથે જોડી દીધું હતું.

અહીં કેળવણીની અનેક સંસ્થાઓ. આરોગ્ય રક્ષક ખાનાઓ વગેરે દોષ મોનેરી કેપેરી બરનકામ તથા આરમપદજ તેમજ હાથી-દાંનનું ‘ઝાણું ખેતરમામ થઈ મુંદર ચાલે. પ્રત્યેક વર્ષે દોરા-ટાંકણે

નામનીના ગમશાળાનું સુદ્ધ બજારી મલ્લાનું દોષ દર માટે રિન્ટેતાને નારે ૧૨ માં માથે સવાગી કાઢીને શહેરમાં ફેંચવામાં આવે છે. મીસા માથે જુના વખતની અંદી ચાલતા આવે છે. વડમાલ સરાસરી પગીએક દમ પડે છે. ચિપાગાના દલામન સારા લેખાય છે.

નવી દિલ્હી અને ૧૯૧૧ માં અગ્રે ૮ મુઝાએ મેળે ૧૨માર બગીને શહેરમાંદ બોર્ડ પાચમા અને શહેરમાંદ માનુની તાજપોરી ફર્ગ દિલ્હી માખાખી નાનધાની જતાવેન છે એની પાછા ચૌદ ફર્ગે કપિપાનો અર્થ કહેન છે.

નવી દિલ્હીની રચના સુદર ૭ ટામાવાળા એને નવા કિલ્લા તરીકે ઓળખાવે છે અહીંયા ખૂબસુરત જમનાઓ આવેના છે. રસ્તા મીઠા અને પડાગા છે. કો લોચા ચાલના પર કાચના ફાનસો જો વેના છે પુરણુ વેધશાળાનું મકાન નજીકમાં છે એસેમ્બલી હોનનું મકાન મેટુ અને જોગામાર છે પડા તથા મકાની પેથી મેઝ મામે પ્રધાનોની ઓફિસો માટે આમિશાન મકાનો. ૧૨ને તેના પર તા ૮ તથા મુમ ભાગ પર આવેના ચાર જોયા થાબા ૫૦ પિરગના અગ્રેથ દાના વહાલોના મોડનો જતાવેના છે વાહસગેપનો મગરા નજીકમાં જ માધનો છે અને તેના સુદર મોટા મગીયાને ખીડનું કમ્પાઉન્ડ મનાની મોમ જાનકાર બીડના દરવાજા મૂરવા છે આ તથા મખાનોના આમના ભાગ પર સુદર માથે જનાપીને તેમા મારજા જોડવેના છે અને મામને ફરતી નીચાન ચણીને મોમ પ્રવેશ દારો રાખેના છે નવી દિલ્હી પવેન માર્ગના અનગે છે.

જૂતકાગમા પડુ આ તરફે ગમદારી ક્ષેત્રમાં બારે મહત્તા સ મા દન કડી દતી દિ દુ તેમજ સુસતમાન સાક્ષાત્ત્યોના પાપતખ્ત તરીકે ખૂબ ખૂબ પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી મહીઓ વાંતી જરા જનાપ દાન પશુ ધન ૭૦૦૦થી ૧૬૨૦ દરમિયાન અસ્વની પર્વતે દારો અને જમના

નદી વચ્ચે જાધાએલા દિલ્લી શહેરના અગ્રગોળ ૪૫ ચોરસ માઇલના વિસ્તારમાં વેરખ છેરખ પડેલા છે. એ નેવા માટે વિગ્રીટરોનું હમેશાં આકર્ષણ રહ્યું છે. એની હલ્તી શરૂઆત કુતુબમિનાર પાસેના રાપ પીથાગના કિલ્લાથી થઇને શીંગાજાદ તથયએ જાંધાવેલ જલ્દાનુમા મહેલ અને તેના ક્વાર્ટર્સ પર્વત સંબાધેલ છે

જૂના શહેરોમા રાપ પીથાગનો ઝિતો, એનાથી પાંચ માઇલ પૂર્વે આવેલા તથયખાગાદ, અર્વાચીન દિલ્લીની ઉત્તરે આવેલ જહાં પન્નાહ અને મીરી, ઇન્દ્રપ્રસ્થ અથવા પુરાણા કિલ્લા (દુમાયુ, ગે-શાહે વસાવેન શહેર તથા કિલ્લો) અને અર્વાચીન દિલ્લીના દિલ્લી રા વાળનથી માત્ર અડધા માઇલના અંતરે દક્ષિણમાં આવેલ શીરોઝાગાદ નેના કાં પર જુદનો રતબ જે શીંગાજાદની ઘાટ તરીકે ઓળખાય ■ વગેરેનો મમામ થાય છે.

નેવાનાયક રથગોમા હકમ સગીર, રોચનખારા ગાર્ડન, દુમાયુની કમર, ખ્યામ નિઝામદિનની હરમાહ, ખેગપુગની કબરો, સહદર જમની ચોર વગેરે છે. દુમાયુની કબરના મથાળા પગથી મ. સ. ૧૮૦૩મા ચોર્ડે લેકે જમના નગીના પૂર્વ કિનારા પાસે પત પારગજ આગળ મગાએલે હરાખ્યાહતા તે દિલ્લીની નકાશની જગ્યા દેખી શકાય છે. સહદર જમની થોગથી પાચ માઇલ પર કુતુબ મિનાર આવેન છે. સુપ તાન તેમુગતેને મ. સ. ૧૩૬૮મા દિલ્લીના પમાણ સુપતાન મદમદદાદને હરાખ્યો તે રથગ કુતુબ તરફ જતા આવે છે.

કુતુબ મિનાર દિલ્લીથી અગિયાર માઇલ અને નદી દિલ્લીથી ૭ માઇલ થાય છે. અહીં ગેસ્ટહાઉસની મગવડ છે. ચોપામ સુંગ નામ છે અને પાસે જ યોગમાપાનુ મદિર અને જગમીએન-દૂવો જે પૂરીરાજના સમયની દિલ્લી પણ અહીં જ હતી તથા કુતુબ મિનારા પગથી બે છુગ્ગ ઉતારી લીધા છે એમ જખ્ખારવામા આવે છે કે એના પરથી દિલ્લીમાં એક જગમી જગો પર રાજે અતિ પ્રકાશમાન દીવો થતો કે જે કાજુલના મિઝની શહેરમા દેખાતો આવું પૂરીરાજ રાસામાં

વર્ણન છે. તે છુગ્ગ આ કુતુગ મિનારનો તો નહિ થાય ?

ગ્વાલિયર

સિંધિયા મરહુમ નામના હિન્દુ ગાજગ્યાનનું પાટનગર છે, અને
૩. આન. પી જેતવેની મેઇન વાઇન પર જ કદાચ રોશન છે એવાનું
એટલેકેમ મન્નનું આવેનું છે ઘડેર ત્યાથી દોઢે માઇલ છે. પ્રથમ
લક્ષ્મી આવે છે ત્યાં મુસાદરો માટે ધર્મશાળા છે. નેટ તરફથી પ્રાંત
હોટલ અને પાર્ક હોટલ ખોલનામા આવેલ છે. પચમની હોટલ યુગપીપત
અને ખીશ હોટલ ઇન્ડિયન રેડી-ન પર ચનાનામા આવે છે અને
બન્નેમા ફરક પ્રકારની સગરડ છે, આન રોશન પામે જ આવેલી છે.
બન્નેને મોટા કંપાઉન્ડ છે અને નેમા સુદર જામ મનાવેના છે. રોશન
પામે વાહનો મળી નકે છે

ધર્મશાળાથી શરૂ તરફ આગમ જતાં હન્ડગ્રીવત મ્યુઝિયમ, ગાણી
લક્ષ્મીમાઇની છત્રી તથા ફૂનગામ આવે છે. લક્ષ્મીમાઇની છત્રીની
ચારેમાળુ ચારસની ભાદી પર હ સ ૧૮૫૭ના બળાના વખતે
ગાણી લક્ષ્મીમાઇએ ઝાંખીમા દાખવેન શૌર્યનું વર્ણન કરીને પુત્ર નહિ
હોવાના કારણે દત્તકપુત્ર વસાના કરલો વિચાર ધિગ્ધિએ નામ દ્વાર
કરતાથી બળવા રખતે સ્થિતિઓના આમનો ક્યો અને રાડીગતા પૂરક
લડીને રથમા પોઠી રંગેરે બમીને સદ્ગનનું ગૌરવ કરેનું ઇ

ફૂલગાગનો વિન્તાર મોટો છે. તેમા હિન્દુઓ માટે નાનકદાર મંદિર,
લીખો મારુ મુઠ્ઠાન અને મુસનમનો માટે નાની પથ્થુ મુઠ્ઠર મંદિરની
મગાડ ળી આપી પ્રન પ્રયેનો અગ્રતિમ પ્રેમ મળ્યે મનાવેન
છે. એમા બનવનાનું સમ્રાટચાન, ઓફિસરોનું મકાન અ. મુ ર
રાજમહેલ રંગેરે જોવાનાયક છે નહેમમા રાજવાડામા માછ મહારા
મની મંગેમરમરની ગનકદાર છત્રી ચોક ભ્યે ગાધીન ચોપામ ગાર
અને કાગળ ચોખ્ખા છે તથા ફરના મોટા રત્તાઓ પર પોપટ
ઓહિમ, ચિયેટર, મારકેટ, બેન્ક આદિ મોટી મોટી ઇમારતો ગારેલી
છે એમા એક મુજોબિન રાજમંદિર છે, જેનો રમમ ૭૫ વિશાળ છે

અને ત્યાં અખંડિત ગાયન, નૃત્ય ચાલતા રહે છે. એના દરવાજા ડાયા છે અને એના પર નગારખાનું છે.

ચરેરના રસ્તા પહોળા અને મકાનો અસલી ગાંધણીના છે. ચરોદોનો લત્તો રજવાડી ગામનો આભાસ કરાવે છે. એનો કિલ્લો એક અસમ પહોડ પર ઘસઘસે નજીક ગાંધેનો છે અને તેની લંબાઈ પ્રશાન કોણથી અગ્નિ કોણ સુધી વધારેમાં વધારે દોઢ માઈલ છે અને પહોળાઈ ૩૫૦ વાર છે. કિલ્લાની ઊંચાઈ ઉત્તર છેડે વધારેમાં વધારે ૩૪૨ ફૂટ છે અને પૂર્વ તરફ પર મોટામાં મોટી આકૃતિઓ કોતરેલી છે. કોટ પર ચડવાનો રસ્તો ઊંચા ચઢાવવાળો છે. ઉપર જતાં મોટા પગથિયા કોતરેલા છે. ઝેરે હાથી દરવાજો આવે છે કે જેના પર હાથીની આકૃતિ કોતરેલી છે.

કિલ્લા પરથી મનોહર દેખાત નજરે પડે છે. એમાં શીશમકેશ માનમંદિર, સાસુ વડનું મંદિર, મુરજ કુંડ, લાટ અને પ્રાચીન ચિલામેળો, મૂર્તિઓ વગેરેનું અદ્ભુત છે. સાસુ વડના મંદિરો તથા શીશમકેશનું કામ જોવા જેવું છે. દરેક સ્ત્રી જત, આરકાં, ચાંમલા વગેરે પત્થરના છે. તાનસેન મૈયાનો મકબરા મહમદ શોસના મકબરા પાસે અદ્ભુત તરફના કિલ્લાના દરવાજા નજીક આવેલ છે અને અકબર બાદશાહના રાજ્યકાળના આરંભમાં ગંધાપેલ છે. પ્રવેશદોરે એ આના રાખવામાં આવી છે.

જૂનું ચહેર કિલ્લાની પૂર્વમાં છે. વિસ્તાર મોટો છે પણ આડું તેડું બાંધેલું છે. ઘસઘસેમાં લક્ષ્મીગંજમાં ત્રણ મહારાજાઓની છત્રીઓ છે. રોશન પાસે ઉત્તમ રેખસદાસ-ચોડાદોનું મેદાન છે, છાણ ચોક, અદ્ભુત, રોટ રકંશોષ, માટીના રમકડાં અને વાસણો, ફુકાનો અને સિંધિય. હાઉસની દેવડી વગેરે જોવા જેવાં છે.

અર્ધાયાં માર્ગ અને નવેમ્બર માસમાં રેસ રમાય છે અને ડિસેમ્બરના છેલ્લા અઠવાડિયામાં રોશન પાસે પ્રદર્શન અને સાગરતાલ ગમનો મેળો બરાબ છે અને વીસ દહાડા ચાલુ રહે છે. ત્યારે તથા

નગરના ન્હાડે સવાર સાગ મચારી નીકળે છે. તે પ્રમંજે ધણા લોકો એકઠા મળે છે અહીંના મર્ચન્ટની બાધબી ૧૪૮૬ થી ૧૫૧૬ દરમિયાન એટલે ઉત્તમ દિન-દુ સમયની છે. આશ્વયરનો કિસ્સો ઝાંઝીનો કિસ્સો કદને અંગ્રેજોએ મિથિન મરકારને ૧૮૮૫માં આપી દીધો હતો. આ ટાકે મેનોનું ઘણું પુગણુ મ્થળ છે તથા કિસ્સેનું મગધાની છે.

ઝાંસી

મધ્ય હિન્દ એજન્સીના પૂર્વ વિભાગમાં જુદેજુદામાં આવેલું છે અને શહેરની વખત ઝાંસીહનગની છે. કિસ્કી તરફ જતા છે. આઇ. પી. રેલવેના મૂળ ફાટા પર મોટું જંકશન સ્ટેશન છે, જ્યાંથી એક ફાટો કાનપુર તરફ તથા બીજો ફાટો મલિકપુર તરફ જાય છે. સ્ટેશન પાસે મોટો ડાક બંગલો છે તથા વાહનો મળી શકે છે. જી. આઇ. પી. રેલવેનું લોકોમોટિવ અને કેન્સલર્સ અર્લો હાઇ તેમાં ત્રણ હજાર જેટલા શ્રીમંત્રીઓ કામ કરે છે. રેલવે સેક્રેટરીએટ એટલે વસવાટ માટે મણા બગનાઓ આવેના છે આ ઉપરાંત રેલવે સ્ટેશન કચેરીઓ, લાન્કરી બચ્છી, મેટ્રોપોલિટન કોર્ટ જડને વગેરેના મકાનો યુરોપિયન વિભાગમાં આવેલા છે

કમીશનરનું મથક પણ અહીં જ છે યુરોપિયન વસવાટ છોટો તથા મ્થળ છે. રસ્તા પહોળા છે મકેરમાં ફાટની અફર મરના સાકડા, મત્રીય અને વસનાટ પણ મીચ છે નહેરુના ફાટમાં નવ હવાળા છે અને પંથરનો મોટો કિસ્સો આવેલો જ દિન-દુસ્તાની તથા બિટિશ ફાટની ટુકડીઓનો અહીં વસનાટ છે

અનાજનું મગર દાઢી મંજમાં છે માનની માટીઓ વિલામ પોગરી ન્યાય છે. એ જેનીબાગનો છે. જાન એ પર કરવામાં આવે છે

પેદાશમાં અનાજ, નેલીનિયા વગેરે છે. કપાસનો પાક થતો નથી તનમાથી, તેન પીસવાનું એક મિથન કારખાનું છે. એ જારકની કાર

ખાતા છે; અને ત્રણમો હાથમાળો છે, જેના પર મિલના સૂતરની તેમજ જાડીની સાડીઓ વણવામાં આવે છે. બડા ખજાનરમાં છૂટક વેચાણની દુકાનો રમ્માની જન્ને તરફ મામસામી આવેલ છે.

કિલ્લો ટેકરી ઉપર હમ્મુ આગાદ ગેબો છે. હાડી મંજર પાસે જ આવેલો છે. કિલ્લાને કોટ તથા ઉપકોટ છે. અંદર જતા મોટેશીમેડી-અર જનગણની ઔદિસમાથી પાસ જેળવલો પડે છે એમા યુરોપીયન મોજાનેના ચાહુ સવાટ મહે છે. ગણી કમળાવર્તના મહેલ જેને બાઇ સાહેબની હવેલી નગીરે ઓગળાવવામાં આવે છે, તે હાડી મંજરમાં આવેલી છે અને તેમા હાથ કોટવાલી છે.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બગવા હરમ્બાન કતલ થયેલા ૬૬ યુરોપીયનેલું સમારક કિના પાસે છે. એને ફરતો બાગ બનાવેલો છે

રોડનની ઉત્તર-પૂર્વે આવેલી ટેકરીને રિટ્ઝિયુશન હોલ તરીકે ઓગળાવવામા આવે છે. આ શહેર ઓરછાના બડા રાજા મીરસિંહ દેવે જહાંગીર બાદશાહના વખતમા વસાવ્યું હતું. ઇ. મ. ૧૭૪૪ માં મરાઠા સરનાર નાઝશંકરે ફરીથી વસાવીને કિલ્લાને મજબૂત બનાવ્યો હતો. પેશવાના સરદાર શિવરામભાઈએ સને ૧૭૬૬ થી ૧૮૧૪ હરમ્બાન શહેરને ફરતો કોટ ચણાવ્યો હતો, અને ગણી લક્ષ્મીમાઇએ બ્રિટિશ સામે બળવો પોકાર્યો તા મુઘી તેના વંશજોના હાથમા હતું. મને ૧૮૫૮માં સર હયુઝ આ શહેરને હાથ કપું હતું ૧૮૬૧માં સિંધિયા સરકારને મોપવામા આવેલ હતું પણ ૧૮૮૬ માં ગ્રાવિયરના કિલ્લાના બહામાં પાછું કંઇ લીધું હતું.

ઓરછા

મધ્ય હિન્દ એગન્સીના પૂર્વ વિભાગમા છુટ્ટેવજના ત્રિકમગઢ મધ્યાનમા બેટના નદી પર આવેલું છે ઝારીથી માણિપુર તરફ જતાં ઇ. આઈ. પી રવેના ફાટા પર એજન છે; અને શહેર પાંચ માઈલ દૂર છે ઝાંખીથી સડના રસ્તે દ્વ માઈલ થાય છે અને વાહનો મળી શકે છે આ શહેર ૮૫૦ વર્ષ પૂર્વે ત્રિકમગઢના રાજપૂત

રાજ્યનું પાટનગર હતું. શહેરને ફરતો પથ્થરનો કોટ કરી લીધો હતો.

આ શહેર ત્રણેક મોટા મંદિરો અને ગઢમાં આવેલાં બે જૂના રાજમહેલો સિવાય તદ્દન ખંડિયર બની ગયું છે. આ ખંડિયરો ત્રણેક ચોરસ માપકમાં વિખરાયેલાં છે. કાટના હથ્થુ ત્રણ જિંયા દરવાજા કીખા છે. પ્રદેશ કુંગરાણ છે અને ખંડિયરોનો વિશાળ વિસ્તાર જૂતકાળની જાદોગદાસી સિદ્ધ કરે છે. નિકમમઢ ચાલીસ માપક ધાય છે. ચતુર્બુજનું મંદિર બહુ જાણ્યું અને વિશાળ પથ્થરનું બાંધેલું છે. માત્રાણુ-મોની આજળાવ રહેલી હોવાથી ત્યાં આડેક હસવામોની કુટાની છે.

મઢ નજીકમાં છે. તેને ફરતી જાંડી પાછળે બોલેલી છે અને એના પર પુલ બાંધેલો છે. ગઢમાં પ્રવેશવાતો દરવાજો જંગી છે. તેના બારણા બહુ મોટા અને જિંયા છે. દરવાજામાં અધ્ધીકાર શોખંડના ખીસાઓ છે. પાસે બહુ મજબૂત બાંડી શોખંડની સાંકળ ગોઠવેલી છે. મહેલોની નજીકમાં ખીજા ખંડિયર મમતો છે અને તેમના કિનારા બાજમાં નજરે પડતાં કારંજ જૂતકાળની આબાદીનો તર્ક કરાવે છે.

રાજમહેલો ખૂબ મોટો અને અસલી બાંધણીનો છે અને તેમાં ઝરખા તેમજ ગોખ મૂકેલા છે. નદી કાંઠે આવેલા હોવાથી દૂર દૂરના દ્રશ્યો નિદાણી શકાય છે. આ મહેલો રાજા ખીરસિંહે બાંધાવ્યા હતા અને બાદશાહ જહાંગીર જ્યારે તેને મળવા આવતો ત્યારે તેનો ક્રિતાંગે એમાં રાખવામાં આવતો હતો. મુલાકાતીઓ આ મહેલોની બાંધણી અને રચના જોઈને હેરાત પામે છે.

બાસોદા

મધ્ય હિન્દ એજન્સીના પશ્ચિમ વિભાગમાં માળવાના ઉચ્ચ પ્રદેશ પર ગ્વાલિયર સંસ્થાનમાં બીલસા જિલ્લામાં આવેલું આ તાલુકાનું રથળ છે અને વસતી પાંચેક હજારની છે જી. આઈ. પી. રેલવેના દિલ્લી તરફ જતા મૂળ કાંટા પર આ એક સ્ટેશન છે. અનાજ વગેરેની મંડી-માર-કેટ સ્ટેશન પાસે જ છે અને માલની ગાડીઓ જાહેર હરરાજી-વિલામથી વેચાય છે.

પેનાશમાં ઘઉં, ચણા, જુવાર વગેરે અનાજ, તેલીયમાં અને કપાસ છે. ગામમાં એક બિનિંગ કેટલી છે. સેલ્સ અર્થે બારનો ગેર છે. અનાજનો બાવ ચાર મણની માણી પર થાય છે. કપાસનો બાવ પાંચ મણની માણી પર અને ડાંગનો બાવ મણ એકની ઉપર થાય છે. રોશન પામે આવેલી જમરનો રતો પહોળો છે ગામ એક માત્ર દૂર થાય છે. એક જૈનમંદિર છે. બાપા દિન્દી છે. વસતીનો મોટો ભાગ દિન્દુઓનો છે.

બીલસા

મધ્ય હિન્દ એલન્સીના પશ્ચિમ વિભાગમાં માળવાના ઉચ્ચ પ્રદેશ પર જ્વાલિયર મંદિરમાં આવેલું મુંગામ્થી દિલ્લી તરફ ૭૭ મી. ૭૭. આઈ. પી. રેલવેની મુખ્ય લાઇન પર બીલસા બિલ્ડનાનું મુખ્ય મથક છે. વસતી પંદર હજારની છે.

પેનાશમાં ઘઉં, ચણા, જુવાર વગેરે અનાજ, તેલીયમાં તથા કપાસ છે જિન તથા એક પ્રેસ પણ અહીંયાં છે. નોન ૮૦ બારનો ગેર, પાંચ મણની માણી છે. માણી પર અનાજ તેમજ કપાસનો બાવ થાય છે અને બાવ મણ ઉપર થાય છે અનાજ વગેરેની ગાડીઓ સિલામ કરીને વેચાય છે.

જૈનોની વસતી રૂઝત આક ધગની છે, પણ ત્રણ મંદિરો છે શહેરમાં પાણીના કૂવા છે અને પાણી મીઠું છે. શહેર રોશન પામેથી શરૂ થાય છે. શહેરની આંધણી કે અનાજ ગેરગર નથી. બાપા દિન્દી બોલાય છે. વસતી મોટા ભાગે દિન્દુઓની છે.

સાંચી

મધ્ય હિન્દ એલન્સીના પશ્ચિમભાગમાં માળવાના ઉચ્ચપ્રદેશ પર બોપાવ મંદિરમાં આવેલું છે અને મુંગામ્થી દિલ્લી તરફ ૭૭ મી. ૭૭. આઈ. પી. રેલવેના મુખ્ય લાઇન પર બોપાવથી અગતીસ માળવાના છે સાંચી રોશન આવેલું છે એ મોઝેક ધગેની વસતી મળે એક નાનું મામડું છે અને જુદા કાળના અપો મારે અતિ પ્રખ્યાત છે. પ્રવાશીઓ

માટે રોશનથી પાંચ મિનિટના અંતરે બોપાસ રાજ્યનો ડાક જાગશે તેમજ અમેરિકન ગેટસ્કાલિસની સમવડ છે. ડાકજાગશે સારી જગ્યા પર આવેલો છે તેમ જ હરેક રીતે સારી સમવડ બરેલો છે. રથજી સાંત અને રમ્ય છે.

સ્તૂપોવાળા ટેકરી ત્રણસો ફૂટ જાંચી અને દસ મિનિટના રસ્તે આવેલી છે. સડક પાછી જાણેલી છે અને ઉપર ચઢતા માટે પહોળા પગથિયાવાળા સીડી બનાવેલી છે. સ્તૂપો બધા ટેકરીના મધ્યે ચણેલાં છે. મોટા સ્તૂપનો ઘૂમટ આગમ્મીમથી જોઈ સકાય છે. મૂળ સ્તૂપ મોટો છે જ્યારે એની સામેનો સ્તૂપ નાનો છે અનેને પથરના ફરના કોશ કરેલા છે અને મોટા સ્તૂપને ચારે દિશામાં ફરવાળની કમાનો બનાવી ફરેલી સામે છુદ્દની મોટી મૂર્તિ બેસાડેલી છે અન્વારે એ ખડિત હાલતમાં છે. નાના સ્તૂપના ફરવાળને એક જ કમાન છે. કોરા તથા ફરવાળની કમાનો અજુબ ફેરેલી છે. મજકુર બે સ્તૂપો હજી સહીસક્રામત જળવાઈ રહેલ છે. બાકીના વધતા થોડા અંશે ખડિત બની જઈને ખડિયેરો રૂપે બિભા છે.

સ્તૂપોનો પાયો બિડો બરી તેના ઉપર જાંચા ઝોટલા બાંધી બજૂનના જેવા ગોળ ઘૂમટ ચણી મધ્યાળા પર બેથી ત્રણ ફૂટ જાંચા કળશ બનાવી તેમાં બગવાન છુદ્દની પવિત્ર રાખ, સોના રૂપાના સિકકા સાચવી રાખેલા છે. અહીંના સ્તૂપો સુમારે ૨૩૦૦ વર્ષના કાળજૂના ગણાય છે. તેમના કોરા અને કમાનો પર ઇ. સ. પૂર્વેના ૨૫૦ વર્ષ પરના અરોક્ષ રાજના સમયના ઉલ્લેખો છે. કોરા ખરી રીતે સ્તૂપ ચણાઈ રહ્યા પછી થયા લાગે છે.

થોડે છેટે બે મજલાનું મંદિર છે. ત્રીજે મજલે પડી ગયો હોય એમ જણાય છે. મંદિર ધણે ઠેકાણે ખડિત ચણેલ છે. બહારની મોટી મૂર્તિ પણ ખડિત કરીને મૂકેલી છે. એક મંદિરના રંગમંડપના માત્ર

પતથરના થાખના જ પીઆ છે અને તે ઘણા ડાયા તેમ જ પડોળા જે
જાતીના ગ્રૂપો અને તેને નગના મકનો નગબગ પડી ગયા છે

દેગી પર ખડિત વસ્તુઓનું નગરકથાન છે જેમાં ખગિત
મૂર્તિઓ, પતથરાઓ, નેનો, જડી આવેના ચિત્રકાઓ વગેરે સાચી
રાખરામાં આવેલ છે ગ્રૂપોના વ્યુજ કાર્ડો તેમ જ બોપાન શહેરના
વ્યુજ કાર્ડો અને ગાઇડ બુક વગેરે ત્યાથી વેચાતા મળી નકે કે વિઝી-
ટર પામેથી પ્રવેશ પીના એક ડરિયો રાજ્ય નરદથી વચૂન ગ્રામા
આવે છે

પ્રાચીન નાગમા દાન જસ બીનમા હરેર રમેતુ કે નેની પામે
મેસ અને મેટવા નીના મગમ પન વિનિગ નાગનું રિખાત નરદ
દતુ જેમાં આ નગ ૥ પ્રેશમા જુદ બગવાનતા થ ૥ અનુસાસીગો
વસતા દના જુદ બગવાન ૥ વિસીજ પરી નેગીશ્રીની બ મૂતિ આ પી ૥
આ ગ્રૂપો તે અનુસાસીગોએ ગારેન છે ગેમ એક વતકથા ૥
ત્યાજે પી ૭ એવી દતકથા ૭ કે આગે રાગની દેસી નામ પી રાખી
વિદિસથી આવતી હતી ત્યાજે તેને પોતાના પુત્ર મહેન્દ્રગાર મગે
આ શન જગસા પસદ કરી એક મદ મધ ગોદનો આ રાનો માન્દી
છે કે અગોક રાગ રખનોખત આ ન્યગ પી મુનાકાને આવતો હતો

બોપાલ

મધ્યવિન્દ એગનીના પશ્ચિમ વિભાગમાં માવવાના ઉચ્ચ
પ્રેશમાં સમુદ્ર પી મપારીપી ૧૭૦૦ ફૂટ પી ઝેચાઇ પગ આવેનું આ
બીજા નગના મુન્દીમ રા દરયાનનું મખા શહેર ૬ અને મેગ ૥
નગી આટે જધ ગાડીને લાનેન મ ૧૨ ના મહા પર વગેરે ૭ રમતી
૬૧૦૦૦ પી અમાલ છ મુજાગી નિલી તર જળી ૭ આખ પી
રેનવેના મુખ દાગપગ મેઝ જમન ગેશન ૬ રવડે પી મીજ સાખા
ઉજગેન તગર ૬ ૬

આ શહેર પદન રહેમા રાગ નાજે જધાન ન તેડું નામ બાપાવ
રાખ્યુ દતુ શહેરને ફરનો કોટ નગેન ૬; આ તેગ આટે દિય મા

ગાન પ્રયોગશાળે ગાતેન ડ ગઢેડના મધ્ય બાગમાં આવેના ચોગાન નરે
એન ગાંડી જગના પર જુમા મઠિલ્લ બાવેનાં જ એ હમારન વમા
ગાના પર તાપ તથા પી કે તા જે બંધા મિનારા અને નમુ ગોટા
દરના ૧ છ ગાંડી સાંતે તથા પી કાચી માંડી ગાંડીને નીચે નરની
દુનાનાં દિંડી છે. આ ચો મા ઝંઝીગો સગા અને નાપડીઆઓની
દુનાનો ૬

[illegible]

મુમકા ના પેશન દેવ જા દેવનાની ગંગા જે તાદો
 રૂર મળી મહે , અનાજ, પામળી તાદો મા... મહે રમાવેના
 નાન દાનાના મા આનની ૭ અન તમાન અતના માનની ગાડીઓ
 નનામ તામા । વેચાય ૭ નાસાનુ મુનિષ્ણાત તમાન દવે અગાકિ
 જટન મોર રૂન નરી અન ગંગા કો અવેના પ્રાચીન મહેનોમ ના
 તમા ખગ ખાદિ રૂ થઈ ગયા ૭ રાઈ મા તમ જ સુખ રૂતામા
 પર વી દેવીના નિવાગો છે તથા પણીની સમાડ સાઈ ૭

તે પાની પેક માંથી આપની સીમના નામની ટે ગી પર મુનનાના
જાણા જેમ ના વચના ફી ગના મર્ડન અન તેને લખતા મકાના છ
અ પીજ માંથી આપેના ટેકા પર મેટા ફીકરાના ગમતા છે
પાનના પાના પીકુ નાખાનતા મ ન આ મ અ જેમમ મુનનાના
જાણાનો પીચો જે અમલનામ મામ પી ટરી પર છે તેના સક
સુનાનિના રો ટેમ્પી પી ના વધને જાય છે અ પી પર હાલકો,
જગનખાલુ વગર મા મેટા મકાનો જાણેલા છે, અને રૂપો સુર છે

મનમોહાડ નામે ઓળખાતી ટેકરી પર જૈન આચાર્ય માનતુંગશ્રીના પગલા છે.

માછ નવાગ સાહેબના તાજમહાન નામના મહેનમા છોકરીઓની લાઈફન તથા લેડી લેન્ડસાઈન ઇમ્પિતાનના મોટા બપમદાર મકાન પામે મોહમેડન ઓગ્નનેજ અને લાઈમેરી વગેરેના સુદર મકાનો આવેલા છે. સહેરની પામે આવેલા ફતેહગઢ નામના કિલ્લા પરથી એ બધા મકાનો, આખુ સહેર અને તળાવના દરેક જોષ સકાવ છે. ભોપાનમા તેવા લાયક ગ્યગામા માછ બેગમ સુધતાના જહાનનો, બાગ એ નામનો આશીશાન મસ્જિદ, મ્યુઝિયમ, શહાજહાનાગાદ પામે શહાજહાના મહેલ કે ગાગ જોવા માટે રત્ન મેળવવી પડે છે. મ્યુઝિયમની ચોતરફ સુગ બાગ બનાવેલ છે. સહેરમા જૈનમંદિરો પણ છે.

ભોપાલ મથનનુ ફેરફાર લગભગ નવ હજાર ચોરસ માઈલનું છે. હમણા મુખી મુનનાના જહાન રાજ ચલાવતી હતી તે જહુ ચગરાક હતી અને નુમેદશાતિ બધું શાસન ચલાવતી હતી તે ડેગવ-છીમા ખુશ રસ લેતી હતી. શહાજહાના કારણે પોતાના મૃત્યુ પડેના પોતાના પોત હમીદુદ્દને રાજમાની પર બેસાડ્યો હતો. બધા હિન્દુસ્તાની બોલાય છે.

શાહજહાનાગાદમા એ બેગમના નામનો મોટો મહેલ છે. તેની બાજુમા આવેલ તળાવ પામે મુનનાના જહાન બેગમની અતિ આત્મી શાન મસ્જિદ ખાસ જોવા જેવી છે. મસ્જિદ પૂરી બધાઈ નથી અને જો પૂરી બધાઈ ગઈ હોત તો હિન્દુસ્તાનની એક મોટી મસ્જિદ તરીકે જરૂર પડતી.

શાહજહાનાગાદ માછ બેગમ શહાજહાન તરફથી સહેર બહાર વસાવેલું છે. ભોપાલમા પ્રાથમિક ડેગરણી ફરજિયાત આપવામા આવે છે. અહીં જોતાના ૧૦૦ ઘરા છે, જેઓ મોટે ભાગે ઝવેરાત તથા

કપાસનો રોગગાર કરે છે. પરદેશથી આવતા મુસાફરોના નામ ઠામ નોધી લેનામાં આવે છે.

અહીંના તોલ માપમાં શેર ૯૬ બારનો, ચાર મણની માણી એટલે જંગાલી પોણા પાંચ મણ જે ગેર છે. કપાસનો બાવ - સવા માણી એટલે જંગાલી મણ ૭ પર થાય છે.

અંડવા

મધ્ય પ્રાંતના નિમાર જિલ્લામાં શ. આઇ. પી. રેલવે ૫૩ જંક-શન સ્ટેશન છે; અને અહીંથી રાજપુતાના માળવા રેલવેનો એક દાટો નીકળી અજમેર જાય છે. મુસાફરો સારું સ્ટેશન નજીક ડાક જમણો અને સારા સગવડવાળી ધર્મશાળા છે. અનાજ તથા રૂના વેપારનું મોટું મથક છે. રૂ દાખનાના ત્રેમો તથા જિર્નિંગ ફેક્ટરીઓ વગેરે છે. હોસ્પિટલ, દવાખાનું તથા જિલ્લાને લગતા તમામ ખાતા અહીં છે.

એકાર માધાતાનું તંત્ર અહીંથી ચાલીત માઉચ થાય છે. અને મોરટકા સ્ટેશને ચક્રને જઇ શકાય છે. આશ્વિરગઢનો કિલ્લો અહીંથી ત્રીસ માઇલ થાય છે. બસનો રસ્તો કે. શ. આઇ. પી ના ચાંદની સ્ટેશનથી થયું જવાય છે, અને ત્યાંથી ૭ માઇલ થાય છે જે કિલ્લો અસાદાર નામના બરવાડે ૪ સ ૧૩૭૦ મા જલાવેલ છે એમ કહેવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૪૦૦ મા ખાનદેશના ફરકી રાજાએ પાસે હતો જેમની પાસેથી ચક્રેન્દ્રસાહ અકબરે ૧૬૦૦ મા લઇ લીધો હતો. ઇ સ ૧૭૬૦ મા બાહુરખ પેશ્વાએ લીધો અને ૧૭૭૮ મા સિધિયાને આપી દેનામાં આવ્યો.

ઇ. સ ૧૮૦૩ મા જનરલ વેવેરનાં છાપો માંથી અને બીજા વર્ષે સુરજી અંજનગ્રામના સધિપત્ર મુજબ સિધિયાને સોંપવામાં આવ્યો. ૧૮૧૨ મા પુનઃ અંગ્રેજોએ ઘેરા લાલ્લો કારણકે નાગપુરના પદ્મજી રાજા આપ્પાસાહેબ બોસલેને એમાં આશ્રય આપવામાં આવ્યો હતો. એ પછીથી તે બ્રિટિશોના હાથમાં છે અને પુરહાનપુરથી ખડવા વચ્ચે ટ્રેનમાથી દેખાય છે. એ કિલ્લો ૮૦૦ ફૂટ ઊંચી ટેકરી

પર આવેલ છે અને દરિયાની સપાટીથી ૧૨૦૦ થી ૧૩૦૦ ફૂટ ઊંચો છે કિંતામા માત્ર એક મર્ગિજ માખૂન છે અને એક નાનું સરખું મંદિર અને તળેડું ખડિયેગ નજરે પડે છે તમાવ, દૂરા વગેરે પણ છે. ચઢાવ દોરેક માધવનો જનુ સખત છે.

દહેણું

મુળ્ય ઇલાકાના ચાણા જિલ્લાના એક તાલુકાનું આ મુખ્ય મથક સમુદ્રકંઠે આવેલું છે. કાકા રત્નાજ છે બી બી. એન્ડ સી આઈ જનરેના દહેણું રાજનથી ખ માઈન થાય છે. અને ત્યાં જરાને મોટા વગેરે વાહનો મળે છે. મામનનદારની ટ્યેરી, મુનમદ કોર્ટ તથા દ્રા-ખાનું અને ઈનમર્ગિજ બદોયા છ વસતી ચારદગરની વેળાય છે દરિયો નહરમા આવનારી હિનાગામા જરાક દૂર છે.

માઈટા જંદર જે લાકડાના વેપાર માટે પ્રસિદ્ધ છે તે દહેણું નેશનથી ત્રણ માઈલ થાય છે બીજી પાટી સડક મદાનદગીના હુગર તરફ થઈને જવાદર મગ્યાન તથા નાનિક તરફ વધે છે. સમુદ્ર પાસેથી એક કમી ઝરેનો હિંગમામ તથા પાવનક નગર ત્યાં છે.

બોરડી

દરિયાકાંઠે આવેલું છે. કાકા રત્નાજ છે બી બી. એન્ડ સી આઈ. જનરેના જોલનડ નેશનથી એકોઠ માઈન દૂર છે મોટા વોગ વાહન મળે છે. બાગાની ગામ છે. નમુડે કાકા રમણીય અને એ માઈલ લાંબો છે. દહેણું તાલુકામાં આવેલ છે.

ઉદવાડા

સુરત જિલ્લાના પારડી તાલુકાનું ગામ છે અને બી.બી. એન્ડ સી. આઈ. જનરેના ઉદવાડા નેશનથી ચાન્ક માઈન થાય છે મોટર વાહન મળે છે. ગામ સમુદ્રકાંઠે આવેલું છે કાકા રત્નાજ છે સામેલીથવનો હિનાગે વેળાય છે વસતી બે દગર છે. બદોયા પારમીએનો આનસ-નદરામ છે અને એનું મંદાન એક મજલાનું છે પરનીએની આદમન ચાલુ રહે છે.

આત્મ અરેરામમાં બાવળના પાકડાનો અગ્નિ કરવામાં આવે છે, જેમાં સુખડ તથા અગર લેવાય છે. આત્મ અરેરામમાં પારખીઓ જ જઈ શકે છે તેઓ પાણી ચોક્કસ પવિત્ર જગ્યાએ જઈ સકતા નથી ત્યાં મોમેદો એટલે ધર્મગુરુઓ જ જઈ શકે છે

દમણ

પોર્ટુગીઝ સરકારનું આ શહેર અરબી સમુદ્ર પર આવેલું છે, જેના બે ભાગો વચ્ચે દમણગંગાની ખાડી આવવાથી થાય છે. ૧૬૮૧- માં આ ખાડી પર પુલ બાંધીને બંને વિભાગોને જોડી નાખવામાં આવ્યા હતા પણ નીચા પૂર આવવાથી હાલ મંદિરામાં પુલ તૂટી ગયો છે. હવે વસતી ૧૦ થી ૧૨ લાખની વેળાય છે શહેરમાં વીજળીક ગત્તીઓની મમવડ છે બી બી એન્ડ મી. આલ્. કેસવેના દમણરોડ ઝોનન કે જેને વાપી પણ કહેવામાં આવે છે ત્યાંથી એ આઠ માઈલ થાય છે અને મોટર સર્વિસ હોડે છે. પોર્ટુગીઝ દરમાં જકાતનો કારણે સામાન નવામવામાં આવે છે

નાના દમણનો વમવાટ મારો મકાઈવાળો છે. મારકેટ બાધીને કમકમની દોગ મારકેટની જેમ બધી વસ્તુઓની દુકાનોની ગોડવલુ કરેલી છે. મારકેટ પામેને લતો તથા વાણીયાવાડ વિશેષ જગ્યા છે અને સમુદ્ર કાંઠે છે. ત્યાં એક જૂનો કિલ્લો છે એક જૂનું મંદિર પણ છે

ખાડી એજળી મોટા દમણ તરફ જતા કિલ્લો આવે છે. ખાડી તરફના દરવાજા પામે કિલ્લા પર રહેતી કાબી અને નીનાદાંડી છે. કિલ્લાની અંદર અરકાળી એફિસો, જેલ, મર્ચન્ટ તથા મર્ચન્ટનો બંગલો છે કિલ્લો ઉજડ જેવો લાગે છે. બીજી ગમના દરવાજામાંથી બહાર પડતા વસવાટ આવે છે વસતી એછી હોઈ શારીરિક પ્રકૃતિ નબળી છે.

વલસાડ

મુરત જિલ્લાના વલસાડ તાલુકાનું આ મુખ્ય સ્થળ છે અને બી. બી. એન્ડ મી. આઇ. રેલવે પર આવેલું છે. ચહેર ગીચ વસેલું છે. અને વસતી ૩૦ થી ૩૫ લાખની કહેવાય છે. ચહેર મુધરાધ ખાતું હોધ વીજળીની બત્તીઓની સમવડ છે. એક જૈન દેરાસર પણ છે. શેરડી, આંખા, સાગલી લાકડા માટે પ્રખ્યાત છે. અહીંના લોકો સારા કસબી તેમજ હિલોગી છે. ચહેરમાં મચ્છરનો ઉપદ્રવ છે. વાહનો મળી શકે છે.

પારનેરાનો કિલ્લો ચાર માઇલ ધાય છે. પુરાણો છે અને હિન્દુ શાળાએ બંધાવેલો છે. ચક્રવા સારુ પત્રધિયા છે. કિલ્લો હાલ ખંડિયેર હાલતમાં છે. ઉપર દેવીનું મંદિર છે અને પાણીના કુડો છે. એ કિલ્લો હેલ્થે મરાઠાઓના હાથમાં હતો. સને ૧૮૭૦માં તેમની પાસેથી અંગ્રેજોના તાગામાં એ આપ્યો હતો. એના ઉપરથી સમુદ્ર તટ પરના તીથલના ખંજલાઓ, ઉલવાડા, નદીઓ તથા આસપાસના સ્થળો જોઈ શકાય છે.

તીથલનો રમણીય દરિયા કિનારો ત્રણ માઇલ ધાય છે. કિનારો રેતાળ છે. સુપોરત સમયનું દરિય મનહર લાગે છે. કાંઠા પર જામણાઓ બધિયાં છે. વલસાડથી તીથલ તરફ આવતી સડક પર જૈન આરામ્ય ભવન બંધાયું છે, જેમાં જૈન કુટુંબોને માસિક પંદર રૂપિયાના ભાડાથી જગ્યા ભાડે મળી શકે છે. મકાન સુંદર છે અને મુખડા પગ બામ બનાવેલ છે.

ધરમપુર સંસ્થાનનું પાટનગર ધરમપુર અહીંથી અઢાર માઇલ ધાય છે અને વલસાડથી મેટરગજ જાવ છે. ધરાસજા જ્યાં મીઠાનો સત્યાગ્રહ થયો હતો તે પાંચ માઇલ ધાય છે.

બીલીમોરા

માયકનાડ સરકારનું આ ગામ બી. બી. એન્ડ રી. આઇ. રેલવે પર આવેલું છે. ચહેરની વસતી ૧૦ થી ૧૨ લાખની છે, અને પાપટી.

પને વમેનું છે. એક ટેન દેરામર ૫૫૫ સ્પી છે. ઉનોમમાં રળી-
તીંગ નિરિંગ મિન, સિંક સાડી કેકટરી, તેનની ગિન, માચુનું
કાગખાન ઐયુગિનિયમના વાસથો જનાવવાની કેકટરી, મો મિવ
વગેરે ૫૫૫ છે.

ઉનાઇના કુંડો

ખીનીમોરાળી નોકળના ખીવીમોરા-કુંગડા કેવલે કાઢા પર ઉનાઇ
મેશન આવે છે ઉનાઇનું ગામકું નાનું છે અહીં એક ગરમ પાણીને
કુંડ છે કે જે પામે બાધેયો નં. બદર પર્ગથિયાં મેવા છે અને
કોરે ભરી પુર પેથળ બી વર્ગ મારુ ગ્નાન કંગવાના વિભાગ કહેલા
છે કુંડનું પાણી બહુ ગરમ છે જે કુંડમાર્ગી મરુતું પાણી રોકીને
બદાર જમીનમા નાનો કુંડ બાધેયો જ લોકો મોટે ભાગે જો કુંડનું
પાણી વાપરે છે. બંને ૫૫૫ કુંડ છે કુંડના પાણીમા પરપોટા
ઉઠતાં રહે છે અને મેષક રેકાણે અંર ખાડા પડી ગયા છે. કુંડની
પાસે ઉનાઇ માનાતુ મદિર છે ઝીઝીટરો માટે નજીકમા જ ઉતરવાની
વ્યવસ્થા છે.

નવસારી

ગામકવાડી ર જમના નવમરી કહાવન આ મુખ્ય શહેર છે અને
ખી ખી એન્ડ સી આઇ રેનવ પન આવેન જ વસતી આશરે
૭૦૦૦૦ સહ નગની લેખામ છે શહેર મુધરાઇ ખાતુ છે અને ગટરની મોઠ-
વાણ તથા વીજળીકે જતીઓની વ્યવસ્થા છે મચ્છનો ઉડવ નથી
જેન દેરાસ- છે અને શહેરના મધ્ય ભાગમા ટાવર ચણીને ઉપર
થડિયા ગોરબેલું છે લાવથેરી, ડવપ, જાહેરમાગ સુતિદામૃદ દરિપ-
તાવ, સ્કૂલો વગેરે છે એક મહેલ છે તથા સમગ્રગ્રામ છે, જે જોવા-
લાયક છે.

મેશનની ખીજ નરદ જલાવપુર તાલુકાનુ મુખ્ય મથક જલાવપુર

બ્રિટિશ મુદતમાં કે કગડી કે જ્યાં ભારત વિદ્યાનય નામની રાષ્ટ્રિય-
શાળા અને આયોજોગનું કામ ચાલે છે તે આકે માઈત થાય કે બાઈ
શ્રી દીનાનંદ દેખરેખ રાખે છે. મહાત્મા ગાંધીજીની વિખ્યાત દાડી
કુચનું દાડી ગામ ૧૪-૧૫ માઈલ થાય છે સડક કાચી છે અને ત્યાં
વોગ તાકોના થોડાક બગવા છે

સુરત

આ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે અને બી બી એન્ડ મી આઈ
૩૧વે ૫૦ આવેલું છે તાપી કાંઠેથી રસ્તે થઈ હંક રેલવે ગેશન
સુરીંગે પથરાયેલ છે વસતી એક લાખ પાસે લગભગની વેળાપ છે
જેમા મોથો બાગ મુમલમાનોનો છે, સુરત જિલ્લાના બારડોમી, વમ
સાડ આર્મી આ તાનુકા છે અને વાસદા ધગમપુર, ડામ, મચીન
એમ આગે નાના રાજ્યોની એજન્સી છે

સુરત શહેર અસન બહુ જ આગાહ હતું ત્રણ મીકા પડેલા મંગલ,
અરમત્તાન, આફ્રિકા અને સુરોપના બહારો જોડે તેનો ધમધામર વેપાર
ચાલતો હતો પરંતુ મારે પુરાર્થ જવાથી બદલતું અદ્યતન દેવે ધરી
ગયું છે

શહેરને મંતે કોટ છે, જેમા કપાક કપાક વાગાજી છે ગંગા મોડે
જાગે માકડા છે અને વેપાર મુખ્યત્વે શેરનથી તાપી નદીના પા
તરફ જતા મેન ગંગા પર જળામ છે ચારથી પાંચ મિનેમાયુદો બ,
૫૫ પામે જ કિલ્લો છે કે જે લગ્ન સાજીલ છે અને તેમા કમેગીઓ
જ, પામે રાઈના જામ છે, પુલની પેલીમમ રહિર ગામ છે કુમસ,
ફજરા ઓપવાડ આદિ આગે તરફ જવાની મોટરજમો પુલ પામેથી
૩૫૦ ૭, મોપીપુના દરિયુગ, મમ્રામપુરા એમ શહેરના જાગ
મદા મા છે, જૈન રમતી માગી દોષ થજા દેગસરો પજી ,

રેશમ તથા કમ નો ક્ષોમ મોળ પ્રમાણમાં બ મિચરામ માગ
બને છે દાડીદાનું કામ, રમકપૂર દિમલોક રમેરે પજી બને છે ને

નહા ગિનિગ ત્રિનિગ, મિતો છે લોભા ખાણીપીળી અને કનકા
ચઢાનવામા વણે રસ થે છે 'મુરતનુ જમણુ અને વાલીનુ મગણુ' એ
કહેન તેમનો જમણુ તરફો જોખ દર્શો-સી આપે છે, શિવામા પાક
નયા પાપડી, વૈધા ચીખડા, મેંગ વેગણુ આદિ તાખાછ તાજ
મગી રાકતા કોનાથી સુરતનાગીઓ મુરત તરફ આમીન ૬ મુરત પી ગરડી
તથા મારીઓએ સારી પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે

પૂર્વ આ જગ્યાએ મૂર્ચપુર નામનુ ગામદ હતુ તા ગામીનામના
દિનુ ૧૮૬૧ નચે અને પાતાના ઉચ્ચમથા ગામને અમુદ કરી શકે તે દરની
પાખુ અને પાતાની જા મુરતાના નામ પરથી તેણુ સંપ્રદુરન મુરત' નામ
પાજન પાજમથી મુમનમાનાની મતા જમી અને મ મંગેમડાના અમત
દમીયાન તેના એક માનીતા તુક'મિપાદા ખુ ન-ખાત ૧૫૪૦-૪૧
દરનીના મુરતાના [૩૦ ગામ્થો જે તાપી કડિ આજ પણુ મો ૧૦૬
મુમન સત્રાટ અકનરે સુરત મર ક્યુ' તપરથી ૬ મ ૧૮૫૧ મુધી
તે મોમનોના તામામા રજુ અને પાછળથી અગ્રેજોના કાળમા આ પુ

ગામીનુગમા ૧૦૦થી ૨૫૦ વર્ષના જૂના એ જન દરાસરો-એ
મહાતીન ભગવાનનુ આ બીજુ અનીશ્વર ભગવાનનુ આવેલ ૭ મ ન
૧૮૬૧ મા નધાયેનુ ગામો નારાયણ મદિર તથા કણુપીડમા
આવેની બાનકૃષ્ણની દલેનીનુ મકાન મોદુ છે અને હમારતો આક
ર્ષક છે, હલેનીનુ મકાન ૧૬૧૬૫મા અણાવેનુ પણુ ૧૮૭૧મા
મુરતની પ્રચક આગમા જરમીબૂત થનાથી હાન પી હલેનીનુ મકાન
અણાયુ છે

મુરતમા તા પી કડે આવેનો કિદતા, રાણીના માગ જુમા મરિત
દરિયા મહેન, અગ્રેજોની કોમી નવામની વાડી દાનર પારેખ
નના શાળા વગેરે પુરાણા તથા નસીન ગથો અને મમનો નેના
જેના છે શહેરમા મચ્છરનો ઉપદ્રવ કાયમ રહે છે શહેર દ્વાર તામ
નમમા પણ કેટલાક નમનાઓ આવેના છે

મુરતથી મારડોની, મોનમક-બાગ નદુરખાર અમનનેર થઈ

એક દેનવે કાગિ છ આઈ પીના જગમગ ઝેરન નરદ જય છે અને તે તાપ્તીએની રનવેના નામથી ઓળખાય છે

દુમસુ

સચીન મગ્યાન તા ૧૧નુ આ મામ ઈગ્યા કાંડે આવેનુ છે અને હતાખાવાનુ મથક ઈ બીમપોર પણ ઈગ્યા કાંડે આવેનુ છે અને એ બન્ન વચ્ચ અતર દન્ન એક માનવનુ છે મુરતવી એ મ માલવ થાય ઈ મોટ વાદનો આવે જય ઈ મિનારો તાગ છે

અહા તા ૫૦ વી ૬૦ ગગનાયા ઉપનન ત્રણ મેંગેરિયન છે હનાગામા હજા ખાવા માટે લોકો આવે છે દરિયા કિનાર રેતીમા જાન્યાએને ઝૂંટવા માઁ ઝૂનાઓની વ્યવસ્થા છે

અહા આવેના ત્રણ સેન્ટેરિયમો (૧) ગજગમ ગેવિદરામ (૨) મન્મથદ ઉનદરા અને (૩) નોર ૨૭ બ્રિજભૂષણદાસ તરફથી આવતુ "લાકોર હિન્દુ આરોગ્યભુવન C માનવી સેન્ટેરિયમ પૈની ખીમ્મ બન નાંગના મુખના ૫૦ જાગ મનાવેન ઈ વામણ, ગાદવા નમેરેના મગવ પણ છે માનવી સેન્ટેરિયમમા છ જ્વાલો ઉપર અને છ જ્વાલો બોતતગિયે છે, અને તેનુ અનુક્રમે મામિષ દરિયા ૧૦ અને ૮ જાડુ નેરમા આવે ઈ મન્મથદ ઉને વદના વિત્ય જાગમા આવેવો આખો જગતા અથવા ઉપર ટેંગનો માગ જાડ આપવામા આવે છે જ્વાલો મેન્ટેરિયમ દક્ષત નેતોને જ આવવામા આવે ઈ, ત્યા લૈન દરામ પશુ ઈ

દુમસ તથા નીમપોરમા ખાવા તથા કોગી લોકોની વમની ઈ યુન વર્ગ મક્કર પર તો હોવાની મોટે જાગે ધરામા આઓ દાન ઈ બજારમા જ વગ જ થાય જાગે દખાય છે તેઓ ધગે ૨૫૦૦ તથા ૫૦૦૦૦ રૂા રામે અને સાદાઈથી વ્યવસ્થા ચનાવે ઈ બીમપોરનુ જનુમાનનુ મદિર પ્રખ્યાત ઈ

હજીરા

મુસ્લિમ નિહાના ઓળખા નાહુ ૧મા તાપી નતીના મુખ પર સમુદ

હતાને વસેલું આ એક નાનું ગામ છે, વસતી કોઈ તો ન જાણવા લોકોની છે. આ ગામનું મૂળ નામ 'હડ' છે પણ ત્યાં વોકસ સાહેબનો હથોડો (કગર) થવા પછી તેનું નામ હથોડા પડ્યું છે.

એ મુરતી ગૌડ માધલ યાપ છે. મોટર વગેરે વાહનો જાય છે. ફરતો મોરો પર્વત અડધા પાકા અને પછીનો જાણુમાંથી થઈને જાય છે. એ બાગમાં ખાડોના પાણી મોટી ભરતીમાં ફરી વળે છે અને ત્યારે ૬-૭ ફૂટાડા મોટર વ્યવહાર બધ રહે છે. એવે સમયે જાણુમાં માત્ર ગાડું ચાલી શકે છે અથવા તો વહાણમાં બેસીને તાપી નદીમાં થઈને જાય છે.

કિનારો રેતાળ છે. સમુદ્ર કિનારા પાસે પાણીના ડુંગ છે, જેનું પાણી બહુ હલકું અને આરોગ્યવર્ધક લેખાય છે તથા પેટના રોગ પર પંકાય છે. અહીં સેન્ટોરિયમો છે તથા મકાનો બાંધેલી મળી શકે છે. આસર વિરહનું સેન્ટોરિયમ ખીમના કરતાં સારી સગવડ વાળું છે. કમ્પાઉન્ડમાં ફૂલો છે. નાહવા સારું જાયરોમોની પણ સગવડ છે. પાસે જિંદી જળવા પર મીનાઈડો છે અને એકસા પંદર પગથિયાં ચડવા પડે છે કમ્પ, કરાળી અને ખંભાતના અખાત તરફ જતાં વહાણો અહીંથી જાય છે.

જાલડિયા

રેવાકાંઠા એજ સીમાં આવેલા રાજપીપળા રાજ્યનું એક તાલુકાનું, મુખ્ય સ્થળ છે. ગામ બહુ મોટું નથી. અંકલેશ્વરથી નાંદોદ-રાજ પીપળા તરફ જતી નાના માપની રેલવે લાઇન પરનું એ ચોથું સ્ટેશન છે. મોટર વગેરે વાહન મળી શકે છે. ગામ સ્ટેશનથી એક માધલ દૂર છે અને મોટરવસ જાય છે. અહીંયાં 'નેરોનું' એક મોટું અને પ્રખ્યાત ઘેર સર છે. ફરતી ધર્મશાળા પણ છે. મૂર્તિઓ-નગેશ આકર્ષક છે. જાત્રાળુઓની આવજા આહુ રહે છે.

જાલડિયા સ્ટેશનથી દોઢેક માધલ પર નર્મદા નદીનો કાંઠો છે.

માફ કરીને જઈ શકાય છે ત્યાંથી ગુફતવીર પશુ હોડદામાં બેસીને
જઈ શકાય છે

ભગ્ય -

જિંદનાનું આ ગુપ્તરસ ગળી મી એન્ડ માં આપ, પ્રવે પરનું
એક વનણીતુ રજાનું છે નર્મદા નદીના કાંઠે આ વડે પાવળી પને
વમનું છે અને સમી અકાનન હનગનો લખાય છે નમવા વણે
ખરો પેકરાના ડાગાનું પડ છે મગના વણે ન ગ વૃનાં માધણના છે
રરતા સાકા પણ મગાળાગા છે

આ જિંદનામાં અકનેશ્વર, જણસર આદિ પાવડ તાનુકા છે
એનું પ્રાચીન નામ જગુપુર છે, જગુપુરને જગોએ નહીં દતા એટલે
એનું નામ જગુપુર કે ભગ્ય પડ્યું છે એજેએ નને ૧૭૭૨ ના
આખરે અહીંના નવાખાને નસાડી ભગ્યનો કિનારો કયા હતો

ભગ્ય મદર છે અને નર્મદા નદીના ઉત્તર કિનારા પ આવેનું
છે ની પર રાવના આગળોમાં શાશ્વતેવ નામથી ઓગળાતો આગ
પ્રખ્યાત છે વેપાર ખજાતના અખાત માગ નારાખર થોવા વગેરે
વડે સાથે ધીમ્તો આને છે વડેમાં મુધરાઈ ખાતુ છે ની જાક
મતીઓ છે પાણી, વામાથી નાવનું પડે છે એથી આ વર્ગને કીક અમરન
મળી રહે છે

મુનિ મુનિ આગીનું જોન નાસર માફ છે ગુફતવીર તન્દ
મોદર નમ નમ ॥ કમીરનું આ જ આવેન ॥

જોરાનાયક ગયોમાં નર્મદા નદી પડેના પુન, વનદાની પુરાણી
કાંઈ જુગિની માર રાચરીદ ગ ન ગેરે છે નિર્નિગ વિવિગ
મિન, પાસિવાના તેવની મિન અને મિન પ્રસ પણ છે કયામનો પામ
મુખ હોઈ અહીંના દાયવજાટના દાન અને એકવાની મુગની
સાગી મત છે મુગતની જેમ અદા વણ કચેગીઓ, અદાતો વગેરે
જિંદનામાં છે ૧

આમોદ

બરચ જિલ્લાના આમોદ તાલુકાનું મુખ્ય સ્થળ છે. વસતી બે હજાર થરોની છે. અહીંયાં ત્રણેક જૈન દેરાસરો છે. ગામ રોશનથી અડધો માઈલ દૂર થાય છે. કપાસનો પાક મુખ્ય છે અને જિનિંગ ફેક્ટરી છે. બરચ-જંજીર રેલવેપરનું આ રોશન છે.

અહીંયાંથી ગંધાર ખાસીસ માઈલ થાય છે અને મોટર બસસર્વિસ છે. સડક કાચી છે.

આમોદમાં ચપ્પુ, છરી સારાં બને છે.

ગંધાર

આ એક નાનું ગામ ખંભાતના અખાત પરનું એક જંદર છે. બરુચ જિલ્લાના વાગરા તાલુકામાં આવેલું છે. અહીંયાં બધા ગામડાંઓમાં મુસલમાનોની વચતી વધારે છે અને ખેતીકામ કૃષિ છે. દરિયાનું પાણી વણે દૂર સુધી ફરી વળતું હોવાથી ખારવાળી જમીન છે અને એથી જ અખાત નજીકનો પ્રદેશ ખાલુ કહેવાય છે. અહીં અગાઉ મીઠું પકાવતા હતા.

અહીંયાં એક ગ્રામીન જૈન દેરાસર છે તેના કોટ આખા છે પણ મંદિર છત્તું થઈ ગયું છે ગામથી થોડેક દૂર એ આવવાથી મામમાં આવેલ મહાત્મા સ્વામીના હરિમાં બીજી મંદિર ચણાવી મૂર્તિઓની નેમાં સ્થાપના કરવામાં આવી છે. મૂર્તિઓ-ત્રણેય પાર્શ્વનાથ પ્રભુની ગણુ જ મોટી છે. મૂળનાથક અમીતર પાંચનાથ છે. મંદિરને ફરતી દીવાલ છે. ધર્મશાળાની પણ વ્યવસ્થા છે ગામ નાનું હોવાથી અહીં બીજ વસ્તુ જડી શકવી નથી. તળાવનું પાણી પણ અગત્યર નથી.

કાવી

બરચ જિલ્લાના જંજીર તાલુકામાં ખંભાતના અખાત પર આવેલું આ એક નાનું પણ ગ્રામીન ગામ છે. બરુચ કાવી રેલવેનું આ સ્ટેશન છે. ગામમાં લોક સંખ્યા ત્રણથી ચાર હજાર ગણાય છે.

અને પાણી કૂવાનું વપરાય છે. અદીયાથી ખબાન, બાવનગર તરફ વદાણે નદ છે ખબાનના નીચા તથા બમતા કૂતરાના અગામે ગામે સુબળાન છે અહીંયા માસુ વડના નામથી ઓળખાના પુરાતન મંદિર છે. ગન્ને મોટા અને એક નીચા કોટના વિજાણ ચોક્કસ આવેના છે વડુનુ મંદિર ગાવન નિનાનથ છે અને બન્ધ ન એના કોટના દ્વાર પર ગોળ શુંગર ચળીત પોખા ૭ ફૂટ ઊંચાનુ પ્રવેશદ્વાર રાખેલુ છે આ મંદિર કપર વર્ગો પૂર્વે ગાવેનું હોવાનુ હોવાય છે શિખરો નીચા છે અને ચતુર કામ મમ તથા વામક છે ચોન્મા યાત્રાનુ વર્ગ માટે ધર્મશાળાની મનવડ છે ઓગડાઓ પૂરતા દવા ઉત્તમવાળા છે મુખપર વડો અને પા. ન નખાઉન્ડ કાઢી રમોડા ઉતારેતા છે ધર્મ-શાળા પર અગાલી છે એના પરથી ખબાનનો અખાત અને ખબાન શહેરનુ દૃશ્ય જોઇ નમાય છે

અદીયા પ્રથમ કપિન મનિનો આશ્રમ હતો એમ કહેવાય છે.

જળુસર

બન્ધ નિહનાના જળુમર તાનુમાનુ આ મુખ્ય મથક છે અને જળુસર મીઠી તથા જળુમર રોડ એમ રેનવેના બે ઝોશન છે. જળુસર રોડ ગાયકવાડ રેનવેનુ ઝોશન છે

શહેરની વસતી એક હજારની કહેવાય છે. શરદ સુધગામ ખાણ હોવા છતા રત્ના અમ્બરડ અને સાગડા છે. અદીયા બે જૈન મંદિરો છે, ત્રણ પ્રેમ અને નવ નિર્નિમ કુટુંબીઓ છે

વડોદરા

ગાયકવાડ અરમગના નમથી મુખમિદ્ધ મગદા રાજ્યની રાજધાનિ આ શહેર બી. બી. એન્ડ સી. આઇ રેનવે પર મુખધે ધરાવતા ઉત્તર ગુજરાત પ્રાંતમાં વિશ્વામિત્ર નીના મામ પર વમેનુ ક અર્ધા યાથી રેનવેનો જેડ કોટા ની મગામ તન્દ અને મીજો કોટા દેહી-પેશાવર તરફ આવ છે નેશન પમે જ મુસાદેરા માટે ધર્મશાળા,

મેજીંગ-બોર્ડીંગ હાજિસો અને દામાજી ગાહનાડ વિશ્રામગ્રામની વ્યવસ્થા છે મોટા વગેરે વાનગી લાડે મળી ગઈ જે સામે આવેલા મોળ મોટા મોક્ષમા ગારકવાડને કાસાનું પૂતળું બેઠું કોણે કે થોડે ઈટે નાનો જેવો બાગ પણ બનાવેલો છે

હાઈસ્કૂલ મોતેજ આગ્નિના મુંદર, મોળ મકાનો અને દામાગીબાગ જે ધણી મોટા થોડા એમા મ્યુઝિયમ, આર્ગિયેરી, છત્તા પ્રાણીઓનું મઝાકથન તથા બૂમતો પુન છે, તે તથા નજીકમા આવેલા ન. કમા દીવાગ આગમ થોડા પર મેમોરિયલ ગામવાડનું પૂતળું છે. મ્યુઝિયમ અને માર્ટ-પિશ્ચર ગેલેરી જોનાનાર છે અહીંથી રમ્પ, મધાજીગળ અને માડવી એમ ત્રણ તરફ ગંગા ફાળે છે માડવી તરફ જતો રસ્તો સરિનામ છે ધણી ગેમગાર કબેગીનો ઈસ્પાના, સ્વિસ વગેરે આ રસ્તા પર છે નજરબાગ નાગનો રા મહેલ માડવી પામે જ આવેલ છે રોશનથી મા વી સુધી મમમરિસ આવે છે

ઉદ્યોગત રસ્તા પર જ રમરથ મરિસ, સુરસામર નામનું તમાન, બ્યુમિનીયાગ અને તથા દરનામની પ્રમાન આવે છે નજરબાગમહેલ નરથ વ જાજો, નગીથી સુરમિન છે એના ત્રીજા અને એથા માગ તેમ જ બગાડ પરથી રોડગ શહેરનું દ્રશ્ય સારી રીતે દેખાય છે. વીમનામાઇ હોરપીન પછી અગા-સાડમારીનું મેદાન તથા બદ્ર આવે છે સાડમારીના મેદાનને બી બી પહોળી મળી દીવામ ચણી ગાયળે કહેરા કંગી લીધેનો છે અને અદગનો માણુમ શુક્રી શહે એ માટે દીવાનમા ગાંઠા રાખેલા છે

માડવીથી ડાળી તરફના ગતે સગ્ગારોના મકાનો અને લાઈબ્રેરી છે લાઈબ્રેરી મોળી છે અને વ્યવસ્થા સારી છે જમણી બાજુના રસ્તે મકરજુગ પેથેમ જવાડ છે બગેડા મેન્ટ્રેન લાઈબ્રેરીના પુસ્તકાલયના તથા વિદ્યાગો બાળ, મહિમા અને પુસ્તકાલય પુરુષો સાથે પાડેલા છે વાચનાલયની વ્યવસ્થા જુવ મકાનમા અન્ય ક ની છે મરોડા બેંક, વીમનામાઇ

ઉદ્યોગ મંદિર, કિન્ડરગાર્ટન, ગુજરાતી શાળા વગેરે આ સડક પર જ છે. માંડવી પર બમ્બે જડો બીડનો રહે છે.

બગીચાનામાં થોડાઝો, સીંગરો, મોટરો ઉપરાંત મેના-કપાના સાજ, તેમજ તોપો, ગાડીઓ વગેરે છે. હાથીખાનામાં હાથીઓ છે, જેમાં એક હાથીને ખૂબ રૂઝવેલ છે.

ગરેસફાઇ સારી છે. સર્વત્ર વીજળીની ખત્તીઓ છે. લક્ષ્મી-વિજ્ઞાસ, હાલ બાગ તથા મકરપુરાના મહેલો માયકવાડ સરકાર તથા રાજકુમારો વસતા હોય તે વેળા જોવા પરવાનગી મળતી નથી.

આ રાજધાની હટ્ટી, વડોદરા, નવસારી, અમરેલી એમ ચાર પ્રતિઃ છે. પ્રત્યેક પ્રાત્ન પર એક સૂર્યો છે. ગુજરાતના દેશી રાજ્યોમાં વડોદરા રાજ્ય મૌધી મોટું છે. અંગ્રેજી અમલ પહેલાં ગુજરાતનો ધણો બાગ તેના તાબે હતો. દાખ પછી ગુજરાતના રેલવાંક રાજ્યો માયકવાડને ખંડગી આપે છે કે જે અંગ્રેજી અમલદારો મારફત ઉવરાવવામાં આવે છે.

અહીંયાં રેસિડન્ટ ગખવામાં આવેલ છે.

અગામી

આખુંદથી ખંભાત તરફ જતાં રેલવે હાંટા પર આવે છે. આ એક નાનું ગામડું છે, જેસનથી થોડેક છેટે શ્રીમદ્ રાજગ્વંદ જેમને કૃપાણુ દેવ તરીકે મળેલવામાં આવે છે અને જેમણે વિનરાગજન ધર્મનું રક્ષણ જનુ ઉમદા સગા સેવીમા તથા હૃદયભેદકવાળીમાં શોધને ઉપદેશો છે, તેમના સંગમરણાર્થે તેઓથીના અનુયાયીવર્મ તમ્મથી એક આશ્રમ સ્થાપવામાં આવેલ છે.

આ આશ્રમના મધ્ય બાગમાં એક મોટો ઘોસ છે, જેમાં કૃપાણુ દેવનો મોટો ચિત્રપટ તથા વધુરાજ સ્વામી(વલ્લુચ જ્ઞાતિ)નું ચિત્રપટ છે. મત્તર સાંજ બકિત તથા પૂજનક વાંચન થાય છે, પામે જ મંદિર છે, જેમાં શ્રી સંદ્રમણુની શ્રેયાંગરી મૂર્તિ મૂળામક તરીકે અને પદેસે માથે દિગંગરી મૂર્તિઓ પધરાવેલી છે, ઓપનળિયે કૃપાણુદેવની મૂર્તિ

ખેસાડેલી છે. આ આશ્રમ તરફ પાટીદાર વર્ગનો સારો જ્ઞાન છે અને નાર, તાગપુર કાવીદા, બાદરણુ આદિ ગામોમાં મંદિરો ગાધીને કૃપાથી દેવના ચિત્રપટો પધરાવેલ છે.

આશ્રમની મુનાકાતે આવતા મુસુસુર્ગ સાડુ એક રસોડું છે તથા હિતારાની સમગ્ર ગામના વગેરેની વ્યવસ્થા સારી છે.

પેટલાદ

ગાયકવાડ મજકાગના વડોદરા પ્રાંતનું મુખ્ય ગામ છે અને આશુદ્ધ થી ખંભાત તરફ જતા રેલવે રાંટા પર આવે છે. શહેરમાં જાહેર ખાતાઓ, મિલો, જિંતો વગેરે નાખાનાઓ પણ ઘણાં ગળા સાંઠા છે, વસતી વીસ હજારની લેખાય છે. ગામમાં જન મંદિરો પણ છે.

બાદરણુ

આથી પાંચ હજારની વસતીવાળું આ વડોદરા સરકારનું એક નાનું પણ સુંદર ગામ છે. પેટલાદ-બાદરણુ રાંટા પર આવેલું છે. વસતી પાટીદાર વર્ગની સુખી છે, તમાકુનો પાક અહીં સારો થાય છે. દુધામાં પણ ગોઠરી ગામને પીનાનું પાણી આપનામાં આવે છે. ગામમાં ટાવર થયેલી તેના પગ વડિનાથી ગોડવેન ને કેટલાક જાહેર ખાતાઓ પણ છે.

ખંભાત

મુસ્લીમ રિવાસતની રાજધાનીનું શહેર છે. વસતી ૨૮૦૦૦ની છે. આશુદ્ધ-ખંભાત રેલવે ફાળનું આ ટર્મીનસ સ્ટેશન છે.

ખંભાત શહેરને ફરતો કોટ છે અને વિસ્તાર મોટો છે. લાન દરવાજામાંથી બહાર પડતા ખુર્ના જમાન નજરે પડે છે ત્યાં પ્રથમ શહેર વસેલું હતું જેનું પ્રાચીન નામ રતનનીથ હતું. હમણાં ત્યાં કશા પણ અરોપો નજરે પડતા નથી. રોજગાર પણ પડી જાયો છ. શહેરની મુખ્ય ગજર ટાવર પામેથી શરૂ થાય છે. એ રંગો સાધારણ

કે છે. જ્યાર પોળના રત્તા સાડા અને અરાઝ છે. મરુરને હંપદ્રવ ઘણો છે.

અહીંયા ધર્મિગન પત્થર માણેડ જોરે ધરીને ખુબ સાગ મના વવામા આવે છે સાડીઓનુ વણાટકામ પણ સાડુ થાય છે આ ગરેરમા પ્રાચીન અનેક જૈન દહેરાસરો હતા એમાના ધન્યા દહેરાસરોના મિંગો એક દહેરાના ભોયરામા પધરાવેન છે તો પણ હજુ નાના મોટા ધણા દહેરાસરો વાનમ છે શ્રી કેમચન્દ્રાચાર્યનો જ્ઞાનમહાર જેમા ૮૦૦થી ૬૦૦૦વરો પૂર્વેના પ્રાકૃત ભાષામા તાડપનો ૫૦ લખાયેલા ૧૫૦પ્રાચીન મૂર્તી છે જેની કમનાઈ હજુ જેવી ને તેવી જ છે તે ખાસ જોવા લાયક છે

દોઢેક માઈન પર વળના નામથી ઓગ માતા સ્થળે શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર નિજજનામ મંજળ તરથી એક વિસ્તીર્ણ આશ્રમ આવેલુ છે તેમા દહેરાસર મુર વ્યવસ્થા તથા બાનિષે સારુ ઉતાગ અને રમોડાની જોગવાઈ કરેલી છે મહિમા યજ્ઞ વચ્ચે ગાત અને રમણીય કે શ્રીમદ્કૃપાણુ દેવની મૂર્તિ એક મહિમા મેસાડેલી છે અને થોડેક દૂર બીજા દહેરા સરમા ભોયનામા તીર્થ કરની મૂર્તિઓની સ્થાપના કરેલી છે એ મૂર્તિ બહુ બમ્બ છે અને ચતુરતુ વામ વાડુ જ આકર્ષક છે મુખ્ય દ્વાર પર વાલમેરીનું મકાન છે અને એની બાજુમા ગાધેતા હોનમા પુસ્તક વાચન સવાર માજ નિત્ય થતુ રહે છે

આણુંદ

ખેડા જિલ્લાના આણુંદ તાલુકાનુ મુખ્ય સ્થળ છે અને બી બી એન્ડ સી આઈ ટ્રેનવે પરનુ જકચન ઝેશન છે ગામ નાનુ છે વમની પ થી ૭ દુબરની લેખાન છે

અની ચરોતર એજુકેશન સોમાગીના મકાનો, ચરોતર આપ સમાજનુ મહિર, ઇન્ડિયાન, સરેર સુધરાઈખાનાનુ મકાન આદિ કે રત્તવેનો એક તોટો ખબાન અને બીજે ગોધરા તરફ જાય છે.

ડોકોર,

પેઠાં જિલ્લાના કાસરા તાલુકામાં આવેલું આ એક સ્તીર્થધામ છે. આશુવંદી ગોધરા તરફ જતાં રેલવેના કાંટા પર સ્ટેશન છે. ગામ સાંધારણ છે; અને સ્ટેશનથી બહુ દૂર નથી. ટાંગા વગેરે વાહનો મળી શકે છે. અગિયારસથી પૂર્ણિમા દરમિયાન આવનારા મુસાફરો પાસેથી જાણુ હીડ હોઠ આનો સુધરાઈખાતા તરફથી લેવામાં આવે છે. યાત્રાળુઓ ગોમતે ધેર તથા ખર્મશાળાઓમાં જતરે છે. ગોમતી તળાવ પર આવેલ મોરાર ભુવનમાં ઉચ્ચ પર્ણના સોપા જતરી શકે છે. મકાન સાડુ' છે. મંદિરની પાસે જ વીંશી તેમજ હેન્ટલો વગેરેની સગવડ છે.

સ્ટેશનથી ગામ તરફ જતાં પુરુષોત્તમદાસ ડોકોરદાસ રકૂલનું મકાન તથા મહતોના ડેટલાક અખાડા આવે છે. સુપ્રસિદ્ધ શ્રી રણુગ્રોડરાપના મંદિરને કોષે ડોકોર વૈષ્ણવોનું ખામ પવિત્ર ધામ છે મંદિરની સામે ગોમતી તળાવ છે. એ સિવાય બીજા નાના મોટા-ડોકોર મહાદેવ, કાકીમીશનું મંદિર, ત્રિકમશનું મંદિર, રામ મંદિર વગેરે મંદિરો છે. બાવિઠોની આવજળવ બહુ છે. અતીત વર્ગનો પડાવ સદાય રહે છે અને બજન, ધૂન વગેરે ચતા રહે છે.

શ્રી રણુગ્રોડશનું મંદિર મોટું છે. ફરનો ચોક છે. અંદરનો ગર્ભાગાર નાનો છે. મૂર્તિ સ્વામવર્ણુ છે અને સમય સમયના ચણુગારથી વિશૂધિત કરી તેના આગળ ભોગ ધરાય છે દર્શનાર્થે અંદરના ગર્ભાગારમાં પણ જઈ શકાય છે. યાત્રાળુઓ ગોમતી તળાવમાં નાહીને મંદિરમાં જઈને દર્શન પૂજા વગેરે કરે છે.

ગોમતીનું તળાવ વિશાળ છે અને ઘાટો બાંધેલાં છે. પરમ બક્ત ગોડાણુનો દર પૂર્ણિમાએ શ્રીકૃષ્ણના દર્શન કરવા ડોકોરથી દ્વારકા જવાનો નિયમ હતો પણ વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે તેમાં મુશ્કેલી પડવાને કોષે ભગવાને બક્તની દાક માણી અને બક્તન શ્રમ ન પડે એટલા સાડુ પોતે દ્વારકા છોડીને ડોકોરમાં પધાર્યા. ગોડાણુની બકિતને પરિ-

શ્રામે શ્રી કૃષ્ણ બ્રહ્માન ડોકોમાં ખીરાજ્યા તારથી ડોકોર ભારત
વપેમાં મહાન તીથ તરીકે પકાઈ ગયું છે

પૂર્વે એનું નામ ડકપુર હતું. ડકનામના પ્રાપ્તિએ ઉચ્ચ નપથ્યા
કર્મ ત્રી સદગને આ ન્યગમાં નિવાસ કરવાની દગ્ગ પાડો હતી એવી
દતકયા પ્રચલિત છે

ગોધરા

પચમહાન જિન્નાના તાનુકાનું મુખ્ય સહે ૬ અને આશુદ
ગોધરા રનવે નાખાન દગ્ગીનમ અને ખી. ખી. એન્ડ મી આઈ ના
વડોરાથી વિહી પેશાન તગ્ગ જતા કાટા ઉડગન મોટુ ગેરાન છે

સહેરની માધણી હમવજ નગરની ૬ સહેરને ઠડે કિ તો છે
અગ્ગીના નાકડાનો આમાન મારો મને છે બે મેનો ગજમાર ધીમ્તા છે

અર્ધીયાથી આપાનેર પાવાગદ જવા સાઝ મમ સર્વિમ તેમજ
રેનરેની સમવડ છે અતર ગદ માઈનનું છે નચ્ચે વે નપુર, મેથાન
કાનોન અને કાનોન મારો આવે છે

ચાંપાનેર

પચમહાન જિન્નાના કાનોન તાનુકામાં આવેનું છે અને વડો રાથી
વિહી તગ્ગ જતા કાટા પર આપાનગ જમ્દાનથી નીમ્જની નાની
લાઈન પગના પાવાગદ ગેગન જિનગી જવાર ૭ એક સમયે આ
નચ્ચે મોટું નૈનગલાળી નગર હતું ગુજરાતના પ્રતાપના મહારા ૧
વનગ ૮ આનગના ચારા નામના પ્રધાને તે વસાનું હતું. ગુજરાતના
સુરતા ૧ મહમ મેગાએ સુત ૧૪૮૪માં આપાનેરને પેનાની ગ ૮
ધાની ગનારી ન અનેક નુદ મકાનો ચખાવીને સહેરને મોગિન નુ
હતુ મુગનગાશાદ દુમાણુએ અને ૧૫૫૩માં એના પર ચકાપ કરી
પના ૭ રાજ પામથી તે સગ કર્યું હતું

સહેરને કેમણે સખ્યાનધ અડિરો આમપામના વિમ્તાગમાં
માઈનો સુતી નેઈ શાય છે અને મિયાનો કથોખગ બામ ૫૭

અખંડ છે તે પણ દીવાલો, ધુરળો ઉપરથી ક્યાંક પથરો પડી ગયા છે અને અંદર ધર્મશાળાઓ આદિ ૨૫-૩૦ મકાનો છૂટા છૂટા નજરે પડે છે તે નવા બાંધેલાં છે, નાનાં ગામડાં જેવું પણ રહ્યું નથી. ધર્મશાળાઓમાં દિગમ્બર જૈન ધર્મશાળા તથા અમલવાદવાળા પર શેત્રીય દરિદ્રજનની ધર્મશાળા છે. બીજી સ્વચ્છતામાં સારી છે.

પાવાગઢની તળેટીમાં આવેલું આ જૂનું સહેર હતિહાસમાં જ્ઞાણીનું છે. અહીંના કિસ્સો અજોય બચાવેલો હતો. તેને તાબે કરવાને માટે ધામી વખત હિન્દુ રાજાઓ અને મુસલમાન રાજાઓ વચ્ચે લડાઈઓ થઈ હતી. કિસ્સાને બે દરવાજા છે. પરજોતમ હરિવંશજનની ધર્મશાળા પાસેના દરવાજામાંથી બહાર પડતાં પાસે જ જુમામસ્જિદ છે. ત્યાંથી થોડેક જતાં એક તરફ લીધારંગના મુંગજ અને બીજી તરફ જઈ કંવડા મસ્જિદ છે. કંવડા મસ્જિદ પાસેથી એક તરફ ચાલતાં નગીના મસ્જિદ તથા બીજી તરફ ચાલતાં કાતરા મસ્જિદ આવે છે પહેલાં ગાર મકાનો લગભગ કાયમ છે. એ એક સરખી બાંધણીના છે; જ્યારે છેલ્લી મસ્જિદના માત્ર બે જ મિનારા કાયમ છે. બાકીનું મકાન ખંડિયર બની ગયું છે. જુમા મસ્જિદનું મકાન મોડું છે. બધા મકાનો ઉપર મુંગજ છે અને જાગી આવેલું કોરણી કામ જોવાલાયક છે.

કિસ્સાના બીજા દરવાજા પાસે જૈન સ્વેતાંશ્રી સાધુ સિસવિનયજી મદારાજ સારુ તેમના એક બાવિંકે બેઠું મકાન બાંધેલું છે. એમાં ૫૫ તથા વીજળીની બત્તીઓની વ્યવસ્થા છે. એ સાધુ ચોમાસામાં અહીંયાં આવીને રહે છે અને જાકીના બાગમાં વિહાર કરે છે.

પાવાગઢ

ચાંપાનેરના કિસ્સાની બહાર પડતાં જ પાવાગઢનો કુંજર રાત્ર થાય છે. તળેટીથી સિખર સુધીનું અંદર લગભગ ત્રણ માઈલનું છે અને

જમીનથી લિચ્છોઈ ૨૭૦૦ ફૂટ છે. કુંગરની ટોચ ઉપર મહાકળીનું મંદિર આવેલું છે. દ્વિધિયું તળાવ અને દિગંથર મંદિર પાસે ચમ્પને મહાકાળીના મંદિર પડોચતા ધણી પર્ગથિયા ચડતા પડે છે. દ્વિધિયા તેળાવનું પાણી ખૂબ ઠંડું રહે છે. હિંદીનામાં આ પહાડની ઢાળ ઠંડી રહે તે.

કુંગર ચડતા પ્રથમ એક તળાવ, પછી આપરા ઝવેગીનો મહેન, પાંચકૂવા મામો દેવી તેનીયુ તળાવ મેકાન ફાડાર, દિગમ્ જનમંદિર મંગા જમનાના કુંડો, નવંવખા મેકાર, છામિયું તળાવ, મોટું દિગંથર જનમંદિર અને છેવટે મહાકાળીનું મંદિર આવે છે. આપરા ઝવેગીનો મહેન તથા પાંચકૂવા કે જ્યાંથી વિશ્વામિત્રી નીતો ઉગમ થાય છે તે જરૂર જોવા જેવાં છે.

પાવાગઢના કિલ્લાની બાધણી ઉત્તમ છે અને તેને માત દર તાજાંઓ છે. પાંચમા દરવાજા પછી આવતી જિંડી ખાણ પર પુષ્પ બાધેનો છે. શુજરાતમાં મેળો પહાડ પાવાગઢનો છે. આપરા ઝવેગીનો મહેન એટલે સાટે એક ખંડ કે જે ખીણના ઢાળ પર આવેલ છે, અને ધણી પર્ગથિયા હોય કંઈતર પડે કે, અને કેટલાયે ખંડોના દરવાજાઓ પસાર કર્યા પછી ત્યાં પહોંચાય છે આ અવસર જોવા જેવો છે.

વડતાલ

એકા જિલ્લાના આણંદ તાલુકામાં આવેલું છે અને બી બી એન્ડ સી આર્મ રેનવેના આજુબ જંગમ પછીના ભોગીઆની ઝેરાનગી એક ફાંટો ત્યાં સુધી જ જાય છે અહીં આમીનારાયણ મંદિરના આચાર્યની ગાદી હોઈ મોટું મંદિર આવેલું છે. મંદિર વિગાળ અને બધું છે બાંધણી તથા કારીગરી ઉત્તમ છે. એના કમ્પાઉન્ડમાં માધુ તથા મકત જતોતે રહેતા માટે વાળા હોયા મકાનો બાધેના છે તેમ જ રાંધવા, જમવા તથા માથો વગેરે જનનરે સાધુ માગી સગવડ કરેલી છે. બસોથી ત્રણેમો સાધુ, બ્રહ્મચારી, બકતો ત્યાં દર્શન રહે છે.

મંદિરોને લઈ ત્યાં ચોડાક ધરો વસેલાં છે. રસ્તા મંદા રહે છે. શ્રી રવામીનારાયણનો જન્મ સંવત ૧૮૭૩ ના ચૈત્ર સુદ ૯ ને દિવસે થયો હતો, તેથી દર વર્ષે તે તથા અન્ય પ્રસંગોએ મોટા મેળાઓ બરાચ છે. મંદિરની આસપાસ હરિમંડપ, આશર-ગૂવન, આચાર્ય મહારાજની હવેલી વગેરે મકાનો છે. ચોડેક છેટે ગોમતી તળાવ આંધેલું છે.

નડિયાદ

ખેડા જિલ્લાના એક તાલુકાનું મુખ્ય શહેર છે અને બી. બી. એન્ડ સી. આર્ટ્સ, રેલવે ખતું એક સ્ટેશન છે. વસતી ૨૦ થી ૩૫ હજાર મોટે ભાગે પાટીદાર કોમની છે. આ પ્રદેશ ચરોતર કહેવાય છે.

શહેર મુધરામખાતું જગતું કોવાથી સફાઈ નથા સ્વચ્છતા સારી છે, પણ રસ્તા સાંકડા છે. કેળવણીની સંસ્થાઓ, લાઇબ્રેરી, હસ્પિતાલ વગેરે જાહેરખાતાઓ તથા પાણીના તળાવોની સગવડ છે. શહેરમાં બે ત્રણ સ્થળોએ ટાવરો બિમા કરી ધડિયાળો મૂકેલાં છે.

ગામના પાદરે એક તરફ સતગમનું મંદિર અને બીજી તરફ નડિયાદ અનાયાત્રમ આયેલ છે અને વિસ્તારવાથી જમીન પર આંધેલા છે. મંદિરનો એક બહુ મોટો છે. અનાયાત્રમમાં દોડમેથા વધારે અનાથોને આશ્રય અપાય છે. વાસણો ખનાવવાનો હિસોગ મોટા પ્રમાણમાં છે, મુસાફરો માટે લોજિંગ બોર્ડિંગ હાઉસોની સગવડ છે. જિલ્લાનું રથાનક ખેડા બાર માઇલ થાય છે અને મોટરબસ જાય છે.

કપડવણુજ

ખેડા જિલ્લાના એક તાલુકાનું મુખ્ય શહેર છે અને નડિયાદથી એક રેલવે લાઇન અહીં સુધી નાખેલ છે. વસતી ચોટકે હજારની ગણાય છે. અહીંયાં સાથુ, કાચના કારખાના તથા કપાસ પીલવાની ફેક્ટરીઓ અને તેલની મિથો છે. શહેરને ફરતો કોટ જર્જરિત હાલતમાં છે, શહેર પુરાણું છે. પાંચેક જૈન દહેરાં છે. વોરાવાડમાં મોટા

ગોટા મકાનો જાણેલાં છે. શહેરના રસ્તા માંકડા છે. અહીંથી લગ્ન-
દાના ગરમ પાણીના કુંડો નવ માસ વ ચાપ છે.

અમદાવાદ

ગુજરાતનું આ પાટનગર અને જી. જી. એન્ડ સી. આઈ.
ગ્રેવેનું મોટું જ કુળનું રોડનું છે. હિતાવર્ગનો અવગણવર બદ હોવાથી
પનાટકામો હોવાથી મોટું બોગડું જાણેલું છે. વીરમગામ તરફ જતી
પહોળા માપની લાઇન ઉપગત માંકડા માપની એક મેઈન લાઈન
અજમેર તરફ, એક ધણુકા તરફ અને એક ધણુકા તરફ જાય છે.
શહેર આગરમતી નદી પર વસેલું છે અને વેપાર હિંદોગનું મોટું મથક
છે. વમતી તેમ જ શહેરનો વિસ્તાર દિન પ્રતિદિન વધતા જ રહ્યાં
હોય હિન્દુસ્તાનના અમલકેરોમા એ એક વેળાય છે.

શહેરને રસ્તા કાટ છે અને તેમાં ચૌદ દરવાજા છે. આ શહેરમા
પહેલા ગુજરાતની રાજધાની હતી અને હાલ મુગલ ઇમારતો ઉત્તર
વિભાગનો કમિશ્નર રહે છે, અને તેથી તેને રાજનગર ખુબ કહે છે.
કાપડ ચૂનગની અનેક મિલો આ શહેરમા છે, અને એ વિભાગ મથિ-
નગર ગરમ એ ખાસ છે, ઉચ્ચગત દીગમળી, દેલી કામળ. તાંબા
પિત્તળના વસ્ત્રો વગેરેના કેટલાક કારખાના છે. અમદાવાદનું કસબી
કામ પણ મથક છે.

ગુલા સાકડા અને વમવાટ જીવ્ય છે. માત્ર ગીચરોડ તથા
એક જી. જી. સડો આધારનું પહોળી છે. ગીચરોડ, પાનકોરનીપોળ,
રતનપોળ, પનામાન પોળ, મહેન્દ્રચોક તથા કાળુપુર વગેરે વેપારના
મથકો છે. માફ મારકેટ માણેકચોક પાસે નવા મરકતી મારકેટ કે
જ્યાં કાપડનો ચોક્કસ રોજગર ચાપ છે તે કોળી બહાર ગેશનની
નજીકમા છે. મોખા બજાર, ચાક બજાર, લોર્નિંગ-એડીમંડાઉસે,
ધર્મશાળાઓ વગેરે ગેશન પાસે જ છે કોટની બહાર ચારે તરફ
વસતી ફર ફર સુધી ફેલાયેલી છે. મથકનો ઉપદ્રવ જાણી જાણીએ છે.

અમદાવાદમાં જૈનોનાં ઘણાં દેરાસરો છે, અને જૈન જાતાનું સારું શહેરમાં કેટલીક ધર્મશાળાઓ છે. હડીસિંગનું દેરાસર દિલ્લી દરવાજાની બહાર આવેલું છે. એ વિશાળ જગ્યા પર બાંધેલું છે અને ખૂબ ભવ્ય છે. તેના ચાંલવાઓ પરની નકશી સુંદર કલાપૂર્ણ છે. અમદાવાદના ધનવાન શ્રેષ્ઠ હડીસિંગે દસ લાખ રૂપિયા ખર્ચીને આ મંદિર સને ૧૮૪૮માં ચણાવેલું છે.

કાંકરિયું તળાવ અથવા હોળે કુતુબ મસ્જિદના તરફ જતાં રાયપુર દરવાજા બહાર આવેલું છે. તળાવ વચ્ચે એક નાના બેઠ પર નગીનાવાડી નામનો બગીચો છે અને તેમાં નાનું જંતું મકાન છે. બાગમાં જ્યાં માટે પુત્ર બાંધેલો છે. આ તળાવ હવાખાવાનું શુંદર મથક છે. દરતાની બન્ને બાજુ તારિયેળના વૃક્ષો છે. સુદતાન કુતુબુદ્દિન અહમદશાહે ઇ. સ. ૧૪૫૧ માં આ તળાવ બંધાવ્યું હતું.

જુમા મસ્જિદ મહિન્દ્રેશ્વરીમાં આવેલી છે અને દિલ્લી ગોટ્ટી મસ્જિદોમાંની એક ગણાય છે કામ સાદું છે તે ઇ. સ. ૧૪૭૪ માં સુમનાન મહમદના અમલ દ્વારા બાંધવામાં આવી હતી. નજીકમાં જ ત્રણ દરવાજા બાજુ આવેલું છે. બાંધેલો કિલ્લો બંધાયેલો છે. હમાનતો મારી બાંધેલી છે. આખરે એ સરકારી આક્રમણ માટે તૈયાર છે. ભદ્રકાળી માતાનું મંદિર કિલ્લાની બહાર છે એ મંદિર તરફ તહેવાર આવક પાંચ ખૂબ જ સાંભ માટે આવ આવેલો છે નેહાલ પાસેથી લેપડની મોટર ગાંસાની માથે નવ ની મળુ અવર નથોળે બંધાવી દીધી છે. વિદેશિયા માટે અને સામાન્ય ની પર આવના એનાંસમાં નજીકમાં જ છે.

ગોટ્ટી સૈદ્ધાંત મસ્જિદ તાલુકાના જામગ આલેલી છે, જેની પાછલી દરવાજામાં નકશી બાંધેલા સુંદર કલાથી અલગ છે, એ મસ્જિદ મેળામાં મરીયા ચણાવેલી હતી બાંધેલા નામના મહેલ નામાં હતા વિદેશિયા મસ્જિદ રફ છે તે હમારત પછી સુંદર છે અને સને

૧૬૧૮ માં મુગલ શાસકોએ શાહજહાન ગુજરાતનો સુબો હતો ત્યારે બધાવેન છે આરોગિયાના દવાખાને પામે સુનતાન મહમદ બેગડાની ગણી સિપ્રાની મરિજ નાની છે પણ એની જાવણી અને કેતરણી બહુ મુદ્દા છે

આરોગિયાના દવાખાને પામેથી વટના તરફ જતા રમુવાખાદ નામનું પર આવે છે ત્યાં ગુજરાતના એક મહાન ઓધિયા શાહ આનમના ગણે છે ત્યાં નવું મજાન બન્યું છે અને ડમરની ચોપાસ મૂકેલી નિરિત જળીઓનું કામ તથા તેનો દવાખે ખાસ જોવા લાયક છે છ સ ૧૮૫૦ માં બધાયેનું રનામીનારાવણનું મદિર પણ અમ દાનાદમા જોવા જોય છે

એનીમરિત તરફને મામે પાગ આવતા મહાત્મા ગાવીજીએ ગ્યાપેનો સતનામદ આશ્રમ જોઈ જાત છે એ હાલ હરિજન આશ્રમના નામથી ઓળખાય છે ત્યાં હરિજનોને સામાન્ય અને નુનર ઉદ્યોગનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે અમદાવાદ પછીના માખરમતી રોગનથી જનજીને પણ ત્યાં જઈ રહેલા છે

આ તરફ છે માર્ગના અત્ય સરખા નામનું ગામડું છે ત્યાં સતમહમદ ખુદુમ જળાક્ષની દરગાહ છે આ દરગાહ તથા પામે આવેલ મરિજ અદમદશાહના પુત્ર મહમદશાહ અને તેના પુત્ર કુલાતુદિને બધા પા દતા ત્યાં એક મોટું તમાવ જાવનું છે તમાવ પર જૂના બે મહેલોના ખરિયેરા છે મરિજ સાદી છે અને તેને આગ્રાની મોની મરિજ તેડે સગખાનનામાં આવે છે ગામની જળીઓનું કેતરકામ તથા ધૂમટ વચ્ચે લટકતી ચાદીની સાક્ષી જોનારનું ખ્યાન બધે છે દરવાજા પર કાચનું માંનાકારીનું કામ છે

અસારના, અમ તાલ-પ્રાતીજ રેનવેનું બીજું સ્ટેશન છે અમ સ્ટેશન પાસેથી પણ મોટાનસ જાય છે ત્યાં માતા બવાની તથા હરિની માદી પ્રખ્યાત વાવા છે મવાનીની વાવ અમદાવાદ પૂર્વની

ગણ્યાય છે; દાદા હરિની વાવ મહમદખેમઝાની દારી હરિએ તથા લાખની રકમ ખરચીને બાંધાવી હતી. કેતરકામ હિમત અને ખાસ જોવા લાયક છે.

આશરે પાંચસો વર્ષ પહેલાં સુલતાન અહમદશાહે આ શહેર વસાવ્યું હતું, અને એના ઉપરથી 'શહેરનું' નામ અહમદાબાદ પડ્યું છે, એ પૂર્વે કરજી સોલંકીએ વસાવેલું કલ્યાવતી શહેર પણ અહીં હતું કરજીનું અસલાન સને ૧૦૬૪માં થતાં તેના પ્રતાપી પુત્ર સિદ્ધરાજ જયસિંહે આ શહેરમાં વણી બન્ધા ઇમારતો ચણાવી હતી. તથા સૈકા પછી સુલતાન અહમદશાહે આ શહેર ફરીથી વસાવ્યું હતું અને તેના વંશજોએ ૧૫૭૩ સુધી હકૂમત ચલાવી હતી.

ઈ. સ. ૧૫૮૪માં મોગલ સમ્રાટ અકબરે ગુજરાત પર વિજય મેળવી અમદાવાદ સર કબ્જું, કાળક્રમે મોગલસત્તા નમણી પડી અને મરાઠાઓ સખળ થયા. પરિણામે પેશવાના બાદ રઘુનાથરાવ અને હામાદરાવ ગાયકવાડે મળીને સને ૧૭૫૭માં અમદાવાદ છોડ્યું અને અહીં અહીં શહેર પહેંચી લીધું. ઇ.સ. ૧૮૧૭ના કરારોની રૂએ પેશવાની માલિકીનું અહીં અમદાવાદ અંગ્રેજોને મળ્યું અને થોડા સમય બાદ આણું અમદાવાદ અંગ્રેજોને તાબે આવ્યું.

ઈડર

ઈડર રાજસ્થાનનું સુખ્ય શહેર છે અને અમદાવાદ પ્રાંતીજ રેલવે પરતું એક સ્ટેશન છે. વસતી સાત હજારની લેખાય છે.

શહેર કુંગરોની વચ્ચે વસાયેલું છે. ઇડરનો કિલ્લો જોવા લાયક છે. શહેરમાં પાંચી ૬ અને ગઢ પર બે એમ આડેક જૈન દેરાસરો છે. શહેરમાં લેમ જ ગઢ પર બ્રાહ્મણો સારું ધર્મશાળાઓની સંગવટ છે. ગઢ પર અઢવાતું બહુ કઠિન નથી. હવાપાણી શહેરના કરતાં ગઢ પરના સારા છે. ઉપર ચીજ વસ્તુ કંઈ મળતી નથી.

પાલનપુર

પાલનપુરના મુમલમાન સંસ્થાનનું આ પાટનગર છે અને સહે-
લી અદાર હમરની વમતી લેખાય છે. અહીંના મુસ્લીમ રાજકર્તા
દીવાન હદેવાના હતા પણ મુંગદના મવનર લોડ સોદનહેમે 'નવાબ'
નો ખિતાબ આપ્યા પછી હવે નવાબ હદેવાય છે.

રોશનથી થોડેક દૂર ધર્મશાળા છે અને એની સામે જ વીંચી
છે. રોશનથી ગદેરના ઠોઠ મુધીનો રસ્તો સુમારે એ એક ક્ષાંતિ થાય
છે. ધર્મશાળા, પ્રસ્પિતાય, દવાખાતું ત્રણે એ રસ્તા પર જ છે.
ગદેરને ફરનો ઠોટ છે. ગદેરમાં ૧૦-૧૨ જેલ ફરામગે અને જેલ
શામનોના મોટા સુદર મકાનો છે. જેનો મુખ્યમાં મોટા બાગે પ્રવે-
ગતો વેપાર કરે છે. ઠોટને માત દરવાજા છે, જેમાંથી એક સંજીવ
રાત ખુલ્લો રહે છે. રોશન પામે એક કોનિસ્ટન્ટ બેઝનો કચેરી છે.

અંબાજી

મુજરાનનું આ પ્રખ્યાત તીર્થક્ષેત્ર છે અને આગ. એમ. કેલ્લે
પર આવેલ આખુગેડ રોશનથી જવાય છે. અંબાજીનું તીર્થ આખુ-
ગેડ રોશનથી દસ માઈલ પર અરવલ્લીની પર્વતમાળાના દક્ષિણ-
પશ્ચિમ છેડે આરામુરના પહાડમાં આવેલ છે. એ હાંતા સંસ્થાનનું
એક ગામ છે. મોટરગસ હેડ મુધી જાય છે. ગામમાં પ્રવેશતાં વાણિયા
પામેથી રા. શામજી તથા આલજી પામેથી ડા. નાગજી રાજ્ય
તરફથી જણ દીર લેવામાં આવે છે. અહીં ધણી ધર્મશાળાઓ છે.

મંદિર સાદું છે. જંધાપાનો સમય જણાયો નથી. કેટલાંક સ્તંભો
ઉપર મોળમાં સેકાના લેખો ઠોળેલા છે. માન મરેશ્વર નામનો કુંડ કે
થોડે છેડે છે તેના ઉપર ૧૫૪૫ ની સાવનો લેખ છે અને રાવ-
મારમલની રાણીના નામનો નિર્દેશ છે. આગ માઈલ પર ઠોટથી
મહાદેવનું મંદિર છે કે જ્યાં સરસ્વતી નદીનો જગમ છે.

કુંભારિયા.

અંગાણી સુમારે દોઢેક માઈલ થાય છે. ત્યાં જતાં જણુદીઠ આના આડ રસ્તામાં આપવા પડે છે. એ મંદિરે અગિયારમી સદીમાં રાણા ભીમદેવના મંત્રી વિમળગાહે અંધાવેલા હતા, નેમાંથી પાંચ અવશેષ રહ્યાં છે, પાર્થનાથ, મહાવીર સ્વામી, નેમનાથના મંદિરોની ફારણી ધણો અદ્ભુત અને ખાસ જોવાલાયક છે.

આ મંદિરોના ચાંબવા, કમાનો, કત વગેરે પર કરેલી ગોતરણી ઝીણી. સુશોભિત અને કલાપૂર્ણ છે, વળી આરસનો ચૂનો બનાવી ને પોલિશ એટલે આપ આપે છે તે અભ્યાસ કરવા જોય છે, આસપાસનું સદિમોન્દર ઉત્તમ છે. યાત્રાળુ વર્ગ માટે ધર્મશાળાની સગવડ છે.

આશુ

માઉન્ટ આશુનું રથજી ઉનાવામાં ૬૬ અને આગેઅગ્રહ નર્ગડે ખૂબ વિખ્યાત છે અને ગજપૂતાના-માવરા રેલવે પરના આશુગઢ સ્ટેશને ગોતરીને જવાય છે. ગ્રેશન પાસેથી મોટું જમ જાય છે અને અંતર સુમારે અઢાં માઈલનો છે. એ ઉપર સુધી પાકી ડામરની કુદક બાંધેલી છે. દરિયાની સપાટીથી ૪૫૦૦ ફૂટ માઉન્ટ આશુ ઊંચો છે. સડકની એક તરફ હરિયાળા ડાંગર અને બીજી તરફ ઊંડી લીલી-હમ ખીણ છે. મડક સપાટીને જળી હોવાથી અદ્ભુત ગોતરતા મનને ખૂબ તાજગી મળે છે અને આનંદ થાય છે.

અહીં પ્રિટિંગ કેમ્પ છે. લોન્ગિંગ-બોર્ડિંગહાઉસોની સારી સગવડ છે. રાજપૂતાના હોટલ સૌથી વિખ્યાત છે જણુદીઠ રોજ સાત-આઠ ઉપમાનો ચાર્જ આવે છે. મકાનો યંબુ બાંડે મળી પડે છે. કેમ્પનો વસાવટ ખુશનુમા છે. જોઈતી ચીજ વસ્તુ મળી શકે છે. અહીંના હવા-માન મેથી જૂને અને સપ્ટેમ્બરથી ઓક્ટોબરમાં ખુશનુમા રહે છે એટલે વિત્રીટરોથી કેમ્પ બરચક રહે છે સિયાળામાં ઈંડી કુદક પડે છે યંબુ ઝડતુ મારી અને કૌવન આપનારી છે.

આશુ પર્વતનું પ્રાચીન નામ અર્જુનગિરિ છે અને અરવલ્લી પર્વતની દ્વારમાળા જે મિંધુ-ગંગાના મેદાનને એક બીજાથી અલગ પાડે છે અને સૌથી પ્રાચીન મનાય છે તેની નજીકના જ પણ અલગ આશુની દ્વારમાળા આવે છે, અને એનું ચુરુશિખર દરિયાની સપાટીથી આનંદે ૫૪૦૦ ફૂટ ઉંચું મળ્યાય છે, આશુના પહાડ પર ફરેક ગામડા છે. કેમ્પથી થોડેક ઊંચે દેસવાડા ગામ પામે શિવપંજામા અન્નેડ અને દુનિયાબરમા સુવિખ્યાત જૈન મંદિરો આવેના છે અને તેમનું નિરીક્ષણ કરવા યુરોપિયન, અમેરિકન આદિ સેકડો પ્રવાસીઓ પતિવર્ષ આશુની સુનાકાત વે છે

અહીંયા બીજા અન્નેડ સુદ્ધ ગચ્છો છે જેના કે અર્જુન દેવીનું મંદિર, નખી તળાવ, વસિષ્ઠાશ્રમ, સનસેટ પોઇન્ટ, પાલનપુર પોઇન્ટ, અનાદા પોઇન્ટ, અપર પોઇન્ટ, ગાડરોડ, નનરોડ, બેઇલીઝ વોલ ટ્રેવર તળાવ વગેરે કેટલાક મંદિરો, ગુફાઓ પણ જોવા જેવા છે. અર્જુન દેવીનું મંદિર એક જાંઝી ટેકરી પર છે અને આશુના સીવીય ગેઇનથી બદ્ધ દૂર નથી ઉપર ચડવા સારું પગથિયા બાધેલા છે. ઉપરથી આસપાસનું દૃશ્ય ખૂબ રમણીય માવૂમ પડે કે નખી તળાવ બજારથી થોડાં ઊંચે છે તળાવને ચો તરફ પાળ બાધેલી છે, અને તેમા બોટીમની અવગ્યા કચેની છે સનસેટ પોઇન્ટ બસ રેન્ડમાં બે એક માઇલ દૂર છે, સૂર્યાસ્ત વેળાનું દૃશ્ય નિહાળી સમય છે.

વસિષ્ઠાશ્રમ જોવા જતા મેકડો પગથિયા લિતરવા પડે છે. ત્યાં એક કુડ છે જેમા ગૌમુખીમાથી પાણી ઝરે કે, અને પામે જ મંદિર છે. ગચ્છ બદ્ધ જ રમણીય કે પ્રવાસીને ત્યાં આનંદ પડે છે. શ્રી વસિષ્ઠા બગવાન ગમચડીના ચુરુ ક્રતા.

દેસવાડા

શિરોહી રાજ્યની દરમતના આ ગામે જતા જગાણુ ખાસેથી સવા રૂપિયો વેરાનો લેરામા આવે છે મંદિરો પામે ધર્મશાળાની સમગ્ર

છે અને તેમાં જ વીણી ને, સુપ્રસિદ્ધ જૈનમુનિ શ્રી સાતિવિગ્રવદ્ધ જેમના અનુયાયીઓ સર્વત્ર હિન્દ બરમાં છે, તેઓશ્રીનો મુકામ મોટા ભાગે અહીં જ રહેતો હતો, તેઓથી મોટા ભાગે મૌન જ મેક્તા અને ક્રોધ વેળા પ્રકાશના ત્યારે મિતાશ્વરી / બાપામાં ધર્મનું રહસ્ય સમજાવી દેતા હતા. તેઓથીયે યોગ સાધના કરીને શક્તિનો ખૂબ વિકાસ સાધ્યો હતો. એક ન્યૂઝીલેન્ડનો વતની મુનિ શ્રી પાસે શ્હીને યોગાભ્યાસ કરતો હતો.

અહીયાં સુપ્રસિદ્ધ જૈન દેરાસરો છે, જેમા આદીશ્વર અને નેમી નાથજીના દહોંગની શિષ્યપદ્ધતિ દિગ્ગદ કરી મૂકે એવી છે અને દહોંગ શ્વેત સંગેમગરના છે અને તેના પર કંગડોળી રક્ત ખરચીને કબ્લી મુગાંબિત મેતરણી તથા આબના, છનો, કમલો વગેરે ઉપર આનેબેયા તીર્થ કરના જીવન પ્રસંગો તથા જ્ઞાન કરતી મૂર્તિઓ વગેરેનું ખૂબ નાણુક અને વિભૂષિત નકશી કામ નિહાળ્યા પ્રવાસી આશ્ચર્યમુગ્ધ બની જાય છે આદીશ્વરનું દેરાસર મુજરાતના રાજા બામદેવના મંત્રા વિમળશાહે મવત ૧૦૮૮ માં અને નેમીનાથનું દેરાસર મુજરાતના વિશલદેવના મંત્રી વસ્તુપાલ તેજપાલે મવત ૧૦૮૭ માં સજાવેલ હતા.

અચળગઢ

દેવવાડાથી ચાલેક માત્રા પર આ મામ ટેકરી ઉપર આવેલું છે અને ત્યાં જનને માડા મગા શકે છે. અચળગઢ ૫૦ ધમ નાળા વગરની સગવડ છે. અહીં પશુ ચારદ જૈન દેરાસરો છે જેમા મોટા જાન અને બલ્લ ચાનુખજીનું મંદિર છે આ મંદિર અચળગઢના રહસાસા સંઘરી સદસાએ ગધાવેલું છે એ મંદિરમાં ચોટ નતિમાઓ છે જેનું વજન ૧૪૪૪ મણુ મણુલ છે અને ધાતુઓના યોગ ભાગ સેતાનો મનાય છે, મંદિરના થીંગ માળ વરયા આસુ પદાડનું સુદર દસ્ય દેખી ગકાપ છે.

મંદિરની બાંધણી જેમ બજા છે તેમ તેની રચના પણ કુશળતા બરી છે. અમે તે જુથામાંથી દર્શન કરનારને એકે ધાંબસો નડતો નથી. એની નીચે દેટલાંક ભોંયરા છે. સામે ટોકારખાતું છે અને તેની પાસે બે નાના દરેડાં છે, જે પ્રાચીન મનાય છે. રાણકપુર ઘેર સદી પેઢેમાં 'પુ કાપુ' કંતુ' અને ત્યારથી એ શહેર મટીને વેરાન બન્યું છે. આજે પણ ત્યાં નાનકે પડતા રૂઠાં છતાં બહુ અગિયેર એ વાનની સાક્ષી પૂરે છે.

જ્યાન બહુ ગાંતે છે; આસપાસની ભૌતિક ગોખા રમણીય છે. નાણકમાં નડેતો કાગ અને ઈંચા પરચાર પર આવેલું 'રાણકપુર' મંદિર પ્રવાશીને મુગ્ધ કરે છે.

વરકાણા

લંધપુર નજીવનું આ એક ગામ છે અને ત્યાં મોટું પ્રાચીન મંદિર આવેલ છે. ત્યાં જ્યાં સાત આર. એમ. રેલવેનું રાણી ગ્રેલન સંગરહાલયું છે. ગાળી રેલવન પાસે ધર્મશાળાની સમરા છે, અને પાસે જ વીરી છે. અહીંથી વરકાણા દોઢ માઈ થાય છે અને માટું બાટેથી મળી રી છે.

વરકાણામાં ત્રીપાર્શ્વનાથનું હમ્મર બારમો વર્ષનું પ્રાચીન મંદિર ન, અને ત્યાં એક વિશાલ મહાનગમાં આવે છે. વરકાણાથી નાડોલ નજી માટે દૂર છે, ત્યાં ચાર જન દેરામરો છે.

નાડોલથી નાડોલ નજી માટે થાય છે અને ત્યાં રીક દેરામરો ન નાડોલથી જી કામ પર દેસુરી ગામ આવે છે; અને ત્યાંથી પાંચ જગ્યા છે. પ્રદેશમાં મુગા મદારીનું વિખ્યાન દેરામર ન ધાર્મિકતા પણ પ્રદેશ તરફથી સાદી ગામે આવાને રાજકુળ નવા છે. એન મારતાની નોડી પચનીર્ધી કહેવામાં આવે છે.